

TOMAS DE VAAL

QARABAĞ

ERMƏNİSTAN vƏ AZƏRBAYCAN
SÜLH vƏ SAVAŞ YOLLARINDA

Tomas de Vaal

QARABAĞ:

*Ermənistan və Azərbaycan
sülh və savaq yollarında*

- 9102 -

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi

PREZİDENT KİTABXANASI

Bakı 2008

66.5 (SAZE) + 66.5 (SAPM) + 63.3 (SARLE) 64

V 18

Tərcüməçi: Yusif Axundov

Redaktor: Famil İsmayılov

Tomas de Vaal

Qarabağ: Ermənistan və Azərbaycan sülh və savaq yollarında
(Black Garden: Armenia and Azerbaijan Through Peace and War)
"İlay MMC" 2008. 344 səh.

Kitabda Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin kökləri, son müharibə zamanı Qarabağda və ümumilikdə regionda baş verən olaylar, danışıqlar və vasitəçilik prosesi bitərəf müşahidəçi prizmasından araşdırılır.

ISBN 978-9952-25-086-2

© Tomas de Vaal

© ABŞ-ın Azərbaycandakı səfirliyi

This project was funded, in part, through a Grant Agreement with the Embassy of the United States of America. The opinions, findings and conclusions or recommendations expressed herein are those of the Author(s) and do not necessarily reflect those of the United States Department of State, translator or editor.

Bu layihə, qismən, Amerika Birləşmiş Ştatlarının Səfirliyi ilə bağlanmış Qrant Sazişi vasitəsilə maliyyələşdirilmişdir. Burada ifadə edilmiş fikirlər, faktlar və nəticələr və ya məsləhətlər Müəllif(lər)ə aiddir və heç də mütləq şəkildə Amerika Birləşmiş Ştatları Dövlət Departamentinin, tərcüməçinin və ya redaktorun mövqeyini əks etdirmir.

Azərbaycan nəşri üçün ön söz

Müəllifi olduğum "Qarabağ" kitabı öncə ingilis dilində nəşr edilmiş, sonradan isə rus, erməni və Azərbaycan dillərinə tərcümə edilmişdir. Bu kitabın Cənubi Qafqaz oxucularında maraq doğurduğunu görəndə, mən həm fərəhlənir, həm də həyəcanlanıram.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi mövzusunda yazmağa cəsarət edən hər bir müəllif əlbəttə ki, tənqid obyektinə çevrilir. Bu kitab həmçinin ermənilər və azərbaycanlılar tərəfindən tənqid atəşinə tutulmuşdur. Bu, təbiidir. Qarabağ məsələsi hər iki ölkənin ən yeni tarixinin təməlində durur və hər iki millət gələcəyə irəlilədikcə, onların boyunlarından asılmış daşa bənzəyir.

Mən Cənubi Qafqazı təmiz havaya ehtiyacı olan basırıq otağa bənzədirəm. Əlbəttə, hər şeydən əvvəl bu münaqişəni qərəzsiz təhlil və tədqiq etmək lazımdır. Bunu yalnız bütün bölgəni sərbəst dolaşmaq iqtidarında olan kənar müşahidəçi edə bilər.

Tədqiqatçı həm əfsanələri, həm də gerçəkliyi öyrənməlidir. Əksər münaqişələrdən fərqli olaraq, Qarabağ çəkişməsi həqiqətən də "düşüncələrdədir." Qarabağ haqqında danışan ermənilər və azərbaycanlılar şüursuz əzbərlədikləri fikirləri sadalamağa başlayırlar və bu mövqelər tezliklə dinləyicinin beyninə həkk edilir. Bu baxışlardan heç biri yeni deyil, bu "aksiomlar" dəfələrlə cəmiyyətin xırmanında üyüdülmüş və cəmiyyətin özü on ildən artıqdır ki, yeni və ya fərqli bir şey eşitməyib.

Münaqişəni tədqiq edərkən mən ilk öncə bu hekayətləri – əfsanələri – öyrənməyə, sonra isə həqiqəti araşdırmağa qərar verdim. Xüsusən, 1988-ci ildə münaqişənin necə yarandığını anlamağa çalışdım.

Atəşkəs xəttinin və uzun minalanmış zolaqların ayırdığı tərəflər paralel dünyada yaşayırlar, xəritədə qonşu olsalar da, on ildən çoxdur ki, qarşılıqlı rəsmi təbliğat və şikayətlərdən savayı bir-biri ilə heç bir əlaqələri yoxdur. Mən bu kitabı yazarkən, Azərbaycanda bir neçə həftə keçirdikdən sonra, Azərbaycanın mövqeyi, yəni azərbaycanlıların bu münaqişənin qurbanı olduqları, ermənilərin isə Azərbaycanın böyük hissəsini işğal etdikləri mənə yaxın və inandırıcı görünürdü. Sonra

atəşkəs xəttinin o tərəfinə Moskvadan və ya Gürcüstandan keçib getdikdə, mən tədricən münəqişəyə ermənilərin gözləri ilə baxmağa başlayır, onların dəlillərini eşitməyə alışırıdım ki, ermənilərin öz kimliyi və hüquqları uğrunda vuruşmaqdan başqa çıxış yolları olmayıb.

Yalnız üçüncü və ya dördüncü səfərdən sonra mən beynimdə yanaşı yer alan gerçəkliyin bu iki yarımçıq versiyalarına qarşı özümü "peyvənd" edilmiş kimi hiss etməyə başladım. Mən tam əmin oldum ki, əgər daim Ermənistanda və ya Azərbaycanda yaşasaydım və qarşı tərəflə heç bir əlaqəm olmasaydı, mən də vəziyyəti eyni şəkildə görürdüm. Lakin tədricən qarşımda alınlarına qarşı-qarşıya durmaq yazılan, amma eyni zamanda bir çox dəyərləri bölüşən iki cəmiyyətin fərqli surəti aydınlaşmağa başladı. Mən tez-tez özümə sual verirdim, hansı tərəfə ürəyim daha çox yanır? Mənim səmimi cavabım belədir: hər iki tərəfdə hörmət etdiyim və rəğbət bəslədiyim insanlar var, lakin ümumi vəziyyət ürəkaçan deyil və həyəcan doğurur.

Qəbul etsələr də, etməsələr də, bu iki xalq bir-biri ilə çoxlu dostluq, qohumluq, ticarət və mədəniyyət telləri ilə bağlıdır. Bu kitabın məqsədlərindən biri də münəqişənin gizlətdiyi tarixə, ermənilərlə azərbaycanlıların uzunmüddətli birgə-yaşam tarixinə işıq salmaqdır. Kitab üzərində işləyərkən mən çalışmışam ki, keçmiş dostların və qonşuların sağlam və şüurlu səsələrinə mümkün qədər çox yer ayırım, çünki onların fikirləri çox vaxt eşidilmir.

"Qarabağ" kitabında qarşı duran tərəflərin özlərinə bəraət qazandıрмаq üçün təqdim etdikləri versiyaları bir kənara qoyub, həqiqətdə baş verən hadisələrin araşdırılmasına cəhd edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda qarşı duran cəmiyyətlərdə münəqişənin iki versiyası hökm sürür: azərbaycanlılar hesab edirlər ki, onlar erməni təcavüzünün günahsız qurbanlarıdır və Azərbaycan ərazisinin böyük hissəsi işğal edilib; ermənilərin fikrincə, onlar öz tarixi torpaqlarını Azərbaycan təcavüzündən azad etmək uğrunda uğurlu müharibə aparıblar.

Hər iki mövqeyin nəzərdən qaçırdığı amil insan amilidir, qarabağlıların – həm ermənilərin, həm də azərbaycanlıların – nəzər nöqtəsidir. Qarabağın hər iki icması özünü zəif və köməksiz hiss edirdi, onlar heç də təcavüzkarlara bənzəmirtilər. Bir-birlərini "təcavüzkar" adlandıran tərəflərə insan siması və insan səsi verib, onları canlandırmaqla siyasi konsepsiyaların yox, münəqişənin və iki xalqın yeni səpkidə anlanacağına ümid edirəm.

Bəzən tarix o qədər əzəmətli görünür ki, elə bir heç bir şeyi dəyişmək mümkün deyil və belə bir münəqişə yalnız daha çox qantökməyə bais ola bilər. Amma bununla belə dəyişikliyin qatı əleyhdarı olan və "doktor Yox" ləqəbi almış siyasətçilərdən birinin 2007-ci ilin martında söylədiyi fikirlərə diqqət yetirməyə dəyər:

"Keçmişin dəhşətləri və faciələrinə qarşı haqlı ikrahımız daha gözəl və sabit gələcəyin qurulması işində bizə əngəl olmamalıdır. Bu gələcəyə baxarkən biz heç vaxt o zülmətli dövrdə iztirab çəkənləri unutmamalıyıq. Tanrının köməyi ilə biz bu zülmətdən yaxa qurtarmaq üzrəyik. Ən gözəl gələcəyin işlənilməsində biz onlara borcluyuq və əziyyətləri hələ də bitməyənlərdən öz səmimi köməyimizi əsirgəməyəcəyik."

Bu tarixi sözlər Şimali İrlandiya protestantlarının lideri İan Peysli'yə məxsusdur. 40 il müxalifətdə olduqdan sonra o, nəhayət qatı düşməni olan katoliklərlə əməkdaşlıq etməyə və Şimali İrlandiya hökumətində əvvəllər "terrorçu" adlandırdığı insanla birgə işləməyə razılaşdı. Beləcə, hətta keçmiş qırğınların miras qoyduğu mürəkkəb irsə sahib çıxan cəmiyyətlərdə münasibətləri dəyişmək mümkündür. Biz keçmişin əsarətindən qurtulmalıyıq.

Bu kitabın özülündə duran tədqiqat təqribən 120 birbaşa müsahibənin əsasında işlənilib. Əlbəttə ki, fərdi ifadələr subyektiv olduğundan, hadisələrin düzgün canlandırılması üçün mən çoxsaylı və fərqli mənbələrə müraciət edib, tarazlığı saxlamağa çalışmışam. Həmçinin bəlli oldu ki, yazılı materiallar əksər hallarda etibarsız, qərəzli və natamamdır.

Bu tədqiqatın aparılması və kitabın yazılmasında onlarla insan mənə yardımçı olmuşdur. Onlardan bəziləri yazdıqlarımla razılaşmayacaqlarını əvvəlcədən bildirdilər, məhz buna görə onların səxavətinə öz hədsiz ehtiramımı bildirirəm. Bu kitab ABŞ Sülh İnstitutunun ayırdığı səxavətli qrantın sayəsində ərsəyə gəlmişdir. Kitab üzərində işləyərkən Londonda yerləşən "Barışıq Resursları" təşkilatı mənə inzibati və mənəvi dəstək göstərdi. Bu təşkilat həmçinin münəqişənin həll edilməsi üzərində işləyən Britaniya qeyri-hökumət təşkilatları konsorsiumu çərçivəsində Britaniya hökumətinin "Qlobal münəqişələrin qarşısının alınması fondunun" vəsaiti ilə kitabın rus dilinə tərcüməsini maliyyələşdirdi.

Bu layihəyə başlayarkən "sülh" mənim diqqət mərkəzimdə deyildi, lakin kitabı başa verəndə mən əmin oldum ki, hər iki tərəfdən ağırlı güzəştlərə söykənən sülh razılaşması bu çətin vəziyyətdən yeganə ədalətli və mümkün çıxış yoludur.

Bu kitabın ərsəyə gətirilməsində bir çox insanın zəhməti var. Azərbaycanda əksər müsahibələrin təşkil edilməsində mənə yaxından köməklik edən Zaur Əliyevə; praktik yardım, ətraflı məlumatları və insanlığına görə Azad İsadadəyə; və Qarabağ münaqişəsi haqqında dərin bilikləri, qərəzsizliyi və ədalətli mühakiməsi ilə Qafqazda hamıdan seçilən Arif Yunusa öz xüsusi minnətdarlığımı bildirirəm. Eyni zamanda köməklərini əsirgəməyən həmkarım Şahin Rzayev, Arzu Abdullayeva, Vuqar Əbdüsəlimov, Ülvi İsmayıl, Fuad Axundov, Səbinə Əliyeva, fotoşkillərə görə Xalid Əsgərov və Oleq Litvin, BBC şirkətinin Bakı nümayəndəliyi, Rauf Hüseynov, Tahir Cəfərov, Kərim Kərimli, Vahid Mustafayev, Hikmət Sabiroğlu, Rauf Talışinski, Leyla Yunus və səxavətli ev sahibim Devid Stern'in adlarını çəkmək istərdim.

Azərbaycan nəşrinin gerçəkləşməsində əməyi olan insanlara, o cümlədən layihənin yüksək səviyyədə maliyyələşdirilməsi və idarə edilməsinə görə Stefani Zorn, Aydan Əsgərova və ABŞ-in Azərbaycandakı səfirliyinin digər əməkdaşlarına, kitabı tərcümə edən Yusif Axundov və redaktə edən Famil İsmayılova öz təşəkkürümü bildirirəm.

Həmçinin qeyd etmək istərdim ki, bu kitab həyat yoldaşım Georgina Uilson'a sevgi ilə ithaf edilir.

Qarabağ azərbaycanlıların ən yaralı yeridir və bir çox Azərbaycan oxucuları bu kitabda yazılanları maraqla qarşılayacaqlar. Sizi siyasi məqsədlər naminə buradakı məlumatlara seçimli şəkildə istinad etməkdən çəkinməyə çağırıram. Bu kitab yalnız vahid və tam şəkildə səhih sayıla bilər.

Tomas de Vaal,

London, 15 dekabr 2007-ci il.

Giriş.

XƏTTİ KEÇƏRKƏN

Cəbhə xətti, 19 may 2001-ci il.

Bu sərhəd bəlkə də dünyanın ən keçilməz hüduqlarından biridir. Azərbaycanın Tərtər şəhərindən bir neçə kilometr sonra yol tozlu səhrada Azərbaycan ordusunun blok-postuna dirəndi. Tikanlı məftilə ilişmiş kamuflyaj qırıqları və bir də qurumuş ot küləkdən titrəyirdi.

Buradan biz, yəni bir qrup Qərb və Rusiya jurnalisti və diplomatı Azərbaycan ordusunun polkovniki Elxan Əliyevin müşayiəti ilə neytral zonaya üz tutduq. Vasitəçilər bir neçə ay öncə Floridada keçirilən sülh danışıqlarında Ermənistan və Azərbaycan prezidentlərinin əldə etdikləri irəliləyişi inkişaf etdirmək ümidi ilə bura gəlmişdilər.

Azərbaycanlıların və Dağlıq Qarabağ ermənilərinin mövqeləri arasındakı cəbhə xəttini keçməklə vasitəçilər sülh prosesinə əlavə təkan verməli idilər. Əfsuslar olsun ki, biz cəbhə xəttinə çatanda sülh razılaşması artıq gündəmdən düşmüşdü.

1994-cü ildən bəri bu xətti heç kim keçməmişdi. Həmin il iki il yarım davam edən tam-miqyaslı hərbi əməliyyatlardan sonra ermənilərin hərbi qələbəsini faktiki olaraq təsdiqləyən atəşkəs sazişi bağlandı. O vaxtdan etibarən atəşkəs xətti tədricən 300 kilometr uzunluğu olan səddə çevrildi. Qum kisələri və tikanlı məftildən qurulmuş bu sədd Cənubi Qafqazı iki yerə böldü.

Polkovnik Hüseynov səliqəli səhra formasında idi, tünd eynək gözlərini gizlədirdi. Onun sözlərinə görə, həmin səhər təmas xəttində atışma olmuşdu, amma heç kim yaralanmamışdı. Qrupumuzun bəzi üzvləri zirehli jilet geyməyə üstünlük verdilər. Rusiyalı vasitəçi Nikolay Qribov başına "New York Yankees" yazılmış keпка qoymuşdu. Yoldaşlardan biri zarafatla dedi ki, əks tərəfdə "Yankees" komandasının köhnə rəqibi – "Mets" beysbolçularının azarkeşi olsa idi, bu dəqiqə Qribovun alından nişan alardı.

Polkovnik bizi qum səddinin yanından aparıb ensiz kənd yoluna çıxartdı. Yolu həmin səhər onun əsgərləri minadan təmizləmişdilər.

Bizim yürüşümüz kənardan qərribə görünə bilərdi: quşların aramsız civiltisi altında əllərində portfel tutmuş və arxalarınca çarxlı çamadanlar sürüyən adamlar neytral zonaya doğru hərəkət edirdilər. Bu cansız ərazidən keçən yolun kənarlarında insan boyunda ağ və al-qırmızı qanqal gülləri ucalırdı.

Beş dəqiqədən sonra biz "düşməne" – bizi yolda gözləyən bir qrup erməni əsgərinə gəlib çatdıq. Onlar, demək olar ki, Hüseynov və onun adamlarının geyindikləri eyni səhra formasında idilər, fərq yalnız onda idi ki, onların papaqları dördkünc, azərbaycanlılarda isə yumru idi, ermənilərin qollarında tanınmamış Dağlıq Qarabağ Respublikasını bildirən "NKR" nişanı var idi. Onlarla Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının (ATƏT) bir qrup atəşkəs müşahidəçiləri də gəlmişdi. Bizə təklif edilmiş erməni pıvəsi və üzərinə qara kürü yaxılmış buterbrodlardan ibarət yüngül qəlyanaltı iki düşmən tərəfin mətbəxini diplomatik şəkildə özündə təcəssüm etdirirdi.

Ermənilərin komandiri Vitali Balasanyan saçları yanlardan ağarmağa başlayan hündür kişi idi. Bir-birinin gözlərinə baxmadan Hüseynovla bir anlıq əllərini sıxıb görüşdülər. Maraqlandıq ki, əvvəllər görüşüblərmi? "Ola bilər", – Hüseynov cavab verdi. Bu sözlərlə o, demək istəyirdi ki, döyüş meydanında görüşə bilərdilər. Qarşı-qarşıya duran bölmələrin komandirləri arasında heç bir əlaqə yox idi, hərçənd ki, telefon rabitəsi olsa idi, hər iki tərəfdən tələfatı azaltmağa kömək edə bilərdi (hər il atışma nəticəsində orta hesabla otuz nəfər tələf olurdu). Görəsən, cəbhə xəttinin üzərindən telefon xətti çəkmək istəyərdilərmi? "Yaxşı olardı" – Balasanyan cavab verdi, Hüseynov isə dedi ki, bu, onun səlahiyyətlərindən kənardır. Bir az əvvəl o, Qarabağın erməni qoşunlarını "quldur dəstəsi" adlandırmışdı.

Yolun ikinci hissəsini erməni mövqələrinə kimi qrupumuzu Balasanyan müşayiət etdi. Gözlərimizin önündə mavi meşələrlə örtülmüş Qarabağ dağları ucalırdı. Ağlasığmaz paradoks haqqında düşündüm. Atəşkəs xəttinin keçilməsi mümkün olmadığından bu gün Dağlıq Qarabağa aparən yeganə yol Ermənistandan keçir. 2000-2001-ci illərdə on dörd ay ərzində Azərbaycandan Qarabağa və əks istiqamətdə dəfələrlə səfər etmişdim. Hər dəfə yüzlərlə kilometr – ya Gürcüstan ərazisindən maşınla, ya da Moskvadan təyyarə ilə – qət etməli idim. İndi isə, cəmi bir neçə dəqiqəyə bir tərəfdən digər tərəfə piyada gedib

mənzilimə çatdım. Məhz bu marşrutun məntiqə uyğunluğu məni hey-rətə gətirdi: nəhayət ki, xəritədəki bu iki ərazi birləşdi.

İki xalq arasında nəhəng tarixi və siyasi uçurumu aşağı bilən azərbaycanlı və erməni yalnız bircə dəfə neytral ərazidə bir-birinə əllərini uzatdılar.

Tarixin iki versiyası bu çığırdə üz-üzə gəldi. Erməniləri və azərbaycanlıları dinləsən, elə çıxır ki, münaqişənin səbəbini xristianlarla müsəlmanların, ermənilərlə türklərin, Qərblə Şərqlin arasındakı səddə axtarmaq lazımdır. Amma məsələ bundadır ki, heç kəs deyə bilmir ki, bu səddə haradan keçir. Yaşıl meşələri və gözəl təbiəti ilə gözlərimizin önündə duran Dağlıq Qarabağın ermənilərin əlinə keçməsi azərbaycanlılar üçün düşmən işğalı, ermənilər üçün isə, ədalətin qələbəsidir.

Dağlıq Qarabağ hər iki xalq üçün böyük mədəni və rəmzi əhəmiyyət daşıyır. Ermənilər Qarabağı erməni mülkləri və yepiskoplarının tarixi sığınacağı, xristian sivilizasiyasının şərq və türk dünyası önündə son dayaq nöqtəsi kimi qəbul edirlər. Azərbaycanlılar üçün Qarabağ öz mədəniyyətlərinin beşiyi, istedadlı musiqiçilər və şairlərin vətənidir. Ermənilərin tarixi bu anklav, onun monastırları və mülkləri olmadan natamam qalır; Azərbaycan öz növbəsində coğrafi və iqtisadi cəhətdən Dağlıq Qarabağsız zəifdir.

2001-ci ildə dağılmış yolda duran müsafirlər üçün vəziyyət amerikalı, fransız və rusların qaydaya salmaq istədikləri bir sıra təzadlı amillər toplusu kimi görünürdü. Yeddi il ərzində ermənilər təkbəşinə Dağlıq Qarabağın və ətraf rayonların demək olar ki, bütün ərazisinə, yəni Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış ərazisinin 14 faizinə sahib çıxmışlar. Yüz minlərlə azərbaycanlı öz doğma el-obalarından qovulmuşdu.

Buna cavab olaraq, böyük ərazi itkisinə məruz qalan Azərbaycan Türkiyə ilə bərabər Ermənistanla sərhədlərini bağlayıb, Ermənistan iqtisadiyyatını iflic vəziyyətinə saldı.

Nəticədə yaranmış təcrid vəziyyətindən ölkələr özləri əziyyət çəksələr də, bir-birlərinə zərbə vurmağa çalışırdılar ki, danışıqlar masasında daha faydalı mövqə əldə edə bilsinlər.

Son illər bu dondurulmuş münaqişəyə beynəlxalq müşahidəçilərin yetərinə diqqət ayırmaması onların öz ziyanıdır. Nizamlanmamış qalan münaqişə Qara və Xəzər dənizləri arasında yerləşən böyük bölgəni durğunluq vəziyyətində saxlayır. Türkiyə və Mərkəzi Asiya, Rusiya və

İran arasında əlaqələr əngəllidir, neft boru kəmərlərində tıxaclar törənir, dəmir yolları yarıda kəsilir. Hər iki ölkə alyanslar yaradıb, beynəlxalq ictimaiyyətin rəyini qütbləşdiriblər. Rusiya və İrani özünə ən yaxın dost ölkə sayan Ermənistan Rusiyanın hərbi bazalarını öz ərazisində 2020-ci ilədək saxlamağa razılaşmışdır. Azərbaycan Qərbdə dost qazanmaq üçün Xəzər dənizindəki öz neft yataqlarından məharətlə istifadə etdi. Azərbaycanın Gürcüstan və Türkiyə ilə koalisiyasının əsasını təşkil edən Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəməri 2005-ci ildə bu üç ölkəni Qərbin enerji bazarlarına birləşdirməlidir.

Birləşmiş Ştatlar istəsə də, istəməsə də, bu münaqişəyə qatılıblar. Əsasən Kaliforniya və Massaçusets ştatlarında yaşayan bir milyona yaxın erməni icması ABŞ-ın ən seçilən etnik icmalarından biridir, erməni lobbisi isə Konqresdə ən güclülər sırasındadır. Lakin digər tərəfdən, Ekson-Mobil və Şevron kimi iri şirkətlər Xəzər neftinə iri sərmayələr qoymaqladırlar, Azərbaycanın Rusiya əleyhinə Qərbyönlü mövqeyi Ceyms Beyker və Henri Kissincer kimi nüfuzlu siyasətçilərin rəğbətini qazanmışdır.

Bütün bunlara əsaslanıb demək olar ki, bu dağlıq bölgədə baş verə biləcək hadisələrə görə Qərbin narahat olması üçün müəyyən əsaslar var. Qarabağ münaqişəsinin hətta çox məhdud və kiçik miqyasda yenidən başlaması Avropa, Rusiya və Yaxın Şərqdə həyəcana səbəb ola bilər. Yeni münaqişənin ən dəhşətli variantında Ermənistan öz hərbi müttəfiqi olan Rusiyadan köməklik istəyəcək, Azərbaycan ordusu isə öz növbəsində NATO-nun üzvü olan Türkiyəyə müraciət edəcək. Bununla belə, beynəlxalq boru kəmərinin marşrutu yaxınlığında hərbi əməliyyatların aparılmasına neft şirkətlərinin münasibəti birmənalıdır. Bir qərb neft mütəxəssisinin söylədiyi kimi, "potensial müharibə zonasında 13 milyard dollar sərf etməyə heç kəsin həvəsi yoxdur."

1999-cu ilin aprel ayından etibarən Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri Heydər Əliyev və Robert Koçaryan 10-dan artıq ikitərəfli görüşlər keçirmişlər. Bu görüşlərdə formalaşan müsbət işgüzar münasibətlər münaqişənin nizamlanmasına dair diskussiyalara imkan yaratdı. Nəticədə, 2001-ci ilin aprelində Floridanın Ki-Uest şəhərində beş günlük görüş təşkil edildi. Həmin toplantıya qatılmış üç "fövqəldövlət", yəni Rusiya, Fransa və ABŞ diplomatları danışıqlar formatını genişləndirdilər. Ümumi rəyə görə, ilk dəfə idi

ki, səmərəli keçirilmiş bu görüşdə H.Əliyev və R.Koçaryan öz ixtilaflarını həll etməyə belə yaxın idilər. Bir-iki ayınlaşdırılmamış məsələni nəzərə almasaq, çərçivə sülh sazişini artıq hazır adlandırmaq olardı. Qafqaza etdiyimiz bu səfərin məqsədi həmin boşluqları aradan qaldırmaq idi.

Prezident Heydər Əliyev narazı idi. Uzun masanın arxasında köməkçilərinin əhatəsində oturmuş Politbüro və DTK veteranı məyus görünürdü.

Biz Azərbaycanın paytaxtı Bakıda idik, vasitəçilər Qafqaza səfərlərini məhz buradan başladılar. Florida danışıqlarından sonra həmsədrələr hər iki prezidentə ölkələri daxilində daha geniş debatlar aparmağa imkan yaratdılar. Prezidentlərin iyunda İsveçrədə növbəti görüşü planlaşdırılmışdı. Hamı bu görüşə ümidlə baxırdı, çünki yerdə qalan məsələlər bu danışıqlarda öz həllini tapa bilərdi. Vasitəçilərdən biri ilə söhbət zamanı o, bildirmişdi ki, Əliyev və Koçaryan Ki-Uestdə sülhə aparan yolun "80-90 faizini" qat ediblər. Vasitəçilərin bu yüksək səviyyəli Qafqaz turnesinin məqsədi tənzimlənməmiş Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsindən əziyyət çəkən adi insanları dünya ictimaiyyətinin diqqət mərkəzinə çəkmək idi. Səfər zamanı dövlət rəhbərləri ilə bərabər azərbaycanlı qaçqınlarla və Ermənistanın kasıb və işsiz əhalisi ilə görüşlər keçirildi.

Heydər Əliyev yorğun görünürdü, lakin amirənə gülümsəyib və hərdən-bir kameralara nəzər salaraq üç xarici vasitəçi ilə diskussiyaya başladı. Aydın oldu ki, daxili müzakirələrin nəticələri ürəkaçan deyildi. Sonradan məlum oldu ki, danışıqlarda digər güzəştlərin əvəzinə Əliyev Qarabağı ermənilərə verməyə hazır idi, lakin Ki-Uest danışıqlarından sonra Əliyevin məsləhət üçün müraciət etdiyi şəxslər bu variantı rədd etmişdilər.

Rusiyanı təmsil edən Qribov Azərbaycan prezidentini ötən ad günü münasibəti ilə təbrik etdi. "Təbrik etdiyinizə görə təşəkkür edirəm," – Əliyev ara verdi, və sonra davam etdi, – "lakin mənim əsl ad günüm biz sülh sazişi bağlayanda, bütün torpaqlarımız azad edildəndə olacaq. Bu məsələ ilə məşğul olduğum bütün illər ərzində mənim üçün heç bir bayram əsl bayram deyildi, ad günüm də həmçinin. Mən öz ad günümü unutmuşdum, çünki bütün fikirlərim təkə bu problemlə bağlıdır." Öz ciddi baxışı ilə prezident sanki ona inanmağımızı bizdən tələb edirdi.

ABŞ nümayəndəsi Keri Kavano Heydər Əliyevin sülhə nail olmaq əzmini yüksək qiymətləndirdiyini bildirdi. Bununla belə, o, qeyd etdi ki, xarici dövlətlər sazişə dəstək vermək üçün yalnız siyasi, maliyyə və maddi yardım göstərə bilirlər, razılaşmanı əldə etmək isə, prezident Əliyev və prezident Koçaryanın müstəsna vəzifəsidir. Bu kinayəyə cavab verən Heydər Əliyev söylədi ki, sülh sazişini gerçəkləşdirmək üçün ABŞ, Fransa və Rusiya daha böyük səylə çalışmalıdırlar. Görüşün açıq hissəsi bitdi, lakin bu cür başlanğıcdan sonra müsbət bir şey gözləmək çətin idi.

Növbəti gün Bakını tərk edib Azərbaycanın mərkəzində yerləşən quraq düzənliklərin üzərindən uçub Ağcabədiyə getdik. Şəhərdən kənarında yerləşmiş qaçqın düşərgəsində biz sanki İncil səhnəsi ilə qarşılaşdıq: qamış hasarlı palçıq evlərin arasından günəşin altında quruyub çat-çat olmuş yol uzanırdı. Səkkiz il öncə ermənilərin Ağdamdan qovduqları əhalidən üç min nəfəri bu şəhərcikdə sığınacaq tapmışlar.

Xarici nümayəndə heyətinin qarşısına çıxan qaçqınlar həm yorğun, həm də hirsli idilər. Görünür, ABŞ-dakı son danışıqlar onlara elə də böyük təsir bağışlamamışdı. Allahverdi Əliyevi söhbətə tutdum. Özünü aqronom kimi təqdim edən bu qamətli, ağ saçlı və qızıl dişli kişi dedi ki, şəhərcikdə iş yoxdur, torpaq şoran olduğundan tərvəz də becərmək olmur. "Bu cür yaşayış nə vaxta kimi davam edəcək? Elə bil vağzalda yaşayırıq." İsti may günəşi altında tərləyən Allahverdiyə ermənilər haqqında sual verdim. "Onlar faşistlərdən də betərdilər", cavabını eşitdim. Ermənilərə nə demək istədiyini soruşanda, "Qoy bizim torpaqlarımızdan çıxıb getsinlər" cavabı gəldi. Allahverdi məndən xahiş etdi ki, əgər Ağdama getsəm, məsciddən beş yüz metr qərbə, restoranın yaxınlığında yerləşən onun iki mərtəbəli evini tapım.

Bir neçə saat sonra neytral zonanı və atəşkəs xəttini keçib erməni tərəfinə üz tutduq, bir müddətdən sonra isə, Ağdama, daha doğrusu, bu şəhərin xarabalıqlarına çatdıq. Əgər sülh sazişi bağlanarsa, və Allahverdi bura dönməyə qərar verərsə, o, nə restoranı, nə də öz evini tapacaq – hər ikisi viranəliyin içində batıb. Təkcə öz minarələri ilə bu xarabalığın üzərində ucalan ağ və gavalı rəngli daşlarla örtülmüş məscid salamat qalmışdı.

İki ay bundan əvvəl mən bura erməni tərəfindən gəlib minarəyə qalxmışdım. Parlaq bir yaz günü idi, buradan həтта yüz kilometr şimalda ucalan Qafqaz dağlarının səfalı zirvələri aydın görünürdü. Bu mənzərəni seyr etmək əvəzinə gözlərim aşağıdakı kiçik Xirosimadan ayrılı bilmirdi. Əvvəllər Ağdamın əlli min əhalisi var idi, indi isə, heç bir nəfər də qalmayıb. 1993-cü ildə ermənilər bu şəhəri ələ keçirdikdən sonra bir-bir küçələri və evləri talayıb daşdılar. Dağıdılmış evləri qanqal və böyürtkən kolları basmışdı. Viranə qalmış şəhərə minarədən baxıb bir daha bu apokalipsisin səbəbləri haqqında düşündüm.

Ağdam xarabalıqlarından sonra yol cansız düzənliyi arxada qoyub ermənilərin məskən saldıqları dağlıq və bəhrəli "qara bağa" qalxdı. Dağ yamacları qalın fıstıq ağacları ilə örtülmüşdü. Birdən bu münaqişəni hər şeydən savayı tamamilə başqa ölçüdə – dağlıqlarla, yəni Qarabağ erməniləri ilə, düzənlik əhli olan azərbaycanlılar arasında münaqişə kimi təsəvvür etdim. Dağlıq Qarabağa aparan yollar Azərbaycandan sonra sakit görünürdü. Həmin axşam biz yerli paytaxta – Stepanakertə yetişdik. Bu kiçik və kifayət qədər müasir, xoşagəlimli və eyni zamanda, sıravı, gül və meyvə bağlarına bürünmüş bir şəhər idi. Müharibə zamanı şəhər artilleriya atəşi və bombardmandan çox ziyan çəkmişdir, ancaq indi tamamilə bərpa edilmişdir. Ağdamın xeyli hissəsi, onun daşları, pəncərə çərçivələri bu erməni şəhərinin yenidən tikilməsinə sərf edilmişdir.

Stepanakert və Ağdamı cəmi iyirmi beş kilometr ayırır, bu iki şəhər bir-birindən artilleriya atəşi məsafəsindədirlər. Qarabağ erməniləri deyirlər ki, bu ölüm-dirim mübarizəsi idi və onların Ağdamı işğal etmələri tamamilə özünümüdafiə aktı idi. Əsas küçədəki bir dükanda yenə də qızıl dişli bir sakinlə söhbətləşdim. Hamlet Canqaryan adlı bu qəssab başındakı kiçik çapıqı mənə göstərdi və dedi ki, bu yaranı o, onun yaşadığı binaya dəyən Ağdamdan atılmış mərmə qəlpəsindən alıb.

Azərbaycanda gördüyüm barışmazlıq, inamsızlıq, yorğunluq və bütün bu əzab-əziyyətin tez bitməsi istəyini mən həmçinin Hamletdə gördüm. "Bütün bunlar vaxtilə bizim olub", o, əlini dükən boyu uzatdı. "Sonra onlar yavaş-yavaş gəldilər və hissə-hissə hər şeyi əllərinə aldılar." Hamlet söylədi ki, danışıqlara heç bir inamı yoxdur: "Onlar heç bir nəticə verməyəcək."

Qafqaz odysseyamız bizi füsunkar Qarabağ cənnətindən qərbə, Ermənistanın tərəf apardı. Yuxarıdan, təyyarədən baxanda iki quru düzənlik arasında yerləşən bu yaşıl dağların nə üçün bu qədər önəmli olması aydın olurdu. Biz Ermənistanın qayalı, kasıb təbiətinə tərəf uçduq və Spitak şəhərində yerə endik. Bu şəhər 1988-ci ilin dağıdıcı zəlzələsindən 12 il sonra hələ də yarı boş idi. Spitakda fabrik və zavodlar işləmir, dəmir yol məntəqəsi bomboş qalmışdı.

Ermənistanın paytaxtı Yerevanda prezident Koçaryan əvvəlcə vasitəçiləri, sonra isə bizi – jurnalistləri qəbul etdi. Biz onu Ki-West danışıqlarının açdığı imkanlardan istifadə edib Ermənistan ictimaiyyətini Azərbaycanla sülh və kompromislər haqqında müzakirələrə cəlb etmək üçün heç nə etməməsinin səbəbləri haqqında sorğu-suala tutduq. Cavab belə oldu ki, "Mən münaqişənin mütləq həll olunacağını bilmədən, ictimaiyyətə yanlış ümidlər vermək istəməzdim." Başqa sözlə, onun cavabından belə çıxdı ki, insanlar danışıqlar haqqında məlumatsız saxlansalar, daha yaxşıdır. Bundan sonra təəccüblü deyil ki, sülh razılaşması heç kəsin təxəyyülündə yer almadı. Durgunluq və inamsızlıqdan yaranmış çıxılmaz vəziyyət buna mane olurdu.

Sonradan "Yerevan" mehmanxanasının vestibülündə görüşəndə, hət-ta adətən fəal olan Keri Kavano da sanki ətrafdakı vəziyyətlə barışmışdı və deməyə müsbət bir xəbəri yox idi. Onun sülh razılaşması üçün söyləri boş çıxmaqda idi. Bir neçə aydan sonra Kavano vəzifəsindən istefa verdi və Qarabağ sülh prosesi yenə də dalana dirəndi.

Qarabağın "qara bəxti" bir çox rejimlərin, prezidentlərin və vasitəçilərin taleyini həll etmişdir. O, həmçinin Cənubi Qafqazın son on dörd illik tarixini formalaşdırmışdır. 1988-ci ildə qəflətən başlayan hadisələr Moskvanın müstəmləkəçiliyindən qurtulmaq üçün yaradılan erməni və Azərbaycan hərəkətlərinin əsasını qoydu. Qarabağ məsələsi hər iki respublikada anti-kommunist müxalifəti yaratdı və bu qüvvələr müstəqillikdən sonra hakimiyyətə gəldilər.

Bu ərazi heç də həmişə münaqişə məkanı olmayıb. "Naqornı Karabax" – Dağlıq Qarabağ adının özü müxtəlif mədəniyyətlərin burada qarışıb yer almasına işarə edir. Türk-fars sözlərinin birləşməsi olan "Qarabağ" sözü ola bilsin ki, bu ərazinin münbitliyinə işarədir, baxmayaraq ki, "qara" sözü indi ölüm və səfalət rəmzi kimi daha münasib gəlir. Bu adın tarixi 14-cü əsrə gedib çıxır, məhz bu zaman "Qarabağ" adı ermənilərin "Artsax" sözünü əvəzləməyə başlamışdır. Coğrafi cəhət-

dən bütövlükdə "Qarabağ" Azərbaycanın düzəngahlarını da əhatə edən daha geniş ərazini təşkil edir. "Naqornı" rusca "dağlıq" deməkdir, və bu, ermənilərin çoxlu sayda yaşadıkları və hal-hazırda mübahisə obyektinə olan münbit yüksəklik əraziləridir.

Əsrlərdən bəri bu ərazi insanları özünə cəlb edib. Qarabağ öz qarışıq xristian-müsəlman əhalisi, xristian və ya müsəlman olmasından asılı olmayaraq, hökmdarlarının azadsevərliyi, rəqib imperiyaların onun üstündə vuruşmaları, meşələri və monastırları, sərkərdələri və şairləri, üzümü, tutu, ipəyi və taxılı ilə tanınmışdır. 1820-ci ildə, Qarabağı Rusiyaya birləşdirən Gülüstən müqaviləsindən bir neçə il sonra, ingilis aristokrati ser Robert Ker Porter Qarabağa səfəri zamanı yuxarıda sadalananların çoxunu burada aşkar etmişdir:

"Qara Bağ böyük Şimal dövləti və Şah arasında son müharibə zamanı demək olar ki, viranə qoyulmuşdur, amma indi deyəsən, sülh möhkəmlənir və vilayət onu fəth edən imperiyanın tam bir tərkib hissəsinə çevrilir. Qaçaq düşmüş yerli əhali sürətlə özlərinin tərk edilmiş evlərinə qayıdır, və ərazi yenidən özünün əvvəlki münbitliyini özünə qaytarır. Burada torpaq zəngindir, xeyli miqdarda taxıl, düyü istehsal edilir, və həm yay, həm də qış aylarında əla otlarla vardır. Xam ipək buranın digər zəngin istehsal mallarından biridir. Buranın paytaxt şəhəri olan Şiska (Şuşa) təklidə ucalan və əcaib formalı bir dağın başında yerləşmişdir. Onun ətrafının uzunluğu altı mildir və şərqə tərəfdən tamamilə alınmazdır. Bütün bu əyalətlərin bu və ya digər imperiyanın hakimiyyəti altında olmasına baxmayaraq, özünün yerli rəhbərləri vardır. Rusiya Qara Bağın daxili idarəsini varis şahzadələrdən birinə tapşırıb və o, imperiya xəzinəsinə ildə 10.000 dukat vergi və lazım olanda, 3.000 atlı və piyada verməyə borcludur." ¹

1988-ci ildən bəri insanlar bu əraziyə müxtəlif prizmalardan baxmağa başladılar. Qərbdə insanlar ilk öncə ona yanlış olaraq, Mixail Qorbaçovun yenidənqurma prizmasından baxır və onu Qorbaçovun islahatlarına maneçilik törədən uzaq millətçi bir mübahisə kimi qarşılayırdılar. Bu, əlbətdə ki, doğrudur. 1988-ci ilin fevralında Ermənistan-Azərbaycan qarşdurması Sovet imperiyasını yer üzündən silən etno-ərazi mübahisələrindən ibarət bir uçqunun ilk daşı idi. Lakin Qorbaçovun digər başağrısı olan Əfqanıstan kimi, bu münaqişə sonralar da,

¹ Ker Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylon*, 113-4.

komissarlar öz şinellərini çıxarıb iş adamları olduqdan sonra belə, davam etməkdə idi.

1991-ci ildə Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra, "Dağlıq Qarabağ" söz birləşməsi ekzotik və barışmaz xalqlar arasında gedən və həll edilməsi mümkün olmayan bir münaqişənin rəmzinə çevrildi. Bir çox Qərb müşahidəçiləri münaqişəni etnik və dini mənsubiyyət çərçivəsində izah etməyə çalışırdılar, sanki bu, Sovet sistemi tərəfindən dondurulmuş və Qorbaçov imkan yaradan kimi, əriyib zorakılığa yol açan "tarixi nifrətin" bir təzahürü idi. Bu da bir sadələşdirmədir. Axı iki xalq arasında münasibətlər sovet dövründə yaxşı idi və üstəlik, münaqişə dini zəmində deyildi.

Hazırda Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin hərarəti düşüb və münaqişə Kiprdəki kimi, dondurulmuş və qeyri-fəal fazadadır. Lakin bu qarşıdurmanı diqqətdən qaçıрмаq olmaz. Bu münaqişə vacib beynəlxalq təhlükəsizlik sistemlərindən birinin mərkəzində yaranmış bir düyündür. Bu düyünün yaranması tarixçəsi həm Ermənistan və Azərbaycanın müstəqilliklərini əldə etmələri, həm də ətraf ələmin Qafqazı yenidən özü üçün kəşf etməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Bu faciəvi tarixçə münaqişələrin necə yaranması və Sovet İttifaqının necə dağılmasını anlamağa bizə yardım edir. Retrospektiv yanaşsaq, o zaman aydın olmalı idi ki, Sovet İttifaqının bu hissəsində daxildə gizlədilmiş problemlərin qəflətən üzə çıxması nə kimi təhlükələri gətirə bilər. Bununla belə, münaqişə 1988-ci ildə başlayanda, demək olar ki, hamı üçün gözlənilməz oldu.

Fəsil 1.

FEVRAL, 1988-ci İL. ERMƏNİLƏRİN ÜSYANI.

Vilayət soveti qiyam qaldırır

1988-ci ilin fevralında Sovet İttifaqının əyalət bölgələrindən birində böhran baş verdi. Cənubi Qafqaz dağlarında yerləşən kiçik, lakin mənzərəli bir şəhərin – Stepanakertin mərkəzində kütləvi tədbirlərin keçirilməsi üçün çox rahat və geniş meydan yerləşirdi. Vilayət sovetinin sıldırım yamac fonunda inşa edilmiş neo-klassik binası və Leninin hündür heykəli meydanın bir tərəfində ucalırdı. Digər tərəfdən isə dağın döşündə salınmış uzun pilləkənlə Azərbaycanın düzənlik hissəsinə düşmək mümkün idi.

1988-ci il fevralın 20-də bu şüşə-beton binada kiçik regional parlament kimi fəaliyyət göstərən Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Soveti qərara aldı ki:

"DQMV zəhmətkeşlərinin istəklərini dəstəkləyərək, Azərbaycan SSR Ali Soveti və Ermənistan SSR Ali Sovetindən Dağlıq Qarabağın erməni əhalisinin arzularını nəzərə alıb DQMV-nin Azərbaycan SSR-i tərkibindən Ermənistan SSR-i tərkibinə verilməsi barədə məsələnin həll edilməsini xahiş etsin, eyni zamanda DQMV-nin Azərbaycan SSR-i tərkibindən Ermənistan SSR-i tərkibinə verilməsi barədə məsələnin müsbət həlli barədə SSRİ Ali Soveti qarşısında iddia qaldırsın."¹

Bu rəsmiyyətin arxasında əslində inqilabi fikirlər gizlənmişdi. Dağlıq Qarabağ Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası daxilində ermənilərin əksəriyyət təşkil etdiyi bölgə idi. Həqiqətdə yerli erməni deputatları Sovet İttifaqının xəritəsini yenidən çəkib, bu bölgəni Sovet Azərbaycanının tərkibindən Sovet Ermənistanına keçirmək istəyirdilər. Artıq üçüncü il idi ki, Mixail Qorbaçov SSRİ-yə rəhbərlik edirdi, lakin bu dövlət hələ də sərt qayda-qanunlarla yaşayırdı. Baxmayaraq ki, Qorbaçov "aşkarlıq" və "yenidənqurma" siyasətini elan etmişdi, bu siyasət yuxarıdan, Kommunist Partiyası tərəfindən idarə olunurdu. Dağlıq Qarabağ vilayət sovetinin bu qərarı vəziyyəti kökündən dəyişdi. Moskvanı ölkənin daxili

¹ "Советский Карабах", 21 fevral, 1988-ci il.

sərhədlərini dəyişməyə çağıran deputatlar 20-ci illərdən bəri ilk dəfə idi ki, siyasətin aşağıdan yürüdülməsinə cəhd edirdilər.

Vilayət sovetinin bu qərarından bir həftə öncə, şənbə günü fevralın 13-də bir qrup Qarabağ erməniyi Lenin meydanında bu vaxta kimi görünməmiş bir aksiyaya – icazəsiz siyasi mitinq keçirildilər. Meydana yüz-lərlə insan toplaşdı, Qarabağla Ermənistanın birləşməsinə çağıran nitqlər söyləndi. Nümayişçiləri iki-üç cərgə ilə əhatə edən milisin özü də yerli ermənilərdən ibarət idi. Əvvəlcədən mitinq haqqında xəbərdar edilən milis mitinqə müdaxilə etmədi. Mitinqin keçirilmə vaxtı elə planlaşdırılmışdı ki, Moskvaya petisiya ilə gedən Qarabağın erməni artisti və yazıçılarının ibarət nümayəndə heyətinin qayıdışı ilə üst-üstə düşsün. Mitinqçilər qarşısında ilk çıxışı nümayəndə heyətinin başçısı – yerli erməni aktrisası Janna Qalstyan etdi. Öz qısa müraciətində o, bildirdi ki, özünü xoşbəxt sanır, “çünki burada toplaşmaqla qarabağlılar daxillərindəki köləliyə son qoydular.”² Nitqə cavab olaraq kütlə “Miatsum!” – “Birləşmə!” qışqırdı. Bu söz erməni kampaniyasının şüarına çevrildi.

Mitinq təşkilatçılarının qorxmağa əsasları var idi. Sovet İttifaqında bu vaxta qədər siyasi nümayiş təşkil etməyə heç kim çürət etməmişdi. Sonradan siyasi fəallardan ən azı ikisi etiraf etmişdilər ki, həbs ediləcəklərini gözləyirdilər.³ Həbsdən yaxa qurtarmaq üçün onlar hazırladıqları şüarlarda özlərini sadıq sovet vətəndaşları kimi təqdim edir, “aşkarlıq” siyasətinə uyğun hərəkət etdiklərini bildirirdilər. Transparantlarda “Lenin, Partiya, Qorbaçov!” şüarları yer almışdı.

1988-ci ilin o fevral günlərində bir çox sovet rəsmiləri hiss etdilər ki, ayaqlarının altındakı torpaq fikirləşdikləri qədər möhkəm deyil. Kommunist partiyasının yüksək rütbəli üzvlərində açıq-aydın fikir ayrılığı var idi. Bu vəziyyətdə Moskvadakı rəhbərlik tezliklə qənaətə gəldi ki, adi güc üsulları ilə qiyamçuları yatırtmaq mümkün olmayacaq. Qorbaçovun yeni dözümlülük siyasətini təbliğ edən Siyasi Büro Azərbaycanın partiya rəhbərlərinə mübahisənin həlli üçün yalnız “partiya üsullarından” istifadə etməyi, güc tətbiq etmək əvəzinə insanları inandırmağa çalışmağı tapşırırdı. Qorbaçov həmçinin belə qənaətdə idi ki, nə Qarabağın yerli ermənilərdən ibarət milisinə, nə də Azərbaycanın respublika hüquq-mühafizə orqanlarına qayda-qanunu qorumağı etibar etmək olmaz, buna görə də, qonşu Gürcüstandan Daxili Qoşunların 160

² Qalstyanla müsahibə, 10 oktyabr, 2000-ci il.

³ Vyacheslav Mixaylovla müsahibə, 5 dekabr, 2000-ci il; Zahid Abbasovla müsahibə, 10 noyabr, 2000-ci il.

saylı motoatıcı taburunu Qarabağa yeritməyə əmr etdi. Nəticədə elə alındı ki, Daxili Qoşunların əsgərləri burada dörd ilə yaxın qalmalı oldular.⁴

Stepanakertdə keçirilən nümayişlər güclənməkdə idi. Bir həftə ərzində Lenin meydanındakı mitinqçilərin sayı bir neçə minə çatmışdı. Janna Qalstyan bütün sovet vətəndaşlarının daxilində oturan qorxudan insanların böyük vəcdlə qurtulmasını yaxşı xatırlayır. Onun sözlərinə görə, “mitinqlərdə yüksək nizam-intizam var idi, insanlar sanki kilsədə toplaşmışdılar.” Stepanakertdəki hadisələri öz gözləri ilə görməyə getmiş erməni politoloqu Alik İskandaryan vəziyyəti “təbii qüvvə” kimi qiymətləndirir: “Mən təbii hadisələrin şahidi oldum. Mən enerji sıçrayışını gördüm. Bu enerji isə istənilən istiqamətə yönəldilə bilərdi. Əslində münaqişə başlayan zaman hadisələr çox sakit cərəyan edirdi... Bu, çox qəribə idi. Mən Sovet İttifaqında və ya digər ölkədə heç vaxt belə halla rastlaşmamışam.”⁵

Lakin Dağlıq Qarabağda tək ermənilər yaşamırdı. Əhalinin təqribən dörd-də-bir hissəsini (təxminən 40 min nəfər) Azərbaycanla yaxın əlaqələri olan azərbaycanlılar təşkil edirdi. Əsasən ermənilərin yaşadığı Stepanakert şəhərində başlayan gözlənilməz etiraz dalğası zahirən nə qədər dinc olsa belə, azərbaycanlı icmasının qəzəbinə səbəb olmaya bilməzdi. Stepanakertdə başını qaldırmaq kifayət edərki ki, yaxınlıqda, dağın zirvəsində yerləşən və o zaman əhalisinin 90 faizi azərbaycanlılardan ibarət olan Şuşa şəhərini görürsünüz. Hiddət içində olan azərbaycanlılar əks-etiraz aksiyalarını təşkil etdilər.

Hadisələr sürətlə inkişaf etməyə başladı. Vilayət sovetinin 87 deputatı şənbə günü, fevralın 20-də növbədən kənar sessiya çağırıldı. İki yüksək rütbəli partiya rəhbəri – partiyanın vilayət komitəsinin birinci katibi olan və Azərbaycana hələ də tam sadıq qalan yerli erməni Boris Kevorkov və Azərbaycan Kommunist partiyasının birinci katibi Kamran Bağırov bu sessiyanın keçirilməsinin qarşısını almağa çalışsalar da, onların cəhdləri boşa çıxdı. Dörd saat gecikən vilayət sovetinin növbədən kənar sessiyası nəhayət təqribən axşam saat 8-də gərgin mühitdə başladı. Gecəyəcən uzanmış müzakirələrdən sonra 110 erməni deputatı yekdilliklə Dağlıq Qarabağın Sovet Ermənistanı ilə birləşməsinə çağıran qətnaməyə səs verdilər. Azərbaycanlı deputatlar səsvermədən imtina etdilər. Az qala

⁴ A.Petrov, “Siyasətçilər üçün Qarabağ ibarət dərslər, əsgərlər üçün isə - ikinci Əfqanıstan”, - “Красная звезда”, 19 fevral, 1992-ci il.

⁵ İskandaryanla müsahibə, 1 dekabr, 2000-ci il.

gülünc vəziyyətdə Kevorkov qətnaməni təstiqləmək üçün tələb edilən möhürü ələ keçirməyə cəhd etdi.⁶

Qətnamənin nüfuzunu ictimaiyyətdə daha da artırmaq üçün Dağlıq Qarabağda nəşr edilən "Sovetskiy Karabax" qəzetinin jurnalistləri səhərə qədər işləyib qəzetin xüsusi buraxılışını hazırladılar. Növbəti gün qəzetin birinci səhifəsində TASS-ın darıxdırıcı rəsmi xəbərləri və "Pravda"dan köçürülmüş materiallarla yanaşı oxucular vilayət sovetinin Azərbaycanın tərkibindən çıxmaq niyyəti haqqında məlumata rast gəldilər.

"Tamamilə yeni bir şey"

1988-ci il fevralın 21-də Siyasi Büro Dağlıq Qarabağ böhranı ilə bağlı Kremldə ilk iclasını keçirdi. Özünü qorumaq instinkti ali partiya orqanının üzvlərindən tələb edirdi ki, vilayət sovetinin tələbini dərhal rədd etsinlər. Sonralar Qorbaçov demişdir ki, Sovet İttifaqında 19 potensial ərazi münaqişəsi mövcud idi və o, bunlardan heç birinə güzəştə gedib presedent yaratmaq istəmirdi. Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi üsyançı qarabağlıları "ekstremist" adlandıran qətnamə qəbul etdi:

"Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətindəki vəziyyətlə bağlı məlumatı öyrəndikdən sonra Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi hesab edir ki, mövcud milli və ərazi strukturun dəyişdirilməsinə yönəlmiş addım və tələblər Sovet Azərbaycanı və Sovet Ermənistanı zəhmətkeşlərinin maraqlarına ziddir və xalqlarası münasibətlərə təhlükə yaradır."⁷

Bu birmənalı ritorikadan sonra çətin ki, SovİKP Siyasi Bürosunun üzvləri növbəti addımlarını özlərinə təsəvvür edirdilər. Kütləvi siyasi etirazlara həmin ana qədər rastlaşmayan partiya rəhbərləri kütləvi həbslərə əl atmaqdan da vaz keçdilər. Siyasi Büronun o zamankı milli məsələlər üzrə müşaviri Vyaçeslav Mixaylov etiraf etmişdir ki, "biz tamamilə yeni vəziyyətlə üzləşmişdik." Çünki üsyan edən hökumət orqanı idi və Qarabağ erməniləri inandırırıldı ki, onlar yalnız Leninin çoxdan unudulmuş "Bütün hakimiyyət – sovetlərə!" şüarına qayıtmaq istəyirlər.

⁶ Nəşr edilmiş bir neçə hesabatda qeyd edilir ki, 30 azərbaycanlı deputatdan 17-si qətnamənin əleyhinə səs vermişdilər. "Советский Карабах" qəzeti yazırdı ki, qərar yekdilliklə qəbul edilmişdi, amma digər müsahiblər təsdiqlədilər ki, azərbaycanlı deputatlar səs verməkdən imtina etmişdilər.

⁷ "Советский Карабах", 23 fevral, 1988-ci il. Sitat gətirilib: "The Karabakh File, pp. 98-99.

Qorbaçov dialoqa başlamaq niyyətində idi. O, Qafqaza iki nümayəndə heyətini göndərdi. Onlardan biri Bakıya, sonra isə Dağlıq Qarabağa üz tutdu. Stepanakertdə yerli partiya təşkilatının plenumunu çağıran Moskva emissarları bu plenumda 1974-cü ildən, yəni Brejnev dövrünün ortalarından Azərbaycan Kommunist partiyasının Dağlıq Qarabağ təşkilatına rəhbərlik etmiş Kevorkovun istefaya göndərilməsinə nail oldular.

Kevorkovun yerinə erməni əhalisi arasında daha geniş rəğbətə sahib olan onun müavini Qenrix Poqosyan seçildi. Lakin bu, eyni zamanda Moskva üçün yeni problemlər yaratdı: bir neçə ay sonra Qarabağ ermənilərinin böyük hörmətini qazanmış Poqosyan özü də Ermənistanla birləşmək kampaniyasının tərəfdaşına çevrildi.

Siyasi Büronun nümayəndə heyətinə SovİKP Mərkəzi Komitəsinin əməkdaşı Qriqori Xarçenko da daxil edilmişdi. O, 1988-1989-cu illərdə əksər vaxtını Qafqazda keçirmişdi. Şübhəsiz ki, yekəpər Xarçenko həm vücudu, həm də açıq xasiyyətinə görə bu iş üçün seçilmişdi, lakin onun sözlərindən əl çıxır ki, hətta o, nümayişçilərlə sakit və anlaşılan söhbət apara bilmirdi.

"Biz bir mitinqə getdik. Mən nümayişçilərə müraciətimi belə başladım: "Biz ziyalıların nümayəndələri ilə görüşmüşük, bütün mübahisəli məsələlər öz həllini tapmalıdır. Baxın, siz tətillərdəsiniz, lakin məqsədiniz nədir? Biz bilirik ki, sizə buna görə pul ödəyirlər, lakin belə məsələlər mitinqlərdə həll edilmir! Baş katib bu məsələnin üzərində işləyir, tezliklə Ali Sovetin rəyasət heyətinin iclası keçiriləcək və orada sizin problemlər araşdırılacaq, və, əlbəttə ki, bütün qanuni tələblər müzakirə ediləcək." Amma əvəzində "Miatsum! Miatsum! Miatsum!"⁸

İlk zorakılıq halları haqqında həyəcanlı xəbərlər hər iki icmanı təşviş salmışdır. Yazıçı Sabir Rüstəmxanlı bir neçə Azərbaycan ziyahısı ilə birlikdə Dağlıq Qarabağa dialoq aparmağa getdiklərini yaxşı xatırlayır, lakin onun sözlərinə görə, artıq gec idi:

Bütün Şuşa əhalisi ayağa qalxmışdı, hamı aşağı (Stepanakertə) enməyə hazırlaşdı, qan tökmə qaçılmaz idi. (Azərbaycanlıların yaşadığı) Ağdamda da vəziyyət eyni idi. Biz bunun qarşısını almaq istəyirdik, eyni zamanda öz təbliğatımızda deyirdik ki, əgər ermənilər belə davam edərlərsə, biz müqavimət göstərməyə hazır olmalıyıq. Şuşanın müdafiəsini təşkil etdik. Gecə idi, atışma yox idi. Ermənilər suyu zəhərləmək istəyirdilər. Biz gözətçiləri təyin etdik. Rayon partiya komitəsində yerləşmişdik. Mən (Azərbaycan) nəşriyyatında baş redaktor vəzifəsində idim və biz erməni dilində onların kitablarını nəşr edirdik. Bütün yazıçılarla gö-

⁸ Xarçenko ilə müsahibə, 4 dekabr, 2000-ci il.

rüşürdüm. Oqancanyan gəlirdi nəşriyyata, mənə qardaş çağırın uşaq yazıcısı və şairi Qurqen Qabrielyan da. İndi isə, meydanda durub özlərini elə aparırdılar ki, elə bil mənə tanınırlar. Mühit çox dəyişmişdi.”⁹

O günlərdə törədilmiş zorakılıq hallarının dəqiq sayını, çox güman ki, daha heç vaxt bilmək mümkün olmayacaq, çünki hökumət bütün hadisələrin ört-basdır edilməsi siyasətini aparırdı. Stepanakert pedaqoji institutunun tələbə qızları ilə baş vermiş çirkin və axıracan öyrənilməmiş hadisə bu növ olaylardan biridir. Qarabağda etiraz dalğasının ikinci həftəsində artıq hadisələr barədə məlumat toplayan tarixçi Arif Yunusov və onun həmkarından Bakıdakı Respublika xəstəxanasına gəlməyi xahiş etdilər.

Məlum oldu ki, Stepanakertdən olan iki azərbaycanlı qız zorlanmışdı. Xəstəxananın baş həkimi bu iki alimə zərər çəkənlərlə görüşməyə icazə vermədi. Lakin tibb bacılarının sözlərinə görə, “qızlar Stepanakert pedaqoji institutundan gətirilib. Onların qaldığı yataqxanada ya dava-dalaş, ya da basqın olmuşdur. Qızları zorlamışdılar. Onlar ağır vəziyyətdə idilər.”¹⁰

DQMV sovetinin Dağlıq Qarabağın ayrılması haqqında qərarından iki gün sonra Ağdamda qəzəbli etiraz tədbirləri keçirildi. Ağdam şəhəri Stepanakertdən iyirmi beş kilometr şərqdə, düzənlikdə yerləşir. Fevralın 22-də hiddətlə dolu bir dəstə gənc Ağdamdan çıxıb Stepanakert istiqamətində yola düşdü. Ermənilərin yaşadığı Əskəran kəndinə çatanda onların yolunu milis kordonları və yerli ermənilər kəsdi. Bəzilərinə ov tüfəngləri var idi. Toqquşma baş verdi, hər iki tərəfdən yaralanan var idi. İki azərbaycanlı həlak oldu.

Onlardan birini, 23 yaşlı Əli Hacıyevi, çox güman ki, təsadüfən və yaxud toqquşma zamanı yerli milis işçisi öldürmüşdü. Digərini isə, 16 yaşlı Bəxtiyar Quliyevi, elə görünür ki, ermənilərdən biri ov tüfəngi ilə qətlə yetirmişdi. Əgər bu doğrudursa, onda B.Quliyev erməni-Azərbaycan münafiqsində millətlərarası zorakılığın ilk qurbanıdır.¹¹

⁹ Rüstəmxanlı ilə müsahibə, 8 noyabr, 2000-ci il.

¹⁰ Yunusovla müsahibə, 27 noyabr, 2000-ci il. Qarabağ münaqişəsinə dair hər iki tərəfdən daha dolğun məlumat toplayan Yunusov digər təfəsilatları tapa bilməmişdi. Hökumət münaqişəyə aid sübutları gizlətməyə çalışırdı və ümid edirdi ki, münaqişə özü sakitləşəcək. Bir həftə sonra Sumqayıtda iki erməni qızının zorlanması fonunda meydana çıxan digər amil zorlanma ilə bağlı rüsvayçılıqdan qaçınmaq istəyi idi. Qafqazda zorlanmaya məruz qalmış qızlar üçün gələcəkdə ailə qurmaq problemlidir.

¹¹ 1988-ci il aprelin sonlarında Dağlıq Qarabağa səfər etmiş rus yazıcısı Aleksandr Vasilevski yazır ki, Əli Hacıyevin qardaşı Arif Hacıyevlə söhbət etmişdi, və onun sözlərinə görə, qardaşına azərbaycanlı milis işçisi aralarında olmuş sözləşmədən sonra silahı dirəyib atışmışdı. Sonra həmin milis işçisini hadisə yerindən iş yoldaşı aradan çıxartdı. Vasilevski, “Туча в ropax” (Dağlarda qara bulud), - “Avrorə”, Leninqrad, tarixsiz; dərc edilmişdir.

İki nəfərin öldürülməsi haqqında xəbər Ağdamı hiddətə gətirdi. Qəzəblənmiş yerli əhali köhnə tüfənglər, daş və dəyənəklərlə silahlanıb bir neçə yük maşınında Stepanakertə yola düşdü. Bu zaman yerli qadınlardan biri, kolxoz sədri Xuraman Abbasova sonradan məşhurlaşmış addım atdı: o, maşının damına çıxıb örpəyini izdiham qarşısında yerə atdı. Azərbaycanlıların adət-ənənələrinə görə, bu addımdan sonra kişilər dayanmalıydılar. Bu sülh çağırışı insanlara təsir etdi, izdihama müraciət edən X.Abbasova yerlilərini Stepanakertə getməkdən çəkindirə bildi. Onun müdaxiləsi, çox güman ki, daha böyük qan tökmənin qarşısını aldı.¹²

Kampaniyanın kökləri

Dağlıq Qarabağda baş vermiş 1988-ci ilin fevral hadisələri gözlənilməz olsa da, tezliklə güclü təkan aldı. Lakin ermənilərin apardığı bu kampaniyanın ilk mərhələsi əvvəlcədən əsaslı surətdə planlaşdırılmışdı. Ermənilər tərəfindən belə qiymətli gözləməyən azərbaycanlıların əksəriyyəti əmin idilər ki, qiyamçılar Moskvadan rəsmən dəstək alıblar. Bunu tam əminliklə demək olmaz, baxmayaraq ki, Qarabağ hərəkətinə həqiqətən də Sovet rəhbərliyində oturan ermənilər tərəfdən dəstək göstərilirdi.

Ermənistanla birləşmək uğrunda gizli hərəkət Qarabağda onilliklər ərzində fəaliyyət göstərirdi. SSRİ-də siyasi mülayimləşmənin və ya əsaslı siyasi dəyişikliklərin baş verdiyi hər bir zaman – məsələn, 1945, 1965 və 1977-ci illərdə - ermənilər Moskvaya Dağlıq Qarabağı Sovet Ermənistanına birləşdirmək haqqında məktub və müraciətlər göndərirdilər. Bununla ermənilərin düşüncə tərzini və Sovet İttifaqının fəaliyyət prinsipini aydın görmək olar: onlar heç vaxt problemin həlli üçün Azərbaycanın paytaxtı Bakıya müraciət etməmişlər.

Qorbaçovun “yenidənqurma” və “aşkarlıq” dövrü başlayanda, onlar öz səylərini yenidən gücləndirdilər. 1988-ci il martın 3-də Qorbaçov Siyasi Büro üzvlərinə bildirdi ki, onlar təhlükədən xəbər verən əlamətləri vaxtında aşkar etməkdə aciz olublar. “Burada heç bir şeyi sadələşdirmək

“Глазами независимых наблюдателей” (Müstəqil müşahidəçilərin gözləri ilə), səh. 45-46. Qriqori Xarçenkonun söhbətinə əsasən, milis işçisi avtomobil qapısına dəydikdən sonra atış açdı. DTK sədr müavini Filipp Bobkova görə, Hacıyev Ağdamın üzüm bağlarında çalışırdı; Vasilevski yazır ki, o, dəzgahqayırma zavodunda işləyirdi. Bobkov yazır ki, Bəxtiyar Quliyev erməni tərəfindən güllələnmişdi. Bax: Filipp Bobkov. КГБ и власть (DTK və hakimiyyət). Moskva, Veteran, 1995, səh. 295-296.

¹² Rost, Armenian Tragedy (Erməni faciəsi), səh. 16-18. Bobkov, eyni nəşr, səh. 296. Rusiyalı şair Yevgeni Yevtuşenko Abbasovanın şərafinə şer yazmışdır.

olmaz, özünü də bir baxın. Mərkəzi Komitə son üç il ərzində Dağlıq Qarabağ məsələsi ilə bağlı 500 məktub almışdır. Buna fikir verən olubmu? Biz buna barmaqarası baxırdıq.”¹³

Lakin Qarabağ ermənilərinin axırıncı kampaniyasının çox mühüm fərqli cəhəti var idi: əgər bundan əvvəlki kampaniyalar Dağlıq Qarabağdan idarə olunurdularsa, hazırkı hərəkatın təşəbbüscüləri muxtar vilayətdən kənarında yaşayan ermənilər idi. İkinci dünya müharibəsindən sonrakı illərdə Qarabağ ermənilərindən bir çoxu Moskva, Yerevan və Daşkənddə məskunlaşdılar və indi onların bir-biri ilə olan əlaqələri geniş qeyri-formal şəbəkə yaratmağa imkan verirdi. Bu şəbəkə vasitəsilə onlar bütün Sovet İttifaqı ərazisində birgə işlərini koordinasiya etmək imkanında idilər.

Bu şəbəkənin mərkəzi fiqurlarından biri qarabağlı erməni ailəsindən olan İqor Muradyan idi. O zaman Muradyanın otuz yaşı var idi. Bakıda boya-başa çatan Muradyan 1980-ci illərin ikinci yarısında Ermənistanın paytaxtı Yerevanda işləyirdi. İlk baxışdan onu belə mühüm siyasi hərəkatın lideri kimi təsəvvür etmək çətindir. İri və yöndəmsiz vücudu olan və azca pəltəkləyən bu şəxs bakılı ermənilərin əksəriyyəti kimi, rusca danışanda özünü daha rahat hiss edir. Bununla belə, Muradyan gözəl siyasi təşkilatçı və güzəştə getməyən sərt erməni milliyətçisidir.

Muradyanın sözlərinə görə, o şübhə etmirdi ki, Azərbaycan hökuməti Dağlıq Qarabağda azərbaycanlıları məskunlaşdırmaq, erməniləri isə zorla çıxarmaq niyyətində idi və bu üsulla bir neçə nəsilədən sonra muxtar vilayətdə ermənilərin üstünlüyünə son qoymaq istəyirdi. Buna görə də, o, hesab edirdi ki, ermənilər Qorbaçov islahatlarının yaratdığı tarixi andan öz xeyirlərinə istifadə etməlidirlər.

Ermənistanın Qosplanında – dövlət planlaşdırma komitəsində – işləyən Muradyanın partiya dairələrində yaxşı əlaqələri var idi. O, tezliklə vacib ibrət götürdü: əgər müraciəti düzgün tərtib etsən və sovet sistemə sadıqlığını lazımınca nümayiş edib bu müraciəti göndərsən, Sovet İttifaqında bir çox nüfuzlu erməniləri onu dəstəkləməyə çağırmaq olar. 1983-cü ildə SovİKP Mərkəzi Komitəsinin baş katibi Yuri Andropova Dağlıq Qarabağ haqqında müraciəti imzalayanlar arasında “partiya vete-

¹³ SİKP MK-nin Siyasi Bürosunun Dağlıq Qarabağa həsr edilmiş iclasının stenoqramı, 3 mart, 1988-ci il, “Союз можно было сохранить” (İttifaqı qorumaq mümkün idi) kitabında dərc edilmişdir, səh. 22.

ranlarının, Lenin, Stalin və Beriya ilə şəxsən tanış olan insanların adları var idi. Onların əlləri qana bulanmışdı.”¹⁴

Qorbaçovun dövründə həyata keçirilən kampaniyanın miqyası qat-qat böyük idi. Muradyanın dediyinə görə, “İlk dəfə Sovet İttifaqı tarixində biz hərəkatı qanun çərçivəsində saxlamaq, onu anti-sovet hərəkatı kimi səciyyələndirməmək və sistemə tam sadıq saxlamaq məqsədini qoymuşduq.” Doğrudanmı Muradyan ürəkdən inanırdı ki, sovet sistemi Qarabağı Ermənistanla verməyə razılaşacaq? Əgər belədirsə, ya o, öz hesablamalarında böyük səhv buraxmışdı, ya da öz xatalı kampaniyası üçün daha geniş siyasi dəstəyə nail olmaq istəyirdi.

1986-cı ilin fevralında məktub layihəsini hazırlayan Muradyan onu erməni əsilli nüfuzlu şəxslərə və görkəmli alimlərə imzalatdırmaq üçün Moskvaya apardı. Qorbaçovun iqtisadi islahatlar üzrə müşaviri, akademik Abel Aqanbeqyanın imzası bunların arasında ən tutarlı imza oldu. Muradyan bunu belə xatırlayır: “O, (Aqanbeqyan) məktubu imzalamaq üçün danışdığımız yerə gələndə heç bilmirdi ki, hara gedir və onu ora nə üçün aparırlar. İmzasını qoymazdan əvvəl o, dörd saat oturdu. Bu dörd saat ərzində iki litrə qədər ara qıçdı.”

Qarabağ fəalları hətta Ermənistan Kommunist partiyasının rəhbəri Karen Demirçyanın örtülü dəstəyinə nail olmuşdular. Onların niyyəti Azərbaycanın ən nüfuzlu siyasi simalarından olan Heydər Əliyevi hörmətdən salmaq idi. Onların fikrincə, məhz bu şəxsiyyət Qarabağın ayrılmasına qarşı çıxıb bütün prosesə əngəl yarada bilər.

Azərbaycan Kommunist partiyasının MK-nin keçmiş birinci katibi Heydər Əliyev 1982-ci ildən Siyasi Büronun üzvü idi. Muradyanın ən ifrat ideyalarından biri də erməni millətçi hərəkatının digər fəalı ilə birlikdə H.Əliyevə qarşı Azərbaycan SSR-i Cinayət Məcəlləsinin 67-ci maddəsi ilə (milli heysiyyətin alçaldılması) cinayət işi açmaq idi.

Cinayət işi iflasa uğradı, lakin, çox güman ki, H.Əliyevin Siyasi Bürodan uzaqlaşdırılmasında onun az da olsa, rolu oldu. 1987-ci ilin yayında Əliyev guya səhhəti ilə bağlı işdən kənarlaşdırıldı, elə həmin ilin oktyabrında onu Siyasi Bürodan çıxardılar. Deyilənlərə görə, Ermənistan Kommunist partiyasının rəhbəri Demirçyan SSRİ-nin ali siyasi orqa-

¹⁴ Muradyanla müsahibə, 5 may, 2000-ci il. Muradyanın yüksək dairələrdə olan əlaqələri onun DTK agentliyi olması haqqında şayiələrə səbəb olmuşdu. O, əlbətdə ki, bunu inkar edir, amma eyni zamanda etiraf edir ki, Ermənistan DTK-nin rəhbəri Yüzbaşıyan onun tanışları sırasında idi. Partiyaya, Sovet İttifaqına və, nəhayət, DTK-nin özünə bu cür ziyan vurmuş insanı DTK tərəfindən öz işinə cəlb etməsi fikrinə inanmaq çətindir.

nündakı rəqibinin siyasətdən getməsinə çox sevinirdi. Muradyan deyir ki, 1990-cı ildə bir ümumi tanış ona Demircyanın tərifi çatdırdı: "Bizim ən əsas nailiyyətimiz – Əliyevin (Qarabağ) hərəkətinin başlanmasına kimi kənarlaşdırılması idi. Bu, çox vacib idi."

Muradyanın partiya funksionerləri ilə apardığı işi onun geniş miqyaslı gizli fəaliyyətinin yalnız cuzi hissəsi idi. Bununla bərabər o, faktiki olaraq tərribatçılıq fəaliyyəti ilə də məşğul idi. Qadağan edilmiş radikal millətçi "Daşnaksutyun" partiyasının üzvləri ilə (daşnaklarla) onların xaricdəki və Yerevandakı gizli bölmələri ilə əlaqəyə girən Muradyan onlardan hətta silah-sursat almışdı.

Onun sözlərinə görə, 1986-cı ilin yayında daşnakların köməyi ilə Qarabağ erməniləri xaricdən yüngül atıcı silahların ilk partiyasını aldılar. Sonradan silah təminatı müntəzəm surətdə həyata keçirilməyə başladı, və "nədənsə Çexiyada istehsal edilmiş silahlar üstünlük təşkil edirdi." Bu silahlar ilk öncə Dağlıq Qarabağa göndərilirdi. "Qarabağda bütün təşkilatlar silahlanmışdı. Bütün yerli komsomolçuların fərdi silahı var idi." Bu qeyri-adi etirafdan görünür ki, ən azı bir erməni təşkilatçısı iki respublika arasında gedən mübahisənin hərbi münaqişəyə keçəcəyində əmin idi.

İcmalararası gərginlik

Ermənistanla Azərbaycan arasında müasir "Qarabağ mübahisəsinin" başlanma tarixi kimi adətən 1988-ci ilin fevralı göstərilir. Lakin ilk zorakılıq halları (bu hadisələri hətta bölgə əhalisini pis xatırlayır) bundan bir neçə ay öncə Qarabağda yox, Ermənistan və Azərbaycanda baş vermişdi.

1980-ci illərin ortalarında Azərbaycanda (Dağlıq Qarabağ əhalisini nəzərə almadan) təqribən 350 min erməni, Ermənistanda isə 200 min azərbaycanlı yaşayırdı. 1987-ci ilin payızında hər iki respublikada millətlər arasında münasibətlər gərginləşməkdə idi, sanki xalqların hər ikisi eyni vaxtda radioda ayağa qalxmaq üçün məxfi siqnal eşitmişlər.

1987-ci ilin oktyabrında Azərbaycanın şimalında yerləşən Çardaxlı kəndində yerli hökumət orqanları və erməni əhalisi arasında toqquşma baş verdi. Ermənilər azərbaycanlıların sovxoz müdiri təyin edilməsinə etiraz etdilər. Cavabında milis işçiləri tərəfindən döyülən ermənilər Moskvaya öz nümayəndələrini göndərdilər. Ermənilər arasında Çardaxlı çox məşhur kənd idi, çünki Sovet İttifaqının iki erməni əsilli marşalı – İvan Baqramyan və Amazasp Babacanyan bu kənddən idilər. Çardaxlıdakı hadisələrlə bağlı oktyabrın 18-də Yerevanda kiçik etiraz mitinqi keçirildi.

Az keçməmiş Ermənistanın cənubunda – azərbaycanlıların sıx yaşadığı Mehri və Qafan rayonlarında faciə baş verdi. 1987-ci ilin noyabrında Bakının dəmiryol vağzalına azərbaycanlılarla dolu iki yük vaqonu gəldi - bunlar milli zəmində baş vermiş toqquşmalara görə Qafandan qaçan azərbaycanlılar idi. Bu hadisə haqqında çox az məlumat var, mətbuatda işıqlandırılmasa da, hadisələrin şahidləri qalıb. Bakıya gələn qaçqınlara paltar və ərzaq paylamış dul qalan Bakı erməniyi Sveta Paşayeva bu hadisələri belə xatırlayır:

"Bizə gəlib dedilər ki, Qafandan lüt, paltarsız uşaqlarla dolu iki vaqon gəlib. Biz onlara baxmağa getdik. Bunlar Qafandan olan azərbaycanlılar idi. Mən vağzalda idim. İki yük vaqonunu öz gözlərimlə gördüm. Qapılar açıq idi, divarlara isə iki uzun taxta vurulmuşdu ki, qatar gedərkən insanlar vaqonlardan yıxılmasınlar. Bizdən xahiş etdilər ki, qaçqınlara əlimizdən gələnləri köməyi edək. Mən də - və təkcə mən yox, çoxları - köhnə uşaq paltarlarını, cürbəcür əşyaları yığırdıq. Mən onları öz gözlərimlə gördüm. Kənd əhli idi, kişilərin saç və saqqalları uzun idi, çirkli idilər. Qocalar və uşaqlar da var idi."¹⁵

1988-ci il yanvarın 25-nə yaxın tarixçi Arif Yunusov Bakıdakı Elmlər Akademiyasına işə gedərkən azərbaycanlıların Qafanı tərk etmələrinin yeni sübutunu gördü. Azərbaycan Ali Sovetinin binası qarşısında dörd qırmızı "İkarus" avtobusu dayanmışdı. Həmin avtobusların sərnişinləri A.Yunusovun yaddaşında belə qalıblar: "Onlar hamı dəhşətli vəziyyətdə idilər. Əsasən qadınlar, uşaqlar və qocalar idi. Cavanlar çox az idi. Əksəriyyəti pis döyülmüşdülər. Onlar fəryad edirdilər."

Bu ilk qaçqınlar haqqında indiyə qədər heç kim təfəssilatla danışmamışdır, buna əsas səbəb də Azərbaycan hökumət orqanlarının hadisələr haqqında məlumatları gizlətməsidir. O vaxtlar Qafan partiya təşkilatının ikinci katibi olmuş Aramais Babayan deyir ki, azərbaycanlıların fevrala qədər rayonun ərazisini tərk etmə hallarını xatırlamır. Bununla belə o, təsdiqlədi ki, 1988-ci ilin fevralında gecə çağı iki min azərbaycanlı həqiqətən də Qafan rayonunu tərk etdi, amma hesab edir ki, belə kütləvi axına səbəb şayiələr və "tərribatlar" olmuşdur.

Babayan deyir ki, Qafanı tərk etmiş azərbaycanlıları rayona qaytarmaq üçün o hətta bir dəfə Azərbaycana getmişdi. "Əvvəllər bizim sərbəst get-gəlimiz var idi. Mənim maşınımı qonşu kənddə - Razdanda saxladılar. Bir neçə cavan yerdən daş götürməyə başladı. Hər şey ola

¹⁵ Paşayeva ilə müsahibə, 14 dekabr, 2000-ci il. Bu, həmin qadın əsl adı deyil. O, bu sitatı təxəllüs altında gətirməyi xahiş etdi.

bilərdi." Babayan geri dönməli oldu. Qafanlı azərbaycanlılardan heç biri elə də Ermənistanı qayıtmadı.¹⁶

Ərizələr və nümayəndələr

1987-ci ildə közərən Qarabağ ermənilərinin hərəkəti tədricən alovlandı. Təşkilatçılar Dağlıq Qarabağın kolxoz və fabriklərini gəzir, Ermənistanla birləşmək haqqında "referendum" adlandırdıqları sənəd üçün imzalar yığırdılar. İmzaların toplanması 1987-ci ilin yayına qədər artıq başa çatmışdı, avqusta isə Ermənistan və Qarabağdan yığılmış 75 min imza ilə on cildədən ibarət böyük ərizə Moskvaya göndərildi.¹⁷ Qarabağ erməniləri həmçinin iki nümayəndə heyətini tərtib edib, SovİKP Mərkəzi Komitəsində işə təkan vermək üçün Moskvaya göndərdilər.

Qarabağ məsələsi xaricdə də nüfuzlu ermənilərin köməyi ilə fəal şəkildə lobbi edilirdi. ABŞ-dakı erməni diasporunun qəzetlərinə verdikləri müsahibələrdə keçmiş partiya funksioneri Anastas Mikoyanın oğlu, tarixçi Sergey Mikoyan və yazıçı və jurnalist Zori Balayan Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşməsi ideyasını açıq-aşkar təbliğ edirdilər. 1987-ci ilin noyabrında artıq Abel Aqanbeqyan da təbliğatçıların səsində səs verdi, görünür o, bir il öncə Muradyanla iki litr ara qırdığına heç də peşman deyildi.

Noyabrın 16-da Qorbaçovun iqtisadiyyat üzrə aparıcı müşaviri olan Aqanbeqyan Parisin "İnterkontinental" mehmanxanasında bir qrup fransalı erməni ilə görüşüb, onlara problemlə bağlı öz nəzər nöqtəsini açıqladı: "Mən çox istərdim ki, Qarabağ Ermənistanı qaytarılsın. Bir iqtisadçı kimi hesab edirəm ki, onların Ermənistanla əlaqələri Azərbaycanla olan əlaqələrindən daha sıxdır. Bununla əlaqədar mən artıq öz təkliflərimi irəli sürmüşəm və ümid edirəm ki, bu fikirlər yenidənqurma və demokratiya ənənələrinə uyğun həyata keçiriləcək."¹⁸ Aqanbeqyanın fikirləri həmçinin Sovet İttifaqında yayılan fransız kommunistlərinin "Umanite" qəzetində dərc edildi. Azərbaycanlılar özlərinə qarşı aparılan erməni kampaniyası haqqında ilk dəfə məhz bu müsahibədən xəbər tutdular.

¹⁶ Babayanla müsahibə, 29 sentyabr, 2000-ci il.

¹⁷ Geoloq Suren Ayvazyanın hazırladığı qoşma məktub Qorbaçovu nəinki Dağlıq Qarabağı, həmçinin Azərbaycanın muxtar respublikası olan Naxçıvanı Sovet Ermənistanına verməyə çağırırdı.

¹⁸ The Caucasian Knot (Qafqaz düyünü), səh. 148-də Ermənistanın "Haraç" qəzetindən sitat gətirilir (19 noyabr, 1987-ci il).

1988-ci ilin fevralına kimi bu kampaniyanın mexanizmi sazlanıb, işə salınmağa hazır idi. Moskvaya Qarabağdan artıq üçüncü nümayəndə heyəti göndərildi. Yazıçılar və rəssamlardan ibarət bu nümayəndə heyətinə Janna Qalstyan başçılıq edirdi.¹⁹ Dağlıq Qarabağa on min vərəqə çap edilib çatdırıldı. Bütün sonrakı tədbirlər Qarabağ nümayəndələrinin Moskvadan qayıtması ilə uzlaşdırıldı. Muradyan bu hadisələri belə xatırlayır:

"Fevralın 12-dən 13-ünə keçən gecə bu vərəqələr bütün Stepanakert sakinlərinin poçt qutularına atıldı. Heç bir ciddi problemimiz yox idi. Artıq fevralın 12-də gündüz vaxtı biz bilirdik ki, şəhər bizim əlimizdədir, çünki milis, hüquq mühafizə orqanları və partiya nümayəndələri - hamı gəlib deyirdi ki, "bizə arxalana bilərsiniz." Onlar DTK-nın niyyəti haqqında bizə xəbər verdilər, Bakıdan və Moskvadan gələnlərin adlarını verdilər. Bütün informasiya bizim əlimizdə idi, bizdən heç bir şey gizlətmirdilər."

Qarabağ hərəkətinin planlaşdırılması və təşkil edilməsi haqqında Muradyanın söylədikləri yüksək partiya rəhbərlərinin susqun dəstəyini qazanmış və geniş kütlələri ayağa qaldırmağa nail olmuş bu kampaniyanın hansı dəqiqliklə hazırlanmasına dəlalət edir. Lakin onun söhbətində ermənilərin nəzərdən qaçırdığı bir məqam da var idi. Vəziyyəti şərh edən Muradyan Azərbaycanın mövqeyinə və Dağlıq Qarabağda yaşayan 40 min azərbaycanlının reaksiyasına tamamilə məhəl qoymurdu.

Referendum haqqında danışarkən o, bir neçə dəfə "Qarabağın bütün əhalisi" ifadəsini işlətdi. Bəs azərbaycanlılar necə? Görəsən onlarla məsləhətləşməyə və ya onların fikirlərini öyrənməyə kimsə cəhd göstərmişdirmi? Bu sualı eşidəndə, Muradyanın sifəti dəyişdi: "Düzünü bilmək istəyirsiniz? Mən sizə həqiqəti danışacağam. Bu insanların aqibəti bizi maraqlandırmırdı. Onlar onilliklər, hətta əsrlər boyu bizə qarşı yönəlmiş hakimiyyətin vasitəsi və zorakılıq aləti idilər. Nə o zaman onların aqibəti bizi maraqlandırmırdı, nə də indi."

Qonşunun mövqeyinə etinasızlıq sovet sisteminin sərt şaquli strukturun özəyində dururdu: müttəfiq respublikalar, o cümlədən Ermənistan və Azərbaycan birbaşa bir-birilə dialoq aparmaq əvəzinə Moskva vasitəsilə əlaqələrini qururdular. Aqanbeqyanın Parisdəki yadda qalan

¹⁹ Bölgədə tez-tez söhbətlər gəzir ki, guya Janna Qalstyan Moskvadan SİKP MK-nin eksperti Vyacheslav Mixaylovdan rühdandırıcı məktub almışdı. Həm Qalstyan, həm də Mixaylov onlarla aparılmış müsahibələrdə bir-biri ilə görüşmə faktını təsdiqlədilər, lakin heç biri hər hansı müsbət sığınalın göndərilməsindən danışmadı.

çıxışından sonra Azərbaycanda bir çoxları onun təkcə erməni kimi deyil, həmçinin – hərçənd iqtisadi məsələlər üzrə - Qorbaçovun müşaviri qismində danışdığını qeyd etdilər və özlərində belə qənaətə gəldilər ki, Qorbaçov özü də ermənilərin kampaniyasını dəstəkləyir.

Əslində tezliklə aydın oldu ki, Aqanbeyan Qorbaçovdan heç bir göstəriş almamışdı və nəticə etibarilə bütün görülən səylərə baxmayaraq Moskvadakı erməni lobbisi Siyasi Büronu öz tərəfinə çəkə bilmədi. Bununla belə, Moskvadan gələn təzadlı siqnallar azərbaycanlıları Qorbaçovun həqiqi niyyətindən şübhələnməyə vadar etdi. Bəziləri hətta indiyəcən Moskvada onlara qarşı qəsdin hazırlanmasına inanırlar və heç bir əks-dəlil bu şübhələri sovuşdurmağa qadir deyil.

Sovet xülyaları ilə yaşayan erməni fəalları daha bir ciddi səhvə yol verdilər. Onların əksəriyyəti inanırdı ki, məsələni həll etmək üçün yol açıqdır və sovet rəhbərliyi gec-tez mütləq Dağlıq Qarabağın Ermənistanına verilməsinə razı olacaq. Bu səbəbdən də onlar Azərbaycanın mövqeyinə məhəl qoymamaqda inadlıydılar. Elə ki SovİKP-nin Siyasi Bürosu erməniləri dəstəkləməkdən imtina etdi, onlar Azərbaycanla danışıqların aparılmasını mümkün edən heç bir plan meydana çıxara bilmədilər.

Ermənistan qiyama qalxır

Qarabağda etiraz aksiyaların ardınca Sovet Ermənistanında kütləvi küçə nümayişləri baş aldı. Ermənistan SSRİ-də etnik cəhətdən ən homogen respublikalardan olsa da, heç kim, o cümlədən nümayiş rəhbərləri bu enerji sıçrayışının nə dərəcədə güclü olacağını əvvəlcədən ehtimal edə bilməzdilər. Elə görünürdü ki, Dağlıq Qarabağın aqibəti hər bir erməninin daxilində ən həssas tellərə toxunmuşdu.

“Nə üçün Qarabağ məsələsi birdən-birə yüz minlərlə insanı küçələrə çıxara bildi?” sualına cavab axtaran politoloq Aleksandr İskandaryan “donmuş potensial” terminini işlədir. Onun fikrincə, “Qarabağ amili dondurulmuşdu, onun gündəmə gəlməsi üçün çox az vaxt lazım idi.” Hətta Dağlıq Qarabağdakı ictimai-siyasi vəziyyətdən xəbərləri olmayan insanlar “türklərin” əhatəsində yaşayan ermənilərin halına acıyırdılar (ermənilər loru dildə “türk” dedikdə həm türklərin özünü, həm də azərbaycanlıları nəzərdə tuturlar).

1988-ci il fevralın 15-də Ermənistanın ən nüfuzlu ictimai təşkilatlarından olan Yazıçılar İttifaqının iclasında şairə Silva Kaputikyan Qarabağ ermənilərini dəstəkləyən nitqlə çıxış etdi. Üç gündən sonra Yerevanda

ətraf-mühitin çirklənməsinə qarşı etiraz mitinqi baş tutdu. Etirazla çıxış etmək üçün ətraf-mühitin mühafizəsi “siyasi” cəhətdən ən təhlükəsiz bəhanə idi. Buna görə də, Sovet İttifaqının bir çox bölgələrində ekoloji problemlər kütləvi mitinqlərin əsas mövzusunə çevrildi.

Yerevanda nümayişçilər əsasən Sevan gölünün vəziyyəti, Mertsamor AES-nin və “Nairit” kimyəvi kombinatının ekoloji təhlükəsi və Yerevanda havanın çirklənməsi ilə bağlı narazılıqlarını bildirirdilər. Lakin mitinq təşkilatçıları öz işlərində səmimi deyildilər. Zori Balayanın danışıqlarından:

“Biz sırf ekoloji şüarlarla Teatr meydanında toplaşdıq. Amma bu şüarların arasında “Qarabağ Ermənistanın tarixi ərazisidir” kimi bir şüar da var idi. Buna heç kim fikir vermədi. Növbəti mitinqdə artıq bir neçə belə şüar var idi. İnsanları meydana çıxaran İqor Muradyan özü ilə Qorbaçovun portretlərini də gətirmişdi. Onun şüarı belə idi: “Lenin, partiya, Qorbaçov.” Özü fikirləşmişdi. Üç həftədən sonra daha bir şüar fikirləşdi: “Stalin, Beriya, Liqaçov!” Beləcə insanlar milli məsələnin “Nairit” və Sevan problemləri ilə yan-yan müzakirə etmək fikri ilə alışıdılar. Bir aydan sonra isə “Nairit” və Sevan haqqında yalnız beş dəqiqə danışırdılar.”²⁰

Mitinqlər Yerevanın mərkəzində yerləşən geniş Teatr meydanında, opera teatrının önündə keçirilirdi. Fevralın 20-də, Stepanakertdə vilayət sovetinin sessiyasına az qalmış, meydana otuz min insan toplaşdı. Gündən-günə mitinq iştirakçılarının sayı iki dəfə çoxalırdı. Fevralın 22-də mitinqçilərin sayı yüz min nəfəri aşmışdı. Bu rəqəm dünyanın istənilən ölkəsi və xüsusilə də, 1988-ci ilin Sovet İttifaqı üçün fenomenal idi.

Növbəti mitinq üçün Teatr meydanına 300 min nəfər axışdı, Yerevanda nəqliyyat işçiləri tətillər elan etdilər. Sovet mətbuatında kütləvi mitinqlər barəsində bir kəlmə də olsun söz getməsə də, onlar haqqında məlumat Moskvaya çatırdı. Mitinqlər haqqında Qərb jurnalistləri xəbər tutdular. Ən məşhur sovet dissidenti Andrey Saxarov daxil olmaqla Rusiyanın insan hüquqları mühafizəçiləri problemin mahiyyətinə varmadan ermənilərin etirazlarına dəstək verirdilər.

Fevralın 25-i, cümə axşamı Yerevanın küçələri bir milyona yaxın insan izdihamı ilə doldu, bu da Ermənistan əhalisinin dördüdə bir hissəsindən çox idi. Bu nümayişi lentə alan sənədli filmə saysız-hesabsız papaq, şlyapa, plaş və paltolardan ibarət bir dərya görmək olar. İnsanlar

²⁰ Balayanla müsahibə, 23 may, 2000-ci il. Maraqlıdır ki, 2000-ci ildə Ermənistanda həm “Nairit” kimyəvi kombinatı, həm də atom elektrik stansiyası artıq yenidən işə salınmışdı, çünki iqtisadi zərurət ekoloji aspektləri tamamilə kölgədə qoydu.

fevral günəşi altında çiyin-çiyinə durublar. Nümayişçilərin üzləri gərgin və intizarlıdır. "Qa-ra-bağ!" hayqırtısı bir az sakitləşib yenidən izdihamı bürüyür.²¹

Bu mitinqlərdə iştirak artıq özü-özlüyündə məqsədə, kollektiv özünü təsdiq mərasiminə çevrilmişdi. Teatr meydanına gəlmək üçün insanlar saatlarla piyada yol gedirdilər. "Qarabağ" komitəsinin üzvü olmuş məktəb müəllimi Aşot Manuçaryan mitinqlərin ikinci və ya üçüncü günü mitinqçilərə qatıldı. O, Teatr meydanını hamını cəlb edən "maqnit sahəsi" kimi təsvir edir:

"İnsanları cəlb edən mühit idi. Onlar doğrudan da hiss edirdilər ki, nə isə yeni bir şey başlayıb: danışmaq olar, toplaşib Qarabağın aqibətini müzakirə etmək olar. Beləcə müstəsna mühit yarandı, bu mühit isə fantastik idi! Mən fantastik dedikdə, bu mühiti Roma Papasının Müqəddəs Pyotr meydanında toplaşan möminlərə müraciət etdiyi zaman və Papanın moizəsindən sonra yaranan vəziyyətə bənzədirəm. Bizdə də buna oxşar hal baş verirdi. Yaxınlara məhəbbət. Hamını bürüyən hərarət. Kimsə özünü pis hiss edəndə, bütün meydan ona kömək etməyə çalışırdı. Həkimlər izdihamı yarib xəstəyə kömək etməyə tələsirdilər, canlı kişilər qollarını xərək kimi tuturdular. Kimsə dərman verir, kimsə su gətirirdi."²²

Uzun illər Yerevanda yaşamış qarabağlı Zoya Şuqaryan deyir ki, bu hadisələri görəndə, gözlərinə inana bilmirdi. Əvvəlcə Ermənistan paytaxt sakinlərinin əksəriyyəti Dağlıq Qarabağdakı vəziyyətdən xəbərdar deyildilər. Amma mitinq və vərəqələr tezliklə insanları vəziyyətdən, daha dəqiq desək, münafiqliyin erməni versiyasından agah etdilər.

Şuqaryan deyir ki, "bütün bu illər ərzində mən Qarabağı həтта xəritədə tapa bilməyən insanlarla mübarizə aparırdım. Fevralın 21-də isə küçəyə çıxıb gördüm ki, bütün Ermənistan "Qa-ra-bağ!" qışqırır. İlk günlər ağlamaqdan başqa əlimdən heç nə gəlmirdi."²³ Bununla belə Şuqaryan qeyd etdi ki, lap birinci mitinqlər onda bəzi şübhələr yaratmışdı. Onun fikrincə, bu mitinqlər mənfur siyasi məqsədlərə xidmət edirdi. "O zamanlar biz hamını bəyənidik. Mən bu axmaq euforiyaya heyfslənirəm."

Yerevan nümayişləri dinc keçirilsə də, qorxunc vəsət almaqda idi. Heç kim artıq əyləci basmaq iqtidarında deyildi. Hətta hərəkatın yeni "liderləri" təsəvvür etmirdilər ki, hadisələr hansı istiqamətdə cərəyan

²¹ "Forgotten February" ("Unudulmuş fevral"), Yerevan Film Studios, 2000

²² Manuçaryanla müsahibə, 4 may, 2000-ci il.

²³ Şuqaryanla müsahibə, 14 oktyabr, 2000-ci il.

edəcək. O vaxtlar yaradılmış "Qarabağ" komitəsinin ən birinci üzvlərindən olan Rafael Kazaryanın söhbətindən:

"Bilirsiniz, bütün xalq ayağa qalxmışdı. Demək olmaz ki, biz onları qaldırdıq, xalq özü bizi öz dalğası ilə qaldırdı. Biz sadəcə dalğanın başında idik. Azca cəsur, azca qətiyyətli olanlar, nəticələr barədə fikirləşməyənlər dalğanın başına çıxdılar. Ehtiyatını güdənlər isə çıxa bilmədilər. Amma bütün xalq ayağa qalxmışdı, həm Qarabağda, həm də burada. İnsanlar otuz-qırx kilometr piyada gedirdilər ki, mitinqdə iştirak etsinlər, meydanda isə yüz minlərlə insan toplaşdı. Bu, qeyri-adi bir şey idi! Bir gün opera teatrının yanında çox nəhəng izdiham toplaşmışdı, bir neçə yüz min nəfər olardı. Mənə elə gəlir ki, bu mitinqləri heç bir vədlərlə saxlamaq mümkün deyildi. Xüsusən də, biz hamımız əmin idik ki, bir həftə ərzində Qorbaçov hər şeyi həll edəcək. Bu işlərin bir ay davam etməsindən Tanrı özü saxlasın! Mən hiss edirdim ki, bir ay belə davam etsə, ürəyim dözməyəcək!"²⁴

Ali partiya rəhbərliyinin Moskvadan göndərdiyi rəsmi siqnal tam aydın idi: Dağlıq Qarabağın statusu dəyişdirilməyəcək. Bəs nə üçün Kazaryan və digərləri bir neçə həftə ümid edirdilər ki, Qorbaçov onların tələbləri ilə razılaşaacaq? Ola bilsin ki, Siyasi Büro üzvlərinin Yerevana səfəri və mitinqçilərlə söhbəti Moskvanın güzəştə getməsi kimi qəbul edilmişdi. Bəlkə də, onlar inanırdılar ki, onların "xalq hakimiyyəti" o dərəcədə qüvvətli olacaq ki, Siyasi Büronu öz fikrindən daşınmağa vadar edəcək.

Moskvanın və kütlənin tələbləri arasında balans axtarmağa məcbur olan Ermənistan Kommunist partiyasının rəhbərliyi çətin vəziyyətə düşmüşdü. Demək olmaz ki, Ermənistan rəhbərliyi Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi fikrinə tam qarşı çıxırdı, sadəcə yaranmış böhran onların öz hakimiyyəti üçün ciddi təhlükə törədirdi. Keçmiş yüksək rütbəli partiya rəhbəri Qrant Voskanyan deyir ki, Yerevan rəhbərliyi Stepanakertdə hazırlanan etiraz kampaniyası haqqında əvvəlcədən xəbərdar edilmişdi, lakin sürətlə cərəyan edən hadisələrlə ayaqlaşma bilmədi.

"Biz bilirdik ki, belə problem mövcuddur, amma (Stepanakertin partiya rəhbərləri ilə) razılaşmışdıq ki, Azərbaycandan ayrılmaq barədə qərar qəbul edəndə, onlar bizə əvvəlcədən xəbər verəcəklər. Həqiqətdə isə yalnız qətnamə qəbul edildikdən sonra onlar bizi fakt qarşısında qoydular. Mən Qenrix Poqosyana zəng edib dedim: "Qulaq as, əgər bunu

²⁴ Qazaryanla müsahibə, 22 oktyabr, 2000-ci il.

edəcəkdinizsə, bizə nə üçün xəbər vermədiniz?" O, üzr istədi və cavab verdi ki, "hər şey qəflətən baş verdi, (sizi xəbərdar etməyə) sadəcə vaxtımız yox idi."²⁵

Fevralın 22-də Ermənistan Kommunist partiyası MK-nin birinci katibi Demircyan respublika televiziyası ilə elan etdi ki, birləşmə tələbi yerinə yetirilə bilməz və "xalqlararası dostluq misli olmayan sərvətimiz və erməni xalqının qardaş sovet xalqları ailəsində gələcək inkişafının zəmanətidir."²⁶ Teatr meydanında mitinqçilərin qarşısında çıxış etməyə məcbur olan Demircyan son dərəcə əsəbi görünürdü və camaata ritorik sualla müraciət etdi: doğrudanmı onlar hesab edirlər ki, Qarabağ məsələsi "onun cibindədir."

Yerevana ezam edilmiş Siyasi Büronun iki emisarı – Anatoli Lukyanov və Vladimir Dolqix'in qarşısında qoyulmuş tapşırıq eyni cür çətin idi. Onlar ermənilərə həm sovet sərhədlərinin yenilməzliyi haqqında sərt bəyanatı çatdırmalı, həm də "yeni düşüncəyə" uyğun olaraq dialoq aparmalı idilər. Lakin onlara verilmiş tapşırıq heç kimi maraqlandırmırdı. Teatr meydanında çıxış etməyə hazırlaşan Dolqix hətta şairə Silva Kaputikyandan kömək istədi, o isə, öz növbəsində mitinqçilərdən Moskvadan gəlmiş qonağa hörmət edib, onu dinləməyi xahiş etdi. Ermənistanda sovet hakimiyyətinin nüfuzdan düşməsinə bu misaldan açıq-aydın görmək olar.

Qorbaçov və yazıçılar

Mixail Qorbaçov və onun həmkarları üçün ermənilərin ayağa qalxması tamamilə gözlənilməz idi. Siyasi Büronun həmin dövrdə keçirdiyi iki iclasın stenoqramları buna sübutdur. 1988-ci il fevralın 29-u və martın 2-də keçirilmiş bu iclasların stenoqramları minlərlə digər Kreml sənədləri ilə birlikdə 1992-ci ildə nəşr edilmişdir. Siyasi Büronun böhranın başlanğıc mərhələsində vəziyyəti nəzarət altına keçirmək cəhdlərini bu stenoqramlardan dəqiqliklə izləmək mümkündür.

Siyasi Büronun 29 fevral iclasını açan Qorbaçovun çıxışı ikimənalı görünür. O, həmkarlarına bildirir ki, ermənilərin irəli sürdüyü tələblər qəbuləlməzdir, lakin eyni zamanda o, nümayişlərin dinc xarakter daşmasından razı qaldığını qeyd edir: "Deməliyəm ki, hətta Yerevanın küçə-

²⁵ Voskanyanla müsahibə, 28 sentyabr, 2000-ci il.

²⁶ Sitat götürülmüşdür: The Karabakh File, səh. 98.

lərinə yarım milyon insan axışanda belə, erməni xalqı yüksək nizam-intizam nümayiş etdirdi və anti-sovet meyillərinə yol vermədi."

Qarabağ mübahisəsinin səbəblərinə ümumi qiymət verən sovet rəhbəri ermənilərin keçirdiyi tarixi haqsızlıq hissini başa düşdüyünü vurğuladı: "Şəxsən mən iki səbəb görürəm: bir tərəfdən Qarabağın özündə yol verilmiş çoxlu səhvlər, üstə gəl xalqın (erməni xalqının) daxilində oturan emosional səbəb. Bu xalqla tarix boyu baş vermiş heç bir şey unudulmayıb, bu səbəbdən onları qorxudan hər bir şey belə reaksiya doğurur."²⁷

Çox güman ki, sovet lideri hiss edirdi ki, Rusiyadan kənarında yaşayan yüksək təhsilli ermənilər onun siyasi islahatlarının ən sadıq tərəfdarlarıdır. Buna görə də, Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın tərkibində saxlamağa qərar verən Qorbaçov muxtar vilayətdə siyasət, iqtisadiyyat və mədəniyyət sahələrində islahatlar keçirəcəyinə vəd etməklə erməniləri razı salmağa çalışdı.

Lakin bu bəyanat nə Ermənistanda, nə də Azərbaycanda heç bir nəticə vermədi. Bəlkə də, Qorbaçov Qərbdə onu məşhurlaşdıran şarmını işə salsaydı, bu bəyanatın daha böyük təsiri olardı. Lakin öz ölkəsində o, sovet rəhbərlərinin çoxuna xas olan təkəbbürlü məsafə saxlamağa üstünlük verirdi.

Qorbaçov heç bir dəfə də olsun bölgəyə səfər etmədi, Qarabağdakı vəziyyətlə bağlı xalq qarşısında çıxış etmədi, bir müsahibə belə vermədi. Fevralın 26-da Qorbaçov "Ermənistan və Azərbaycan zəhmətkeşlərinə müraciəti" imzaladı. Sovet xalqları dostluğuna hörmət etməyə çağıran bu təmtəraqlı və eyni zamanda boş müraciəti hər iki respublikaya ezam edilmiş Siyasi Büronun üzvləri ictimaiyyətə çatdırdılar. Müraciətdə deyilirdi: "Heç bir ana razı olmaz ki, onun övladlarına sosializmin həqiqətən də ən böyük nailiyyətləri olan dostluq, bərabərlik və qarşılıqlı yardımın möhkəm bağları əvəzinə millətlərarası ədavət qismət olsun."

Bu sənəd nəşr edilən gün Qorbaçov Kremlə iki erməni yazıçısını – Zori Balayanı və Silva Kaputikyanyı qəbul etdi. Görüşdə həmçinin Qorbaçovun müşaviri Qeorqi Şaxnazarov iştirak edirdi. Şaxnazarovun özü Dağlıq Qarabağın tanınmış erməni nəslindən idi və bu fakt təbii ki, Azərbaycanda şübhələr doğururdu. Bununla belə, Şaxnazarovun memuarlarından zənn etmək olar ki, o, Bakı və Moskvada yaranmış sovet erməni beynəlmillətçiliyi ənənələrində tərbiyə almışdı. O, yazır ki, Dağlıq Qara-

²⁷ Siyasi Büronun 29 fevral, 1988-ci il iclasının stenoqramı. Sitat götürülmüşdür: The Russian Archives Project, State Archive Service of Russia/Hoover Institution, Fond 89, Reel 1.003, 89/42/18.

bağın Azərbaycandan ayrılmasına qarşı çıxırdı və bu muxtar vilayətə nisbətən daha yüksək statusun verilməsini dəstəkləyirdi.

Yazıcılarla görüş heç də rahat keçmədi. Şaxnazarov görüşün başlanğıcı haqqında belə yazır: "Söhbət başlayan kimi açıq, hərdən hətta sərt xarakter aldı, lakin mehriban tonda aparılırdı. Mixail Serqeyeviç bildirdi ki, "Qarabağ ətrafında baş verənlər bizim üçün arxadan zərbədir. Azərbaycanlıları güclə saxlaya bilirik, ən əsası isə - təhlükəli presedent yaranır. Ölkədə etnik zəmində onlarla potensial qarşıdurma mənbələri var, zorakılıqdan hələlik çəkinən qüvvələr Qarabağdan örnək götürüb ağılsız hərəkət edə bilirlər."²⁸

Erməni yazıcıları Kommunist partiyasının sadıq üzvləri olmaqla bərabər, həm də erməni millətçiləri idilər, bununla belə onlar xasiyyətcə tamamilə bir-birindən fərqlənirdilər. Ermənistanda "Literaturnaya gazeta"nın xüsusi müxbiri olan yazıçı və jurnalist Zori Balayan Qarabağ hərəkatının əsas və güzəştə getməyən ideoloqu idi. Onun üçün bütün Qarabağ münaqişəsi daha geniş miqyaslı problemin – türk xalqlarının hökmranlıq rəmzi olan "Böyük Turanın" Ermənistan və bütün "sivil aləmə" törətdiyi təhlükənin yalnız bir hissəsi idi.

2000-ci ildə verdiyi müsahibədə o, ermənilərin 1915-ci il soyqırımı, Azərbaycan prezidenti Əliyevin hakimiyyəti və bir az öncə İstanbulda iki Britaniyalı futbol azarkeşinin Türkiyə komandasının fanatları tərəfindən öldürülməsi kimi bir-birindən tain fərqli hadisələri pantürkist təhlükəsinin mövcudluğunu sübut etmək üçün inamla bir sıraya düzdü. Qorbaçovla keçirilən görüşü Balayan öz növbəsində belə təsvir edir:

"O, bizi bir saatdan artıq dinlədi. Biz hər bir şeydən danışdıq. Silva Türkiyədə nəşr edilmiş Sovet İttifaqının xəritəsini çıxartdı. Bu xəritədə Sovet İttifaqının bütün ərazisi, mən Cənubi Qafqaz, Povoljye, Şimali Qafqaz, Orta Asiya, Yakutiya, bir çox muxtar respublikaları nəzərdə tuturam, yaşıl rəngə boyanmışdı. Türkiyədə bu xəritəni məktəb uşaqlarına öyrədirlər, onlara deyirlər ki, bütün bu ərazi, Ermənistan daxil olmaqla, türk ərazisidir. Biz bu xəritəni Qorbaçova göstərdik, onun masasının üstündə açdıq. Qorbaçov xəritəyə baxdı, kənara çəkdi və sonra tələsik bizə tərəf itələdi. O, dedi: "Bu ki cəfəngiyatdır." Mən qayıtdım ki, "Mixail Serqeyeviç, hərdən cəfəng fikirlər gerçəkliyə çevrilir."

Silva Kaputikyan əksinə, şahanə ədası və sakit xasiyyəti ilə seçilir. Yastıburun, yaşıl göz və gur çal saçlı Silva fransız kralı 15-ci Lüdvikin

²⁸ Şaxnazarov, "Цена свободы" ("Azadlığın qiyməti"), səh. 206. Şaxnazarov 2001-ci ildə 76 yaşında vəfat edib.

saray *grand-damasına* bənzəyir. Kaputikyan ən məşhur erməni şairəsidir. Görüş zamanı həmçinin aydın oldu ki, Raisa Qorbaçova onun pərəstişkarlarından biridir. Öz millətçi baxışlarına rəğmən, Kaputikyan Azərbaycanla barışıq və dialoq tərəfdarı kimi dəfələrlə çıxış etmişdi. Yerevana hər hansı razılaşma haqqında xəbər aparmaq üçün o, baş katibə yalvardığını yaxşı xatırlayır.

"Qorbaçov dedi: "İndi ən vacib məsələ yangını söndürməkdir." "Yaxşı, bəs necə? Bizə su verin. Hər hansı bir vəd, heç olmasa ümid verin. Mən (camaat qarşısına) çıxıb onlara nə deyəcəyəm?" Bu an ilk və sonuncu dəfə Şaxnazarov söz götürdü: "Onlara deyin ki, tezliklə milli məsələ ilə bağlı konfrans keçiriləcək. Orada qərar qəbul ediləcək." Beləcə bu dəhşətli yangını söndürmək üçün o, mənə bir neçə vedrə su verdi."²⁹ Görüşün sonunda Qorbaçov yenidən Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsi fikrini rədd etdi, lakin bölgədə mədəniyyət və iqtisadiyyat sahələrində islahatlar keçirməyə söz verdi. Qorbaçovun sözünə görə, o, Qarabağda "kiçik intibah" görmək istəyirdi.³⁰ Qorbaçov yazıcıların səsəndirdiyi iyirmi konkret şikayəti yazıb sonradan muxtar vilayətin ehtiyaclarına 400 milyon rubl ayırdı – bu, həmin dövr üçün çox böyük məbləğ idi. Balayan və Kaputikyan öz növbələrində Teatr meydanında yığılan insanlara nümayişləri bir aylıq saxlamaq çağırışı ilə müraciət etməyə razılaşdılar.

Balayan və Kaputikyan Qorbaçovun ismarıcını xalqa çatdırmaq üçün Yerevana döndülər. Balayan Teatr meydanında mitinqdə çıxış etdi, Kaputikyan isə televiziya ilə xalqa müraciət etməyə üstünlük verdi. Kaputikyanın sözlərinə görə, Balayan böyük vəcdlə çıxış etdi, onun öz müraciətində isə məyusluq hiss olunurdu. Çıxışında erməni tarixinin çətin məqamlarını yada salan Kaputikyan bununla bərabər əhd etdi ki, "biz bu məğlubiyyəti qələbəyə çevirəcəyik." Hadisələrin cərəyan etməsinə qısa fasilə verildi: Yerevan mitinqlərinin təşkilatçıları nümayişləri bir aylıq saxlamağa razılaşdılar.

Lakin elə növbəti gün hər şey alt-üst oldu: xəbər gəldi ki, Sumqayıtda dəhşətli kütləvi zorakılıq baş verib.

²⁹ Kaputikyanla müsahibə, 26 sentyabr, 2000-ci il.

³⁰ Kaputikyan amerikalı jurnalist Robert Kallena söyləmişdi ki, Qorbaçov onun 1950-ci illərdə yazdığı "Gizli səsvermə" şerini yada saldı. Kaputikyan cavab verdi ki, bu şeri Xruşov dövründəki "mülayimləşmə" zamanı, "kiçik intibah olanda" yazmışdı. Görüş zamanı Qorbaçov yenidən həmin ifadəni təkrarladı və Dağlıq Qarabağda islahatlar keçirəcəyinə söz verdi. Cullen, "Roots", p. 65.

Xüsusilə qeyd edilən hallardan başqa bütün müsahibələri müəllif rus dilində götürüb. Hər fəsildə eyni mənbədən olan ayrıca qeyd olunmayan bütün sonrakı sitatlar eyni müsahibələrdən götürülüb. Ayrıca qeyd olunmayan məlumatlar Bibliografiyada göstərilmiş həmin dövrə aid ümumi ingilisdilli ədəbiyyatdan və ya bilavasitə söhbətlərindən sitat gətirilməsinə razılıq verməyən mənbələrdən götürülüb.

Fəsil 2.

FEVRAL, 1988-ci İL. AZƏRBAYCAN.

ÇAŞQINLIQ VƏ BASQINLAR

1988-ci ilin fevralında Dağlıq Qarabağda baş verən fəvqəladə hadisələr Azərbaycan üçün gözlənilməz idi və respublikanın gizli problemlərini aşkara çıxardı.

Azərbaycan əhalisinin tərkibi Ermənistandan fərqli olaraq daha müxtəlif idi. 1988-ci ildə əhalisi yeddi milyondan artıq olan Azərbaycan qonşu respublikanı əhalinin sayına görə ikiqat üstələyirdi. Etnik cəhətdən daha qarışıq olan Azərbaycanın əhalisinə ruslar və ermənilər kimi nüfuzlu milli azlıqlar və həmçinin azsaylı Qafqaz xalqları, məsələn talışlar və ləzgilər daxil idi. Bütün bu əhali kosmopolit paytaxt Bakıdan tutmuş Qafqazın ən kasıb şəhər və kəndlərinə kimi müxtəlif yaşayış məntəqələrində yaşayırdı.

Kənardan elə görünə bilərdi ki, Azərbaycanın partiya rəhbərləri güclü mövqeyə malikdirlər, çünki SovİKP MK-nin Siyasi Bürosu Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləmişdi; bundan əlavə, Ermənistan Kommunist partiyasından fərqli olaraq, Azərbaycan Kommunist partiyası 1992-ci ilə qədər hakimiyyəti əlindən vermədi. Lakin Heydər Əliyevin himayədarlığında olan yerli partiya rəhbəri Kamran Bağırov etibarını itirmişdi və xəstəlik keçirirdi.¹ Qarabağ böhranının həll edilməsindən Azərbaycan rəhbərliyini faktiki olaraq kənarlaşdırmaqla, Qorbaçov ona öz inamsızlığını nümayiş etdirdi.

Azərbaycanda ilk siyasi etiraz aksiyası 1988-ci il fevrahn 19-da, Ermənistan mitinglərindən yeddi gün sonra baş tutdu. Bakıda bir qrup tələbə, fəhlə və ziyalı əllərində Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkib hissəsi olduğunu bildirən plakatlarla şəhərin yuxarı hissəsində yerləşən Elmlər Akademiyasından Ali Sovetin binasına tərəf yürüş keçirdilər. Lakin bu nümayişin heç bir təşkilati dəstəyi yox idi.

¹ Russian Archives Project (Rusiya arxivləri layihəsi), fond 89, rol. 1003, 89/42/18. Bağırov 2000-ci ilin oktyabrında 68 yaşında vəfat etmişdir.

Bakıda bir çox görkəmli ziyalılar etiraf edirlər ki, 1988-ci ilə qədər Dağlıq Qarabağ problemi onları qətiyyətlə maraqlandırmırdı. Onların ermənilər üçün bu məsələnin nə qədər kəskin olmasından xəbərləri yox idi və Qarabağın Azərbaycanda daim qalacağını sadə bir fakt kimi qəbul edirdilər. Buna görə də, Qarabağdakı etiraz dalğası onlar üçün bir tərəfdən kifayət qədər anlaşılmaz, digər tərəfdən isə daha qlobal idi. Azərbaycanlılar hiss etdilər ki, ermənilər Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü sarsıtmaq və milli kimliyini təhlükə altına qoymaq niyyətindədirlər.

Ən birinci cavab verən bir qrup azərbaycanlı tarixçiləri oldular, bu şəxslər hələ 1960-cı illərdən öz erməni həmkarları ilə qızgın siyasi debatlar aparırdılar. Şair Bəxtiyar Vahabzadə və tarixçi Süleyman Əliyev "Azərbaycan" qəzetində dərc etdikləri "Açıq məktubda" bildirdilər ki, Dağlıq Qarabağ tarixən Azərbaycan ərazisi olub, Qarabağ ermənilərinin hazırkı kampaniyası isə təhlükəli irredentist ənənələrində keçirilir və "beynəlxalq rəqabətin kəskinləşdiyi yeni dövrdə Azərbaycan xalqı ilk qurbanlardandır."² "Açıq məktub" həmçinin bu vaxta kimi yasaq edilmiş Güney Azərbaycan mövzusunda da toxunurdu. Lakin tək səslənən bu əks-zərbə yalnız Bakıda eşidildi, Moskvada isə ermənilərin gətirdiyi dəlillər olduqca yaxşı qarşılandı.

Bakı həyəcan içindədir

Azərbaycanın paytaxtı Bakı respublikanın digər bölgələrindən həmişə seçilirdi. Qafqazın ən böyük şəhəri olan Bakını onlarla millətin nümayəndələri öz doğma evi hesab edirdilər. İnsanlar bir-biri ilə ünsiyyətdə rus dilinə üstünlük verirdilər, qarışıq nığahlar geniş yayılmışdı. Eyni zamanda Bakıda yaranmış etnik qarışıqlıq şəhərin sosial mühitini zərbə altına qoymuşdu, icmalararası gərginlik gizli formada mövcud idi.

Dağlıq Qarabağın vilayət sovetində fevralın 20-də Azərbaycanın tərkibindən çıxmaq haqqında qərar qəbul edildikdən sonra Bakıda həyəcan dərhal qalxdı. Ermənistanın Qafan rayonundan bura gələn qaçqın axını vəziyyəti kəskinləşdirdi. Qaçqınların çoxları Bakıda yaşayan qohumlarının yanında özlərinə sığınacaq tapdılar. Ölüm halları barədə məlumat olmasa da, qaçqınların əksəriyyəti döyüldü və qançırlanmışdı. Belə gərgin vəziyyətdə

² "Journal of the Institute of Muslim Minority Affairs" jurnalından ingilis dilinə tərcümə Audrey Alstadt tərəfindən edilmişdir, Cild IX, 2 (İyul, 1988): 429-434.

azərbaycanlılara elə gəldi ki, Ermənikənd kimi tanınan paytaxtın erməni məhəlləsində düşmənin "beşinci kolonnası" oturub.

O zaman Bakıya Moskvadan ezam edilmiş yüksək rütbəli məmurlardan birinə artmaqda olan etnik nifrətin nümunəsini göstərmişdilər: bu, dama-dama dəftərdən cırılmış və ermənilərin yaşadıkları mənzillərdən birinin poçt qutusuna atılmış vərəq idi. Vərəqdə qırmızı karandaşla rus dilində "Погосянчики, вон из Баку, пока живы" yazılmışdı (Poqosyanlar (Dağlıq Qarabağın yeni rəhbəri Qenrix Poqosyan adı altında ermənilər nəzərdə tutulur), nə qədər ki, sağsınız, Bakıdan rədd olun).³

O dövrdə Bakı partiya təşkilatına fəal və sərt keçmiş futbolçu və mühəndis Fuad Musayev rəhbərlik edirdi. Musayevin problemi sərt tərzdə həll etmək metodu təzadlı olsa da, həmin şəraitdə yerinə düşdü. Fevralın 20-də Musayevi Kislovodskda keçirdiyi məzuniyyətdən geri çağırdılar. O, Bakıya qayıdıb şəhərdəki gərgin vəziyyətin şahidi oldu: "Kimsə insanları qəsdən təhrik edirdi, təbliğat artıq öz işinə başlamışdı."⁴ Elə həmin axşam Musayevin başçılıq etdiyi şəhər partiya komitəsi Bakıya girişin məhdudlaşdırılması barəsində qərar qəbul etdi. Könüllülər dəstələri yaradıldı və taxta dəyənəklərlə küçələrin mühafizəsinə göndərildi. Onlar həmçinin erməni məhəlləsində gözetçilik edirdilər.

Bakıda fəlakətin qarşısını almaq mümkün oldu. Şəhər rəhbərliyinin vaxtında gördüyü tədbirlər ən azı iki iğtişaş cəhdinin qarşısını almağa kömək etdi.⁵ Bununla belə, Musayev çox güman ki, fəlakəti özündən uzaqlaşdırıb Bakıdan otuz kilometr aralıda yerləşən Sumqayıt şəhərinə keçirdi. Ehtiyat tədbiri kimi o, Bakıya hər gün Sumqayıtdan gələn minlərlə fəhlənin şəhərə girişinə qadağa qoydu, Ermənistandan gələn azərbaycanlı qaçqınlarını Sumqayıtın kənarındakı Fatmayı və Saray kəndlərində yerləşdirdi. Elə ki, Bakı nisbətən sakitləşdi, Sumqayıt ayağa qalxdı.

³ Bu rəsmi şəxs Qriqori Xarçenko idi.

⁴ Musayevlə müsahibə, 14 noyabr 2000-ci il.

⁵ Musayev və Zərdüşt Əlizadənin sözlərinə görə, bu, 1988-ci ilin dekabrında baş vermişdir. İki moskvalı müsahib Vyaçeslav Mixaylov və Qriqori Xarçenko həmçinin Musayevin adını çəkirlər.

Nümunəvi sovet şəhəri

Müasir sovet tarixində ilk kütləvi zorakılığın məhz Sumqayıtda baş verməsində müəyyən məşum qanunauyğunluq vardır. Bu, müasir beynəlmiləl zəhmətkeşlərin icması barədə xülyanın mücəssəməsi kimi layihələndirilib tikilən nümunəvi sovet şəhəri idi. Əslində isə Sumqayıt böyük bir nizamsız və narazı lümpen-proletariat sinfinin yaranmasına səbəb oldu.

Bakıdan şimalda, Xəzər dənizi sahilində yerləşən hazırkı Sumqayıtın ərazisi ikinci dünya müharibəsinədək boş sahə idi. Məhz burada 1940-cı illərin sonundan yeni şəhər salınmağa başladı. Şəhərin ilk sakinləri sovet cəmiyyətinin ən aşağı təbəqələri – zeklər – Stalin düşərgələrindən azadlığa buraxılmış siyasi məhbuslar, Ermənistanı tərk etmiş azərbaycanlılar (onları Ermənistana kütləvi şəkildə qayıdan erməni repatriantları əvəz edirdi) və Qarabağın yoxsullaşmış erməni fəhlələri idi. 1960-cı ilə qədər şəhər əhalisi 65 min nəfərə çatmışdı.

XX əsrin 80-ci illərində zəhmətkeşlərin beynəlmiləl icması haqqında xülyə dəhşətə çevrildi. Əhalinin sayı sürətlə artıb 250 min nəfərə çatmışdı və bu səbəbdən də şəhərdə kəskin mənzil qıtlığı hiss olunmağa başladı. Fəhlələr basırıq yataqxanalarda məskunlaşmışdılar. Şəhərin kimya zavodları ətraf mühiti çirkəndirmək üzrə Sovet İttifaqında birinci yerlərdə idi. Uşaq ölümü elə bir həddə çatmışdı ki, hətta Sumqayıtda xüsusi uşaq qəbiristanlığı da mövcud idi. Şəhər əhalisinin orta yaşı 25 idi və Sumqayıtın hər beş sakinindən biri məhkəməyə cəlb olunmuşdu. 1981-1988-ci illər ərzində azadlığa çıxmış iki mindən artıq məhbus Sumqayıta gəldi.⁶

Nikita Xruşşovun hakimiyyəti dövründə, 1963-cü ildə Sumqayıtda ciddi iğtişələr baş verdi. 1963-cü il noyabrın 7-də, Oktyabr İnqilabının ildönümündə, boruprokat zavodunun fəhlələri qəflətən şəhərin mərkəzi meydanındakı bayram nümayişi dəstəsindən ayrıldılar. Fəhlələr yerli partiya rəhbərlərinin durduğu tribunaya hücum etdilər və Mədəniyyət sarayının fasadındakı Xruşşovun şəklini qopartdılar. Milis işçiləri iğtişəçiləri dağıtmaq üçün dəyənəkləri işə saldı, buna baxmayaraq iğtişəçilər neçə saat davam etdi. Həmin hadisələrin bir versiyasına görə, qiyamın əsasında iqtisadi tələblər dururdu: fəhlələr şəhərin çörək təminatındakı fasilələrə və qiymət artımına etiraz edirdilər.

⁶ İlk iki rəqəm Siyasi Büronun 29 fevral 1988-ci il tarixli iclasında sovet daxili işlər naziri Viktor Vlasov tərəfindən açıqlanıb, üçüncü rəqəm Həsən Sadıqov və Ramazan Məmmədovun ("Ermənilər Sumqayıtda") kitabından götürülüb. Bakı: Şur, 1994-cü il, səh. 31-32.

Digər bir versiyaya görə, iğtişələrin əsas səbəbi açıqcasına anti-erməni xarakter daşıyırdı və bu, Stepanakertdə bir azərbaycanlının ölümü ilə nəticələnən davaya etiraz idi. Həmçinin belə bir versiya var ki, bu iğtişələrin təşkilatçıları 1973-cü ildə - hadisənin onuncu ildönümündə təkrar etiraz nümayişi keçirmək niyyətində idilər, lakin DTK bu planların həyata keçməsinə imkan vermədi.⁷

Basqının başlanması

1988-ci ildə Fuad Musayev Bakıda baş qaldıran bütün iğtişələrin qarşısını qəti surətdə aldığı zaman, Sumqayıt haqqında heç kim düşünmürdü. Dağlıq Qarabağda ermənilərin etiraz nümayişlərinin ən qızgın vaxtı şəhər rəhbərlərinin çoxu, həmçinin Sumqayıtın partiya rəhbəri Cahangir Müslümzadə şəhərdə deyildi. Şahidlərin sözlərinə görə, fevralın 26-da Lenin meydanında şəhər partiya komitəsi binasının önündə 40-50 nəfərdən ibarət qrup Dağlıq Qarabağda baş verən hadisələrə öz etirazlarını bildirmək üçün nümayişə toplandı.⁸ Bu mitinqin əsas kütləsini bir az əvvəl Ermənistandan çıxarılmış azərbaycanlılar təşkil edirdi. Qafandan olan azərbaycanlı qaçqınlardan biri – yerli ermənilərin sonradan "Başçı" adlandırdıqları nazıkbıqlı, uzunsifət, saqqallı kişi toplaşanlara ermənilərin onu evindən necə qovduqları və qohumlarından bəzilərinə necə öldürdükələri barədə danışdı.⁹

Fevralın 27-si şənbə günü nümayiş iştirakçılarının sayı artıq bir neçə minə çatmışdı. Çıxış edənlər meqafondan istifadə edirdilər, buna görə də natiqlərin səslərini meydana yaxın küçələrdən eşitmək mümkün idi. Sumqayıt erməniləri "Qarabağ" sözünün dəfələrlə təkrar olunmasını indiyə kimi xa-

⁷ Hadisələrin şərhində Sumqayıtın əvvəlki və hazırkı üç sakini ilə aparılan müsahibələrdən istifadə edib: Eldar Zeynalov, Bakı, 9 noyabr 2000-ci il; Eyruz Məmmədov, Sumqayıt, 24 noyabr 2000-ci il; Rafik Xaçaryan, Ermənistan, 15 dekabr 2000-ci il.

⁸ Əgər digər mənbə xüsusilə qeyd olunmayıbsa, hadisələrin şərhini üç mənbəyə əsaslanıb: 2000-ci il noyabrın 24-də Sumqayıtda apardığım söhbətlər; 2000-ci dekabrın 15-də Ermənistanın Kasax rayonunda Sumqayıt erməniləri ilə söhbətlərim; və Samvel Şaxmuradyanın redaktə etdiyi ("Sumqayıt faciəsi şahidlərin gözləri ilə") kitabı.

⁹ Sonradan qətlə ittiham edilən basqınların iki iştirakçısı – Zakir Rzayev və Azər Turabiyev Ermənistanın şimal-qərbində yerləşən Quqark rayonunun sakinləri idi, bu barədə V.Sarkisyan ("Coza saati çatıbmi?") başlıqlı məqaləsində yazır. - "Kommunist", 30 oktyabr 1988-ci il, " (Dağlıq Qarabağ müstəqil müşahidəçilərin gözü ilə") kitabında yenidən dərc edilib, səh. 68.

tırlayırlar. Deyilənlərə görə, şəhər partiya komitəsinin ikinci katibi Mələk Bayramova da mitinqdə ermənilərin Azərbaycanı tərk etməsi tələbi ilə çıxış etmişdi. "Başçının" çıxışlarında hər dəfə yeni qanlı təfsilatlarla dolu hadisələr yer alırdı. Onun sözlərinə görə, ermənilər onun arvadının bütün ailə üzvlərini öldürüb və qadınların döşlərini kəsmişdilər.¹⁰

Həmin gecə kinoteatr və bazarda baş vermiş ilk zorakılıq halları barədə məlumatlar yayılmağa başladı. Yerli milis işçilərinin hadisələrə qarışmaması etnik zorakılığın partlayışına şərait yaradan daha bir amil oldu. Sonradan aydın oldu ki, Daxili İşlər Nazirliyinin azərbaycanlılardan ibarət yerli şöbəsində yalnız bir nəfər peşəkar erməni zabiti var idi.¹¹

Həmin gecə Azərbaycanda olan SSRİ-nin baş hərbi prokuroru Aleksandr Katusev milli televiziya və Bakı radiosunda çıxış etdi. Ondan Qarabağdakı hadisələr barəsində soruşduqda, Katusev beş gün əvvəl Əsgəranda iki cavan adamın qətli faktını təsdiqləyib, onların soyadlarını açıqladı, bununla da bütün şübhələrə son qoyuldu - öldürülənlər azərbaycanlılar idi.¹² Bununla da Katusev onsuz da partlamaqda olan barıt çəlləyini daha da alovlandırdı. Bir sumqayıtlı erməni qadının dediyinə görə, "o, bunları deyəndə... siz yaqın ki, arı vızılıtısını eşitmisiniz. Bu milyonlarla arının vızılıtısına bənzəyirdi, bax bu cür vızılıt ilə onlar qışqıraraq və vızıltı ilə bizim həyəətə girdilər."¹³

Səhəri, bazar günü, fevralın 28-də qəzəbli kütlə Sumqayıtın mərkəzi meydanını büsbütün doldurdu. Yerli partiya rəhbəri Cahangir Müslümzadə axır ki, Moskvadan geri döndü. Bir gürcü şahidin sözlərinə görə, Müslümzadə kütləni inandırmağa çalışırdı ki, Qarabağ heç vaxt ermənilərə verilməyəcək, lakin bu sözlər artıq bəs etmirdi. Həmin vaxt o, bildirmişdi: "Qardaşlar, madam ki, belə bir qanlı ədavət başlayıb, milli məsələlər baş qaldırıb, belə bir gərginlik yaranıb, ermənilərə şəhəri rahat tərk etməyə icazə vermək lazımdır."¹⁴ Müslümzadə kütləni sakitləşdirə bilmədi.

¹⁰ Konstantin Pxakadze, ("Sumqayıt faciəsi şahidlərin gözləri ilə") kitabında, səh. 77.

¹¹ Məlumatı Qriqori Xarçenko vermişdir.

¹² SSRİ baş prokurorunun müavini: Azərbaycanın iki sakini "qətl qurbanı olub", Bakı radiosu (Bakı vaxtı ilə 18:45), 27 fevral 1988-ci il. Katusevin bu qətləri nə məqsədlə qeyd etməsi barədə müxtəlif fərziyyələr söylənilib. Ola bilsin ki, onun məqsədi erməniləri qorxutmaq və bununla da etiraz dalğasını dayandırmaq idi. 2000-ci il avqustun 21-də Katusev intihar etmişdir. İnterfaks agentliyinin yaydığı məlumata görə, o, oğlu və arvadının ölümündən sonra depressiyaya düşmüşdü.

¹³ Zinaida Akopyan, ("Sumqayıt faciəsi şahidlərin gözləri ilə"), səh. 191.

¹⁴ Konstantin Pxakadze, ("Sumqayıt faciəsi şahidlərin gözləri ilə"), səh. 77.

Sonradan baş verənlərin təfsilatı qeyri-müəyyən qalsa da, təqribən 18:30-da Müslümzadə yenidən xalqın qarşısına çıxdı. Onun əlinə Azərbaycan bayrağı verildilər və o, nümayişçilər dəstəsinə başçılıq etdi. Partiya rəhbəri kütləni qərb istiqamətində aparıb, Dostluq küçəsindən cənuba dönərək, şərqə, dəniz istiqamətində döndü. Sonradan Müslümzadə deyirdi ki, o, böyük fəlakətin qarşısını almaq üçün kütləni şəhər mərkəzindən dənizə tərəf aparmaq istəyirdi. Lakin bunun tam əksi olaraq, qarışıqlıq məhz mərkəzdə başladı. Dəstənin arxa hissəsində olanlar ayrı-ayrı qruplara bölünərək erməni axtarışı ilə şəhərin mərkəzi məhəllələrinə səpələndilər.

Sonradan baş verən hadisələr Sovet İttifaqında sülh dövründə heç vaxt yaşanmamışdı. 10-50 nəfərdən ibarət dəstələr şəhərdə veyllənib, şüşələri qırıb, avtomobilləri yandırdılar, ən əsası isə erməniləri axtarırdılar. Sumqayıtın bir neçə məhəlləsi döyüş meydanına çevrilmişdi. Onların episentri isə şəhər avtovağzalının yanındakı məhəllə oldu, qərribə təsadüfdən bu məhəllə Dostluq və Sülh küçələrinin kəsişməsində yerləşirdi. Sadə adamlar dəhşət içində idilər. Yerli həkimin arvadı Natəvan Tağıyeva bağ evindən öz mənzilinə qayıdarkən, kütlənin küçələrdə necə azğınlıq etdiyinin şahidi olmuşdu: "Bu kütləni görəndə, mən kütlə sindromunun həqiqətən də mövcud olduğunu düşündüm. Onların gözlərinə baxanda dərhal anlayırsan ki, onlar zombilər kimi heç nəyi dərk etmirlər."¹⁵

Bu məhəllələrin erməni sakinlərinin yaşadıkları dəhşətlər təfsilatı ilə sənədləşdirilib. Bu qırğını görmüş qırx dörd insanın şahid ifadələri sonradan Ermənistanda nəşr edilmiş kitabda toplanıb, bu kitab qırğının təfərrüatlarını özündə əks etdirir. Sumqayıt küçələrinə çıxmış dəstələr dəhşətli vəhşiliklər törədirdilər Onların bir neçə qurbanı balta zərbələrindən elə bir hala salınmışdı ki, sonradan cəsədləri tanımaq qeyri-mümkün olmuşdu. Qadınları lüt soyundurub yandırmışdılar. Bəziləri dəfələrlə zorlanmışdı.¹⁶

Həmin hadisələrdən on üç il keçdikdə, Sumqayıt ermənilərindən bir qrupunu Ermənistanın paytaxtı Yerevanın şimalındakı Kasax kəndində görmək olar. Onlara yeni kotteclərin verilməsinə baxmayaraq, əksəriy-

¹⁵ Tağıyeva ilə müsahibə, 24 noyabr 2000-ci il.

¹⁶ Samvel Şaxmuradyanın redaktə etdiyi kitab 1989-cu ildə Yerevanda "Сумгаитская трагедия" başlığı ilə rus dilində (müsahibələrin aparıldığı dildə), və 1990-cı ildə "Sumgait Tragedy" adı altında ingilis dilində nəşr edilib.

yətinin daimi iş yeri yoxdur. Onlar əvvəllər olduğu kimi indi də şəhər sakinləridir: öz aralarında rus dilində danışıqlar və evlərindəki odun sobalarına heç cür alışa bilmirlər. Onların hamısı Sumqayıtdakı adi həyat tərzlərini pozan həmin o üç dəhşətli günü yaxşı xatırlayırlar. Onların fikrincə, bu ibtidai, qəddar instinktlərin kor-təbii partlayışı idi, lakin buna baxmayaraq, onlar basqınçıların əməllərində müəyyən mütəşəkkillik görürdülər.

Basqınlar elə bil dalğalarla gəlirdi. Səliqəli çal saçları olan qoca Rafik Xaçaryan danışır ki, "Birinci qrup sadəcə qışqırıb, səs-küy salırdı, əllərinə keçən hər şeyi qırırdı və qaçırdı. Sonra ikinci qrup peyda olurdu. Bunlar isə qiymətli əşyaları götürüb gedirdilər. Lakin üçüncü qrup adamlara işgəncə verib, onları öldürürdü. Üç qrup var idi. Birinci qrupda olanlar on beş, on altı, on yeddi yaşlı cavanlar idi, özlərini vandallar kimi aparırdılar. İkinci qrup soyğunçulardan ibarət idi." Onun sözlərinə görə, basqınçıları xarici görünüşlərinə görə tanımaq mümkün idi. Onların arasında Ermənistanlı qaçan saqqallı kənd əhli və Sumqayıtın kənarında basabas yataqxanalarda yaşayan fəhlələr üstünlük təşkil edirdi. Onların hamısı on dörd yaşından otuz yaşına kimi olan gənclər idi.

Xaçaryan öz ailəsi ilə mənzilindən qaçmaq məcburiyyətində qaldı. Evə qayıdarkən hər şeyin alt-üst olduğunu və oğurlandığını görürlər: "Səhər su içməyə stəkan belə qalmamışdı." Lakin özləri sağ qalmışdılar.

Firuzəyi koftalı qoca qadın Mariya Movsesyan həmin günü xatırlayaraq ağlayırdı, onun ailəsinin qismətinə lap pis işgəncələr düşmüşdü. Onların evinə soxulan kişilərdən biri onun qızının arxasınca düşmüşdü, qorxudan qaçan qız ikinci mərtəbənin eyvanından ağaca atılıb ayağını sındırmışdı. Mariyanın sonuncu xatırladığı ədyala bükülüb xəstəxanaya aparılması idi.

Basqınçıların əksəriyyəti belə də ciddi silahlanmamışdılar, kobudluqlarına və saylarına arxalanırdılar. Bəzi ermənilər müqavimət göstərmişdilər, altı azərbaycanlının qətli bunu izah edir.¹⁷ Bir çox basqınçıların əllərində zavodlardan götürülmüş və bekarə yerə hazırlanmamış iti armaturlu parçaları və boru kəsikləri var idi. Bu, ümumiyyətlə, zorakılığın əvvəlcədən planlaşdırıldığını güman etməyə imkan verən təfsilatları yalnız biridir.

¹⁷ Samvel Şaxmuradyan və onun rəhbərlik etdiyi tədqiqat qrupu ermənilərin müqaviməti barədə şahid ifadələrindən ibarət kitabın ikinci cildini nəşrə hazırladılar, lakin kitab işıq üzünə görmədi.

Sağ qalanlar başqa şeylər də xatırlayırlar, məsələn, basqınçılar çalışırdılar ki, televizorları qırmasınlar, həmçinin uşaqlara da toxunmurdular.¹⁸

Basqınçılardan bəziləri hücum etdikləri ermənilərin mənzillərinə sahib çıxmağı düşünürdülər. Qurbanlardan biri olan erməni Lyudmila M. Zorlanaraq ölü bilini qan içində dəhlizin döşəməsinə atıldıqdan sonra, öz mənzilində kişilərdən ibarət qrupun söhbətini təsadüfə olaraq eşitmişdi:

"Otaqda altı nəfər var idi. Onlar öz aralarında söhbət edib siqaret çəkirdilər. Biri öz qızı barədə danışırdı, guya bizim mənzilimizdə balaca qızı üçün aparmağa uşaq ayaqqabısı yox idi. Digəri mənzili tərifləyirdi, biz bir az əvvəl mənzili çox qəşəng təmir etdirmişdik və deyirdi ki, bütün bu hadisələrdən sonra o, burada yaşayacaq. Onlar mübahisə etməyə başladılar. Üçüncüsü dedi: "Yox, niyə ki, sən? Mənim dörd uşağım var. Bu mənzil isə üçotaqlıdır. Bu mənə əl verir. Neçə illərdir ki, mən tək Allah bilir ki, haralarda yaşayırım." Başqa biri deyir: "Mənzil nə sənə, nə də sənə çatmayacaq. Bu mənzili yandırıb gedəcəyik."¹⁹

Yerli milis idarəsi qan tökmənin qarşısını kəsməyə barmaq belə tərpətmədiyi halda, azərbaycanlılardan bəziləri öz erməni qonşularına yardım etməyə cəhd göstərmişdi. Yerli komsomolçular xırda qrup şəklində toplaşaraq erməni ailələrini təhlükəsiz yerə - mərkəzi meydandakı Mədəniyyət evinə aparırdılar.²⁰ İsmayılova soyadlı bir qadın öz mənzilində bir neçə erməni ailəsinə sığınacaq verdiyi üçün çox keçməmiş sovet mətbuatının qəhrəmanına çevrildi. Həkimin arvadı Natəvan Tağıyeva xatırlayaraq deyirdi: "Biz bir çox erməni ailələri ilə on dörd mərtəbəli binada yaşayırdıq. On dördüncü mərtəbədə erməni ailəsi yaşayırdı və biz onu gizlətdik, onlardan heç biri öz mənzillərində gecələmədilər. Xəstəxanalarda adamlar müşahidəçi qrupları yaradırdılar və heç bir xəstə mühafizəsiz qalmırdı."

Sumqayıtdakı qanlı zorakılığın bir dəhşətli sürrealistik xüsusiyyəti var idi. Qatillər və soyğunçular yerli camaat arasında düşmənləri tapmaqda çox çətinlik çəkirdilər. Sovet dövründə yaşamış ermənilər və azərbaycanlılar bir-bi lərinə çox bənzəyirdilər, Sumqayıtda onlar bir-biri

¹⁸ Ola bilsin ki, televizorlara toxunmamaq qərar onların qarətçilər üçün qiymətli əşya olmasından və ya partlamaq təhlükəsindən irəli gəlirdi.

¹⁹ "The Sumgait Tragedy" ("Sumqayıt faciəsi"), səh. 127.

²⁰ Məlumatı o zaman Sumqayıt Komsomol təşkilatının üzvü olmuş Famil İsmayılov vermişdir. O, qeyd edir ki, Sumqayıt Komsomolunun rəhbəri Eldar Məmmədov digər rəsmilərlə bərabər partiyadan çıxarıldı.

ilə neytral rus dilində danışdılar, həmçinin ermənilərin çoxu Azərbaycan dilində səlissə danışdı. Ermənilərdən bəziləri özlərini azərbaycanlı və ya rus kimi qələmə verməklə etnik zorakılığın tamamilə absurd səbəbini üzə çıxarıb, eyni zamanda özlərini xilas edə bildirdilər.

Ermənilərin dalınca düşən qəzəbli cavanlar avtobus və avtomobilləri saxlayıb, içlərində ermənilərin olub-olmadığını aşkar etməyə çalışdılar. Erməni tapmaq üçün onlar hamını "fındıq" sözünü deməyə məcbur edirdilər. Hesab edilirdi ki, ermənilər sözün əvvəlində "f" səsinə tələffüz edə bilmirlər və onun əvəzinə "p" deyirlər. Həyətlərin birində basqıncılar ermənilərin "karasunk" adlandırdıqları qırx məclisinə hücum etdilər. Masa ətrafında oturanlara hücumun yeganə səbəbi çörək idi, azərbaycanlıların adətində görə qırx məclisində çörək yeyilmir.

Mixail İqnatyev belə həssas fərqləri Freydin təbircə "xırda fərqlər narsisizmi" adlandırmışdır. Xristian serblər və müsəlman xorvatlar arasında münaqişəni təhlil edərək o, yazır:

"Freyd qeyd etmişdi ki, iki xalq arasındakı fərqlər nə qədər az olarsa, bir o qədər də bu fərqlər onların təxəyyüllərində böyük görünür. O, bunu xırda fərqlərin narsisizmi adlandırmışdı. Bu fikrin məntiqi ondan ibarətdir ki, öz kimliyini unutmaq üçün düşmənlərin bir-birinə ehtiyacları var. Beləcə, xorvat – serb olmayandır, serb – isə xorvat olmayan. Digərinə nifrət olmadan pərəstis və heyran olunan milli "mənlilik" də olmazdı."²¹

Mərkəzin gecikmiş reaksiyası

Hökumət orqanları hadisələrə reaksiya verməkdə çox ləngiyirdilər. Bakı ilə Sumqayıtın arasındakı yolu yarım saata qət etmək mümkün olsa da, lakin bir neçə saat ərzində heç kim bura yetişmədi. Həmin vaxt Azərbaycanda olan Moskva nümayəndələrindən biri Qriqori Xarçenkonun sözlərinə görə, "Bizim üç saat gecikdiyimizi deyən Qorbaçov yanılırdı. Bu, heç də belə deyildi. Biz düz bir gün gecikmişdik. Çünki biz qoşunların ora göndərilməsi barədə qərarı bütün günü gözləmişdik."²²

DTK-nin sədr müavini Filip Bobkov və Xarçenko 1988-ci il fevralın 28-də Bakıdan Sumqayıta gələn ilk rəsmilər idilər. Monoton sovet həyatına öyrəşmiş Xarçenko üçün dükanların sınıq vitrinlər, küçənin ortasında yanan maşın və trolleybuslar həddindən artıq qeyri-adi bir

²¹ İqnatyev, "" ("Qan və əlaqə"), səh 14.

²² Xarçenko ilə müsahibə, 4 dekabr 2000-ci il.

görüntü idi. Qəzəbli insan kütləsi şəhəri dolaşmağa davam edirdi. O, bunları xatırlayır:

"Vəziyyətə nəzarət etmək çox çətin idi, çünki şəhəri çaxnaşma bürümüşdü. Hər yerdə azərbaycanlılardan ibarət dəstələr var idi, həyətlərdən köməyə çağırış səsləri gəlirdi. Bizim mühafizəmiz var idi və bizi bir yerə apardılar. Sizə şəkilləri göstərmək istəmirəm. Mən onları məhv etməmişəm. Mən öz gözlərimlə tikə-tikə edilmiş cəsədləri görmüşəm, bir cəsəd tamamilə balta ilə doğranmışdı, əl-ayaq kəsilmişdi, bədəndən demək olar ki, heç nə qalmamışdı. Onlar xəzəl toplayıb cəsədlərin üstünü örtürdülər, sonra isə ətrafdakı maşınlardan benzin töküüb yandırırıdılar. Bu cəsədlərə baxmaq çox dəhşətli idi."

Qayda-qanunu bərpa etmək üçün Bobkov və Xarçenko şəhərə qoşunları daxil etmək qərarına gəldilər. Bunu demək asan idi, lakin həyata keçirmək çətin. Yalnız bir neçə saatdan sonra daxili qoşunlar və Bakı hərbi akademiyasının kursantlarından ibarət alay Sumqayıta daxil oldu və dərhal da qeyzlənmiş kütlə ilə üz-üzə gəldi. Xarçenko deyir: "Bu dəstələr hər şey etməyə qadir idilər, onlar artıq qan görmüşdülər və anlayırdılar ki, geriye yol yoxdur." Cavan əsgərlər Moskvadan əmr almışdılar ki, döyüş patronlarından yox, gülləsiz patronlardan atəş açsınlar. İğtişaşçılar onlara yanan maddə ilə dolu şüşələr atır, ayaqlarına iti polad parçaları ilə zərbələr endirirdilər. Yüzə yaxın hərbiçi yaralandı.

Bazar ertəsi, fevralın 29-da Kremldə Qafqazdakı böhranla əlaqədar Siyasi Büronun iclası keçirildi. Maraqlıdır ki, Siyasi Büronun üzvləri yalnız uzun müddət Ermənistandakı vəziyyəti müzakirə etdikdən sonra Sumqayıt hadisələrinə diqqət yetirdilər. Çıxış edənlər zorakılığın həm Azərbaycan, həm də Ermənistanda digər şəhərlərə yayılacağından narahatlı idilər. İndiyəcən görünməmiş vəziyyəti nəzarətə almağa çalışan Sovet rəhbərlərinin qızgın mübahisələri iclasın stenoqramında öz əksini tapıb:

"(Dmitriy) YAZOV (müdafiə naziri): Mixail Serqeyeviç (Qorbaçov), əgər istəsəniz Sumqayıtda, necə deyərlər, hərbi vəziyyət elan edərək.

QORBAÇOV: Komendant saati.

YAZOV: Mixail Serqeyeviç, nə qədər ki, vəziyyət nəzarətdən çıxmayıb, bunu mütləq etmək lazımdır. Ora qoşunları yeridib, vəziyyəti nizama salmaq lazımdır. Bu, təcrid olunmuş yerdir, Ermənistan deyil ki, milyonlarla insan ayağa qalxsın. Yeri gəlmişkən, bu, yəqin ki, digərləri üçün ibrət dərsi olacaq.

QORBAÇOV: Aleksandr Vladimiroviç (Yakovlev) və Dmitri Timofeyeviç

(Yazov), siz Bakı, (Ermənistanın) Leninakan (şəhəri) və erməni məhəlləsi olan şəhərdəki mövcud vəziyyəti nəzərdə tutursunuz...

(Viktor) VLASOV (daxili işlər naziri): Kirovabad (əhalisinə görə Azərbaycanın ikinci ən böyük şəhəri, hazırkı Gəncə).

QORBAÇOV: Kirovabad.

VLASOV: Orada pəncərələri qırıblar, bununla da iş bitib.

QORBAÇOV: Nəzərə almaq lazımdır ki, onlar Sumqayıtdakı hadisələrdən xəbərsizdirlər, xəbər isə get-gedə qar topası kimi böyüyür.

(Eduard) ŞEVARDNADZE: Bu məsələlər bir-biri ilə əlaqəlidir. Əgər Ermənistanda qurbanlar barədə xəbər tutsalar, orada da aləm qarışacaq.

(Aleksandr) YAKOVLEV: Tezliklə xəbər vermək lazımdır ki, Sumqayıtda baş verən hadisələrlə bağlı cinayət işi açılıb və cinayətkarlar həbs edilib. Gərginliyi yatırımaq üçün bunu etmək lazımdır. Bu məlumatı elə Sumqayıtın şəhər qəzeti dərhal və qətiyyətlə yazmalıdır.

QORBAÇOV: Ən əsası, ictimai sabitliyi pozanlarla mübarizəyə fəhlə sinfini, adi insanları, drujinaçıları cəlb etmək lazımdır. Sizə deyim ki, bu, hər cür xuliqanlıq və ekstremizmin qarşısını alacaq. Alma-Atada olduğu kimi. Bu çox vacibdir. Hərbçilər insanları qıcıqlandırırırlar."²³

Qorbaçov Sumqayıta daxili qoşunların yeridilməsi fikrinə həvəssiz yanaşsa da, sonradan onu inandırdılar ki, şəhərdə məhdud hərbi kontingentin saxlanması və komendant saatının tətbiqi vacibdir. Qorbaçovun qəsdən tutduğu təmkinli mövqeyi sonradan ermənilərin acığına və məzəmmətinə səbəb oldu.²⁴ Bu stenoqramdan görünür ki, dövlət rəhbərliyi həqiqətən də böhranın qarşısını almaq üçün cəhd göstərirdi, lakin bununla belə reallıqdan tamamilə uzaq idi. Qorbaçov "fəhlə sinfinin" səfərbərliyi haqqında danışarkən Sumqayıtın küçələrində məhz fəhlə sinfinin nümayəndələri evləri yandırır, adam öldürürdülər. Siyasi Büronun iclasındaki çıxışının böyük hissəsini o, Sovet İttifaqının milli siyasətini yenidən müəyyən etmək məqsədilə "milli məsələ ilə bağlı geniş plenumun"

²³ Siyasi Büronun 29 fevral 1988-ci il tarixli iclasının stenoqramından.

²⁴ Siyasi Büronun əsas mühafizəkarlarından biri Yeqor Liqaçovun sözlərinə görə, hökumətin qərarlılığı nəticəsində Sumqayıtda törədilən kütləvi zorakılıq faktı 1989-cu ilin aprel ayında Gürcüstanın paytaxtı Tiflisdə nümayişçilərə qarşı qoşunların yeridilməsinə bəraət qazandırdı. Tiflisdə nümayiş başlayan kimi şəhərə qoşunlar yeridildi və əməliyyat zamanı iyirmi silahsız sakin öldürüldü. Liqaçov yazır: "[Siyasi Bürodə] bütün çıxışların leytmotivi etnik münaqişənin və tələfatın qarşısını almaq idi. Biz Sumqayıtdan ibrət dərsi götürməliydik – bir daha gecikməməliydik." Liqaçov, "" ("Qorbaçov dövründə Kremlin daxilində"), səh. 154.

çağırılmasının vacibliyini vurğulayırdı, bu vaxt isə ermənilər və azərbaycanlılar artıq sovet beynəlmiləçiliyini tonqala atmışdılar.

Fevrahn 29-da Sumqayıtdakı vəziyyət Siyasi Büro üzvlərinin düşüdüklərindən daha mürəkkəb idi. Şəhər avtovağzalından qərbə doğru, 41-ci məhəllədə bütün günü basqınlar davam etdi. Həmin gün bütöv bir ailə - ər, arvad, iki oğul və bir qız - öldürüldü. Nəhayət, Xəzər donanmasının yaxşı silahlanmış bölüyü və hava-desant alayı şəhərə daxil oldu. Axşam hərbi vəziyyət elan olundu və general Krayev bütün səlahiyyətləri öz üzərinə götürdü. Saat 23:00-dan etibarən şəhərdə komendant saatının başlanması barədə meqafonlarla elan verildi. Sovet İttifaqında dinc bir dövrdə bu, növbəti misilsiz addım oldu.

Komendant saatına dörd saat qalmış minlərlə qəzəbli cavan hələ də avtovağzalın qarşısındakı kiçik meydanda toplaşmışdı. Krayev desantlara avtovağzalı güclə ələ keçirməyi əmr etdi. Hücum vaxtı azərbaycanlılardan bir neçə nəfər tələf oldu. Rəsmi məlumatlara görə, bazar ertəsi gecəyə kimi 32 nəfər öldürülmüş, dörd yüz nəfərdən artıq həbs edilmişdi.

Bəş min erməni Lenin meydanındaki Mədəniyyət sarayının binasında özlərinə sığınacaq tapdılar, orada onları donanma əsgərləri qoruyurdular. Xarçenko onların vəziyyətini yoxlamaq üçün ora yollandı. Onların əsəbi şikayətlərini dinlədiyi vaxt, Xarçenkona başının arxasından vurdu-lar və əsir götürdülər. Ümidlərini itirmiş ermənilər şəhəri tərk etmək üçün təyyarə tələb edirdilər. Ermənilər Moskvanın onlar üçün təxliyə planının hazırladığına inandıqdan sonra Xarçenkona buraxdılar. Bir məqam Xarçenkounun təəccübünə səbəb olmuşdu: bütün Sumqayıt erməniləri Ermənistana yox, Rusiyaya getmək istəyirdilər. "Onlarla söhbət əsnasında bir nəfər belə Ermənistana getməyə həvəs göstərmədi. Onlar Krasnodara, Stavropola və Rostova getməyi xahiş edirdilər. Bəs nə üçün? Onlar deyirdilər ki, Ermənistanda biz heç kimə lazım deyilik. Onlar bizi əsl erməni kimi qəbul etmirlər, heç biz özümüz də təmiz erməni deyilik."

Nəticələr

Sumqayıtdakı kütləvi qırğın Sovet İttifaqının aqibətini müəyyən etdi. Şübhəsiz ki, bu hadisələr ermənilər üçün faciəyə çevrildi. Sumqayıtda yaşayan ermənilərdən 26-29 nəfər öldürüldü, yüzlərlə erməni yaralandı. Demək olar ki, Sumqayıtın on dörd minlik erməni əhalisi bütövlüklə şəhəri tərk etdi. Zorakılıq xəbəri Sumqayıtdan kənara yayılıb, Azərbaycan-

da yaşayan üç yüz əlli minlik erməni əhalisini sarsıtdı, minlərlə erməni respublikanı tərk etdi. Qarabağdakı gözlənilməz hadisələrə reaksiya verməyə gecikən Azərbaycan üçün Sumqayıt hadisələri əsl fəlakətə çevrildi. İcmalar arasında baş vermiş başqa belə qəddar zorakılığı sovet vətəndaşları xatırlamırdılar. Basqınçıların törətdiyi vəhşiliklər Ermənistanı sülh nümayişləri ilə kəskin ziddiyyət təşkil edirdi. Sadə azərbaycanlılar bu haldan həm utanır, həm də qorxurdular.

Sovet hökumətinin ilk niyyəti baş verənlər barədə məlumatı gizlətmək idi. Rəsmi sovet KİV-ində Sumqayıt hadisələrinin işıqlandırılmaması ona işarə edirdi ki, Qorbaçovun aşkarlığı əsl söz azadlığından hələ çox uzaqdadır. Bütün həftə ərzində sovet KİV-i İzraildə, Cənubi Afrikada və Panamada baş verən iğtişaslardan məlumat verirdi, lakin Azərbaycandakı hadisələr barədə bir söz belə deyilmədi. Sumqayıtda basqınlar davam etdiyi vaxt, 28 fevral, bazar günü axşam Sovet İttifaqının mərkəzi xəbərlər proqramı "Vremya" yalnız bir məlumat verdi ki, erməni fəhlələri keçən həftə keçirdiyi tətillərə görə baş vermiş istehsalat itkilərini əvəzləmək üçün əlavə saatları işləməyə söz verirdilər.²⁵ Hər şey bitdikdən sonra, sovet hakimiyyəti Sumqayıtdakı basqınların antierməni yönümünü ört-basdır etmək üçün onları sadəcə olaraq "xuliqanlıq" adlandırmaq qərarına gəldi.

Məlumatın bu cür təhrif edilməsi ermənilərin acığına gəldi. Qurbanların siyahısının açıqlanmaması ermənilərə ölənlərin daha çox olduğunu güman etməyə əsas verdi. Basqınlardan sonra Bakı meyitxanasına baş çəkənlərin dediklərinə görə, orada 32 cəsəd – 26 erməni və 6 azərbaycanlının cəsədi var idi. Bir il sonra Ermənistanda basqınlar barədə nəşr edilən ilk kitaba daha üç soyad daxil edilmişdi, görünür bunlar sonradan dünyalarını dəyişən və ya cəsədləri Bakı meyitxanasında olmayan insanlar idi. Bununla belə ermənilər tələfatın daha böyük olmasından və həqiqi məlumatların gizlədilməsindən şübhələnməyə davam edirdilər. Erməni yazıçısı Sero Xanzadyan israr edirdi ki, basqınlarda 450 erməni öldürülüb. 1991-ci ildə erməni mənşəli fransız yazıçısı Klod Mutafyan hələ də hesab edirdi ki, "özlənlərin rəsmi sayı barədə göstərilmiş 32 rəqəmi gülünc azaltmadır."²⁶

Cinayətkarlar üzərində məhkəmə prosesi heç kimi qane etmirdi. Bir sıra ciddi cinayət işləri Rusiya məhkəmələrinə göndərilmişdi ki, həm Azərbaycan

²⁵ Anquş Roksburq. ("Erməni böhranını həll etməyə çalışan Qorbaçovun ümitsiz addımı"), The Sunday Times, 6 mart, 1988-ci il.

²⁶ "The Caucasian Knot" ("Qafqaz düyünü"), səh. 150.

çandakı qızğın mühitdə dinləmələrin qarşısı alınsın, həm də ermənilər qorxmada şahidlik ifadələri verə bilsinlər. Sovet mətbuatında demək olar ki, bu məhkəmə prosesləri barədə heç bir məlumat verilmirdi. Sumqayıtın özündə də məhkəmə iclasları qapalı rejimdə keçirilirdi. Sonda basqınçıların həqiqi sayından dəfələrlə az olan səksən nəfərə iş kəsildi. Məhkumlardan biri – Əhməd Əhmədova ömürlük həbs cəzası kəsildi. 1988-ci ilin sonuna yaxın məhkəmələr hələ də davam edirdi, amma respublikada vəziyyət qəti surətdə dəyişmişdi, Bakıda keçirilən nümayişlərə bəzi ifratçılar hətta "Sumqayıt qəhrəmanlarına" bəraət qazandıran transparantlarla gəlirdilər.²⁷

Sui-qəsd və intriqlar

Görünür, sovet hakimiyyətinin Sumqayıt hadisələri ilə bağlı ən böyük səhvi həm ermənilərin, həm də azərbaycanlıların tələb etdikləri rəsmi təhqiqatın aparılmaması oldu. Bu, basqınçıların cəzadan yayınması barədə şübhələri bir az da artırdı. Hadisələrlə bağlı məlumat boşluğu sui-qəsd gümanlarına yol açdı. Qafqazda isə şayiə buraxanlara heç təkən verməyə belə ehtiyac yoxdur, burada şayiələr ildırım surətilə yayılır.

Sumqayıt basqınlarına dair çoxsaylı sui-qəsd fərziyyələri meydana çıxdı. Çoxları bu zorakılığın təşkilində DTK-nı günahkar bildilər. Versiyalardan birinə əsasən, DTK bu basqınları "erməniləri qorxutmaq" və onların etiraz kampaniyasını yatırtmaq məqsədilə təşkil etmişdi. Digər bir versiyaya görə, xalqlararası ədavət həm Ermənistan, həm də Azərbaycanda Moskvanın hökmranlığını möhkəmləndirmək üçün lazım idi. Üçüncü fərziyyəyə əsasən, DTK Sumqayıt basqınlarını Qorbaçovu və onun yenidənqurma siyasətini nüfuzdan salmaq üçün qurmuşdu.²⁸

²⁷ "Mən 1938-cü ildə Almaniyada yəhidilərin nə hiss etdiklərini indi başa düşürəm", Kruq, Tel-Əviv, 23 iyul 1989-cu il, "" ("Dağlıq Qarabağ müstəqil müşahidəçilərin gözü ilə") kitabında yenidən dərc edilib, səh. 93-96. Erməni mənbəsində 27 fevral 1993-cü il Bakı radiosunun verilişindən belə sitat gətirilir ki, Sumqayıt hadisələrini araşdıran komissiya Əhmədova ölümündən sonra haqq qazandırdı, onu "qəhrəman" adlandırmışdı. Harutyunyan, "События" ("Hadisələr"), V cild, səh. 30.

²⁸ Bu versiyaları ardıcılıqla Lyudmila Harutunyan, İsa Qəmbər və Aleksandr Yakovlev söyləmişlər. Yakovlev Siyasi Büronun üzvü kimi bu barədə tam məlumatlı olmalı idi, lakin dediyinə görə, onun heç bir əsaslı dəlili yox idi və DTK-mn 1991-ci ildə təşkil etdiyi Vilnüs hadisələrindən danışdı. O, elə bil bu iki hadisələri eyniləşdirir və 1991-ci ildə baş vermiş hadisənin fonunda 1988-ci ilin olaylarını şərh etməyə çalışırdı.

Təbii ki, DTK-nın zorakılığı təşkil etmək üçün bütün imkanları var idi, eyni zamanda bu qurum heç bir şeyin qarşısında vicdan əzabı çəkmirdi. Lakin bu fərziyyələri təsdiqləyən nə arxiv, nə də qeyri-rəsmi məlumatlar var. Əgər fərz eləsək ki, həqiqətən də bu basqınları hazırlayan DTK-dır, onda belə nəticəyə gəlmək olar ki, artıq 1988-ci ildə Komitə Qorbaçovdan asılı deyildi və özünün (sonradan əks-təsirə səbəb olan) radikal siyasi proqramı var idi. Bundan savayı, Qarabağ probleminə dair nitqlərində hər dəfə səbrli olmağa çağıran DTK-nın o zamankı sədri – qaraqabaq partiya funksioneri Viktor Çebrikov məharətli intriqant Yaqo roluna girmişdi. Amma o, bu rolun üzərindən gələ bilmirdi. Həmin dövrdə xüsusi xidmət orqanlarının fəaliyyətinə nəzər yetirəndə aydın olur ki, həm DTK, həm də digər güc strukturları Qafqazda gücsüz və çaşqınlıq içində idilər.

Azərbaycanlıları təmizə çıxarmaq üçün Azərbaycanda qeyri-adi təxribat fərziyyələri irəli sürülürdü. Ən çox yayılmış şayiəyə görə, guya fitnəkarlar basqınlar olan yerdə əvvəlcədən gizli kameralar quraşdırmışdılar və çəkilən materiallar dərhal bütün dünyaya yayılmışdı. Lakin bu materialları heç kim elə də görə bilmədi.

1989-cu ilin may ayında Azərbaycan Elmlər Akademiyasının o vaxtkı prezidenti, ən məşhur azərbaycanlı ermənifob və tarixçi Ziya Bünyadov basqınları inkar edən ən tutarlı versiya irəli sürdü. "Nə üçün Sumqayıt?" adlı məqaləsində o, belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, ermənilər Azərbaycanı nüfuzdan salmaq və erməni millətçi hərəkatına təkan vermək məqsədilə özləri Sumqayıt basqınlarını törətmişdilər. Bünyadov yazırdı: "Erməni millətçiləri Sumqayıt faciəsini dəqiqliklə hazırlamışdılar. Onun başlanmasına bir neçə saat qalmış televiziyanın erməni foto-müxbirləri və çəkiliş qrupu gizlicə şəhərə gəlib, tam hazır vəziyyətdə hadisələrin inkişafını gözləməyə başladılar. İlk cinayəti Qriqoryan adlı şəxs törətmişdi. Özünü azərbaycanlı kimi qələmə verən Qriqoryan Sumqayıtda beş ermənini öldürdü."²⁹

1990-cı ilin əvvəllərində, yəni ermənilərin Azərbaycanı tamamilə tərk etdiyi və iki xalq arasında münasibətlərin tam pozulduğu bir zaman

²⁹ Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının həftəlik "Elm" jurnalının 13 may 1989-cu il buraxılışından sitat, "The Caucasian Knot" ("Qafqaz düyünü") kitabında yenidən dərc edilmişdir, səh. 188-189. Qeyd etmək lazımdır ki, məqalə o qədər xoşagəlməz idi ki, ermənilər onu öz məqsədləri üçün yenidən çap etdirdilər.

kinorejissor Davud İmanov bu versiyayı öz filminə daha da inkişaf etdirdi. Onun lentə aldığı "Sumqayıtın əks-sədası" adlı xaos kinotrilogiya bir məyusluq fəryadıdır. Müəllif öz filminə eyni zamanda erməniləri, rusları və amerikalıları Azərbaycana qarşı gizli sözləşmədə suçlayır. Nəticə etibarilə, İmanov bütün Dağlıq Qarabağ hadisələrini Sovet İttifaqını dağıtmaq məqsədilə ABŞ-ın Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi tərəfindən hazırlanmış sui-qəsd kimi təqdim etmişdir.³⁰

Bünyadov və İmanov öz fərziyyələrini eyni natamam dəlillər əsasında qururdular. Bu dəlillərdən biri də bundan ibarətdir ki, hadisələrdən qabaq Sumqayıt erməniləri yerli əmanət banklarındakı hesablarından bir milyon manatdan artıq pul çıxarıblar. Nəzərə alsaq ki, ermənilərlə azərbaycanlılar arasında mübahisələr artıq müəyyən müddət idi ki, davam edirdi, burada təəccüblü bir şey görmək çətindir.

Hər ikisinin istinad etdiyi digər bir fakt isə erməni Eduard Qriqoryanın qantökmədə iştirak etməsidir. Sumqayıtda fəhlə işləyən Qriqoryan həqiqətən də kütləvi zorakılıq və qrup halında zorlama aktlarında iştirak etmişdi (lakin Bünyadovun yazdığı kimi, onu şəxsən "beş erməninin qətlinə" təqsirli bilmək yanlış olardı). Nəticədə, Qriqoryana on iki il həbs cəzası kəsildi. Azərbaycanda bu "erməni" ilə bağlı böyük bir əfsanə yaranmağa başladı, guya bütün Sumqayıt hadisələrinin arxasında duran odur. Əslində isə Qriqoryan basqınlarda təqsirləndirilən səksən dörd nəfərdən biri idi, bunlardan səksən ikisi azərbaycanlı, biri isə rus idi.³¹

Qriqoryan sadəcə marginal ünsür idi. Sumqayıtda boya-başa çatan Qriqoryanı erməni atasının ölümündən sonra rus anası böyütmüşdü. Üç dəfə məhkum olunmuşdu. Versiyaların birinə görə, iğtişələr vaxtı o, başqalarını qarışıqlıq yaratmağa sövq edirdi, digər versiyaya əsasən, Qriqoryanı basqıncılara qoşulmağa fabrikdəki azərbaycanlılar məcbur edib. Nəticə etibarilə, Qriqoryanda basqınçıya xas olan bütün xüsusiyyətlər - milliyyəti bəlli olmayan quldur görünüşü, cinayət işləri ilə zəngin keçmiş, davakar xasiyyəti var idi. Çətin ki, ondan siyasi konspirator çıxaydı, məkrli erməni sui-qəsdini hazırlayan qalsın bir yana.

³⁰ Mən İmanovla Bakıda 2000-ci ilin iyun ayında görüşüb onun filmlərinə baxdım, səhvən fikirləşirdim ki, bunlar qərəzsiz sənədli filmlərdir. İmanov faktiki olaraq məni casusluqda ittiham etdi. Buna görə, mən onun filmlərindən istifadə etməmək qərarına gəldim.

³¹ Məlumatlar Mərkəzi Komitə Katibliyinin 11 iyun 1988-ci il tarixli hesabatından götürülüb. Russian Archives Project, fond 89, rol.1003, 89/33/11. 1003, 89/33/11.

Əgər kütləvi zorakılığın hər hansı planı olsa idi, o, yalnız şəhərin daxilində yarana bilərdi. Basqınlar bitdikdən sonra yerli rəhbərlərdən bəziləri öz vəzifələrindən kənarlaşdırıldılar, SovİKP-nin şəhər komitəsinin rəhbəri Müslümzadəni partiyadan çıxartdılar.³² Bəzi ermənilərin ifadələrinə görə, partiya rəsmiləri Lenin meydanındakı mitinqlərdə çıxış edib ermənilərdən şəhəri tərk etməyi tələb edirdilər, şəhər rəhbərliyinin üzvləri isə basqınçı dəstələrində aralıq görünürdülər. Basqınçıların çoxunda ermənilərin adı və ünvanları olan siyahılar və əldəqayıma silahlar var idi.³³ Ola bilsin ki, yerli rəhbərlər erməniləri Sumqayıtı tərk etməyə məcbur etmək və mövcud mənzil problemini aradan qaldırmaq ümidilə şüurlu şəkildə izdihamı idarə edirdilər. Əgər doğrudan da erməniləri kimsə hədəf almışdısa da, hadisələrin nəzarətdən çıxması onların bütün planlarını alt-üst etdi.

Sui-qəsd fərziyyələrinin tərəfdarları hansısa mənada əvvəlcədən yanlış suallar qoyurlar. Çaxnaşmalar vakuuma baş verməmişdi, əgər fitnəkarlar Sumqayıtda üstüörtülü iş görürdülərsə belə, onlara təxribat üçün material lazım idi. Yazıçı-jurnalist Anatol Liven yazır ki, 1990-cı ildə Riqada mülki geyimdə olan rus hərbi kursantları Latviya polisini davaya təhrik etmək istəyirdilər, lakin bu, baş tutmadı, çünki soyuqqanlı baltiyalılar bu təhrikin cavabında güc tətbiq etmədilər. Təəssüf ki, qafqazlılar daha tez alışıb yanandılar.³⁴

Bu gərgin vəziyyətdə qaçqınların tədricən dolduğu Sumqayıtda çaxnaşmaların qarşısını necə almaq olardı? Bu suala cavab axtarmaq daha yerinə düşərdi. Axı həmin ərafədə Azərbaycanın Bakı və Kirovabad kimi böyük şəhərlərində ermənilərə qarşı yönəlmiş basqınların qabağını almaq mümkün olmuşdu. Lakin Sumqayıtda müxtəlif alışqan elementlərin qarışıqlığı partlayışa səbəb oldu. Zorakılıq dalğasının sürətlə başlamasını nəzərə alsaq, daha çox erməninin tələf olmadığı təəccüb doğura bilər. Yerli milisin qarışmadığı və hərbcilərin bir gün gecikdiyi vəziyyətdə bu

³² Müslümzadə hal-hazırda iş adamıdır. O, "keçmişə qayıtmaq" istəmədiyini bildirib, müsahibədən imtina etdi.

³³ 1988-ci il mayın 10-da Sumqayıt şəhər partiya komitəsi Azərbaycan boruprokat zavodunun rəhbərliyini və işçilərini "gərgin vəziyyət yaşayan günlərdə zavodun sexlərində baltaların, bıçaqların və xuliqanlıq məqsədi üçün istifadə oluna bilən digər əşyaların hazırlanmasında" günahkar bildi. Məlumat "Sumqayıt Kommunisti" qəzetinin 13 may 1988-ci il tarixli sayından götürülüb. "The Sumgait Tragedy" ("Sumqayıt faciəsi"), səh. 7.

³⁴ Bax: Anatol Liven, "The Baltic Revolution" ("Baltik respublikalarda inqilab") (New Haven: Yale University Press, 1994), səh. 188-201.

fakt güman etməyə əsas verir ki, sovet cəmiyyətinin bəzi dəyərləri etnik qantökmədə əyləc rolunu oynadı. Bu basqınlar nə qədər dəhşətli olsa da, Sumqayıtdakı qurbanların sayı 1905 və 1918-ci illərin Bakı qırğınlarından bir o qədər az idi.

Özlərini tolerant millət hesab edən azərbaycanlılar bilsəydilər ki, bu cür zorakılıq halları bəşəriyyət tarixində heç də nadir hallardan deyil, onlar bu basqınları anlamaqda bir o qədər çətinlik çəkməzdilər. Elias Kanetti özünün "Kütlə və hakimiyyət" adlı klassik tədqiqatında kütlə psixologiyası barədə belə yazır: "Azgün kütlənin sürətlə artmasının bir vacib səbəbi riskin olmamasıdır. Bir çoxlarının iştirakı ilə törədilən və eyni zamanda həm cəzasız qalan, həm də tövsiyə edilən qətlin həvəsini əksər insanlar üçün boğmaq çətindir."³⁵ Sumqayıt hadisələrindən çox keçməmiş Mərkəzi Asiyada – Oş və Düşənbədə dəhşətli basqınlar yaşandı. 1915-ci ildə isə əmin-amanlıq imicinə malik Böyük Britaniyada, Londonun İst-End məhəlləsində artıq unudulmaqda olan etnik basqınlar baş vermişdi. Alman sualtı qayığı İngiltərənin "Luzitaniya" sərnəşin gəmisini batırırdıqdan sonra qəzəbli kütlə London küçələrinə tökülüb alman mağazalarını dağıtdı, alman dükənciləri döydü.³⁶ İki yüzdən artıq insan xəsarət aldı. Azərbaycanlıların Ermənistandan zorla köçürülmə faktları hamıya məlum olsaydı, Sumqayıt hadisələrinin ümumi təsviri belə də ağ-qara olmazdı. Ermənistanın əyalətlərində baş verən zorakılıq halları Sumqayıt hadisələri kimi geniş əks-sədaya səbəb olmadı, bununla belə 1988-ci il ərzində Ermənistanda yaşayan yüzlərlə azərbaycanlıya əzab verilməmişdi.

Sumqayıt Sovet İttifaqında və onun hüdudlarından kənarında etnik zorakılığın rəmzinə çevrildi, ermənilər isə bu zorakılığın yeganə qurbanları kimi təqdim edildilər. Ermənistanda Sumqayıt hadisələri böyük qəzəb və etirazla qarşılandı. Ermənilər dərhal bu hadisələri 1915-ci ilin kütləvi

³⁵ Canetti, "Crowds and Power" ("Kütlə və hakimiyyət"), səh. 55-56.

³⁶ Sufrajist Silviya Panxurst zorakılığın şahidi olmuşdur. O, yazır ki, "intiqaq almaq üçün hiddətli çağırışlar səslənirdi. Sovinstlər arasında ən rəzil ünsürlər anti-alman iğtişaşlarından birincisinə bəis oldular. Bunlar düşünülmüş şəkildə hazırlanmışdı, öz-özünə əmələ gələn ictimai partlayış xarakteri daşıyırdı, lakin cəzasız qalan basqınçılıq imkanından kasib və cahil təbəqənin bəzi ünsürləri də istifadə etdilər. Evlərdən çoxu dağıdıldı, dinc fəhlə ailələri hər bir şeylərini itirdilər. Onları daşqalaq etdilər, uşaqlar xəsarət aldılar." Silviya Panxurst, "The Home Front, A Mirror to Life in England During the World War" ("Vətəndə cəbhə. Dünya müharibəsi zamanı İngiltərə həyatının güzgüsü"), London, Hutchinson, 1932, səh. 170.

qırğınları ilə – “soyqırımla” müqayisə etdilər. Sumqayıt faciəsi qurbanlarının xatirəsinə abidələr ucaldıldı. Yerevanda nümayişçilər iki tarixi – 1915 və 1988-ci illəri göstərən transparantlarla küçələrə çıxırdılar. Bir çox ermənilər hesab edirdilər ki, yeni təcavüz dalğasını dəf etməlidirlər. Dağlıq Qarabağın hazırkı rəhbəri Arkadi Qukasyanın fikrincə, Sumqayıtdan sonra Azərbaycanla hərbi münaqişə “qaçılmaz” oldu. “Sumqayıt hadisələrindən sonra biz bütün bunların nə ilə nəticələnəcəyi haqqında düşünməyə başladım, lakin çərxi-fələk artıq hərəkətdə idi. Sumqayıt bizi qorxutmaq üçün bir cəhd idi, bununla demək istəyirdilər ki, “baxın, bu sizin də başınıza gələcək.”³⁷

³⁷ Qukasyanla müsahibə, 7 oktyabr 2000-ci il.

Fəsil 3.

ŞUŞA. QONŞULARIN ƏHVALATI.

Albert və Larisa Xaçaturyan öz bağçalarında yerə əyilmiş güllər arasında əyləşib çay içə-içə köhnə məktəbin qalıqlarına baxırdılar. Onlar zəlzələdən çıxmış insanlara bənzəyirdilər.

Xaçaturyanların Şuşanın yuxarı hissəsində yerləşən evi şəhərin salamat qalmış evlərindən idi. Nə vaxtlarsa çiçəklənən şəhərin küçələrində əkilmiş alma və palıd ağaclarının kölgəsində gəzişərək, mən boşalmış köhnə evlərin yanmış qalıqları yanından ötürdüm. Qarabağın mərkəzində, dağların başında yerləşən Şuşa (ermənilər onu Şuşi adlandırırlar) nə vaxtlarsa Qafqazın böyük şəhərlərindən biri idi, öz teatrı, məscidləri və kilsələri ilə məşhurlaşmışdı. İndi demək olar ki, tamamilə dağılmış şəhərin əhalisi çox kiçikdir, boşalmış küçələr boyunca xarabaya çevrilmiş evlər qalıb. Bu xarabalıqların səbəbkarı zəlzələ yox, insandır.

Xaçaturyanlar Şuşada çox az sayda qalan yerli sakinlərdəndir. Onlar vaxtilə azərbaycanlıların üstünlük təşkil etdiyi bu şəhərdə erməni azlığı idi. 1988-ci ilin fevral ayında Qarabağda ermənilər etiraz kampaniyasına başlayanda, Şuşa azərbaycanlıları qorxuya düşdülər. Şəhər icra komitəsində işləyən Zahid Abbasov xatırlayır ki, o zaman “heç kim yatmırdı.” Albert və Larisa Xaçaturyan kimi Şuşa erməniləri isə ikiqat qorxu içində idilər. Onlar müəllim işləyirdilər və sovet dövründə heç də pis yaşamırdılar. Onların çoxlu azərbaycanlı dostları və həmkarları var idi.

Lakin 1988-ci ildə Xaçaturyanlar qəflətən bir zəif sosial qrupun üzvlərinə çevrildilər, daha dəqiq desək, onlar ermənilərin üstünlük təşkil etdiyi ərazidə yerləşən azərbaycanlıların şəhərində yaşayırdılar. Onları kim müdafiə edə bilərdi?

Şuşa Sumqayıtın sosial-iqtisadi problemlərindən xəbərsiz idi. Əvvəl-əvvəl şəhərin iki etnik icması arasında ədavət yox idi. Lakin 1988-ci ilin Sumqayıt basqınları gərginliyin dərhal artmasına səbəb oldu, gərginlik artdıqca Dağlıq Qarabağa ilk öncə Sumqayıtdan qaçmış ermənilər və sonradan Ermənistandan qovulmuş azərbaycanlılar gəlməyə başladılar.

Şuşada düşmənçilik nisbətən yavaş tempdə qızışırdı, bəlkə də, buna səbəb illər ərzində bərkimmiş qarşılıqlı etibar idi. Lakin 1988-ci ilin

sentyabrında bütün münasibətlərə son qoyuldu: bir neçə gün ərzində ermənilər Şuşadan, azərbaycanlılar isə Stepanakertdən qovuldular. Həmin gün evə qayıdan Albert bağçalarını tapdalayan və evlərini alt-üst edən dəstə ilə üz-üzə gəldi:

“Biz fikirləşirdik ki, hər şey dinc yolla həll olunacaq. Çox çətin idi, çünki Şuşa o qədər də böyük şəhər deyil. Biz hamımız bir-birimizi tanıyırdıq, dost idik, bir-birimizin yanında, toyunda iştirak edirdik. Evə qayıdanda gördüm ki, dərzi Hüseyn mənim şüşəbəndimi qırır. Soruşdum ki, “Hüseyn, nə edirsən?” Mən onun kürəkənini partiyaya düzəltmişdim. O, çevrilib getdi.

Ermənilər şəhəri tərk etdikdən sonra, 1988-ci ilin sonundan 1992-ci ilin əvvəlinə kimi Şuşa ermənilərin nəzarət etdiyi Dağlıq Qarabağın düz ortasında Azərbaycanın baş əyməyən ön mövqeyi idi. Lakin Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra, 1992-ci ildə regionda tam miqyaslı müharibə başladı və erməni qoşunları Şuşanı zəbt etməyə müvəffəq oldular. Xaçaturyanlar kimi Şuşa erməniləri şəhərə qayıtdılar. Şəhərin tamamilə dağıdılmasına baxmayaraq, bura onlar üçün yenidən doğma ev kimi idi.

Xaçaturyanlar öz bağçalarında çay içəndə, uzun illər onların iş yeri olmuş, hazırda isə dağıdılmış binanı görə bilirilər. Neoklassik real məktəbin vəziyyəti lap acınacaqlıdır. 1906-cı ildə tikilmiş bu üç mərtəbəli binada nə vaxtlarsa dörd yüz uşaq təhsil alırdı. Yerli burjuaziyanın bütün uşaqları bu məktəbə gedirdi, məzunlar isə Moskva və Sankt-Peterburqun universitetlərində təhsillərini davam etdirirdilər. Bu gün isə məktəbin əzəmətli fasadı üç sıra yanmış pəncərələri ilə həbləri içilmiş boş dərman qutusunda bənzəyir. Biz binaya daxil olanda, girişdə mərmər döşəmə üzərində latın hərfləri ilə yazılmış “Salve” sözünə rast gəldik. Lakin çəhrayı mərmərlə örtülmüş dolama pilləkənlə yuxarı qalxanda, təkə daş qırıntılarını və daş plitələrin arasından bitən otları görə bildik.

Şuşa haqqında məlumatlarımı tamamlamaq üçün mən ermənilərin nəzarət etdiyi şəhərlə mühacirətdə olan Şuşa, yəni Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində məskunlaşmış şuşalı icması arasında var-gəl etməyə məcbur idim. Şəhərin bu iki parası zorla bir-birindən ayrılmışdı, əvvəlcə döyüşlərlə, sonra isə atəşkəslə.

Mən öz tədqiqatlarıma Xəzər sahillərindəki sanatoriyadan başladım, həmin sanatoriyanın pillələrində iri ağ hərflərlə “ŞUŞA” sözü yazılmışdı. Pəncərələr arasında paltar qurutmaq üçün uzun iplər çəkilmişdi. 1992-ci ildə minlərlə Şuşa azərbaycanlısı müharibə nəticəsində Bakının şimalındakı qumluqda yerləşən bu köhnə sahilyanı kurorta atılmışdılar. Yalnız

bir neçə hündür şam ağacları onlara öz doğma Qarabağ meşələrini xatırladırdı.

Cəfərovlar ailəsi içində yastıq və yorğan yükü olan qaranlıq otaqda yaşayırlar. Onlar mənə danışdılar ki, onların Çingiz adlı oğlu 1992-ci il mayın 8-də Şuşa hücumları vaxtı ermənilər tərəfindən öldürülüb. Mən onlardan sovet dövründəki yaşayışları barədə soruşduqda, hər iki tərəfdən onlarla insanın dediyi sözləri eşitdim: “Bizim əvvəllər ermənilərlə normal münasibətlərimiz var idi.” Onların fikrincə, ədavətin dağıdıcı virusu onların qəlblərinə kənardan daxil edilmişdir.

Çingizin ən yaxın dostu - reqbiçi vücudu olan yekəpər Zaur əsaya söykənərək Cəfərovların otağına daxil oldu.¹ O, danışdı ki, 1992-ci ilin yazında polisdə xidmət edirdi və bir çox azərbaycanlılar kimi şəhərin keşiyində durmuşdu. Erməni qoşunlarının Şuşaya həlledici hücumundan altı həftə əvvəl onun yanında “Qrad” tipli mərmə partlamış, qəlpələri isə onun ayağına batmışdı. Zaurun sol ayağını amputasiya ediblər və xəstəxana çarpayısından durana qədər onun üzərində iyirmi iki dəfə əməliyyat aparılıb. Daimi işi yoxdur və gününün çox hissəsini o, adamlarla dolu sanatoriyada keçirir. “Yay yaxınlaşır, üç-dörd aydan sonra biz istidən öləcəyik. Axı biz dağ adamlarıyıq, bu cür istiyə öyrəşməmişik. Bax onda biz doğma yerlərimiz üçün daha da danırıq.”

Zaurun nə vaxtlarsa iki yaxın erməni dostu olub. Onlar məsciddən aşağı bir küçədə böyüyüblər. Onlar bir yerdə voleybol, futbol oynayıblar, bir-birlərinə qara bazardan mal almağa kömək ediblər. Zaur orduya gedəndə onun erməni dostlarından biri ona uğur arzulamaq üçün bərbərin pulunu vermişdi. “Mən öz avtomatımın qarşısında həmişə Vigen və ya Suriki görməkdən qorxmuşam. Mən hətta gecələr dəhşətli yuxular da görürdüm”, - deyə xatırlayır.

Zaur məni Şuşadan didərgin düşmüş azərbaycanlılarla tanış etdi. Doğma şəhərlərinə gedəcəyim barədə xəbər tutanda, onlar çox həyəcanlandılar. Mənim yeni tanışlarımdan arasında vəkil işləyən Yusif də var idi. Onun yaşı qırxa yaxın olardı, bütün görünüşündə - sakit səsində, nazik qara bığlarında, qəmli gözlərində rus yazıçısı Anton Çexovun qəhrəmanlarına xas olan kədər duyulurdu. O, Zaura nəzərən daha qaradınmaz və qəzəbli idi. Yusif etiraf etdi ki, şəhəri ermənilərdən azad olmayana qədər evlənməyəcəyi barədə əhdini bu yaxınlarda pozub. Yusif məndən xahiş

¹ Etik səbəblərdən bu fəsildə Şuşa sakinlərinin əksər adları dəyişdirilib.

etdi ki, evindən ona xəbər alım. Bir parça kağızda mənim üçün plan çəkib, şəhərdə onun evini necə tapmağımı mənə təfsilatı ilə başa saldı.

2000-ci ilin yazında yarı-dağıdılmış Şuşada üç min nəfərdən az, yəni sakinlərin əvvəlki sayının onda biri qədər insan yaşayırdı. Bunların əksəriyyətini Azərbaycandan qaçqın düşmüş kasıb ermənilər təşkil edirdi. Mərmərlə üzlənmiş bulağın yanında adamlar əllərində vedrə tutub su növbəsinə dayanmışdılar. Onların arasında şəhəri tanıyan yalnız iki yerli sakin var idi. Məni kilsənin yanmdakı dörd mərtəbəli evə aparıb, biğli, iri qara gözlü və enlikürək kişiyyə təqdim etdilər. Bu Zaurun dostu Vigen idi. Mən gəlişimin məqsədini açıqlayana kimi, onun həyat yoldaşı bizim üçün qəhvə hazırladı.

Əvvəlcə Vigen karıxdı, lakin sonradan eşidəndə ki, mən ona artıq on il görmədiyimi Zaurdan salam gətirmişəm, çox sevindi. "Onun ailəsi necədir?" – Vigen soruşdu. – "Deyəsən, onun atası vəfat edib." Mühəribə bir anlıq unuduldu, çünki onu köhnə Şuşa barədə xəbərlər və dediqodular maraqlandırır, lakin mən ona yeni bir şey söyləyə bilmədim. O, Zaurun ayağını itirməsindən xəbərdar idi. "Mən Mardakertdə döyüşürdüm", - Vigen dedi, - "Radio danışıqlarında Şuşadan olan bir tanışımın səsinə eşitdim. Onların tezliyinə qoşuldum və biz söhbət etdik. O, dedi ki, Zauru yaralayblar." Şuşanın simsiz teleqrafı cəbhə xəttinin üzərindən işləyirdi. Bir çox "düşmənlər" əvvəlki kimi dost olaraq qalırdı.

Mən ona Zaurun nişangahda dostunu görməkdən qorxduğunu dedim, Vigen gülümsəyərək dedi ki, "Mən də bundan qorxurdum." Gələcəyi o, kifayət qədər soyuq düşüncə ilə qiymətləndirirdi. Axı o, həmçinin mühəribə görmüşdü və indi Dağlıq Qarabağın separatçı kvazi-hökumətində işləyirdi. Şuşa azərbaycanlıları şəhərə qayıda bilərlərmi? Altı yaşlı oğluna işarə edib, Vigen dedi: "Məncə, o vaxta kimi onun nəslə artıq böyüyəcək."

Mənim növbəti işim daha çətin idi. Dağılmış şəhərdə Yusifin evini tapmağa az ümid bəsləyirdim. Buna baxmayaraq, bir neçə gün sonra iki jurnalist dostumla axtarışa başladım. Biz Yusifi xatırlayan köhnə qonşusunu tapdıq və o, bizi dörd mərtəbəli yaşayış binasına apardı. Binanın demək olar ki, bütün mənzilləri yandırılmışdı, cəmi beş-altısında yaşayış var idi. Yusifin 28 saylı mənzili salamat qalanlar arasında idi. Birinci mərtəbədə yerləşən bu mənzilin balkonundan tünd saçlı erməni qadını baxırdı.

Onun adı Anuş idi. O, bizi yuxarı çağırdı. Üzrxahlıq edib, biz öz gəlişimizin məqsədini dedik. Bizim gözlənilməz gəlişimiz onu təbii ki,

çox həyəcanlandırdı, lakin o, bizi içəri dəvət etdi. Anuş ortayaşlı müəllimə idi, Yusiflə yaşlı olardı, qara gözlərinin ətrafına göy kölgə çəkmişdi. Biz divanda əyləşib Anuşun bu evə necə gəlməsi barədə söhbətini dinləyənlər zaman, onun qızı bizim üçün qəhvə dəmlədi. Mühəribə Anuşun həyatında da iz saxlamışdı. 1992-ci il mayın 10-da, yəni Yusiflə atası şəhəri tərk etdikdən iki gün sonra o, Şuşaya gələndə, Şuşa od tutub yanırdı. Qarabağın yeni erməni hökuməti evsiz qalmış əhalini təcili Şuşaya köçməyə çağırırdı, əks təqdirdə soyğunçular bütün şəhəri yandıra bilərdilər. Anuş yeni mənzil almaq üçün ideal namizəd idi, üç ay öncə onun Stepanakertdəki evinə Şuşadan atılmış "Qrad" mərmisi dəydikdən sonra o, evsiz qalmışdı, bundan əvvəl isə onun doğma kəndindəki evini azərbaycanlılar hücum zamanı yandırmışdılar. Beləcə o, 28 saylı mənzilə köçdü və bu mənzil onun yeganə evi oldu. "Qarı açıq idi, evin bütün əşyaları daşınmışdı", - deyə o, izah etdi. Biz onu sakitləşdirib söylədik ki, heç də əvvəlki sahibin hüquqlarını tələb etməyə və ya onun burada yaşama hüququna etiraz etməyə gəlməmişik. Buna baxmayaraq, cavabı olmayan "Bu ev kimə məxsusdur?" sualı hər birimizin beynində dolayırdı.

Anuşun yeni mənzilinin qonaq otağında döşəmədən tavana kimi bütün divarı Rusiyanın payız mənzərəsini əks etdirən böyük fotoreproduksiya tuturdu. Bu, milyonlarla sovet mənzilində divara yapışdırılmış tipik şəkil idi – şimal meşəsində narıncı-qızılı rəng alan gümüşi ağcaqayınlar. Anuş bizim diqqətimizi şəkilin cırılmış tərəfinə yönəldib bildirdi ki, qızı ilə birlikdə çatışmayan ağacların şəklini çəkiblər. Bərpa işi elə məharətlə görülmüşdü ki, ilkin baxışdan fərq heç sezilmirdi. Anuş əsəblə gülümsədi, elə bil bu əl işi ilə evə bağlılığını bildirmək istəyirdi.

Ağcaqayınların şəkli olan divar kağızı sübut etdi ki, mən Yusifin evini tapmışam. Qayıdarkən mən onu Bakının mərkəzindəki səslə-küylü vəkil ofisində axtarıb tapdım və Şuşada çəkdiyim bir neçə şəkli göstərdim. Divardakı ağcaqayın şəkillərinə çatdıqda, o, dərinədən ah çəkib dedi: "Hə, bu mənim evimdir." Biz səslə-küylü küçəyə çıxdıq və söhbətimizə davam etdik, sonra Fəvvarələr meydanında kabablar çeşidini təklif edən kafedə oturuq. Tədrisən Yusif söhbəti qarışdırmağa başladı, ola bilsin ki, fikirlərinə qərq olmuşdu. Yəqin, mən düz etməmişdim. Bir var ki, Şuşadakı 28 saylı mənzildən bir qədər mücərrəd formada danışsan, bir də var ki, mənzilin salamat qalmasında əmin olub, orada düşməninin yaşadığını biləsən.

Sonra Yusif diqqətlə bağçasının şəklinə baxmağa başladı. Şuşadakı çoxmərtəbəli binadan balaca bağçaya su kəməri çəkilməmişdi. Onun bir neçə addımlığında isə plitədən cıgır salınmışdı, meyvə ağacları və qarağat kolları var idi, ümumiyyətlə bura balaca yaşıl oazisə bənzəyirdi. "Borunun çəkildiyi yeri görəndə düşündük ki, bu bağça evin sahiblərinə məxsusdur", - Anuş izah etdi. O, orada tərəvəz becərirdi. Yusif isə Bakıda mənə dedi ki, bu bağça atasının fəxr və sevinc yeri idi. "Bilmirəm, atam buna dözə bilərdimi?" - o, yaz çiçəklənməsinin bütün gözəlliyini özündə əks etdirən bağçanın şəklinə diqqətlə baxa-baxa dodaq altında dedi.

Bakıda mən bir çox şuşalı ilə görüşdüm. Axsaq milis işçisi Zaur və vəkil Yusifdən başqa mən jurnalistlər Kərim və Hikmət, sənətkar Ariflə də tanış oldum. Biləndə ki, mən hal-hazırda onlar üçün əlçatmaz olan şəhərə səfər etmişəm, onlar mənə bir növ həmail kimi baxmağa başladılar. Şəkillər Şuşanın itirilməsi barədə yenidən kədərə səbəb oldu, lakin eyni zamanda bu şəkillər onlara təsəlli verib, itirilmiş xəyallar aləminə qapıları açdı. Onlar heç bir xırdalığı ötürmədən bu şəkillərə xeyli baxdılar. "O, hansı küçədə durub?" - onlardan biri küçədə durmuş balaca oğlan şəklinə baxıb soruşdu. Və ya: "Məscidin sol tərəfindən baxanda Hüseynin evini görmək olar."

Bir dəfə küləkli iyun günlərinin birində şuşalılar mənə Bakının kənarında yerləşən gölün yanındakı kafeyə nahara apardılar. Bizim dörd saatlıq söhbətimizdə onlar dəfələrlə eyni mövzuya - öz erməni dostları-düşmənləri barədə söhbətə qayıdırdılar. Şuşada qəzet redaktoru olmuş Kərimin yaxşı yumor hissi var idi və bir neçə dəfə ironiyalı zarafatla yaranmış gərginliyi aradan qaldırdı. Tünd-göy rəngli idman gödəkcəsi geyinmiş və professional reqbiçiyə bənzəyən Zaur daha sülhpərvər idi. O, öz dostlarının həyatından həvəslə danışırdı və söhbətlərində ermənilərə qarşı nifrət yox idi, lakin bununla belə o, sülh danışıqlarının müsbət nəticəsinə inanmırdı.

Digərləri daha aqressiv idi. Mən deyəndə ki, Fransa və Almaniya on illərlə davam edən ədavətdən sonra sülh bağlaya bildilər, onlardan biri etiraz etdi: "Düzdür, lakin alman faşizmi kimi əvvəlcə erməni faşizmini də darmadağın etmək lazımdır." Qarışıq çal saqqallı və arıq, kədərli sifəti olan Arif onların arasında ən barışmazı idi. O, Şuşanın "azad edilməsi" üçün yeni müharibəni istəyirdi və bütün ümidlərini prezident Heydər Əliyevdən sonra hakimiyyətə gələcək Azərbaycanın yeni rəhbərinə bəsləyirdi. O, qayıtdı ki: "Əliyevdən sonra bizim demokratik yolla

seçilmiş prezidentimiz olacaq və Qarabağda bir nəfər də erməni qalmayana qədər mübarizə aparacaq." Arif sənətkar idi. O, qədim Azərbaycan sənəti olan və təəssüf ki, indi unudulan şəkəkə sənətkarı idi. Şuşanı tərk etdikdən sonra onun həyatı çətinləşmişdi, Bakıda dolanışığı heç də asan deyildi. Naharın sonunda Arif ermənilərə acığının daha bir səbəbini açıqladı. Sən demə, o, nə vaxtsa erməni ilə evləninib, lakin onların nikahı səkkiz aydan sonra dağılıb.

Mən daim fikir verirdim ki, yeni dostlarım hər bir şeydə Rusiyanı günahkar bilirlər. Onların dediyinə görə, müharibənin 1991-1994-cü illərində onlar tək ermənilərə qarşı deyil, ruslara qarşı da döyüşürdülər, amma təfəsilatlı danışımağı xahiş etdikdə, onlardan heç biri dəlil gətirə bilmədi. Yemək süfrəsində onlar söyləyirdilər ki, "Şuşanı ermənilər deyil, ruslar alıb!", "Mən erməniləri qınamıram, ruslar onlardan istifadə ediblər" və ya "Ruslar erməniləri 19-cu əsrdə Qarabağa ona görə köçürüblər ki, bizimlə Türkiyə arasında sədd çəksinlər." Həqiqətən də, Rusiyanın müharibə vaxtı ermənilərə yardım etməsini təsdiq edən dəlillər var, onlar da, çox güman ki, bunu şişirdiblər. Mənim dostlarıma qulaq asan belə fikirləşər ki, guya ermənilər heç vuruşmayıblar. Bəs nə üçün onlar belə qənaətdə idilər? Bəlkə acı məğlubiyyətin səbəbini izah etmək üçün günahı nəhəng Rusiyanın üzərinə atmaq daha asan idi? Ya da onlar bu münaqişədə günahı Rusiyanın üstünə yıxıb, öz erməni qonşularının üstündən təqsiri götürmək istəyirdilər? Mən belə qənaətə gəldim ki, bu müharibədə onlardan heç birinin şəxsi düşməni olmayıb. Onlar daim hər hansı bir gizli xarici qüvvəni günahkar bilirdilər.

Qonşuların birdən-birə dostluqlarına necə son qoyub, bir-biri ilə müharibəyə başladıklarını tədqiq etmək üçün Şuşa yaxşı tədqiqat obyektidir. Keçən yüzillikdə - 1905, 1920 və 1992-ci illərdə bu şəhər üç dəfə tamamilə yandırılmışdı. Birinci dəfə onu hər iki icma, ikinci dəfə azərbaycanlılar, üçüncü dəfə isə ermənilər yandırmışdı. Bəlkə də, bu, Qafqazdakı qardaş qırğını tarixində rekorddur. Lakin bu cəhənnəm tonqalının alovları arasındakı fasilələrdə Şuşa çiçəklənən şəhər idi, hər iki icmanın nümayəndələri arasında qarışıq nikahlar yer almışdı.

Ticarət və Rusiyanın hökəmranlığı hər iki icmanı bir-biri ilə bağlayan tellər idi. Bu tellərdən birincisi təbii, ikincisi isə süni idi. 1920-ci ildə iqtisadi böhranın və vətəndaş müharibəsinin başlanmasından sonra ruslar şəhəri tərk etdilər, bunun ardınca Şuşada dəhşətli basqınlar baş verdi. Bu vaxt Azərbaycan qonşuları şəhərin ermənilərin yaşadığı yuxarı məhəllələrində bütün küçələri yandırıb, yüzlərlə erməni öldürmüşdülər. Rus-

lar bu dəfə bolşevik geyimində qayıtdıqdan sonra Dağlıq Qarabağın yeni paytaxtı Stepanakert elan edildi. Şuşanın erməni məhəlləsinin xarabalıqları qırx ildən çox bir müddət ərzində kabus kimi toxunulmaz qalmışdı. 1930-cu ildə şair Osip Mandelştam şəhərə gəlib, onun boş sakit küçələrindən dəhşətə gəlmişdi. Şerlərinin birində o, onu basan "qırx min sakit pəncərənin" vahiməsindən yazır.

Nəhayət, 1961-ci ildə Bakıdakı kommunist rəhbərliyi bu xarabalıqların dağıdılmasına sərəncam verdi, baxmayaraq ki, bir çox köhnə binaları bərpa etmək mümkün idi. Həmin vaxtlar Şuşanın partiya rəhbərlərindən olmuş Serqey Şuqaryan xarabalıqların dağıdılması üzrə xüsusi komissiyaya başçılıq etməkdən necə boyun qaçırdığını mənə danışdı. Mən onunla Yerevanda görüşdüm, buldozərlərin erməni məhəlləsini yerlə yeksan etməsi barədə danışarkən, onun səsi titrəyirdi: "Divarlar hələ də möhkəm idi. Bu xarabalıqları bərpa etmək mümkün idi. Yalnız yeni taxtapuşlar və qapılar tələb olunurdu. Uzun illər mən bu xarabalıqlarda gəzmişəm. Mən orada atılmış quyular, çürümüş sümüklər görmüşdüm. Ürəyimdə mən şəhəri yandıran hər bir kəsə nifrət edirdim."²

Deyirlər ki, müharibənin səbəbi elə müharibənin özüdür, yəqin ki, bir neçə nəsil öncə gedən müharibəni bura daxil etmək lazımdır. Qarabağda tarixi incikliyi şəhərlərdə yaşayan ermənilər daha kəskin hiss edirdilər. Onlardan bəziləri hələ də köhnə Şuşanı xatırlayırdı. Qarabağda erməni milli hərəkatının banilərindən olan aktrisa Janna Qalstyan mənə söhbət etdi ki, uşaqlıqda o, dəfələrlə böyüklərin inqilabdan əvvəlki həyat barədə söhbətlərinə gizlicə qulaq asırdı və bu xatirələr onun qəlbində böyük iz qoymuşdu. Nənəsinin ailəsi Alqulu kəndindən deportasiya edilmişdi. Onlar sonralar Stepanakert şəhərinə çevrilən Xankəndi kəndinə qaçmağa məcbur olmuşdular. Alquluda sonradan təkə azərbaycanlılar yaşadılar:

"Bizim balaca çarpayımız var idi və nənəmlə orada yatırıdım. Hər axşam nənəmin Alquludan olan döyülmüş və qovulmuş qohumları piyada Xankəndinə gəlib bizimlə qalırdılar. Bu qocalar o vaxt sağ idi, mən də balaca idim və onlar bu barədə pıçıltı ilə danışırıdılar. Stalin dövründə belə söhbətlərə qadağa qoyulmuşdu. Uşaq beyni bilirsiniz də necə quruluş, hər şey elə bil maqnit lentinə yazılır."³

² Şuqaryanla müsahibə, 13 dekabr 2000-ci il.

³ Qalstyanla müsahibə, 10 oktyabr 2000-ci il.

Bakının dalan küçələrinin birində yerləşən pəncərəsiz, səliqəsiz ofisdə mən digər bir vətənpərvər şuşalı ilə görüşdüm. Yumrusifət Zahid Abbasov hal hazırda mühacirətdə olan Şuşa icra hakimiyyətinin mədəniyyət şöbəsinə başçılıq edir. Vəzifəsi əslində elə də əhəmiyyətli deyil, baş vəzirlər barədə fikirləşməyə xeyli vaxtı olur. 1980-ci ildə o, Şuşa komsomol təşkilatına başçılıq edirdi. Əsasən erməni əhalisi ilə işlədiyindən o, hamını kifayət qədər yaxşı xatırlayır. Mən Xaçaturyanlar barəsində söz açanda, o, dedi: "Necə də gözəl cütlükdür!" Bağçada çəkdiyim Larisanın şəklinə baxanda, qayıtdı ki: "Necə də yaşlaşıb!", Janna Qalstyan barəsində isə istehza ilə danışdı: "Janna bir dəfə mənə büllur güldən hədiyyə etmişdi. Lakin mən güldanı Şuşada qoymuşam. İstədiyi vaxt onu geri götürə bilər."⁴

Sonra Abbasov öz yazı masasından köhnə ağ-qara şəkilləri çıxartdı. Günəşdən bozarmış şəkillərin biri kafenin eyvanda masa arxasında gündən qaralmış altı gülümsəyən oğlanın şəklidir. Soldan üçüncü – iri tünd rəngli eynək taxmış və ürəkdən gülən oğlan Zahid idi. Ondən sağda duran oğlanın siması mənə tanış gəldi, o, ağ qısaqol köynəkdə idi, qolundakı saati isə günəş şüaları altında parıldaıyordu. Bu gənc Ermənistanın hazırkı prezidenti Robert Koçaryan idi. Dağlıq Qarabağdan olan dostlar 1986-cı ilin yayında tətillərini Yaltanın "Qurzuf" sanatoriyasında keçirirdilər.

Tale belə gətirdi ki, Abbasov demək olar ki, hər şeyini itirdi və köçkün vəziyyətinə düşdü, eyni zamanda onun köhnə komsomol yoldaşları müstəqil Ermənistanda rəhbər vəzifələr tuturlar. Stepanakert şəhər komsomol komitəsinin birinci katibi - Ermənistanın hazırkı müdafiə naziri Serj Sarkisyan, onun müavini - hazırda Ermənistanın prezidenti Robert Koçaryan və Ermənistanın təhsil naziri Nelli Movsesyan Abbasovun yaxın həmkarları idilər.

Həmin illərdə Abbasov hər gün Şuşadan Stepanakertə işə gedirdi, nahar fasiləsində yenidən Şuşaya qayıtmamaq üçün iş yoldaşları növbə ilə onu evlərinə nahara dəvət edirdilər. Mən maraqlandım ki, o, erməni millətçiliyinin baş qaldırmasını nə vaxt hiss edib. "Hadisələrin ərafəsində mən bunu Serjkdə (Sarkisyan) hiss etdim," - deyər Abbasov cavab verdi. "O, qaradınmaz olmuşdu. Lakin Robikdə (Koçaryanda) lap axırcan heç nə hiss etmədim." Hətta futbol oyunlarında belə: "Yerli komitəmizdə "Ararat"a azarkeşlik edən həmkarlarımız var idi, lakin Koçaryan

⁴ Abbasovla müsahibə, 10 noyabr 2000-ci il.

heç bunu da etmirdi." Abbasovun sözlərinə görə, o, dostları ilə 1988-ci ildən sonra da əlaqə saxlayırdı, lakin siyasi münaqişəyə görə onların görüşləri daha ötəri və gizli olurdu. Milli zəmində gedən mübarizə digər etnik icmanın nümayəndələri ilə dostluq etməyə yasaq qoymuşdu. Abbasovun qanı qaraldı, o, başını aşağı saldı. O, hələ də baş verənlərə inanmaq istəmirdi. "Bu hələ nə qədər davam edəcək?" – deyə, məndən elə soruşdu ki, elə bil bu münaqişə bir neçə dost süfrəsi arxasında həll edilə bilən anlaşılmazlıq idi.

Yerevanda Ermənistanın müdafiə naziri Serj Sarkisyan köhnə dostu və iş yoldaşından salam çatdıranda, o, güldü. Sarkisyan onu yaxşı xatırlayırdı və yaxşı insan olduğunu bildirdi. Sarkisyan mənə dedi ki, azərbaycanca yaxşı danışır və azərbaycanlılar arasında çoxlu dostları var idi, lakin onu da qeyd etdi ki, təhsilini Ermənistanda alıb, Abbasov isə onun bu keyfiyyətinə qiymət verməmişdi. Sarkisyan sanki demək istəyirdi ki, erməni xalqının mübarizəsi şəxsi dostluqdan daha vacibdir: "Problem sovet sisteminin özündə idi. Zahid və ya Şuşa şəhər komsomol komitəsinin birinci katibi Ruhəngizə gəlincə, o, mehriban və sadə qadın idi."⁵

Mən sualların cavabını və bu qətlərin ilkin səbəblərini nə qədər çox axtarırdımsa, bir o qədər də ümidlərim boşa çıxırdı. Mənimlə söhbətində Robert Koçaryan dostluq və etnik münaqişə ilə bağlı yalnız ümumi mülahizələr yürütdü. "Əlbəttə, mənim (azərbaycanlı) dostlarım var. Seçdiyim həyat yoluna görə, mənim belə də çox dostum yox idi. Lakin mən bütün dostlarımı yaxşı xatırlayıram, onlardan narazılığım yoxdur, bizim normal dost münasibətlərimiz var idi. Lakin adətən etnik münaqişə başlayanda, dostluq arxa plana keçir."⁶ Ermənistanın prezidenti lap əvvəldən – 1988-ci ildən başlayaraq, Qarabağ ermənilərinin "Krunk" milli hərəkatının liderləri sırasında idi. 1992-ci ildə o, Şuşanı zəbt etmək üçün hazırlanmış hərbi əməliyyatda iştirak etmişdi. Buna baxmayaraq, o, bütün bunlar barəsində elə danışırırdı ki, sanki bu münaqişənin başlanmasında əli olmayıb və münaqişə öz-özünə başlayıb. O, həm də quru danışırırdı, guya "etnik münaqişələr" təbii yolla başlayır. Başqa izah yox idi.

Fəsil 4.

1988-1989-cu İLLƏR.

ERMƏNİSTANDA BÖHRAN.

Qarabağ komitəsi

Dağlıq Qarabağda ermənilər və azərbaycanlılar arasında infeksiya kimi yayılan düşmənçilik dalğası 1988-ci ilin mayında Tuğ kəndinə çatdı. Həllədiçi durum yarandı. Qarabağın cənubunda yerləşən Tuğ kəndi regionda qarışıq əhalinin yaşadığı yeganə kənd idi. Hər iki millətin nümayəndələri burada on illər ərzində yanaşı yaşayırdılar, onları bir-birindən bir ensiz çay ayırırdı. Əgər bu iki icma birgə yaşaya bilmədilsə, onda başqa heç bir yerdə etnik dözümlü saxlamaq mümkün deyildi. Mayın 3-də qəsəbənin yüzlərlə sakini arasında qarşıdurmanın qarşısını almaq üçün kəndə Daxili İşlər Nazirliyinin hissələri göndərildi. Moskva emissarı Qriqori Xarçenko 1988-ci ilin fevral ayında kənddə olmuşdu və ora yenidən yeddi aydan sonra qayıtdı. O, həmin müddət ərzində düşmənçiliyin nə qədər artdığının şahidi olmuşdu:

"Bu, qədim kənd idi. Bütün ermənilər və azərbaycanlılar bir-biri ilə çoxdan qohumlaşmışdılar... Onlar hər şeyi öz aralarında bölüşürdülər, bütün milli ziddiyyətləri özləri həll edirdilər. Onların mənə dediklərini yaxşı xatırlayıram: "Bu, bizə təsir etməyəcək, bu yersiz zəlzələ bizi savaşıra bilməz." Sonra, sentyabrda mən ora yenidən əsgərlərlə qayıdıb onları məktəb binasında yerləşdirdim. Həmin vaxt sakinlər artıq meydanı bölüb, sərhəd çəkmişdilər. Kəndin bir hissəsi ermənilərin, digər hissəsi azərbaycanlıların idi. Hətta bir ailədə azərbaycanlı er üç uşaqla kəndin bir tayında, onun erməni zövcəsi üç uşaqla kəndin o biri tayında yaşayırdı."¹

Ermənistanla birləşmə ideyası demək olar ki, Qarabağın bütün ermənilərini bürüdü. Yalnız taktika seçimində fikir ayrılıqları var idi. Kommunist partiyasının funksionerləri hələ də Moskva ilə əməkdaşlıq etmək istəyirdilər, radikallar isə daha çox qarşıdurma taktikasına üstünlük ve-

⁵ Sarkisyanla müsahibə, 15 dekabr, 2000-ci il.

⁶ Koçaryanla müsahibə, 25 may 2000-ci il.

¹ Xarçenko ilə müsahibə, 4 dekabr 2000-ci il.

rirdilər. 1988-ci ilin martında radikallar "Krunk" təşkilatını yaratdılar, bu söz ermənicədən tərcümədə "durna" deməkdir və vətən (Ermənistan) həsrətinin rəmzidir.² Stepanakert ipək fabrikinin partiya təşkilatına başçılıq edən Robert Koçaryan "Krunk"un "ideoloji bölməsinin" rəhbəri oldu. "Krunk" Qorbaçov dövründə Sovet İttifaqında birinci təşkilatı idi ki, siyasi silah kimi tətillərdən istifadə etməyə başladı.

1988-ci ildə Ermənistan Sovet İttifaqında ilk kütləvi müxalifət hərəkatının yarandığı məkan idi. "Qarabağ Komitəsi"nin başçılıq etdiyi bu hərəkat ilin sonuna kimi Kommunist partiyasını kölgədə qoydu. 1988-ci ilin yazında hərəkatda dəyişiklik baş verdi. İki Qarabağ erməni və kommunist partiyasının üzvləri, "Komitə"nin ilk liderlərindən olmuş İqor Muradyan və Zori Balayan, erməni ziyalılarından ibarət yeni qrup tərəfindən sıxışdırıldılar. Bu daxili qarşıdurmanın kulminasiya nöqtəsi mayda baş verdi: Muradyan Teatr Meydanında aqressiv çıxış edib camaatı müdafiə üçün silahlanmağa çağırırdı, bu çıxışdan sonra digər liderlər Muradyanı öz komitələrindən sıxışdırıb çıxartdılar. "Qarabağ Komitəsi" adlı on bir üzvdən ibarət daimi qrup Muradyansız yaradıldı. "Komitənin" yeddi üzvü tanınmış alimlər idi, dörd üzvü isə sonradan post-kommunist Ermənistanın rəhbərləri oldular.³ Onların hamısı indi qızgın fəaliyyət mərkəzinə çevrilmiş Ermənistanın paytaxtı Yerevanda idilər.

Baxmayaraq ki, yeni liderlər özlərini hələ də "Qarabağ Komitəsi" adlandırırdılar, onların siyasi mənafeələr dairəsi Qarabağın hüduqlarından kənara çıxırdı. Onlar hamılıqla 1965-1967-ci illərdə Yerevanda millətçi nümayişlər keçirən nəslin nümayəndələri idilər. Bu etirazların nəticəsində şəhərdə 1915-ci il soyqırım qurbanlarının xatirəsinə əbədi məşəl memorialı açıldı və 24 aprel tarixi Ermənistanda Soyqırım günü elan olundu. Onlar "Erməni məsələsi" və ya "Hai Dat" ideyalarının – Beyrutdan Los-Ancelesə kimi dünyanın bütün ermənilərinin ümummillə məqsədlər naminə birləşdirmək arzusunun daşıyıcıları idilər.

İki il sonra "Komitə" və onun varisi "Erməni Milli Hərəkatı" müttəfiq respublikada hakimiyyətə keçən birinci qeyri-kommunist təşkilat oldu. Bu uğurun müəllifləri qrupun iki əsas lideri - böyük təşkilatçılıq qabiliyyətinə malik Vazgen Manukyan və Levon Ter-Petrosyan idilər. Uzun

² "Krunk" sözünün digər açıqlaması belədir: rus dilində bu abreviatura "Dağlıq Qarabağ İnzilabi İdarə Komitəsi" kimi oxunur.

³ Babken Ararksyan, Aşot Manuçaryan, Vazgen Manukyan və Levon Ter-Petrosyan.

müddətdən sonra onlar savaşıdılar və 1996-cı il prezident seçkilərinin nəticələrini qızgın mübahisə obyektinə çevirdilər. Lakin müstəqillikdən əvvəlki dövrdə Manukyan - Ter-Petrosyan tandemi çox güclü idi.

İxtisasca riyaziyyatçı olan Manukyan impulsiv xasiyyəti ilə seçilirdi. O, "Qarabağ Komitəsi"nin iclaslarını yeni tərzdə öz mənzilində keçirməyə başladı və yeni qrupda təşkilatçı rolunu oynayırdı. Manukyan deyirdi ki, o, bilə-bilə ətrafına "həyatdan küsməmiş" insanları toplamışdı, başqa sözlə, hərəkata qoşulan insanların hökumətə qarşı heç bir şəxsi nifrəti yox idi. O, güman edirdi ki, Qarabağ məsələsi erməniləri sovet rejimində letargiya yuxusundan ayılmağa bir vasitədir və demokratiya kimi digər siyasi məqsədlər ikinci dərəcəlidir: "Ermənistanda dominant problem milli məsələ idi... Demokratiya cəhdi öz-özünə bu cür dalğa yarada bilməzdi. Ermənistanda bu dalğa Qarabağ problemi ilə bağlı idi. Baltikyanı respublikalarda isə əsas məsələ müstəqillik idi."⁴

Levon Ter-Petrosyan "Komitə"nin baş strateqi idi. Suriya kommunist partiyasının banilərindən olan Ter-Petrosyanın atası ailəsi ilə 1940-cı illərdə Ermənistana köçmüşdü. Ter-Petrosyan qədim semit dillərinin tədqiqində ixtisaslaşan alim idi. Akademik təhsili onun siyasi dünya görüşünə böyük təsir göstərmişdi. Onun zahiri görkəmində sakit güc hiss olunur, onun dərin, yarı qapalı gözləri elə bil sizdən bütün enerjini alır. Bütün müsahibə müddətində o, uzun müştüyə salınmış siqaretləri dəridən çəkir, hər sualı elə götür-qoy edirdi ki, sanki, ondan mürəkkəb bir mətnin təfsiri tələb olunurdu. "İctimai rəy"lə bağlı sualları yorğuncasına rədd edirdi, sanki onlar böyük siyasət üçün ikinci dərəcəli idi. Ter-Petrosyan razılaşırdı ki, Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşməsi 1988-ci il hərəkatında "katalizator" rolunu oynadı, lakin bu, onun əsas məqsədi deyildi:

"Birinci "Qarabağ Komitəsi"nin üzvləri İqor Muradyan, Zori Balayan, Silva Kaputikyan və başqaları yalnız Qarabağ barəsində fikirləşirdilər. Onlar üçün Ermənistanın demokratiyası və ya müstəqilliyi məsələsi mövcud deyildi. Bu da ikitirəliyə səbəb oldu. Bizim sovet sistemə təhlükə ola biləcəyimizi anlayıb, onlar geri çəkildilər. Təbii dəyişiklik baş verdi. Onlar hesab edirdilər ki, Qarabağ məsələsi sovet sistemi çərçivəsində həll edilməlidir. Biz isə başa düşürdük ki, bu sistem heç vaxt Qara-

⁴ Manukyanla müsahibə, 5 may 2000-ci il.

bağ məsələsini həll etməyəcək və buna görə də Qarabağ probleminin həlli üçün sistemi dəyişmək lazımdır.”⁵

Siyasi büroda çaşqınlıq

1988-ci ilin əvvəlində Moskva rəhbərliyi Ermənistan və Azərbaycan da baş vermiş böhranın miqyasından artıq narahat idi. Martın 21-də Siyasi Büronun iclasında Qorbaçov bəyan etdi ki, “önəmli məsələ həll olunur. Söhbət bizim çoxmillətli hökumətimizin və Lenin tərəfindən əsası qoyulan milli siyasətimizin aqibətindən gedir.”⁶

Sovet İttifaqı daxilində sərhədlərin dəyişdirilməsinə qarşı çıxan Siyasi Büronun mövqeyi qəti idi. Həmin vaxtlar yenidən yaradılmış milli siyasət şöbəsinin əməkdaşı Andrey Qirenkonun sözlərinə görə, “Tacikistandan müraciətlər gəlirdi ki, Qırğızıstanın bir sıra dağ otlaqları güzəşt kimi onlara verilsin. Mən şəxsən bu xahişləri rədd edirdim, əgər biz nə isə verməyə başlasaydıq, orada həmçinin Dağlıq Qarabağda olan eyni hadisələr baş verərdi.”⁷

Siyasi Büronun martın 21-də keçirilən növbəti iclasının böyük hissəsi Ermənistanda nüfuzdan düşən partiyanın gücləndirilməsinə dair debatlarla keçdi. Qorbaçovun erməni yazıçıları ilə razılaşıdıqları siyasi nümayişlərə qoyulmuş moratorium beş gün davam etdi. Siyasi Büronun üzvləri qorxurdular ki, yeni müxalifət Ermənistan respublikasında hakimiyyəti ələ keçirməyə cəhd göstərəcək. Bu müzakirələr Qorbaçovun siyasi islahatlarında mövcud olan dərin daxili ziddiyyətləri üzə çıxarırdı. Bir tərəfdən o, özü Ermənistanda müxalifət hərəkatının qarşısını almaq üçün güc metodlarının tətbiqinə qarşı çıxırdı. Digər tərəfdən isə, “Qarabağ Komitəsi”nin nüfuzunu qırmaq üçün bir sıra sərt tədbirləri nəzərdə tuturdu. Bu tədbirlərə yerli KİV-ə nəzarət, Ermənistanla xarici ölkələr arasında telefon əlaqəsinin kəsilməsi, xarici jurnalistlərin regiona gəlişinə qadağa və lazım gələrsə, “Qarabağ Komitəsi” fəalları həbs edilməsi daxil idi. Bununla yanaşı Qorbaçov həmçinin “sağlam qüvvələrin” səfərbərliyi və siyasi müzakirələrə ictimaiyyətin cəlb olunması barədə danışırdı. Bu təzadlı məqsədlər sovet liderinin Siyasi Büro üzvlərinə söylədiyi dolaşığı nitqində əks olundu. O, bir nəfəsə həm aşkarlıq, həm də

⁵ Ter-Petrosyanla müsahibə, 24 may 2000-ci il.

⁶ Russian Archives Project, fond 89, rol. 1.003, 89/42/19.

⁷ Qirenko ilə müsahibə, 2 iyun 2000-ci il.

təcrid haqqında danışırdı: “Görünür, biz mətbuatda daha açıq danışıb (“Qarabağ Komitəsi”ni) təcrid etməliyik, lakin belə etməliyik ki, onlardan qəhrəman yaratmayaq.”

Lakin Moskva rəhbərlərinin vəziyyəti nəzarətdə saxlamaq cəhdləri əngəllənmişdi, çünki onların nümayəndələri – Ermənistan və Azərbaycan kommunist partiyalarının rəhbərləri artıq itaətsizlik nümayiş etdirir, Moskvanın və yerli ictimaiyyətin tələbləri arasında maneə edirdilər. Qorbaçov Siyasi Büronun 29 fevral iclasında bu barədə narazılığını bildirdi: “Məlumat lazımdır, əldə edə bilmirsən – hər iki tərəf bunu gizlədir. Hamının bu işdə əli var. Fəaliyyət göstərmirlər, bu, həm Azərbaycan, həm də Ermənistan Kommunist Partiyasından yoldaşlara – həm bu, həm də digər yoldaşa aiddir.”⁸

Qorbaçov hər iki respublikanın Kommunist partiya rəhbərlərini – Kamran Bağirovu və Karen Demircyanı istefaya göndərmək və onların əvəzinə regionun hüduqlarından kənarda işləyən Əbdürrəhman Vəzirov və Suren Arutyunyanı təyin etmək qərarına gəldi. Güman edilirdi ki, onların yerli tayfa siyasəti ilə əlaqəsi yoxdur. Vəzirov Sovet İttifaqının Pakistanda səfiri idi, Arutyunyan Moskvada SovİKP MK-nin aparatında çalışırdı. Partiyanın xüsusi toplantılarında yeni təyin edilmiş birinci katibləri təqdim etmək üçün Siyasi Büronun iki üzvü Bakı və Yerevana ezam edildi. Bu, Qorbaçovun ciddi səhvlərindən biri idi. O, özünün ən yaxın tərəfdarı, liberal Aleksandr Yakovlevi Ermənistana, Siyasi Bürodakı mühafizəkarların rəhbəri Yeqor Liqaçovu Azərbaycana göndərdi. Nəticədə, islahatların keçirilməsini labüd bilən Yakovlev ermənilərin tələblərini başa düşdüyünü bildirdi və hətta Yerevanda kütləvi nümayişdə çıxış etdi. Liqaçov isə Bakıda qətiyyətlə bəyan etdi ki, heç kim və heç vaxt Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayırmağa icazə verməyəcək. Bu bəyanat azərbaycanlılar tərəfindən minnətdarlıqla qarşılandı.

Yakovlevin sözlərinə görə, o, Ermənistan Kommunist Partiyasını inandıra bilmişdi ki, əgər onlar Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşməsinə dair iddialarını təxirə salsalar, Bakı həmçinin Qarabağa olan iddialarını geri götürə bilər. Onun dediyinə görə, o, bu barədə Qorbaçovla telefonla danışıb və Qorbaçov öz növbəsində Bakıya Liqaçova zəng etməyə və bu təşəbbüs barədə ona məlumat verməyə söz vermişdi:

⁸ Russian Archives Project, fond 89, rol. 1.003, 89/42/18.

“Bir gecə telefon zəngi məni yuxudan oyatdı: “Siz bizi aldatdınız, siz yalançıdır, biz sizə inanmırıq.” Bu, mənim qatıldığım görüşün (erməni) iştirakçıları idi. Onlar nə demək istəyirdilər? Sən demə, Liqaçov həmin vaxt bəyan etmişdi ki, Qarabağ həmişəlik Azərbaycanın tərkibində qalır və onlar heç vaxt bu mövqeni dəyişməyəcəklər. Bundan sonra mən ümumiyyətlə Qarabağla bağlı məsələlərlə məşğul olmaqdan imtina etdim.”⁹

Qarabağ məsələsi Siyasi Büronun üzvləri arasında ciddi parçalanmaya səbəb oldu. Milli məsələlər üzrə mütəxəssis Vyaçeslav Mixailov təsdiq edir ki, hər iki respublikanın partiya elitası bu fikir ayrılıqlarından öz xeyirlərinə istifadə edirdilər:

“Bu məsələ ilə bağlı Siyasi Bürodə vahid fikir olmadığından, (respublika) elitaları belə hesab edirdilər ki, əgər Siyasi Büronu bir qədər sıxışdırırsan və Siyasi Büronun müəyyən üzvlərinə təzyiq göstərsən, lazımı qərar ən yüksək səviyyədə qəbul olunacaq. Və belə də oldu. Bu, Siyasi Büronun müəyyən ikimənalı mövqeyinin nəticəsi idi. Rəsmi sənədlərdə tam korrektlik nümayiş etdirən Siyasi Büronun üzvləri ümid verən tet-a-tet söhbətlərdə, şəxsi əlaqələrdə həmin fikir ayrılıqlarını bürüzə verirdilər. Siyasi Büronun bütün üzvləri özlərini bax belə aparırdılar. Liqaçov Bakıya gedir və deyir ki, ərazi bütövlüyü ən ali prinsipdir, burada da heç bir problem yoxdur, bu tərəfdən də Aleksandr Yakovlev alqışla qarşılanan bəyanat verir ki, ermənilər bu məsələdə düzgün mövqe seçiblər.”¹⁰

Qorbaçovun köməkçisi Qeorqi Şaxnazarovun sözlərinə görə, Siyasi Bürodə ixtilaf başlanmışdı:

“Nəzarətin açıq şəkildə itirilməsi bizim hakim elitanın daha böyük təşvişinə səbəb oldu. Bu, özünü ən çox Qarabağ məsələsinin müzakirəsi zamanı acıqlı atmacalarda bürüzə verirdi, bu məsələyə Siyasi Büronun demək olar ki, hər iclasında toxunulurdu. İyulun 4-də keçirilmiş iclasda Liqaçov, Vorotnikov, Solomentsev və rəhbərliyin digər üzvlərinin çıxışlarının leytmotivi belə oldu: “Daha bəsdir güzəştə getdik, indi də qayda-qanun yaratmaq lazımdır!” Bununla belə, heç kim nədənsə silahlı qüvvələrin yeridilməsini tələb etmədi, eyni zamanda onlar şüurlü insanlar idi və anlayırdılar ki, təkcə sözlərlə heç nəyi həll

⁹ Yakovlevlə müsahibə, 8 dekabr 2000-ci il. Öz memuarlarında Liqaçov təsdiq edir ki, Bakıda dediyi sözləri Qorbaçovla razılaşdırmışdı, Ligachev, Inside Gorbachev's Kremlin, səh. 173.

¹⁰ Mixaylovla müsahibə, 5 dekabr 2000-ci il.

etmək olmaz. İndi Qorbaçova aid edilən iradə iflici əslində onun həmkarlarına da aid idi.”¹¹

Qanunlar müharibəsi

1988-ci ilin may ayında Ermənistan və Azərbaycan arasında sonuncu güzəşt cəhdi iflasa uğradı. Dağlıq Qarabağın statusu artırılıb muxtar respublika elan olunmaqla, Azərbaycanın tərkibində qalması barədə təklif meydana çıxdı. Bu yolla vilayət yeni imtiyazlar, o cümlədən öz yerli parlamentini, konstitusiyasını və hökumətini əldə edə bilərdi. Qarabağ ermənilərinin başçısı Qenrix Poqosyan çox güman ki, bu planı qəbul etməyə yaxın idi. “Onun cibində artıq muxtar respublikanın konstitusiyası var idi, bu konstitusiyada faktiki olaraq müttəfiq respublikanın malik olduğu geniş səlahiyyətlər öz əksini tapmışdı, bunlar arasında həmçinin Laçın yolunun salınması məsələsi var idi, bu yol bütün problemləri, o cümlədən azərbaycanlaşma qorxusunu aradan qaldıra bilərdi”, - Vyaçeslav Mixailov belə deyir. Lakin son anda Poqosyan plandan imtina etməyi qərara aldı.

Ermənistan və Azərbaycanda yeni rəhbərlərin təyin edilməsi böhranın qarşısını ala bilmədi. Ermənistanın yeni rəhbəri Suren Harutyunyan hökm sürən millətçilik dalğasında qalxmağa müvəffəq oldu. 1988-ci il mayın 28-də, təyinatından bir həftə sonra Harutyunyan son yetmiş il ərzində ilk dəfə birinci Ermənistan Respublikasının qadağa edilmiş qırmızı-göy-narıncı rəngli bayrağını Yerevanda asmağa icazə verdi. İyunun 15-də Ermənistanın Ali Soveti Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşməsinə təsdiqləyən qətnamə qəbul etdi. Bu qərardan sonra “qanunlar müharibəsi” başladı. “Demokratik mərkəzləşmə” adlı köhnə sovet prinsipinə riayət etməyən regional partiya orqanları bir-birinin ziddinə gedən qanunlar qəbul etdilər. İyunun 17-də Azərbaycanın Ali Soveti Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkib hissəsi olduğunu təsdiq edən əks-qətnamə qəbul etdi. İyulun 12-də Stepanakertdəki vilayət soveti fevraldakından daha sərt qərar qəbul etdi. Bu qərar vilayətin Azərbaycanın tərkibindən birtərəfli çıxmasını və Dağlıq Qarabağın adının “Artsax Erməni Muxtar Vilayəti”nə dəyişdirilməsini təsdiqləyirdi.

¹¹ Qeorqi Şaxnazarov, “Цена свободы” (“Azadlığın qiyməti”), səh. 212.

Əvvəllər ən sakit respublikalardan olan Ermənistan qəflətən Sovet İttifaqında üsyan qaldırdı. Deyilənə görə, Siyasi Büronun mühafizəkarlarından biri Anatoli Lukyanov "Qarabağ Komitəsi" üzvlərinə hədə-qorxu gələrək onlara söyləmişdi: "Siz öz nümayişlərinizlə məni qorxuda bilməzsiniz, mən (1968-ci ildə) Çexoslovakiyanı görmüşəm."¹² İyulun 5-də Yerevanın Zvartnots hava limanından nümayişçiləri çıxarmaq üçün qoşun göndərildi. Atışma başladı, dəyənəklər işə salındı. Nəticədə, nümayişçilər tərəfdən bir tələbə öldü. Bu hadisədən sonra açıq antisovet şüarlı nümayişlərin yeni dalğası baş qaldırdı.

İyulun 18-də Moskvada keçirilən SSRİ Ali Sovetinin sessiyasında bu mübahisə ilə bağlı son qərar verilməli idi. Toplantıda gərginlik hökm sürürdü, acıqlı Qorbaçov erməni nümayəndələri ilə dilləşdi. Nəticədə, sessiya Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibində qalmasını təsdiq edən qərar qəbul etdi. Qorbaçov son sözündə bəyan etdi: "Sizə deyim ki, Prezidiumun bugünkü iclasında azərbaycanlılar Ermənistan nümayəndələrindən daha çox özünütənqidlə çıxış etdilər." O, erməniləri yenedənqurmanın məqsədlərinə zidd gedən "yolverilməz" kampaniyanın aparılmasında günahlandırdı.¹³ Lakin eyni zamanda baş katib Azərbaycanda mənfə qarşılanan bir addım atdı. O, Bakı rəhbərliyinin qərarlarını ləğv etməyə səlahiyyəti olan "xüsusi nümayəndə"ni Dağlıq Qarabağa göndərmək qərarına gəldi.

Müqavimət və deportasiyalar

Ali Sovetin Prezidiumun sərt qərarı 1988-ci ilin iyulunda erməni müxalifətinin taktikasının dəyişməsinə səbəb oldu. "Qarabağ Komitəsi" uzunmüddətli mübarizə üçün planlar hazırladı və "Erməni Milli Hərəkatı" adlı geniş təbəqələri əhatə edən təşkilatın yaradılmasına başladı.¹⁴ Onun proqramına Ermənistanda geniş miqyaslı islahatların aparılması daxil idi, lakin müstəqillik tələbləri irəli sürülmürdü. Buna cavab olaraq, Moskva rəhbərliyi Yerevana daxili qoşunları yürütdü və komendant saati tətbiq etdi.

¹² Kitabdan sitat: Vladimir Qriqoryan. Ermənistan 1988-1989-cu illərdə (Yerevan, 1999), səh. 118.

¹³ Malkasyan, "Gha-ra-bagh!" ("Qa-ra-bağ!") səh. 116-117.

¹⁴ Erməni Milli Hərəkatı Ermənistanda "HHK", Rusiyada "AOA" qisaltması ilə tanınır.

1988-ci ilin payızında Ermənistanda azlıqda olan azərbaycanlılar sıxışdırılıb respublikadan qovuldular. Bəziləri yanlış olaraq düşünürlər ki, guya Ermənistanın azərbaycanlı əhalisi münafiqşədən zərər çəkməyib. Azərbaycanlılardan bir çoxu həqiqətən də Ermənistanı dinc şəraitdə tərk etmişdir və Yerevanda, demək olar ki, heç bir millətlərarası qarşıdurma olmamışdır (əgər olsa da belə, bu çaxnaşmalar çox məhdud xarakter daşıyıb). Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Yerevanda azərbaycanlılar əhalinin cüzi hissəsini təşkil edirdilər və hüquq-mühafizə orqanları qayda-qanunu qorumaqda çətinlik çəkmirdilər. Əyalətlərdə isə zorakılıq baş alıb gedirdi. Erməni bəndaları azərbaycanlıların yaşadıkları kəndlərə hücum edirdilər, sakinlər döyülür, odlu silahlarla öldürülür, evləri yandırılır, özləri isə qovulurdular. İlin sonuna qədər Ermənistanın bölgələrində onlarla boşaldılmış kənd var idi, Ermənistanda yaşayan 200.000-dən artıq azərbaycanlı və müsəlman kürdlər buradan çıxarılmışdılar.¹⁵

1989-cu ildə Ermənistanı hələ tərk etməyən azərbaycanlılara qarşı yönəlmiş zorakılıq nisbətən səngidi. Qarşılıqlı mübadilə sistemi təşkil olundu, bir çox azərbaycanlılar öz evlərini Azərbaycanı tərk edən ermənilərlə dəyişə bildilər. O zaman Ermənistanın kurort şəhəri olan Cermukda icra başçısının müavini işləmiş Seyran Stepanyan Azərbaycanda partiya orqanlarındakı həmkarları ilə necə əlaqə yaratdığı haqqında mənə danışdı. 1989-cu ilin ikinci yarısında o, 1.000 azərbaycanlının avtobus və qatarla Cermukdan çıxarılmasını təşkil etmişdi. Bunun müqabilində Cermuka Mingəçevir və Bakıdan 700 erməni göndərildi, onları şəhərin mehmanxanaları və sanatoriyalarında yerləşdirdilər.¹⁶ Etnik prinsip üzrə aparılan bu mübadilələr hər iki respublika digər etnik qrupdan tamamilə təmizlənməyə qədər davam etdi. Bəzən bunlar hətta komik forma alırdı: deyilənlərə görə, 1989-cu ildə Ermənistan-Azərbaycan sərhədində iki psixiatriya xəstəxanasının xəstələri mübadilə edilmişdi. Ölkə rəhbərliyindən daha sağlam siyasi düşüncəyə malik xəstələr

¹⁵ Arif Yunusovun statistik hesablamalarına əsasən, Ermənistandan Azərbaycana 186.000 azərbaycanlı və 18.000 müsəlman kürd köçürülüb, daha sonra 7.000 kürd Rusiyaya gedib. Arif Yunusov, "Миграционные потоки - оборотная сторона независимости" ("Müstəqilliyin digər tərəfi: miqrasiya axını"), "Россия и Закавказье: реалии независимости и новое партнерство" ("Rusiya və Cənubi Qafqaz: müstəqillik gerçəklikləri və yeni tərəfdaşlıq") kitabı, Moskva, Finstatinform, 2000, səh. 108.

¹⁶ Stepanyanla müsahibə, 28 aprel 2000-ci il.

tibbi heyətlə vidalaşib sərhədi keçmək istəmirdilər. Bunu etmək üçün onları bir neçə saat ərzində yola gətirmək lazım olub.¹⁷

1988-ci ildə hərc-mərclik və zorakılıq halları Ermənistanda daha geniş miqyas almışdı, noyabrın sonu - dekabrın əvvəlində bir neçə dəhşətli həftə ərzində burada onlarla azərbaycanlı həlak oldu. Azərbaycanlı qaçqınlar arasında iki ildən çox bir müddətdə əsaslı sorğu keçirmiş Arif Yunusov ölən və yaralıların siyahısını tərtib etmişdi. 1988-ci il ən çox qurban verilən il oldu. A.Yunusov belə nəticəyə gəlib ki, həmin dövrdə ermənilərin verdiyi işgəncələrdən 127 azərbaycanlı dünyasını dəyişib – onlar döyülür, yandırılır və ya birbaşa öldürülürdülər. 1988-ci ilin noyabrında səbəbləri hələ də axıra kimi aydınlaşdırılmayan ən dəhşətli cinayət törədildi – Ermənistanın şimal-şərqindəki Vartan kəndində on iki azərbaycanlı diri-diri yandırılmışdı. Yunusovun siyahısına ümumilikdə 216 nəfər dünyasını dəyişmiş azərbaycanlı daxildir, o cümlədən Azərbaycana piyada gedərkən yolda soyuqdan donanlar, intihar edənlər, sonradan Azərbaycan xəstəxanalarında vəfat edənlər və növbəti üç il ərzində tapılmayanlar.

Sovet İttifaqının daxili işlər naziri Vadim Bakatin 1988-ci ilin sonunda kütləvi deportasiyaların qarşısını almaq niyyəti ilə Ermənistan və Azərbaycana səfər etdi. O, öz memuarlarında yazır ki, Ermənistanın Spitak şəhərinin yaxınlığında qorxu içində olan azərbaycanlıları və Azərbaycanın Kirovabad şəhərində vahiməyə düşən erməniləri görüb. Onlar kömək istəyirdilər, Bakatin isə onları müdafiə etmək iqtidarında deyildi. O, hər iki respublikada Daxili İşlər Nazirliklərinin rəhbərlərinə həmin insanları mühafizə etməyi tapşırırdı. Lakin milis işçilərinin standart bəyənətlərindən görünürdü ki, onlara arxalanmaq olmazdı: "Yerli rəhbərlik bütün ittihamları rədd edirdi və hər şeyi qaydasına salmağa söz verdi, lakin mən artıq inanmırdım ki, onlar bir şey edəcəklər. Orada mənim nazir kimi etibar etdiyim bir neçə nəfər qalmışdı. Axı hamını işdən çıxarmaq mümkün deyil."¹⁸

Yunusovun tədqiqatından aydın olur ki, azərbaycanlıların sürgün edilməsində Ermənistan kommunist partiyasının bir çox rəhbərləri və "Qarabağ Komitəsi" tərəfdarları fəal iştirak ediblər. Məsələn, 1988-ci il

¹⁷ 26 sentyabr 2000-ci il tarixli müsahibədə Qurqen Boyacyanın şərhinə əsasən. Bu hadisə təsdiqlənə bilmədi.

¹⁸ Bakatin, "Дорога в прошедшем времени" (Keçmiş zamanda yol), səh. 146.

noyabrın 27-də DTK rəsmilərindən biri, milis rəisi və yerli partiya rəhbəri Ermənistanın şimalındakı Spitak rayonunun Saral və Guraslı kəndlərinə gedib azərbaycanlı sakinlərə "iki həftə ərzində rədd olmalarını" əmr ediblər. Azərbaycanlılar etiraz edəndə, kəndlərə silahlı dəstələr basqın etdilər. Ardınca məmurlar qayıdıb, azərbaycanlıları hədələyərək öz tələblərini təkrar etdilər. Bu şəraitdə kənd sakinləri özləri ilə ən vacib şeyləri götürüb avtobuslarda yola düşdülər, lakin yolda maşın karvanına atəş açıldı və nəticədə üç nəfər həlak oldu.¹⁹

Amma fəlakət elə oynadı ki, Spitak rayonundan qovulan azərbaycanlılar, faktiki olaraq, bir neçə gün sonra baş vermiş Spitak zəlzələsindən xilas oldular. Dekabrın 7-də baş vermiş zəlzələ nəticəsində 33 azərbaycanlı dünyasını dəyişdi. Əgər onların əksəriyyəti deportasiyaya məruz qalmasa idi, azərbaycanlılar arasında itkilər daha çox olardı.²⁰

Ermənistanda zəlzələ

Zəlzələ 7 dekabr 1988-ci il, səhər saat 11:41-də baş verdi. Zəlzələnin mərkəzi Spitak şəhərinin yaxınlığına düşdü. Sovet dövründə keyfiyyətsiz tikilmiş binalar minlərlə insanın üstünə uçdu. Spitak yerlə yeksan oldu, yaxınlıqdakı Leninkanda (hazırkı Gümrü) dəhşətli dağıntılar baş verdi. Bəzi ehtimallara əsasən, zəlzələ nəticəsində 1.500 kənd və 35.000 mənzil və fərdi ev dağılmışdı. Rəsmi məlumatlara görə, təbii fəlakətin baş verdiyi bir neçə saniyə ərzində 24.817 nəfər öldü. Şübhəsiz, bu rəqəm altı il ərzində davam edən Dağlıq Qarabağ silahlı münaqişəsinin aparıldığı qurbanların sayından daha çoxdur.²¹

Zəlzələdən sonra bölgə əhalisinin həm yaxşı, həm də xoşagəlməz xüsusiyyətləri üzə çıxdı. Minlərlə erməni yalın əllərlə dağıntıları qazır, sağ qalanları daşlar altından çıxarırdılar, zəlzələ qurbanlarına yardım göstərirdilər. Eyni zamanda belə ittihamlar da var ki, bəziləri soyğunçuluqla məşğul olub, bərpa işləri üçün ayrılmış vəsaitin böyük hissəsi isə oğurlanıb. Azərbaycanda minlərlə insan siyasi münaqişəni unudub, fəlakət qurbanlarına yardım etməyə can atırdılar. Bununla bərabər, deyir

¹⁹ Arif Yunusov, "Погромы в Армении в 1988-1989 годах" ("1988-89-cu illərdə Ermənistanda basqınlar"), "Ekspress-Xronika" 9 (186), 26 fevral 1991-ci il.

²⁰ Eyni mənbədə.

²¹ Rost, "Armenian Tragedy" ("Erməni faciəsi"), 192.

lənələrə görə, bəzi azərbaycanlılar Ermənistanın "cəzalanmasına" sevinir, bu münasibətlə bayram atəşfəşanlığı təşkil edirdilər.²²

Bir çox insan ümid edirdi ki, təbii fəlakət erməni-Azərbaycan münafişsini dayandıra bilər, lakin belə olmadı. Zəlzələ bölgəsinə ezam edilmiş Moskva jurnalisti Viktor Loşak sağ qalmış insanların bir-birinə qarışmış qorxu və millətçi mövhumatdan düşdüyü dəhşətli "psixoz" halını xatırlayır:

"Bu insanlar mənimlə - jurnalistlə və ya bir-biri ilə nə barədə danışdılar? Onlar nə ölüm haqqında, nə öz yaxınları haqqında, nə də yeni zəlzələ proqnozları haqqında danışdılar. Onlar azərbaycanlıların göndərdikləri dərmanlardan danışdılar - azərbaycanlılar çox yaxın olduğundan dərmanla dolu bir neçə vaqon göndərilmişdilər, Mərkəzi Komitə onlara bu işdə kömək etmişdi - azərbaycanlılar onlar üçün dərman göndərmişdi, və onlar, əlbəttə, belə hesab edirdilər ki, azərbaycanlılar onları zəhərləmək istəyirdilər. Bütün bunlar hamını bürümüş psixozun nəticəsi idi."²³

Bəla təkəcə Ermənistanın təbii landşaftını deyil, ölkənin siyasi vəziyyətini də dəyişdirdi. İlk dəfə idi ki, sovet hökuməti erməni diasporuna Sovet Ermənistanında fəaliyyət göstərməyə və yardım göndərməyə icazə verdi. "Qarabağ Komitəsi"nin üzvləri Yerevanda Yazıçılar İttifaqının binasında fəvqəladə qərargah yaratdılar. "Zəlzələdən dərhal sonra biz daxilən hiss etdik ki, insanlara, xilasetmə işlərinə, qurbanlara yardım edilməsinə və digər işlərə görə məsuliyyət daşıyıyıq. Biz bunu heç gözləmərdik. Hakimiyyət hökumətdən bizim əlimizə keçdi" - Rafael Qazaryan belə xatırlayır.²⁴

Dekabrın 7-də Mixayıl Qorbaçov Nyu-Yorkda Birləşmiş Millətlər Təşkilatında idi. O, dərhal Moskvaya qayıdıb, oradan Ermənistanı yolağandı. Bu, onun Sovet İttifaqı rəhbəri vəzifəsində olduğu müddət ərzində Qafqaza yeganə səfəri idi. Lakin onun ictimaiyyətlə ünsiyyəti iflasa uğradı. Qorbaçov zəlzələ bölgəsinə baş çəkib Yerevana qayıtdı. Öz adətincə o, insanlarla söhbət etmək üçün şəhər meydanlarından birində avtomobildən düşdü. Ermənistan Ali Soveti Prezidiumunun sədri Hrant Voskanyan bu hadisəni belə xatırlayır: "(Qorbaçov) dedi: "Biz sizi bu müsibətdə tək

²² Bakının küçələrindəki şənliklərlə əlaqədar bax: Aleksandr Lebed. "За державу обидно", Moskva: Moskovskaya pravda, 1996, səh. 255-256.

²³ Loşakla müsahibə, 6 dekabr 2000-ci il.

²⁴ Qazaryanla müsahibə, 22 may 2000-ci il.

qoymayacağıq, yardım edəcəyik." Camaat arasından kimsə qışqıraraq soruşdu: "Bəs Qarabağ?" Qorbaçov qəzəblə cavab verdi: "Qulaq asın, mən fikirləşirdim ki, siz bu milli müsibət vaxtı Qarabağ məsələsini yenidən qaldırmayacaqsınız. Məncə, çoxları bunu başa düşməyəcək."

Qorbaçovun köməkçisi Qeorqi Şaxanzarov həmçinin bu hadisənin şahidi idi və kütlənin reaksiyası haqqında belə deyir: "Mixayıl Serqeyeviç (Qorbaçov) saqqallının cavabını verməkdən daha çox ətrafındakı adamlara müraciət edirdi. Qadınlardan bəziləri həqiqətən də Qorbaçovu dəsləklədilər və bu cavabı ermənicə məzəmmətlədilər. Lakin digərləri sakit durmuşdular. Yaxınlıqda durub onların simalarına baxıb gördüm ki, Qarabağ məsələsinin xatırlanması onların xətrinə dəymədi. Görünür, bu fikir hər kəsin başına mismar kimi yeridilmişdi və onlara rahatlıq vermirdi, hətta zəlzələ belə onları bu fikirdən daşıdıra bilməmişdi."²⁵

Moskvaya qayıtmazdan əvvəl Qorbaçov erməni televiziyasına müsahibə verdi və bəyan etdi ki, Qarabağ məsələsindən "hakimiyyət həsrətində olan" insanlar - "vicdansızlar, demaqoqlar, avantüristlər, rüşvətخورlar, qaraköynəklilər" öz xeyirlərinə istifadə edirlər.²⁶ Bu bəyanat "Qarabağ Komitəsi" üzvlərinin həbsinə işarə idi. Qoşunlar Yazıçılar İttifaqının binasını əhatəyə aldılar və "Komitə"nin doqquz üzvünü həbs etdilər. Daha iki nəfər bir neçə gün sonra həbs edildi. Bu on bir nəfəri məhkəmə istintaqına cəlb etmək məqsədilə Moskvaya göndərdilər, lakin altı ay həbsə saxladıqdan sonra onları məhkəməyə qədər azad etdilər.²⁷

Rusiyanın reaksiyası

Zəlzələdən sonra daha bir tanınmış şəxsiyyət - "vicdan səsi" adlandırılan ən məşhur sovet dissidenti Andrey Saxarov Ermənistanı gəldi. O, xanımı Yelena Bonnerlə Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ və Ermənistanda oldu. Ermənistanda onlar zəlzələ bölgəsinə ziyarət etdilər və müxalifətilərlə görüşdülər.

²⁵ Şaxanzarov, "Цена свободы" ("Azadlığın qiyməti") səh. 216.

²⁶ 11 dekabr 1988-ci il, Roxburgh, Second Russian Revolution ("İkinci rus inqilabı"), səh. 123.

²⁷ Sovet həbsxanalarında digər məhbuslarla müqayisədə "Qarabağ Komitəsi"nin üzvləri yaxşı şəraitdə saxlanılırdılar. Məsələn, Levon Ter-Petrosyanı Buxaradan olan bir özbək dissidenti ilə birlikdə "Matrosskaya Tişina" həbsxanasının geniş ikinəfərlik kamerasına salmışdılar. 1991-ci ilin avqustunda həmin kameraya çevrilmiş cəhd edən DTK-nın başçısı Vladimir Kryuçkov salınmışdı.

Saxarovun Qarabağ məsələsinə münasibəti təzadlı idi. Əvvəlcə o, sırf erməniyönlü mövqə tutaraq, bəyan etdi ki, 1921-ci ildə Stalin Dağlıq Qarabağı ədalətsiz olaraq Azərbaycanca vermişdi, və Qarabağ problemini "yenidənqurma və onun keçmişin müqavimətini və ağırlığını dəf etmək imkanının sınaq daşı" adlandırdı. Saxarovun erməniyönlü mövqeyi onun əslən erməni olan həyat yoldaşının təsiri altında formalaşmışdı. Yelena Bonnerin Alixanyan soyadlı valideynləri 1920-ci ildə Şuşadan qovulmuşdular. Görünür, ailə xatirələri onun qəlbində dərin iz saxlamışdı. Hər halda, Saxarov və Bonner hər iki tərəfi dinlədikdən sonra öz mövqelərini bir qədər dəyişdilər. Münaqişəni həll etmək üçün Saxarov referendumun keçirilməsini təklif edirdi. Onun fikrincə, bu referendumla Qarabağın bütün rayon və kəndləri muxtar vilayətin Azərbaycanca və ya Ermənistanca birləşməsinə qərar verə bilərdilər. Lakin Dağlıq Qarabağa səfər edib, onun mürəkkəb coğrafiyasını gördükdən sonra, Saxarov anladı ki, onun ideyasını həyata keçirmək qeyri-mümkündür. Hazırda Bonner etiraf edir ki, o plan "ideal həll yolu" deyildi, və eyni zamanda bildirir ki, Qarabağ məsələsi ətrafında aparılan mübahisələr yalnız polemikadan ibarət olduğu vaxt, bu plan ən azı yaradıcı yanaşma nümunəsi idi. "Biz müharibəyə aparən söhbətlərin qarşısını almaq istəyirdik."²⁸

Saxarovun ilkin mövqeyi əksər Rusiya ziyalılarının erməniyönlü meylini əks etdirirdi. Erməni və Rusiya ziyalılarınun ənənəvi olaraq yaxın əlaqələri var idi və Sumqayıt basqınlarından sonra Moskva ziyalı təbəqəsinin bir çox nümayəndələri büsbütün erməni məsələsini dəstəkləyirdi. Bu gün Rusiya jurnalisti Viktor Loşak erməniyönlü konsensusunun müəyyən təhlükə kəsb etməsi ilə razılaşıır:

"Biz hesab edirdik ki, Qarabağın Ermənistanca qaytarılması Sovet İttifaqında gedən demokratikləşmə prosesinin bir hissəsidir. O zaman bizə elə gəlirdi ki, haqq-ədalət bərpa olunur. Biz düşünürdük ki, düzgün yoldayıq. Lakin əslində, digər tərəfin mövqeyini nəzərə almamağımız tamamilə haqsızlıq idi. Dağlıq Qarabağı öz ölkəsinin bir hissəsi kimi qəbul edən vətəndaşların reaksiyasını fikirləşmirdik."

Meydana gələn Azərbaycan müxalifətini bu cür yanaşma hiddətləndirdi. 1989-cu ilin fevral ayında azərbaycanlı alim və fəal Zərdüşt Əlizadə Moskvada Alimlər Evində "Moskva tribunası"nın iclaslarından

birində iştirak etdi. Saxarov bu dissident forumunun sədri idi. İclas iştirakçıları iki ay bundan əvvəl həbs olunmuş "Qarabağ Komitəsi"nin üzvlərinin azadlığa buraxılması tələbi ilə müraciət qəbul etdilər. Z.Əlizadə deyir ki, o, iclasda "Qarabağ Komitəsi"nin azərbaycanlılara verdiyi iztirablar haqqında danışdı. Daha sonra Əlizadə xatırladı ki, keçmiş dissidentlərdən biri özündən çıxıb, onun bu cür bəyanat verməyə haqqı olmadığını dedi. Əlizadə öz nitqində Dostoyevskinin məşhur ifadəsindən sitat gətirib dedi ki, heç bir xeyirxah iş uşağın göz yaşına dəyməz. Onun opponenti təkid edirdi: "Siz, azərbaycanlılar, nə haqla Sumqayıt hadisələrindən sonra uşağın göz yaşından danışırsınız?" Əlizadə cavab verdi ki: "Bəs siz həqiqətən elə fikirləşirsiniz ki, Sumqayıt basqınlarında bütün millət iştirak edib?"²⁹

Xüsusi nümayəndə

1988-ci ilin iyulunda böhran səngimək bilmirdi. Bu şəraitdə Qorbaçov belə qərara gəldi ki, Dağlıq Qarabağda Moskvanın birbaşa idarəçiliyini yeritməkdən başqa seçimi qalmayıb. İyulun 24-də o, üç ay öncə muxtar vilayətə səfər etmiş sənayeçi Arkadi Volskini Kremlə çağırdı. Bir neçə dəqiqə davam edən söhbətdən sonra Volski "altı ay" müddətində Qarabağda Siyasi Büronun nümayəndəsi olmağa razılaşdı. Lakin iş belə gətirdi ki, bu müddət bir il yarım qədər uzandı.³⁰

Volskinin rəsmi vəzifəsi "Mərkəzi Komitənin və Ali Sovetin nümayəndəsi" idi, lakin, faktiki olaraq, o, özünün dediyi kimi, "inəklərin mayalanmasından tutmuş hərbi məsələlərə kimi hər şeyə" məsuliyyət daşıyan general-qubernatora çevrildi. Hamı etiraf edirdi ki, bu iş məhz onun üçün idi. Böyük şəxsi xarizmaya malik olan Volski münaqişə aparən tərəflər arasında – ən azı əvvəl-əvvəl – hörmət qazandı və xalqlararası münaqişələrdə gərginliyi yatırtmağa müvəffəq oldu. Volski bu keyfiyyətləri həmçinin 1995-ci ildə Çeçenistanda Rusiya vasitəçisi rolunda nümayiş etdirdi və üsyançı çeçen nümayəndələri ilə normal iş əlaqələri qurdu.

Münaqişədəki gərginliyi aradan götürmək üçün Volski sosial-iqtisadi metodlardan istifadə etməyi nəzərdə tuturdu. 1988-ci ilin birinci yarısın-

²⁸ Bonnerlə telefon müsahibəsi, 17 sentyabr 2000-ci il.

²⁹ Əlizadə ilə müsahibə, 9 iyun 2000-ci il.

³⁰ Volskilə müsahibə, 1 iyun 2000-ci il.

da Dağlıq Qarabağda müəssisələr tətillərə görə işlərini dayandırılmışdırlar, bu da öz təsirini sovet komanda iqtisadiyyatına göstərməyə bilməzdi. Volskinin baş köməkçisi Boris Nefedovun dediyi kimi: "(Stepanakertdə) kondensator istehsalı zavodundakı tətillər Sovet İttifaqında televizor və radio istehsal edən 65 müəssisənin işində fasilələrə səbəb oldu." Qarabağ erməniləri həmçinin şikayətlənirdilər ki, Azərbaycanı xam ipək və üzüm şirəsi kimi öz ənənəvi məhsulları ilə təchiz edəndə, gəlir əldə edə bilmirlər. Volskinin təklifi Qarabağ müəssisələri üçün Rusiyada yeni iqtisadi tərəfdaşlar axtarmaqdan ibarət idi, lakin bu addım Azərbaycanda etiraza səbəb oldu. Bütün cəhdlərinə baxmayaraq, Volski bu iqtisadi döyüşü uduzdu. Moskvanın xüsusi nümayəndəsinin qiymətləndirmələrinə görə, 1989-cu ilin noyabrında Qarabağ münaqişəsi sovet iqtisadiyyatına bir milyard rubl ziyan vurdu, bu itkilər nəzərə çarpacaq dərəcədə Qorbaçovun bir il əvvəl ayıracağı 400 milyon rubl həcmində sərmayədən qat-qat çox idi.³¹

Hər gün Volski və onun komandası iki icma arasında düşmənçilik alovunu söndürməyə cəhd edən yanğınsöndürənlər rolunu oynayırdılar. Qarabağda dünyaya gəlmiş rusiyalı jurnalist və Volskinin mətbuat katibi Vadim Birkin belə xatırlayır:

"Ermənilər və azərbaycanlılar demək olar ki, hər bəhanəyə görə mübahisə edirdilər. Məsələn, "kim quyudan istifadə edə bilər, kim istifadə edə bilməz?" Məsələn, Stepanakert yaxınlığında yerləşən bir dağ kəndində - Kərkicahanda yerli azərbaycanlılar bunu həmkəndli ermənilərə qadağan etmişdilər. Və ya "bu yolla kim gedə bilər, kim gedə bilməz?" Bu cür mübahisəli məsələlər vəziyyəti daha da gərginləşdirirdi. Bir dəfə Volski məni bu işi araşdırmaq üçün (Kərkicahana) göndərdi... Mən fotoaparət götürdüm və sakinlərin (quyudan) istifadə etmək imkanını araşdırmağa getdim. Azərbaycanlılar mənə hücum etdilər, fotoaparət alıb, lenti işığa verdilər." ³²

1988 və 1989-cu illər ərzində Dağlıq Qarabağın hər iki icması bir birinə qarşı istənilən vasitədən istifadə etməyə başladılar. Əhalinin dördüncü üçünü təşkil edən ermənilər öz say üstünlüyündən istifadə edirdilər.

³¹ Nefedovla müsahibə, 7 dekabr 2000-ci il. Andrey Pralnikov, "НКАО: будни особого управления" ("DQMV: xüsusi idarəçiliyin adi iş günləri"), "Московские новости", №45, 5 noyabr, 1989-cu il, "Нагорный Карабах глазами независимых наблюдателей" ("Dağlıq Qarabağ müstəqil müşahidəçilərin gözü ilə") kitabı, səh. 123-124.

³² Birkinlə müsahibə, 1 iyun 2000-ci il.

Erməni gəncləri Şuşaya ən vacib malları daşıyan yük maşınlarını və avtobusları daşa tuturdular. Azərbaycanlı fəhlələr Stepanakertin bütün müəssisələrindən qovulmuşdular. Vank kəndinin erməni sakinləri azərbaycanlı çobanlara yarım milyon başdan ibarət sürünü yaylaqdan çıxarmağa imkan vermirdilər. Bu hadisəyə reaksiya verən Volski belə demişdi: "Qoyunların milli ambisiyaları yoxdur ki!"

Azərbaycanın əsas silahı öz ərazisində yerləşən erməni anklavına iqtisadi təzyiq göstərməkdən ibarət idi. Azərbaycanlılar avtomobil nəqliyyatı və dəmir yolu ilə malların çatdırılmasını blokada etməyə müyəssər oldular. Volski administrasiyasının sosial-iqtisadi şöbəsinə başçılıq edən erməni Oleq Yesayan şikayət edirdi ki, azərbaycanlılar dəmir yol vaqonlarını Stepanakertə çatmamış boşaldıb, yükləri götürürlər. Azərbaycanlılar həmçinin Xocalı qəsəbəsi yaxınlığındakı Qarabağın yeganə aeroportuna tam nəzarət edirdilər.³³ Beş il sonra, 1994-cü ildə müharibə bitəndə, demoqrafiyanın coğrafiya ilə bu mübarizəsi ən yüksək həddə çatdı: ermənilər azərbaycanlıları Qarabağdan sıxışdırıb çıxarmaq üçün öz say çoxluğundan istifadə etdilər, azərbaycanlılar isə öz iqtisadi üstünlüklərindən istifadə edib, Qarabağı iqtisadi blokadaya saldılar.

1988-ci il sentyabrın 18-də zorakılıq yenidən baş qaldırdı. Bir qrup azərbaycanlı Stepanakertə ən vacib malları və ərzaq çatdıran əsgərlərə və erməni sakinlərinə Xocalı qəsəbəsi yaxınlığında hücum etdi. Bunun ardınca bir neçə yüz erməni əllərində balta və ov tüfəngi ilə qisas almaq üçün qəsəbəyə girdilər. Daxili qoşun bölmələri əksər hücumçuların qarşısını kəsə bildilər, lakin bəziləri Xocalıya soxulub, burada azərbaycanlılarla davaya başladılar. Ən azından iyirmi nəfər yaralandı, sonradan iki əsgər həlak oldu. Bu qanlı çaxnaşma Qarabağın iki əsas şəhərində etnik azlıqların taleyini həll etdi: tezliklə bütün ermənilər Şuşadan, bütün azərbaycanlılar isə Stepanakertdən qovuldular.³⁴

Volski həmin vaxt bölgədə deyildi və onu komandasından iki nəfər – Qriqori Xarçenko və Boris Nefedov əvəz edirdi. Qorbaçovla telefonla danışan Xarçenko baş katibin hadisələrdən xəbərsiz olmasından təəccüblənmişdi:

³³ Yesayanla müsahibə, 5 oktyabr 2000-ci il.

³⁴ Xocalı hadisələri bu mənbələr əsasında təsvir edilib: Malkasyan: "Gha-ra-bagh!" ("Qarabağ!"), Rost, "Armenian Tragedy" ("Erməni faciəsi") və "Хроника НКАО" ("DQMV-nin xronikası").

"Volski məzuniyyətdə idi. Mən və Boris Nefedov tək qalmışdıq. Qorbaçov Krasnoyarskda idi və mənə oradan zəng vurdu. Şəhərdə yanğınlar törədilirdi, evləri yandırırıldı, küçələrdə atışırıldı, yaralılar var idi. O, zəng vurdu və dedi: "Poqosyanı və partiya komitəsi üzvlərini çağırın! Onlara deyin ki, əgər bunu dayandırmasalar, partiyadan çıxarılaçaqlar!" Mən dedim: "Mixayıl Sergeyeviç, onlar hamısı çoxdan öz partiya biletlərinə tüpürüblər. Komitə üzvləri özləri bu aksiyaları təşkil edirlər! Siz nə haqda danışırsınız? Siz hansı partiya metodları barədə danışırsınız? Onlar kisələrlə pasport toplayıb, sovet vətəndaşlığından imtina edirlər."

Volski tez-tələsik Qarabağa qayıtdı. O, xatırlayır ki, onu Stepanakertdə yanan evə çağırıldı və o, qırx azərbaycanlı uşağa tüstü ilə dolmuş zirzəmidən çıxmağa kömək etdi. O, belə qərara gəldi ki, artıq hərbi vəziyyət elan etmək vaxtdır, lakin, onun sözlərinə görə, Qorbaçov buna razılaşmırdı:

"Gecə saat iki idi. (Qorbaçovu) oyatdılar. Əvvəlcə mühafizəçilər onu oyatmaq istəmirdilər. Onda mən hirsələndim və səhəri gün saat 9-da Moskvanın sanksiyası olmadan televiziya çıxış etdim. Mən "hərbi" sözündən vaz keçib, bildirdim ki, müvəqqəti olaraq "xüsusi rejim" tətbiq etmişik. Bir müddət bütün partiya və hərəkətlərin fəaliyyəti, bütün konstitusiyaya təminatları donduruldu... Açıq deyim ki, bu? həmin vaxt yeganə düzgün addım idi."

1989: Zorakılığa doğru

1989-cu ildə Sovet İttifaqının bütün ərazisindən etiraz dalğası keçdi. Gürcüstanda, Baltik respublikalarında və Mərkəzi Asiyada milli zəmində ciddi mübahisələr baş qaldırırdıqdan sonra, sənətiməyən Dağlıq Qarabağ böhranı ikinci plana keçdi. Bu vaxt Qorbaçov rejiminə ən ciddi siyasi etiraz Rusiyanın daxilindən gəldi. 1989-cu ilin yazında işinə başlayan Sovet İttifaqının birinci sərbəst seçilən parlamenti – Xalq Deputatları Qurultayı bütün yeni müxalifət hərəkətləri üçün foruma çevrildi. Zori Balayan Dağlıq Qarabağdan Deputatlar Qurultayına seçilənlərdən biri idi. O, müxalifətçiləri birləşdirmək üçün öz yeni statusundan istifadə etməyə başladı.

1989-cu ilin yanvarında Moskva Arkadi Volskinin "xüsusi rejiminə" daha davamlı status verdi. Volski yeni yaradılmış "Dağlıq Qarabağın xü-

susi idarəedici komitəsinə" başçı təyin edildi. Səkkiz üzvü olan bu komitəyə daha dörd rus, iki erməni və bir azərbaycanlı daxil idi. Yerli partiya orqanları buraxılmışdı, siyasi mitinqlərə və iclaslara qadağa qoyulmuşdu. İctimai sakitliyi qorumaq üçün yeni yaradılmış Xüsusi Komitənin sərəncamında dörd min nəfərdən ibarət daxili qoşun hissələri var idi.

Lakin bu da kifayət etmədi, çünki Qarabağ erməniləri yeni hökumət orqanına tabe olmaqdan imtina edirdilər. İyulda Dağlıq Qarabağdan şimalda (Qarabağ düzənliyində) yerləşən Azərbaycanın Şaumyan rayonunun erməni sakinləri ayağa qalxdılar. Yerli partiya komitələri rayonun Dağlıq Qarabağla birləşməsi haqqında qərar qəbul etdilər. Əlbəttə, bu qərar Azərbaycanda dərhal rədd edildi. Avqustun 16-da Stepanakert teatrında keçirilən mitinqdə Qarabağ erməniləri 79 üzvdən ibarət Milli Şurayı seçdilər. Bu Şura Qarabağda bəyan etdi ki, bütün hakimiyyəti öz üzərinə götürür və yalnız öz seçiminə görə Volski komitəsi ilə əməkdaşlıq edəcək.

Dağlıq Qarabağ parçalanırdı. Bölgədə dörd hakimiyyət orqanı var idi: Volskinin Xüsusi Komitəsi, iki erməni və bir Azərbaycan qurumu. Bu vaxta qədər qarşıdurma qurbanlarının sayı elə də çox deyildi: bütün Dağlıq Qarabağda təqribən on iki nəfər həlak olmuşdu. Qarabağ sakinləri ov tüfəngləri və əldəqayıma silahların əvəzinə əllərinə kiçik döyüş silahları götürəndə, tələfat durmadan artdı. "1989-cu ilin ikinci yarısı silahların paylanması ilə başladı. Bu, həqiqətdir" – Volski belə deyir. Elə həmin vaxtdan etibarən qarşıdurma tərəflər körpüləri partlatmağa, yolları blokada etməyə və ilk dəfə əsir götürməyə başladılar. Şuşada azərbaycanlılardan ibarət bir qrup hətta daxili qoşun qrupuna komandanlıq edən Yuri Şatalini əsir götürdü və Volski onu azad etmək üçün zirehli avtomobil göndərməli oldu. 1989-cu ilin payızında Azərbaycan müxalifəti Dağlıq Qarabağ istiqamətində dəmir yolun blokadasını elan etdi və ermənilərə göndərilən yanacaq və ərzağın qarşısını kəsməyə cəhd göstərdi. Bu, münaqişənin eskalasiyasına daha bir səbəb oldu.

Siyasi Büronun arxivindən götürülmüş 4 sentyabr 1989-cu il tarixli sənədə əsasən, Siyasi Büro öz iki üzvünün məsləhəti ilə yeni sərt təhlükəsizlik tədbirlərini təsdiqlədi. Bu iki nəfər "millətçi və ekstremist silahlı birləşmələrin aşkara çıxarılmasına" və "tərk-silah edilməsinə" təkid edirdilər və Qarabağda mümkün "kütləvi silahlı qarşıdurmalar" barədə xəbərdarlıq edirdilər. Onlar təklif edirdilər ki, daxili qoşunlar ordu hissələri ilə əvəz edilsin. Bundan savayı, Siyasi Büro milis əmək-

daşlarından avtomat və snayper silahlarının yığılması, partladıcı maddələrin saxlanıldığı anbarlar, ictimai bina və aeroportların nəzarət altında saxlanması barədə qərar qəbul etdi. Eyni zamanda Müdafiə Nazirliyinə əmr edildi ki, Azərbaycan və Ermənistan ərazilərində bütün növ ağır silahlara nəzarəti öz üzərinə götürsün.³⁵

Amma bölgədə heç nə dəyişmədi. Ölkədəki siyasi ab-hava dəyişməkdə idi, Volski isə get-gedə Moskvada etibarını itirirdi. 1989-cu ilin payızında sovet hökuməti Ermənistandan daha çox Azərbaycana görə narahatlıq keçirirdi. Azərbaycanda Xalq Cəbhəsi formalaşdı, həm müxalifət, həm də partiya rəhbərliyi tələb edirdi ki, Volski komitəsi ləğv edilsin və Qarabağ Bakının birbaşa tabeliyinə qaytarılsın. Noyabrın 28-də SSRİ Ali Soveti rəsmən Xüsusi Komitəni buraxdı və onun əvəzinə bilavasitə Bakıdan idarə olunan "Təşkilatı komitə"nin yaradılması haqqında qərar verdi. Bir müddət hər şey dəyişməz qaldı, Volski səlahiyyətlərini saxlayıb, Qarabağda işini davam etdirirdi. O, Qarabağı yalnız Bakıda baş vermiş "qara yanvar" hadisələrindən sonra komitəsi ilə bərabər tərk etdi.

Bakının birbaşa tabeliyinə keçmək təhlükəsi Qarabağ ermənilərində kəskin reaksiyaya səbəb oldu. Noyabrın 29-da Stepanakertin Lenin meydanında Robert Koçaryan həmin qətnaməni hamının gözü önündə yandırdı. Ardınca, dekabrın 1-də Ermənistanın Ali Soveti və Qarabağ Milli Şurası birgə qətnamə qəbul etdilər və həmin qətnamənin üçüncü maddəsi açıq-aydın bildirirdi ki, "Ermənistan SSR Ali Soveti və Dağlıq Qarabağ Milli Şurası Ermənistan SSR və Dağlıq Qarabağın birləşməsinə bəyan edirlər. Dağlıq Qarabağın əhalisi Ermənistan SSR vətəndaşlarının malik olduğu bütün hüquqlara malikdir."

Bu hadisələrdən öncə, 1989-cu ilin may ayında Moskva rəhbərliyi belə qənaətə gəldi ki, "Qarabağ Komitəsi" üzvlərinə qarşı heç bir ittiham irəli sürülə bilmədiyindən, onlar azadlığa buraxılsınlar. Yerevana qayıdanda, onları qəhrəman kimi qarşıladılar, Aşot Manuçaryanın təbirincə desək, "Müqəddəs Fransisk və Roma Papası kimi."³⁶ Onlar indi daha böyük nüfuzla öz fəaliyyətlərini davam etdirirdilər.

Azadlığa çıxmış müxalifət rəhbərləri öz ictimai çıxışlarında Ermənistanın Sovet İttifaqı tərkibindən çıxma ideyasını rədd edirdilər. 1989-cu ilin iyununda Levon Ter-Petrosyan Fransanın "Le Figaro" qəzetinə

³⁵ Russian Archives Project, fond 89, rol. 1991, 89/10/42.

³⁶ Manuçaryanla müsahibə, 4 may 2000-ci il.

verdiyi müsahibədə deyir: "Biz SSR xalqları federasiyasının yaradılması və ölkənin demokratikləşməyə doğru irəliləməsindən danışıraq."³⁷ Lakin müstəqillik mövzusunda müzakirələrdən artıq yasaq götürülmüşdü və ermənilərə xatırlatdılar ki, onlar cəmi iki nəsil öncə, 1918-1920-ci illərdə qısa müddət ərzində müstəqil olublar. Ter-Petrosyan etiraf edir ki, o, həmin ilin yayında müstəqillik ideyası haqqında ciddi düşünməyə başladı: "Mən həmin vaxt Baltikyanı respublikalarda, Ermənistanda, Ukraynada və Moldovada baş verənlərə skeptik yanaşırdım. Deyirdim ki, bizim üçün müstəqillikdən danışmaq hələ tezdir. Eyni şey Rusiyada başlamazsa, biz heç vaxt müstəqillik görməyəcəyik. Belə qənaətə gəlmişdim ki, Sovet İttifaqı son günlərini yaşayır və biz müstəqilliyimizi yalnız 1989-cu ilin yayında Rusiyada şaxtaçıların tətildən sona əldə edə bilərik. Bu çoxmilyonlu tətillər başlayanda, Saxarov və başqaları onları dərhal siyasiləşdirdilər... Bu, çox əzəmətli bir şey idi. Bundan sonra mən dedim: "Artıq müstəqilliyimiz uğrunda mübarizəyə başlamaq vaxtıdır." Əgər Sovet İttifaqı dağılsaydı və biz buna hazır olmasaydıq, bu, çox təhlükəli ola bilərdi."³⁸

³⁷ "Le Figaro" qəzeti, 26 iyul 1989-cu il.

³⁸ Ter-Petrosyanla müsahibə, 24 may 2000-ci il.

Fəsil 5.

YEREVAN. ŞƏRQİN SİRLƏRİ.

1905-ci ildə jurnalist Luici Villari iyirmi səkkiz minlik əhalisi olan balaca Qafqaz şəhərinə valeh olmuşdu:

“Tünd pərdəli kiçik dükanların yerləşdiyi tağlı passajlardan Şərqi bütün sirlərinin rəyihəsi gəlirdi, tatarların uzun mavi xırqələri, təkdən-bir görünən yaşıl molla əmmamələri – bütün bunlar çox cazibəli idi. Qapısız, kiçik açıq otaqda 10-12 oğlana dinin sirlərini öyrədən müəllimi gördüm. O, dala-qabağa valay vura-vura monoton səslə öz dərslərini deyirdi. Yanaşı otaqda isə bərbər öz müştərisinin axrını saclarını qırırdı. Addımbaşı çay və qəhvə təklif edən dükanlara rast gəlirdim, lakin Konstantinopol və Sarayevoda daddığım qeyri-adi dadlı şərqi şimilərini burada tapa bilmədim. İri yöndəmsiz dəvələr kölgə düşən keçidlərdə və balaca həyətlərdə istirahət edirdilər. Üfunətli bazarı ötüb keçdikdən sonra qəflətən “Gök Cami” adlanan gözəl məscidə çıxırsan.”¹

Bu şəhər Yerevan idi. Həmin vaxtlar şəhərin qarışıq əhalisini ermənilər və müsəlmanlar təşkil edirdi, şəhər başçısı rus idi, lakin burada Yaxın Şərqi ab-havası duyulurdu. Bir neçə əsrlər ərzində Yerevan Fars imperiyasının ön istehkamı idi, lakin Villari şəhərə səyahət edəndə Yerevan artıq təqribən 80 il idi ki, Rusiyanın ixtiyarına verilmişdi. Yerevan, demək olar ki, səhvən Ermənistanın paytaxtı olub. “Ermənilərin əksəriyyəti Varu öz paytaxtı hesab edirlər”, - Villaridən beş il sonra, 1910-cu ildə Yerevana gəlmiş digər səyahətçi Elroy Kurtis belə yazır.² Kurtis Yerevandan cənubda – “Türkiyə Ermənistanında” yerləşən şəhəri nəzərdə tuturdu, lakin o, Gürcüstanın paytaxtı Tiflisi də eyni cür ermənilərin paytaxtı adlandırma bilirdi – bu şəhərin əhalisinin böyük hissəsini varlı ermənilər təşkil edirdi.

Müasir Yerevanın düz küçələri və çəhrayı tuf daşından və qranitdən tikilmiş kvadrat binaları insanda sovet şəhəri təəssüratı yaradır. Hazırda Yerevanda yalnız ermənilər yaşayır, lakin onun əzəmətli ölçüləri və

səliqəsi çılğın erməni temperamenti ilə heç üst-üstə düşmür. Yayda sakinlər kafələrdə qəhvə içib, dostlarla söhbətləşmək üçün parklara çıxırlar, bu zaman Yerevan elə bil bir qədər onlara uyğunlaşır. Şəhərin bütün geniş prospektləri neoklassik üslubda tikilmiş dairəvi binaya – Operaya aparır, bu binanın önündə isə Teatr meydanı yerləşir. Elə məhz bəstəkarların abidələri düzülən bu meydanda 1988-ci ildə ermənilər şəhərin nəhəng ölçülərindən öz xeyirlərinə istifadə edə bildilər və milyonların iştirak etdiyi mitinqlər keçirdilər. Maraqlıdır ki, ermənilərin “hraparakainutyun” (“aşkarlıq”) sözü “hraparak” – yəni, “meydan” – sözündən əmələ gəlib. Həmin vaxtdan etibarən Yerevan energetika böhranından, müharibədən, sakinlərinin kütləvi emiqrasiyasından çox böyük zərər çəkib. Qalan yerevanlılar nə vaxtlarsa canlı olan şəhərin indi darıxdırıcı və cansız olmasından şikayətlənirlər.

Bir gün köhnə Yerevanın əlamətlərini axtarmaq məqsədilə mən hay-küylü Maşots prospektindən sakit bir həyətdə döndüm. Mən Villarinin təsvir etdiyi “gözəl Gök Cami məscidi”ni tapdım. Məscid mərkəzi bazarla üzbəüz dururdu, lakin indi bu tikili örtülü anqara bənzəyirdi, içində və ətrafında kəndlilər təzə lavaş, pomidor, tərəxun dəstələri satırdılar. Bu həyətdəki kvadrat su hovuzunun kənarında, tut ağaclarının kölgə saldığı yerdə bir neçə plitə sayırırdı: bu, on səkkizinci əsr məscidinin çöl divarı idi.

Ekskursiyamda mənə memar Qriqor Nalbandyan bələdçilik edirdi. İskənə ilə daşları yaran iki bığlı İran fəhləsindən başqa burada heç kim yox idi. Nalbandyan Ermənistan-İran birgə müəssisəsinin məsciddə həyata keçirdiyi bərpa işlərinə rəhbərlik edirdi. Ermənistan və İran əhalisinin etiqad fərqi rəğmən, onlar siyasi müttəfiqlərdir. Məscidin divarları yenidən qırmızı erməni kərpicindən tikilib, firuzəyi fars plitəsi ilə üzənməmişdi. Döşəməsi yaxınlarda İsfahan mərmərindən döşənən məscidə girməzdən əvvəl ayaqqabılarımızı çıxardıq. Divarlar və qübbədən əks-səda gəlirdi. Məscid tamamilə boş idi, bura yalnız İran səfirliyinin 10-a yaxın diplomatı ibadətə gəlir.

Yerevanın mərkəzindəki bu möcüzəli sakit oazıs fars hökumranlığının yeganə xatirəsi idi. Yerevanda qədim Erebuni şəhərinin arxeoloji xarabalıqları ermənilərin əsrlər boyu burada yaşadıklarını güman etməyə əsas verir. Lakin XVI əsrdən XIX əsrə qədər ermənilərin mədəni və dini mərkəzi paytaxtdan on altı kilometr qərbdə yerləşən Eçmiadzin şəhərində olub, erməni kilsəsinin başçısı – katolikosun rezidensiyası məhz burada yerləşirdi. Xanlıq paytaxtı olan Yerevan isə əsasən müsəlman şəhəri olub, burada

¹ Villari, “Fire and Sword in the Caucasus” (“Qafqazda alov və qılınc”), səh.223-224.

² Curtis, “Around the Black Sea” (“Qara dəniz ətrafında”), səh.148.

böyük kilsələr tikilməmişdi, lakin altı məscid var idi. 1827-ci ildə Rusiya Şərqi Ermənistanı işğal edəndə, Yerevan mahalında cəmi 25.000 erməni yaşayırdı, müsəlmanların sayı isə qat-qat çox idi.³ 19-cu əsrdə Türkiyə və İrandan gələn minlərlə erməni ailəsini ruslar Yerevanda yerləşdirildilər, beləliklə Yerevanda ermənilər üstünlük təşkil etdi. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, hələ 1870-ci illərdə Yerevan əhalisi cəmi 12.000 nəfər təşkil edirdi və Şuşa ilə müqaisədə çox az idi, bununla bərabər erməni miqrantları daha çox Bakıda iş axtarmağa üstünlük verirdilər.⁴

Yerevanın hazırkı tərkibini formalaşdıran immiqrantların növbəti, daha kütləvi axını oldu. 1915-1918-ci illərdə Anadolunun erməni əhalisinin dördüdə bir hissəsi türklərin və kürdlərin təqiblərindən və qırğınlardan canlarını qurtarmaq üçün Şərqi Ermənistanə qaçdı. Güman edilir ki, həmin qanlı qırğınlarda təxminən bir milyon erməni tələf oldu. Bu, erməni tarixində heç nə ilə müqayisə edilməyən faciə idi. Ermənilər buna "Mets Eğern", yəni "böyük qırğın" deyirlər. İngiliscə bu hadisələri adətən "erməni soyqırımı" adlandırırlar.⁵ 1918-1920-ci illərdə Yerevan qısa müddət ərzində müstəqil olan birinci Ermənistan respublikasının paytaxtı və Anadoludan qaçmış yüz minlərlə ermənilər üçün yeganə sığınacaq olub. 1920-ci ildə şəhər sovet Ermənistanının paytaxtı elan edildi. 1932-ci ildə əslən yəhudi olan yazıçı Artur Kestler Yerevana səyahət edəndə, bu şəhər ona Fələstindəki yeni yəhudi məskənlərini xatırlatmışdı:

"Tikinti həyəcanını müşayiət edən entuziazm, qarışıqlıq, səhvlər və zövqsüzlük mənə çox yaxından tanış idi. Burada da insanı heyratə gətirən parlaq və çirklə Şərqi ermənilərin əvəzində yekrəng, ucuz və eybəcər utilitar binalarla rastlaşdım. Tamamlanmayan küçələri, yarımçıq evləri və saysız-hesabsız boru və naqilləri ilə seçilən Yerevan qaydasız və xaotik şəkildə tikilmiş yeni şəhər idi. Burada telefon o qədər az idi ki, zəng etmək üçün

³ Rusiya məmuru İ. Şopen 1829 və 1832-ci illər arasında yeni "Erməni vilayətində" həyatın təfəssilatı təsvirini vermişdi. Onun hesablamalarına görə, vilayətin əhalisi 164.000 nəfərdən ibarət idi, ermənilər və şia müsəlmanlar (azərbaycanlılar) bərabərlik təşkil edirdilər. Erməni əhalisinin 25.000 nəfəri yerli sakinlər, 57.000 nəfər isə immiqrantlar idi. İ. Şopen "Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи", Санкт-Петербург, Elmələr Akademiyasının mətbəəsi, 1852, səh. 639-642.

⁴ Lourie, "Yerevan's Phenomenon" ("Yerevan fenomeni"), səh. 177-178.

⁵ Müxtəlif qiymətləndirmələrə əsasən, 1915 və 1923-cü illər arasında 600.000-dən 1,5 milyon nəfərə qədər erməni öldürülüb. Mən "soyqırım" terminini işlədərkən, bu terminin ermənilərə qarşı törədilmiş kütləvi qırğınlara aidiyyətə nə dərəcədə müvafiq olub olmamasına dair müzakirələrə qatılmaq istəmirəm.

abunənin nömrəsini yox, adını telefonçuya demək kifayət edirdi. Dil müxtəlifliyi də çox tanış idi: sakinlərin böyük hissəsini Türkiyə, Ermənistan, Avropa və Amerikadan olan qaçqınlar və immiqrantlar təşkil edirdi. Tez-tez elə olurdu ki, mən çox zəif bildiyim rus dilində sakinlərdən bir şey soruşanda, mənə səlis alman və ya fransız dilində cavab verirdilər. Şəhərin ziyalıları çox canlı və məlumatlıdırlar və Tiflisdən fərqli olaraq, siyasi cəhətdən Rusiya və sovet rejiminə böyük rəğbət bəsləyirlər."⁶

Müasir Ermənistan 1915-ci il fəlakətinin kölgəsi altında inkişaf edib. Bir qədər sadə dildə desək, iyirminci əsrdə Azərbaycanın ən vacib problemi milli dövlətin formalaşdırılması olub. Ermənistanın problemi isə tamamilə başqa idi: millət artıq formalaşmış, nümayəndələri isə bütün dünyaya səpələnmişdi, lakin dövlət hələ də mövcud deyildi. Ermənistan Sovet Sosialist Respublikası elə məhz ermənilərə yeni vətən olmaq üçün yaradılmışdı. Operası, Milli qalereyası, Matenadaran kimi tanınan qədim əlyazmalar muzeyi Yerevanı demək olar ki, erməni xalqının miflər və arzular xəzinəsinə çevirdi. Kestler onu "əzab çəkmiş xalqın xilas olunan nəsilələrinin özlərinə yeni ev tikmək üçün gəldiyi Tel Əvivin bənzəri" adlandırır.⁷

2000-ci il aprelin 24-də səhər mən Yerevanın qərb hissəsindəki soyqırım qurbanlarının Tsitsernakaberd xatirə abidəsinə tərəf irəliləyən izdihama qoşuldum. İnsanlar geniş cərgə ilə tələsmədən, reproduktorlardan yayılan bəstəkar Komitasın qəmli melodiyasının müşayiəti ilə abidəyə aparan enli yolla hərəkət edirdilər. 1967-ci ildən etibarən ermənilər hər il aprelin 24-də 1915-ci ilin dəhşətli hadisələrinin ildönümünü – Soyqırım gününü qeyd edirlər. Həmin gün İstanbulda erməni ziyalılarının bir çox nümayəndələri həbs edilib qətlə yetirilmişdi.

Bu, ailəvi mərasim idi. Təpəyə qalxan adamlar özlərini sərbəst aparırdılar: söhbətləşirdilər, xatirə fotosəkilləri çəkirdilər. Onların əlində yasəmən və zanbaq dəstələri var idi. Yüksək rütbəli rəsmi şəxslər yox idi, onlar əklilləri səhər tezdən qoymuşdular. Biz yavaş-yavaş təpəyə qalxırdıq. Dostlarım bura gələn insanların azlığından təəccübləndilər. 1980-ci illərin sonunda, 1990-cı illərin əvvəllərində bu mərasimlərdə, demək olar ki, bütün şəhər iştirak edirdi. "On il bundan əvvəl bu, bizim hamımız üçün böyük hadisə idi, - Tiqrən dedi. - Hər on metrədən bir

⁶ Koestler. "The Invisible Writing" ("Gizli yazı"), səh. 109.

⁷ Eyni mənbə, səh. 107.

dayanıb gözləməli idin, yalnız bundan sonra hərəkət etmək olurdu. Abidəyə yaxınlaşmaq üçün dörd-beş saat getmək lazım idi.”

Axır ki, biz zirvəyə çatdıq. Bizdən sol tərəfə ermənilərin qovulduğu şəhərlərin – Qars, Ərzurum, Trabzon, Van və digərlərinin adları həkk olunmuş boz rəngli divar uzanırdı. Önümüzdə isə abidə idi: on iki nəhəng bazalt plitə, bu plitələrin hər biri Türkiyənin bir vilayətini təmsil edirdi. Plitələr mərkəzdə duran piyaləyə tərəf əyilmişdi, piyalədə isə əbədi məşəl yanırdı. Biz gətirdiyimiz gülləri piyalənin kənarlarından qurşaq hündürlüyündə yığılmış qırmızı və ağ güllərin üstünə qoyduq. Sonra biz şəhərə aparən enli pilləkənə tərəf getdik. Düz bizim önümüzdə Ararat dağının nəhəng bəyaz konusu üfün qarşısını kəsirdi və adama belə gəlirdi ki, memorialın müəllifləri bu əzəmətli peyzajdan ilham almışdılar. Ararat ermənilər üçün daha bir milli itkidir, çünki indi o, sərhədin o tayında – Türkiyə ərazisində qalıb.

Bütün gün ərzində Ermənistanda mühit elə bil qəflətən dəyişmişdi, mən yalnız sonradan anladım ki, məsələ hər yerdən səslənən qəmli musiqidədir. Həmin gün şəhər kafelərindən və taksilərdən adətən bərkədən gələn şux rus mahnıları əvəzinə erməni melodiyaları eşidilirdi. Ermənilərin “duduk” dedikləri tütəyin naləsi kəsilmirdi. Ermənistan öz sovet simasını bir kənara qoyub, daha cazibədar Yaxın Şərq libasına bürünmüşdü.

Aprəl 24-də rəsmi mərasimlərin və ictimai tədbirlərin keçirilməməsi bu kədərli xatirə gününü xüsusilə fərqləndirirdi, bəlkə də, bu, müasir ermənilərin soyqırımına münasibətini əks etdirirdi. Respublika sakinlərinin Qarabağdan başlamış iqtisadi mübarizəyə qədər çoxsaylı vacib problemlərlə üzləşdiyi şəraitdə elə təəssürat yaranırdı ki, uzaq 1915-ci il hadisələri müasir ermənilər üçün millətin birləşməsi rəmzi kimi artıq önəmli deyil. Dostum Tiqrən belə bir fikir irəli sürdü: onun sözlərinə görə Azərbaycan üzərində qələbə çaldıqdan sonra, ermənilər özləri haqqında daha “qurban” kimi fikirləşməyə başladılar, rəqibləri isə uduzdu. Əgər öz qonşunu məğlub etməsənsə, “nalə çəkən millət” kimi necə qalmaqlar?

Buna baxmayaraq, bütün dünyaya səpələnmiş ermənilər üçün 1915-ci il soyqırımı hələ də milli özünüdərkən xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Bu, təəccüblü deyil, çünki xüsusən Birləşmiş Ştatlar və Fransadakı erməni diasporunun əksəriyyəti 1915-ci il hadisələrindən sonra Şərqi Anadoludan qaçmış insanların nəsilərindən ibarətdir. 1950-ci illərdən etibarən erməni diasporu Türkiyəni və digər ölkələri əsrin əvvəlində baş vermiş

kütləvi qırğını erməni soyqırımı kimi tanımağa məcbur etmək üçün çoxlu güc və milyonlarla dollar vəsait sərf etmişdir.

Müstəqil Ermənistanın birinci prezidenti Levon Ter-Petrosyanın soyqırım məsələsini qəsdən kəskinləşdirməməsi çoxlarının təəccübünə səbəb oldu. 1993-cü ildə erməni-türk sərhədinin bağlanması və Türkiyə ilə diplomatik əlaqələrin qurulmaması 1915-ci il hadisələrindən daha çox Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı idi. Ter-Petrosyanı prezident kürsüsündə əvəzləyən Robert Koçaryan da əvvəlcə soyqırım məsələsini kənarda saxladı. Lakin sonradan 2000-ci ildə o, ermənilərin 1915-ci ildəki kütləvi qırğınının soyqırım kimi tanınmasına nail olmaq üçün bütün beynəlxalq tribunallardan istifadə etməyə başladı.

Avropa parlamenti və Fransa Senatı 1915-ci il qırğını soyqırım adlandıran müvafiq qətnamə qəbul etdilər. Amerika Konqresi də onlardan ibrət götürmək istədi, lakin Bill Klinton bu məsələyə qarışmış, buna imkan vermədi. Türkiyənin mümkün neqativ reaksiyasından narahat olan ABŞ-ın prezidenti konqresi bu qətnaməni qəbul etməkdən çəkindirə bildi.

Avropa parlamentlərinin qərarı Fransa ilə bir sıra ticarət razılaşmalarını ləğv edən Türkiyənin qəzəbinə səbəb oldu. Türklərin versiyasına əsasən, 1915-ci il qırğını ermənilərin iddia etdikləri kimi elə də irimiqyaslı olmayıb, qırğın vətəndaş müharibəsi və Osmanlı imperiyasının süqutu dövründə baş verib, həmin zaman isə türklərin özləri də kütləvi itkilər veriblər. Beləcə, türklərin milli ideologiyasında həmin dövrün hadisələrinə tamamilə başqa yanaşma yer alıb: ermənilər yaranmaqda olan yeni türk dövlətinin məhvinə çalışan fəvqəldövlətlərin “beşinci kolonnası” kimi qəbul edilirlər.

Qarşılıqlı ittihamlarla yanaşı həqiqətdə baş verənləri aydınlaşdırmaq məqsədilə erməni-türk dialoquna başlamaq üçün bir sıra cəsarətli addımlar atılıb. 2001-ci ildə Türkiyə-Ermənistan Barışq Komissiyası yaradıldı, lakin onun fəaliyyəti hər iki ölkədə kəskin tənqidlə qarşılandı. 2000-ci ildə türk və erməni tarixçiləri bir sıra görüşlər və məsləhətləşmələr keçirdilər. Lakin onların işinə əsas maneə Osmanlı İmperiyasının süqutu dövrünə aid arxivlərə və 1918-1920-ci illərin erməni daşnakları hökumətinin arxivlərinə girişin məhdudlaşdırılması oldu. Yalnız bir neçə etibarlı alimə bu arxivlərdən istifadə etmək imkanı verildi.

Bu sınaq dialoqunda məni xarici siyasət üzrə prezident Ter-Petrosyanın müşaviri, erməni tarixçisi Jirayr Libaridyanın dəlilləri çox təəccübləndirdi. O, hesab edirdi ki, “soyqırım probleminin” siyasiləşdirilməsi

bu məsələnin ucuzlaşdırılması deməkdir. Onun fikrincə, "soyqırım problemi" siyasi müstəviyə çıxan kimi, hər iki tərəf intellektual müzakirəyə qoşulmaq əvəzinə güzəştəz mövqə tutmağa can atırlar. "Belə bir təəssürat yaranır ki, soyqırımın tanınması və ya tanınmaması üçün mübarizədə hər iki tərəf keçmişə bəraət qazandırmaq məqsədilə kor-koranə keçmişin məntiqinə əsaslanır, - Libaridyan yazır. – Əks tərəfin nəzər nöqtəsi tamamilə rədd edilir, eyni zamanda hər iki tərəfin tutduğu barışmaz mövqə qarşıdurmanı yalnız kəskinləşdirir."⁸

Bu məsələ ilə bağlı aparılan müzakirələrin böyük hissəsi tarixi hadisələrin araşdırılmasına deyil, hər bir tərəfin özünü qonşusunun zorakılığına məruz qalmış qurban kimi təqdim etməsinə yönəlib. Ermənilərin milli şüurunda 1915-ci ildə onların bir millət kimi qəsdən məhv edilməsi fikri 1988-ci ildə Qarabağ münaqişəsinin başlanması ilə yenidən oyandı. "Şəxs kimi deyil, fərd kimi deyil, millət kimi məhv olmaq qorxusu, soyqırım qorxusu hər bir erməninin qəlbində gizlənilir, - məşhur erməni sosioloqu Lyudmila Harutyunyan belə deyir. – Bu qorxudan azad olmaq mümkün deyil."⁹ Harutyunyan qeyd etdi ki, ermənilərin əksəriyyəti həm azərbaycanlıları, həm də türkləri aralarında heç bir fərq qoymadan "türk" adlandırırlar. Bax buna görə də 1988-ci ildə 1915-ci ilin "türk təhlükəsi" anlayışı azərbaycanlılara tərəf yönəldildi və Tsitsernakabərdə soyqırım qurbanları abidəsinin yanında Sumqayıt basqınlarının qurbanlarına abidə ucaldıldı. Harutyunyan dedi ki, Ermənistanda bir çoxları ermənilərin azərbaycanlılara qarşı zorakılıq etdiklərinə inanmaq istəmirlər: "Ermənilər cavab olaraq, demək olar ki, (azərbaycanlılar kimi) eyni üsullardan istifadə etdilər, lakin ermənilərin tarixi yaddaşında bu, sadəcə olaraq qalmır."

Müharibə mübahisələrin mövzusunı dəyişdirdi. 2000-ci ildə Dağlıq Qarabağ problemi hələ də həlledilməz qaldığı vaxt aydın oldu ki, Azərbaycan mütləq soyqırım müzakirəsinə qatılacaq. 2000-ci ilin oktyabrında prezident Heydər Əliyev bəyan etdi: "Tarixdə heç vaxt "erməni soyqırımı"na bənzər heç bir şey baş verməyib, əgər baş versəydi belə, bu məsələni 85 il sonra qaldırmaq düzgün olmazdı."¹⁰ Ermənilərlə mühari-

⁸ Libaridyan. "Reimagining the Past, Rethinking the Present", səh. 143.

⁹ Harutyunyanla müsahibə, 2 oktyabr 2000-ci il.

¹⁰ Sitat: Russia Today, 17 oktyabr 2000-ci il.

bədə məğlubiyyətdən və yaşanmış iztirablardan sonra Əliyev azərbaycanlıların özlərini qurban hesab etmək haqqını təsdiqləmək istəyirdi.

Yerevanın sirləri çoxdur. Məncə onlardan biri, mərkəzi meydanın yaxınlığında, Vardanants küçəsində 22 saylı hündür yaşayış evinin arxasındakı qarajlar, saraylar və tərəvəz ləklərinin arasındadır. Dar daş pilləkən məni pas atmış yaşıl qarajların əhatəsində kərpic və qumla dolu kiçik meydançaya gətirdi. Mən tam əmin idim ki, burada nə vaxtlarsa Yerevan azərbaycanlılarının məscidi olub. Onun bəxti gətirməmişdi, məscid "fars mənşəli" olmadığından sökülmüşdü.

Bu yer mənə elə yazıq və atılmış göründü ki, özümdən asılı olmaya-raq, ünvanı səhv saldığımından şübhələndim. Pilləkənin aşağısında güllü paltar geyinmiş qarı açılıb-bükülən stulda əyləşmişdi. Onun qarşısında yerdə əski salınmışdı, əskinin üstündə isə üzüm, lobyə və soğan var idi. Əsmər simalı bu qadın qulaqlarına damcıyabənzər sırğa taxmışdı. Ola bilsin, o, hər gün bura kənddən meyvə-tərəvəz satmaq üçün gəlir. "Burda nə vaxtsa məscid olub?" – yuxarını göstərərək ondan soruşdum. "Hə, olub", - deyərək cavab verdi.

- Onunla nə baş verib?

- Onlar Bakıda erməni kilsəsini sökməyə qədar, biz ona əl vurmamışdıq.

(Deyəsən, o, 1990-cı ilin əvvəlindəki hadisəni nəzərdə tuturdu.)

- Onu niyə söküblər? – soruşdum.

- Niyə də qalmalıdır? – deyərək, çiyinlərini çəkdi. – Biz xaçpərəstik, onlar müsəlman. Azərbaycanla problem başlayan kimi, bizim ermənilər gəldilər və onu üç günə sökdülər. Onlar xüsusi maşın gətirdilər, adı bilmirəm nədir, bax belə edir, - buldozeri təqlid edərək, ovcunu qadırıb irəli verdi.

Mən ehtiyatla söylədim ki, bina insanlara görə cavab verməli deyil.

- Hə, divarları günahlandırmaq olmaz, - qadın razılaşdı. – Lakin onlar hər şeyə qarşı mübarizə aparırlar. İnsanlara başqa nə etmək qalır? Məgər bu həyatdır?

Mən onun nə demək istədiyini tam başa düşməsəm də, belə qənaətə gəldim ki, "onlar"ın məscidə heç bir aidiyyəti yox idi.¹¹

¹¹ Məscid əhvalatı Robert Kallenin "Roots" məqaləsindən götürülüb, "New Yorker" jurnalı, 15 aprel 1991-ci il. Kallen bu məscidin xarabalıqlarında 1991-ci ildə olub.

Ermənilərə öz paytaxtlarında azərbaycanlı məscidini asanlıqla yer üzündən silməyə linqvistik fenomen kömək etdi: sən demə, Ermənistan-da azərbaycanlıları ölkə tarixindən silmək çox asandır, çünki, iyirminci əsrə qədər "azərbaycanlı" sözü ümumiyyətlə işlədilmirdi, onun əvəzinə bu xalqın nümayəndələrini "tatar", "türk" və ya sadəcə olaraq "müsəlman" adlandırırdılar. Buna baxmayaraq, onlar nə fars, nə də türk idi. Onlar fars imperiyasının Səfəvilər sülaləsindən kökünü götürən türkdilli şiiələr idi. Bir sözlə, onlar indi "azərbaycanlı" adlandırdığımız xalqın əcdadları idi. Beləliklə, ermənilər Yerevanda məscidə "fars məscidi" dedikdə, "fars" sözü onlara unutturur ki, məscidin inşa edildiyi 1760-cı illərdə burada ibadət edənlərin əksəriyyəti elə azərbaycanlılar idi.

Müasir Ermənistanda bu kiçik faktlar barədə çox az sayda insan xəbərdardır. Lakin Yerevanda ən böyük prospektlərdən birinə adı verilmiş və ermənilərin pərəstiş etdiyi on səkkizinci əsrin məşhur aşığı Sayat-Novanı heç təəccübləndirməzdi ki, Ermənistan bir çox türkdilli müsəlmanların vətəni olub. O, Ermənistanda doğulub, Sanahin monastırının rahibi olub, lakin sonradan Tiflisdə gürcü kralı İkinci İrakli onu öz sarayında şair təyin edib. Sayat-Nova erməni, Azərbaycan, gürcü və fars dillərində şer yazıb (onun ən məşhur şerlərindən biri eyni zamanda dörd dildə yazılıb). Onun bu günə kimi gəlib çatmış dastanlarının əksəriyyəti həmin zamanlar Qafqazda *lingua franca*, yəni hamının qəbul etdiyi və geniş yayılmış dil olan Azərbaycan dilində yazılıb.

Uzun əsrlər boyu şərq Ermənistanda yaşamış azərbaycanlılar iyirminci əsrdə diskriminasiya edilən və sosial cəhətdən sıxışdırılan ağır qonaqlara çevrildilər. Ermənilər bu insanların hesabına vətən yaratmaq haqlarını həyata keçirdilər. 1918-1920-ci illərdə on minlərlə azərbaycanlı Zəngəzurdan qovuldu. 1940-cı illərdə on minlərlə insan yenidən Azərbaycana deportasiya olundu və onların əvəzinə erməni diasporundan gələn immiqrantlar Ermənistanda yerləşdirildi. 1988-1989-cu illərdə sonuncu etnik təmizləmə yerdə qalan azərbaycanlıları da ölkədən çıxartdı.

Müasir ermənilər öz keçmiş azərbaycanlı qonşularını yalnız yaxşı əkinçi kimi xatırlayırlar. Deyirlər ki, onlar bazarlarda həmişə yaxşı meyvə-tərəvəz satırdılar. Bundan başqa azərbaycanlılar arasında çoxsaylı və varlı şəhər sakinləri var idi. Azərbaycana köçürüldükdən sonra, onlar burada güclü siyasi icma yaradıblar. Azərbaycanda Yerevan azərbaycanlılarını el arasında "yeraz" adlandırırlar.

Əslən Ermənistandan olan Azərbaycan prezidentinin keçmiş müşaviri Eldar Namazov mənə dedi ki, onun babası tacir idi və hazırkı Yerevan şəhər Milli parkının yerində babasının böyük torpaq sahələri olub. 1947-ci ildə onun ailəsi Ermənistanı tərk etməyə məcbur olub. "Bizim ailədə həmişə ermənilərin Yerevanda azərbaycanlıların başına gətirdiklərindən danışırtdılar, - deyə Namazov xatırlayır. - Əsrin əvvəlində Yerevanda azərbaycanlılara qarşı törədilmiş kütləvi qırğın zamanı bizim çoxlu qohumlarımız qətlə yetirilib, digərləri isə deportasiya ediləndə dünyalarını dəyişiblər."¹²

Rəsmi məlumatlara əsasən, hazırda Ermənistanda səkkiz min azərbaycanlı yaşayır. Həqiqətdə isə onların sayı daha azdır, respublikada əksəriyyətini təqaüdcülər təşkil edən bir neçə yüz azərbaycanlı qalıb. Amma eyni zamanda Yerevanda hər gün çoxlu azərbaycanlı görmək olar, onlar şəhərə yük maşınları ilə gəlib bazarlardan meyvə-tərəvəz alırlar, ucuz gündəlik tələbat malları, yuyucu tozlar satırlar. Bəs necə? Əslində, bunlar İran azərbaycanlılarıdır, Ermənistan onlar üçün gəlirli bazarıdır. Onların yastısıfət kabinəli, yaşıl və göy örtüklü rəngbərəng yük maşınları dənizə çıxışı olmayan Ermənistanın yollarında onları səbirsizliklə gözləyən alıcılara tərəf şütüyür. Hər şey təsəvvürdən asılıdır. İran dost ölkə sayılır və bu sürücülər dil və etnik mənsubiyyətinə görə azərbaycanlı olsalar da, İran vətəndaşlarıdır və, belə desək, "fars məscidinin" canlı təəcəssümüdür. Ermənilərin onlarla heç bir problemi yoxdur, bu azərbaycanlılar isə öz növbələrində ermənilərlə yaxşı alış-veriş edirlər.

İran azərbaycanlıları burada o qədər də çox deyil. 1905-ci ildə Villarini valeh edən koloritin və dinamikliyin şəhərə yenidən qayıtması üçün Türkiyə və Azərbaycanla sərhədlər açılmalıdır. Lakin 2000-ci ildə bu məqsəd çox uzaq görünürdü. Qafqazın müharibədən sonrakı mürəkkəb coğrafiyası, bağlı sərhədlər və cəbhə xətləri Moskva və Los Anjelesi Yerevana Ərzurum və Bakıdan daha yaxın etmişdi. Şərq bazarı hələ də bağlı olaraq qalmaqdadır.

¹² Namazovla müsahibə, 14 noyabr 2000-ci il.

Fəsil 6.

1988-1990-cı İLLƏR. AZƏRBAYCANIN FACİƏSİ

1988-ci il iyulun 23-də günorta çağı beş azərbaycanlı alim Bakıda Kommunist Partiyası MK-nin binası önündəki səkidə qəmlə görkəmdə dayanmışdılar. Azərbaycan Kommunist partiyasının yeni rəhbəri Əbdürrəhman Vəzirovla iki saat yarım davam edən görüş elə indicə başa çatmışdı. Onlar çox məyus idilər. Həmin gün onların arasında olan Leyla Yunusova etiraf etdi ki, Vəzirov onun gözlədiyindən daha konservativ və dardüşüncəli insan idi. Digər bir alim, fizik Tofiq Qasımov söylədi ki, ən yaxşısı evə gedib təmiri bitirməkdir. Görüşün üçüncü iştirakçısı - ərəbşünas alim Zərdüşt Əlizadənin sözlərinə görə, o, bildirdi ki, irəli getmək üçün yeganə bir yol var: Kommunist partiyasına müxalif hərəkət – Azərbaycan Xalq Cəbhəsini yaratmaq lazımdır. Onlardan bəziləri bu fikrə skeptik yanaşdılar, lakin Əlizadə xatırlayır ki, həmin axşam “biz Leylagilə getdik, yolda tort alıb, onlarda tortla çay içdik. Elə səhəri gün mən Xalq Cəbhəsinin yaradılma işləri ilə məşğul oldum.”¹

Sentyabrda bir qrup ziyalı “Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Yenidənqurmanın dəstəyində” adlı birinci proqramın layihəsini işləyib hazırladı. Adından görüldüyü kimi, bu, Qorbaçovoyunlu islahatçı təşkilat idi, lakin bir çox siyasi ideyalar bu ziyalıların əllərinə təsadüfən keçmiş Estoniyanın Xalq Cəbhəsi proqramından götürülmüşdü. Proqramın özündən daha vacib bu idi ki, Azərbaycanda ətrafına fəalları toplayan alternativ siyasi hərəkət yaradılmışdı.

Öncə çox ehtiyatla addımlayan Azərbaycanın millətçi müxalifəti hakimiyyətə doğru uzun yol keçdi. Yalnız 1992-ci ildə gərgin mübarizədən sonra o, kommunist partiyası və onun davamçılarını sıxışdırma bildi. Lakin 1988-ci ildə Azərbaycan Sovet İttifaqının ən konservativ respublikalarından biri idi və siyasi dissidentlər üçün burada yer yox idi. Ermənistanda partiya iyerarxiyasının böyük hissəsi yeni millətçi hərəkətlə əməkdaşlıq etmək arzusunda olduğundan, burada millətçilər hakimiyyəti daha asanlıqla ələ keçirdilər. Azərbaycanda hakimiyyət və müxalifət arasında kompromis

¹ Əlizadə ilə müsahibə, 9 iyun 2000-ci il.

üçün heç bir əsas yox idi, həm də respublikanın gələcək taleyi barədə onlar fərqli fikirdə idilər. Fikir ayrılığının digər səbəbi rusdilli kosmopolit Bakı ziyalıları ilə respublikanın digər əhalisini bir-birindən ayıran uçurum idi. “Alimlər klubu”nun bəzi iştirakçıları partiya üzvləri idilər. Millətçiliyi təbliğ edən və Qorbaçovun yenidənqurmasına maraqlı göstərməyən radikal ictimai xadimlər onlara nifrət edirdilər. İki ən məşhur radikal – tarixçi Etibar Məmmədov və həmkarlar ittifaqı fəali Nemət Pənahov 1940-cı illərdə Ermənistanı tərk etmiş azərbaycanlı ailələrindən idilər.

Hökumət və parçalanmış müxalifət “oyunun qaydalarını” razılaşdırma bilmədiklərindən, hakimiyyət uğrunda mübarizə uzun sürdü. Sonda, 1990-cı ilin yanvarında Bakıda Moskva və Xalq Cəbhəsi arasında qanlı qarşıdurma baş verdi. Sovet rəhbərliyi SSRİ tarixində ilk dəfə sovet şəhərinə qoşun yeritdi, nəticədə yüzdən artıq insan qətlə yetirildi. Bu hadisə Azərbaycanda müstəqillik hərəkətini sürətləndirdi və, çox güman ki, Sovet İttifaqına ölümcül zərbə vurdu.

1988-ci ildə Ermənistanda olduğu kimi, Azərbaycanda həmçinin yalnız bir problem - Dağlıq Qarabağ problemi insanların qəzəbinə və küçələrə çıxmasına səbəb ola bilərdi. Dəfələrlə hər iki respublikaya ezam edilən Moskva rəsmisi Vyacheslav Mixaylov deyir: “Mən yüzlərlə insanla söhbət etdim. Lakin kompromis mövqeyində olan nə bir erməniyə, nə də azərbaycanlıya rast gəlmədim. Çobandan tutmuş akademikə kimi.”² Bakıda kütləvi nümayiş alovuna 1988-ci ilin noyabrında on minlərlə azərbaycanlının Ermənistandan qovulması səbəb oldu. İnsan izdihamları sonradan Azadlıq meydanı adlandırılan Lenin meydanına doldu. Bu geniş meydan şəhərin iki ən böyük mehmanxanasının arasında, dəniz kənarında yerləşir. Noyabrın 17-dən etibarən nümayişlər burada dayanmadan keçirilirdi, nümayişçilər elə meydana qurulmuş çadırlarda yatırdılar. Bəzi qiymətlərə görə, axşamlar burada iyirmi min insan olurdu, gündüzlər isə insanların sayı yarım milyona çatırdı.³ Ən tanınan və nüfuzlu natiqlərdən olan N.Pənahov və E.Məmmədov anti-erməni əhval-ruhiyyəsini daha da alovlandırırdılar. Ermənilərin Qarabağın Topxana adlı gözəl meşəsində Yerevan alüminium zavodunun fəhlələri üçün mehmanxana tikmək planlarını iddia edən natiqlər insanların qəzəbini daha da artırırdılar.⁴ Etiraz nümayişlərinin on səkkizinci günündə,

² Mixaylovla müsahibə, 5 dekabr 2000-ci il.

³ Audrey Altstadt, “The Azerbaijani Turks” (“Azərbaycan türkləri”) kitabından sitat, “Komsomolskaya pravda” qəzeti, 27 noyabr 1988-ci il, səh. 202

⁴ Bu əhvalat Bakıya tamam təhrif olunmuş versiyada gəldi. Çoxları hesab edirdilər ki, əslində qonaq evi yox, zavod tikmək planlaşdırılıb. Əraziyə səfər edən Andrey Saxarov çılpacaq dağ

dekabrın 5-də milis dəstələri zorla meydanı təmizlədilər. Pənahov həbs olunanların arasında idi. Bu hadisələrdən sonra tətbiq edilən komendant saati bir də səkkiz aydan sonra ləğv edildi.

1988-ci ilin dekabrında etiraz nümayişi dağıdıldıqdan sonra, yeni hərəkətin inkişafı zəiflədi. İntriqalar qurulurdu, insanlar bir-birindən şübhələnirdilər. Həmin vaxtlar Sovet İttifaqında yaranmış bütün müxalif hərəkətlər aralarına yeridilmiş təxribatçı və agentlərlə mübarizə aparmağa məcbur idilər. Sonradan aydın oldu ki, Baltik respublikalarında xalq cəbhəsinin ilk fəalları DTK ilə əlbir idilər, lakin uzunmüddətli perspektivdə bu provokasiyaların böyük təsiri olmadı. Qarabağ Komitəsinə dair DTK-nun məxfisizləşdirilmiş hesabatlarından birində deyilir ki, komitənin Moskva şöbəsinin üzvlərindən biri DTK-ya işləyirdi, lakin heç bir ad çəkilmirdi.⁵ Azərbaycanda bir-biri ilə mübarizə aparan siyasi klanlar arasında xüsusi xidmət orqanlarının nəzarətində olmaq qorxusu daha çox yayılmışdı. "Alimlər klubu"nun yaradıcılarından biri, kütləvi nümayişlərdə iştirak etməyən Eldar Namazov deyir ki, 1988-ci ildə hökumət orqanları onu cəlb etmək üçün cəhd göstəriblər, lakin cəhdləri boşa çıxıb. Ona Lenin meydanındaki hökumət evinin arxa qapısından keçərək natiqlərin çıxış etdiyi tribunaya çıxıb hökumətə lazım olan sözləri demək təklif olunmuşdu:

"Onlar mənə ora göndərəcəkləri tanınmış insanların adlarını çəkildilər. Mən dedim: "Yox, çox sağ olun, mən belə oyunlara qarışmıram." Mən nümayişə gedib camaat arasında qaldım. Onların siyahısındakı insanlar həqiqətən də xidməti qapıdan keçib tribunaya çıxdılar və çıxış etdilər. Onlardan çoxu tarixə Xalq Cəbhəsinin liderləri kimi düşüblər... Mən onların adını çəkməyəcəyəm."⁶

Bu cür ittihamları, əlbəttə ki, yoxlamaq mümkün deyil. Onları təsdiq və ya təkzib etməyin yeganə yolu Azərbaycan DTK-nun arxivi ilə tanış olmaqdır. Lakin bu arxivlər hətta Əbülfəz Elçibəy hökumətinin dövründə ictimaiyyət üçün açılmadı. Bəlkə də, heç DTK arxivləri bu suallara tam cavab verə bilməz, çünki DTK-nun özü hakimiyyət uğrunda kəskin daxili mübarizə aparan hissələrə parçalanmışdı.

yamacını təsvir etmişdi və heç bir meşəlik əlamətinin görmədiyini bildirmişdi. Saxarov,

"Moscow and Beyond" ("Moskva və ondan kənarda"), səh. 88.

⁵ Corley, "Dogging Dashnaks," səh. 30-31.

⁶ Namazovla müsahibə, 14 noyabr 2000-ci il.

1988-ci ilin mayında Əbdürrəhman Vəzirov Azərbaycanın partiya rəhbəri oldu, lakin onun hökumətində hələ də Heydər Əliyevin keçmiş silahdaşları üstünlük təşkil edirdilər. Rəsmən təqaüdə çıxan və Moskvada yaşayan H.Əliyev Azərbaycanda öz nüfuzunu qoruyub saxlamışdı. H.Əliyev otuz ildən çox müddət ərzində respublikanı idarə etmiş, Bakı və Moskvada müxtəlif yüksək vəzifələr tutmuşdur. O, 1923-cü ildə Ermənistandan təzəcə Naxçıvana köçmüş ailədə dünyaya gəlmişdi, səkkiz uşaqdan üçüncüsü idi.⁷ H.Əliyev təhlükəsizlik orqanlarında çox uğurlu karyera əldə etmişdi. Artıq on səkkiz yaşında NKVD leytenantı olan H.Əliyev 1960-cı ildə DTK-nun Azərbaycan bölməsinə rəhbərlik edirdi, doqquz il sonra isə respublika kommunist partiyasının birinci katibi vəzifəsinə təyin olundu. Əliyevin ən sevimli siyasi metodu total nəzarət idi. O, bütün səviyyələrdə vəzifələrə təyin etdiyi naxçıvanlılardan güclü şəbəkə yaratmağa müvəffəq olmuşdu. Məhz onlar 1988-ci ildə Vəzirov Azərbaycana göndəriləndə öz etirazlarını bildirdilər. Həmin zaman respublikanın Nazirlər Sovetinin başçısı olmuş Ayaz Mütəllibov o dövrü belə xatırlayır: "Əslində iki tayfa – Əliyev və Vəzirov tayfaları arasında mübarizə gedirdi. Onlar heç cür razılığa gələ bilmirdilər."⁸

Azərbaycanda yenicə yaranmış müxalifətin bəzi fəalları qorxurdular ki, onların bəzi silahdaşlarından bu oyunda sadəcə piyada kimi istifadə edilsin. Bu cür fərziyyələr öz təsdiqini 1990-cı ildə H.Əliyev Moskvadan öz doğma şəhəri Naxçıvana qayıdanda tapdı: Xalq Cəbhəsinin bəzi aparıcı fəalları, həmçinin Əbülfəz Elçibəyin sağ əli B.Fərzəliyev H.Əliyevlə işləməyə başladılar. Radikal natiq Nemət Pənahovun Əliyevlə əlaqələrini sübut edən tutarlı faktlar da vardır. Qaraqabaq Pənahov arıq sifəti, səliqəli saqqalı və iti gözləri ilə seçilir. Bütün müsahibə ərzində o, ya barmaqlarını şaqqıldadır, ya da təsbəh çevirirdi, eyni zamanda güclü enerji yayırdı. Bəlkə də, bu enerji ona kütləni hipnoz etməyə kömək edirdi. Pənahovun ailəsi əslən Ermənistandandır, özü isə Naxçıvanda böyüyüb. Qarabağ hadisələri başlayanda onun iyirmi beş yaşı var idi və leytenant Şmidt adına zavodda tornaçı işləyirdi.

Pənahov təsdiqlədi ki, hətta 1988-ci ildə o, iyirmi beş yaşlı fəhlə olarkən, Əliyevin köhnə tərəfdarlarından biri, Bakı rayonlarından birinin

⁷ Bəziləri Əliyevin 1923-cü ildə Naxçıvanda yox, 1921-ci ildə Ermənistanda anadan olmasını iddia edirlər. Onun kiçik qardaşı Cəlal Əliyev 4 noyabr 2000-ci il tarixli müsahibəsində dedi ki, Əliyevlər ailəsi Zəngəzurun Comərdli kəndindəndir və Heydər anadan olduqdan sonra onlar Naxçıvana köçüblər.

⁸ Mütəllibovla müsahibə, 30 may 2000-ci il.

başcısı Rafael Allahverdiyevin kabinetinə tez-tez baş çəkirdi. Pənahov deyir: "Rafael Allahverdiyev məni inandırmağa çalışırdı ki, Heydər Əliyev yaxşı insandır, onun etiraz nümayişlərindən xəbəri var və sair. Lakin bizim görüşümüz baş tutmadı." ⁹ Sonrakı hadisələrə nəzər yetirdikdə fərz etmək olar ki, Pənahov həqiqətən də ikili oyun aparırdı. 1991-ci ildə Türkiyədən emiqrasiyadan Azərbaycana qayıtdıqda, Pənahov H.Əliyevin yanında işləməyə başladı. 1993-cü ildə H.Əliyev Azərbaycanın prezidenti seçildikdən sonra prezident aparatında Pənahova vəzifə verir, Allahverdiyev isə Bakının meri təyin edilir. Lakin yenə də sadə bir fəhlənin belə zirvəyə gəlib çatması kifayət qədər sual doğurur. Yalnız uzun illər keçdikdən sonra aydın oldu ki, bütün bu siyasi oyunlar Azərbaycana nə qədər ziyan vurmuşdur.

Xalq cəbhəsi

1989-cu il Azərbaycanda çox sakit başlasa da, hadisələr kulminasiya nöqtəsinə doğru sürətlə cərəyan edirdi. İyulun 16-da Xalq Cəbhəsi öz fəaliyyətinin ikinci mərhələsinə qədəm qoydu: birinci qurultay keçirildi və sonradan Azərbaycanın prezidenti seçilən Əbülfəz Elçibəy bu qurultayda Xalq Cəbhəsinin sədri seçildi. Elçibəy şərqsünas alim və keçmiş dissident idi. Hətta əleyhdarları etiraf edirlər ki, Elçibəy son dərəcə saf və düzgün insan kimi seçilir və böyük mənəvi nüfuza sahib idi. O, Azərbaycanın gələcəyini Türkiyə ilə ən sıx əməkdaşlıqda görürdü və həmişə vurğulayırdı ki, azərbaycanlılar "türkdürlər". İran və Rusiyanın əleyhdarı olan Elçibəy rus dilində danışmaqdan qəsdən imtina edir və Moskva səfərlərində tərcüməçidən istifadə edirdi.

Yeni Xalq Cəbhəsində hamı Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsinin tərəfdarı idi. Təşkilatın üzvləri Azərbaycan dilinin statusunu qaldırmaq, İranda etnik qardaşları ilə əlaqələr qurmaq istəyirdilər. Bununla belə, heç kəs hərəkətin açıq dini səciyyə almasına razı deyildi və hamı dünyəvi hərəkətin formalaşmasına üstünlük verirdi. Tarixçilər 1920-ci ildə Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğalının rəsmi versiyasını və, beləliklə, respublikada sovet rejiminin qanuniliyini şübhə altına qoyan məqalələr nəşr etməyə başladılar. İnsanlar öz ruslaşdırılmış soyadlarından imtina edir, onların azərbaycanlaşdırılmış variantlarını sənədlərə yazdırırdılar.

⁹ Pənahovla müsahibə, 8 noyabr 2000-ci il.

Lakin siyasi metod və məqsədlər barədə oxşar konsensus yox idi. Təşkilatın bir qanadını mütədillər təşkil edirdi, onların qarşısında yeganə məqsəd 1990-cı ilin yazında keçiriləcək parlament seçkilərində qələbə çalmaq idi. Əks qanadda isə Pənahov kimi radikallar dururdu. 1989-cu ilin yayında həbsxanadan çıxandan sonra, Pənahov Azərbaycanın Sovet İttifaqından ayrılıb müstəqil olmasını təbliğ etməyə başladı. Bu firqələr arasında tərəddüd edən Elçibəy və onun müşavirləri tədricən radikallara tərəf meyl göstərdilər. Xalq Cəbhəsinin təsisçilərindən biri Leyla Yunusova mütədil baxışlarına sadıq qalaraq, şikayətlənirdi ki, 1989-cu ilin payızında hərəkət "bolşeviklər" in əlinə keçdi, onlar öz opponentlərinə hədə-qorxu gəlir, zorakılığa əl atırdılar. Sonralar o, yazırdı: "Sovet İttifaqı Kommunist partiyasını totalitarlıqda ittiham edən Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin bəzi liderləri bolşevizmin ən pis cəhətlərini götürməyə müvəffəq oldular."¹⁰

1989-cu ildə yayın sonuna yaxın Qarabağ problemi ilə bağlı yeni kütləvi etiraz dalğası baş qaldırdı. Nümayişlərdə və mitinqlərdə yüz minlərlə azərbaycanlı iştirak edirdi. E.Məmmədov və N.Pənahov kütləvi mitinqlər təşkil edib, son dərəcə sarsıdıcı taktika – Ermənistanla dəmir yol əlaqəsini tam blokada etmək üçün xalqın dəstəyini təmin edirdilər. Ermənistan gedən dəmir yol yüklərinin səksən beş faizi Azərbaycandan keçirdi və bu embarqo respublikada yanacaq və ərzaq qıtlığına səbəb oldu. Dəmir yolunun blokadasını açmaq üçün daxili qoşun bölmələri bölgəyə göndərildi, lakin bu cəhdlər arzu edilən nəticə vermədi.¹¹ Blokada Ermənistan və Azərbaycan arasında bu günə kimi davam edən iqtisadi əlaqələrin kəsilməsinə səbəb oldu. Bu vəziyyətdə Azərbaycanın Naxçıvan anklavı həmçinin nəqliyyat təcridi ilə üzləşdi: o zamanlar Naxçıvanı Sovet İttifaqının digər bölgələri ilə birləşdirən yeganə yol Ermənistan-dan keçirdi.

Nəqliyyat yollarının blokadası həmçinin Azərbaycan rəhbərliyinə təsir göstərmək üçün effektiv vasitə oldu. Sentyabrın 25-də Xalq Cəbhəsinin təsiri altında Azərbaycanın Ali Soveti suverenlik barədə qanun qəbul etdi, bu qanuna əsasən sovet qanunlarının yurisdiksiyası "Azərbaycan

¹⁰ L.Yunusova, "Мера ответственности политика", ("Siyasətçinin məsuliyyət həddüdü"), səh. 11.

¹¹ Avet Demuryan və Andrey Pralnikov, "Блокада Армении в эти дни" ("Ermənistanın bu günlərdəki blokadası"), "Московские новости", 40, 1 oktyabr 1989-cu il. "Нагорный Карабах глазами независимых наблюдателей" kitabı ("Dağlıq Qarabağ müstəqil müşahidəçilərin gözü ilə"), səh. 125-127.

SSR-in suveren hüquqlarını pozmadığı halda" Azərbaycana şamil edilir. Bu qanun müstəqilik deklarasiyası olmasa da, mərkəzdən ayrılmaq üçün ciddi addım idi və SSRİ Ali Soveti dərhal onu qeyri-qanuni elan etdi.¹² Oktyabrın 4-də hökumət orqanları daha bir güzəştə gedib Xalq Cəbhəsinin qanuni təşkilat kimi qeydiyyatı aldılar. Xalq Cəbhəsinin liderləri öz növbələrində dəmir yol blokadasını götürməyə razılaşdılar. Buna baxmayaraq, Ermənistan və Azərbaycan arasında nəqliyyat əlaqəsi elə də tam həcmdə bərpa olunmadı.

Xaos doğru

1989-cu ilin son ayında Azərbaycanın paytaxtında siyasi vəziyyət çox sürətlə qızıqırdı. Bakıda qalan ermənilər qorxu içində idilər. 80-ci illərin ortalarında Bakıda iki yüz min erməni yaşayırdı, ermənilər şəhər əhalisinin 10 faizini təşkil edirdi. Demək olar ki, onların hamısı artıq şəhəri tərk etmişdilər. Qalmağa məcbur olan ermənilərin əksəriyyətini qadınlar və təqaüdcülər təşkil edirdi. Bakı erməniləri danışılar ki, 1989-cu ilin dekabrından onlar evdən çox nadir hallarda çıxmağa cəsarət edirdilər. Dul qalmış Bella Saakova Bakı çay qablaşdırma fabrikində işləyirdi. Bella xatırlayır ki, iş yoldaşı hər gün maşınla onun dalınca gəlirdi, çünki o, avtobusda getməyə qorxurdu. "Küçəyə çıxmaq və dayanacaqda dayanıb avtobus gözləmək çox təhlükəli idi, çünki orada cavan oğlanlar dayanırdı və adama elə gəlirdi ki, onlar səni az qala it kimi iyləyirlər. Həyəcan o qədər idi ki, istədin-istəmədin erməni olduğunu gizlədə bilmirdin."¹³

Kommunist partiyasının nominal lideri Vəzirov öz nüfuzunu tamamilə itirmişdi, Lenin meydanında nümayişçilər onun soyadını erməni formasına salıb, rişəndlə onu "Vəziryan" adlandırır, küçələrdə qadın paltarlı müqəvvasını gəzdirdirdilər. Onun əvəzinə məsuliyyəti partiyanın ikinci katibi Viktor Polyaniçko öz üzərinə götürdü. Heç nədən və heç kimdən qorxmayan yekəpər Polyaniçko Bakıya Əfqanıstandan göndərilmişdi. Orada Polyaniçko Sovet İttifaqının baş nümayəndəsi idi, əslində isə ölkəni pərdə arxasından idarə edirdi. O, siyasi manipulyasiyalara meylli idi. Məsələn, bir dəfə o, Xalq Cəbhəsinin mütədil nümayəndələrindən iki nəfəri – Tofiq Qasimovu və Zərdüşt Əlizadəni öz yanına dəvət etdi və onlara təşkilatın proqramına radikal islamın elementlərini salma-

ğlı məsləhət gördü. "New York Times" qəzetinin müxbiri Bill Keller Qasimovun sözlərindən sitat gətirir: "Onun kabinetində Quran var idi, o, onu vərəqləyib dedi: "Quran yaxşı kitabdır." O, daha sonra əlavə etdi: "Bakı üçün Avropa düşüncəsi yerinə düşə bilər, lakin əyalətlərdə İslam çox güclüdür. Siz islam amilini nəzərə almalısınız."¹⁴ Kommunist aparat işçisinin dilindən gələn bu məsləhət çox qəribə və şübhəli görünürdü.

1989-cu ilin dekabrında artıq "radikallar" Xalq Cəbhəsinin tam idarə edirdilər və Polyaniçko öz diqqətini onlara yönəltdi. Onlardan bir neçəsinə Azərbaycan televiziyasında tez-tez efir vaxtı ayrılırdı. İlin sonuncu həftəsində Rumıniyada Nikolay Çauşesku devrildi, bu şəraitdə Azərbaycan rəhbərliyi eyni təhlükədən qorxmağa başladı. Nazirlər Sovetinin sədri olan Ayaz Mütəllibov dekabrın 25-də Vəzirovun təşvişlə ona zəng etməsini xatırlayır:

"O, dedi ki, fəlakət yaxınlaşır və biz Moskvadan kömək istəməliyik... Bizim dəbilqə və dəyənəkləri olan öz daxili qoşunlarımız yox idi... Onlar yalnız Moskvanın əmrinə tabe idilər. Biz Daxili İşlər Nazirliyindən və Nazirlər Sovetindən qoşun göndərməyi xahiş etməli idik, əks halda bədbəxtlik baş verərdi."¹⁵

Lakin fəlakətin qarşısını almaq mümkün olmadı. Dekabrın 29-da Azərbaycanın cənubundakı Cəlilabad şəhərində Xalq Cəbhəsinin fəalları, o cümlədən Nemət Pənahov, şəhər partiya komitəsinin binasını zəbt etdilər. Qarşdurma zamanı onlarla insan yaralandı. Bu hadisələr qarşıdan gələn seçkilərin tarixini müzakirə edən Respublika Ali Sovetinin sessiyasını yarıda qoydu. Növbəti faciə Naxçıvanda baş verdi. Muxtar respublikaya yetişən Pənahov sakinləri İran sərhədində sədləri dağıtmağa və nəzarət qüllələrini yandırmağa sövq etdi. İranda yaşayan azərbaycanlı qardaşları ilə uzun illər ərzində birinci dəfə görüşməkdən vəcdə gələn minlərlə azərbaycanlı sərhədi keçdi. Lakin sovet rəhbərliyinin reaksiyası sərt oldu. Moskva bu özbaşmalığı pislədi, mərkəzi mətbuatda xəbər verilmirdi ki, azərbaycanlılar islam fundamentalizminə qoşulmağa tələsirlər.

¹² Swietochowski, "Russia and Azerbaijan" ("Rusiya və Azərbaycan"), səh. 201.

¹³ Saakova ilə müsahibə, 14 dekabr 2000-ci il.

¹⁴ Bill Keller. "Did Moscow incite Azerbaijanis? Some see a plot" ("Məgər Moskva azərbaycanlıları qızıdırıb? Bəziləri sui-qəsdən şübhələnir") The New York Times, 19 fevral 1990-cı il.

¹⁵ Mütəllibovla müsahibə, 30 may 2000-ci il.

Qanlı yanvar. Birinci hissə.

Azərbaycanda 1990-cı ilin "Qanlı Yanvarı" başlayanda kütləvi zorakılığın həyəcan doğuran əlamətləri artıq sezilirdi: hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən müdafiəsiz qalmış ermənilər; Xalq Cəbhəsində mötədillərin radikallar tərəfindən sıxışdırılması; hakimiyyəti əlindən verən və yenedən özünə qaytarmağa can atan yerli partiya rəhbərliyi; Azərbaycanın Sovet İttifaqı tərkibindən çıxmasına imkan verməmək üçün hər bir addıma hazır olan Moskva rəhbərliyi.

Qarabağdan gələn xəbərlər vəziyyəti daha da gərginləşdirirdi. Yanvarın 9-da Ermənistan parlamenti Dağlıq Qarabağı öz büdcəsinə daxil etmək qərarına səs verdi və əlbəttə ki, bu addım azərbaycanlıları qəzəbləndirdi. Qarabağın şimalında – Xanlar və Şaumyan rayonlarında ermənilərlə azərbaycanlılar arasında toqquşmalar baş verdi, insanlar girov götürüldü, daxili qoşunların dörd əsgəri öldürüldü.¹⁶

Yanvarın 6-7-də Xalq Cəbhəsi parçalandı. Mötədil baxışlarına sadıq qalan ziyalılardan ibarət kiçik qrup təşkilatın tərkibindən çıxdı və Leyla Yunusova və Zərdüşt Əlizadənin rəhbərliyi altında Sosial-Demokrat Partiyasını yaratdı. Cəbhənin tərkibində qalanlar isə Lenin meydanında kütləvi nümayişlərə başladılar, lakin onlar da artıq iki dəstəyə bölünmüşdülər. Moskvadan Bakıya daha bir neçə min nəfərlik daxili qoşun kontingenti göndərildi.

Yanvarın 11-də Xalq Cəbhəsinin bir qrup radikalı Lənkəran şəhərində bir neçə inzibati binanı zəbt etdi və hakimiyyəti ələ keçirdi. İki gün sonra vəziyyəti aydınlaşdırmaq üçün hadisə yerinə göndərilmiş "Bakinskiy Raboçiy" qəzetinin müxbiri şəhərdə sovet hakimiyyətinin devrilməsinin şahidi oldu:

"Mən əvvəlcə şəhər partiya komitəsinin birinci katibi Y.Rzayevlə görüş təyin etdim və sonra raykomun binasına getdim. Lakin qapıda silahlı adamlar durmuşdu. Məni içəri buraxmadılar və onlardan biri mənə yaxınlaşıb dedi: "Raykom artıq yoxdur. Burda heç kim işləmir. İçəri girməyə icazə verilmir."¹⁷

Yanvarın 12-də Polyaniçko yeni təzadlı plan irəli sürdü. Onun Xalq Cəbhəsi ilə apardığı danışıqların nəticəsində respublika sərhədlərini er-

¹⁶ Bakatın, "Дорога в прошедшем времени" ("Yol keçmiş zamanda"), səh. 174.

¹⁷ Z. Cabbarov, "Тревожный январь в Ленкорани" ("Lənkərandə həyəcanlı yanvar"), "Бакинский рабочий", 17 yanvar, 1990-cı il, "Черный январь" kitabında yenidən dərc edilib, səh. 70-74.

məni təcavüzündən qorumaq üçün Azərbaycanda "Milli Müdafiə Şurası"nın yaradılacağı bəyan olundu. Komitənin beş liderindən dördü Xalq Cəbhəsinin radikal qanadını təmsil edirdilər və əsl mənada Azərbaycanda kommunist partiyası rəhbərliyinin qəddar düşmənləri idilər.¹⁸ Onlardan ikisi – Nemət Pənahov və Rəhim Qaziyev yerli televiziya da çıxış etdilər. Pənahov bəyan etdi ki, Bakı evsiz qaçqınlarla doludur, lakin minlərlə erməni hələ də rahatlıq içində yaşayır, bununla da o, əhalini ermənilərə qarşı yönəlmiş zorakılığa təhrik etdi.

Səhəri gün, yanvarın 13-də Bakını anti-erməni basqınları bürüdü. Böyük izdiham Lenin meydanında mitinqə toplaşmışdı, axşam isə bir qrup insan nümayişçilərdən ayrılıb ermənilərə hücum etməyə başladı. Sumqayıtda olduğu kimi, hücumçuların əməlləri xüsusi qəddarlıqla seçilirdi: şəhərin mərkəzində yerləşən erməni məhəlləsi kütləvi qırğın məkanına çevrildi. Adamları hündür mərtəbəli evlərdən yerə atırdılar, kütlə ermənilərə hücum edib onları ölənə kimi döydü. Minlərlə erməni milis bölmələrində və hərbcilərin mühafizəsində olan geniş "Şəfəq" kinoteatrında sığınacaq tapdılar. Oradan onları soyuq və küləkli dəniz limanına gətirib, bərələrdə Xəzərin o tayına göndərdilər. Növbəti günlər ərzində Türkmənistanın Krasnovodsk şəhəri minlərlə döyülmüş və qorxuya düşmüş qaçqınları qəbul edirdi. Orada artıq onları Yerevana aparmaq üçün təyyarələr gözləyirdi. Ermənistanda və Azərbaycanda qarşılıqlı etnik təmizləmələr bu dəhşətli hadisələrlə başa çatdı.

Bakı basqınlarında təxminən doxsan erməni qətlə yetirildi. Tələfatın sayını yoxlamaq çətindir, çünki sonrakı günlər Bakıda daha böyük xaos hökm sürürdü, rəsmi təhqiqat isə hələ də aparılmayıb. Bundan savayı, Bakı erməniləri Ermənistana, Rusiyaya, Türkmənistana yayıldılar, qocalardan bir neçəsi bərələrdə və Yerevan xəstəxanalarında dünyasını dəyişdi.¹⁹ Əlbəttə, hökumət orqanları ermənilərin təxliyəsinə təşkil etməsəydilər, qurbanların sayı daha çox olardı.

Bakı basqınları ilə bağlı bir çox narahat edən suallar meydana çıxır: məsələn, nə üçün Azərbaycanda hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan tərəflərdən heç biri qan tökmənin qarşısını almağa cəhd göstərmədi? Öncə Moskvadan Bakıya daxili qoşun bölmələri göndərilmişdi, lakin nədənsə onlar da bu hadisələrə qarışmadılar. Hüquq müdafiəçisi Arzu Ab-

¹⁸ Nemət Pənahov, Etibar Məmmədov, Rəhim Qaziyev və Əbülfəz Elçibəy.

¹⁹ Arif Yunusovun hesablamalarına əsasən, ölənlərin ümumi sayı 86 nəfər idi, onlardan 66 nəfəri Bakıda, 20 nəfəri isə sonradan dünyalarını dəyişiblər.

dullayeva xatırlayır ki, o, bir ermənini kütlənin əlindən qurtarmaq üçün milisə müraciət edəndə, milis işçisi ona belə demişdi: "Bizə əmr edilib ki, qarışmayaq."²⁰ Danışır ki, yazıçı Yusif Səmədoğlu Mərkəzi Komitəyə zəng vurub bu məsələyə qarışmalarını xahiş edəndə, ona cavab vermişdilər ki: "Qoy qırınsınlar!"²¹

Viktor Polyaniçkonun Milli Müdafiə Şurasının yaradılmasında radikal millətçilərlə qəribə əməkdaşlığı hökumət orqanlarının Xalq Cəbhəsi ilə sövdələşdiklərinə dair şübhələr oyatdı. Radikallardan biri – Etibar Məmmədov deyirdi ki, onlar qanuni yolla əllərinə silah götürmək şansını sadəcə əldən verə bilməzdilər. Pənahov öz növbəsində bildirdi ki, "biz özümüz televiziya ilə çıxış etmək üçün müraciət etdik ki, əhali arasında gərginliyə son qoyaq və tədbirlər görək", lakin onun efirdə çıxışından sonra gərginlik daha da artdı. Daha sərt şərhərdən birinə görə, Azərbaycanın Partiya rəhbərliyi öz hakimiyyətini itirməmək üçün Xalq Cəbhəsi ilə əməkdaşlığa başladı və onun enerjisini "vətənpərvərlik" məcrasına yönəltməyə çalışdı. Digər versiyaya əsasən, Polyaniçko Xalq Cəbhəsini nüfuzdan salıb və sonradan əzmək üçün onu zorakılığa təhrik edən "təxribat" planlaşdırmışdı.

Xalq Cəbhəsinin basqınlarda rolu barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bakıdan olan erməni qaçqınları "qanlı yanvar" haqqında bəhs edərkən, yekdilliklə "Xalq Cəbhəsinin adamlarını" – onun saqqallı cavan üzvlərini basqınlarda günahkar bilirlər. Xalq Cəbhəsinin fəalları isə buna qarşı çıxıb bildirirlər ki, onlar ermənilərin xilas edilməsinə yardım göstəriblər. Çox güman ki, hər iki versiya doğrudur, çünki Xalq Cəbhəsinin sıraları o vaxtlar çoxsaylı və, eyni zamanda, formalaşmaqda idi. Xalq Cəbhəsindən ayrılan Z.Əlizadə və L.Yunusova radikal qanadın rəhbərlərinə qarşı daha konkret ittihamlar irəli sürüb, onları yaxınlaşan zorakılığın qarşısını almaq üçün heç bir tədbir görməməkdə günahlandırır. Z.Əlizadə deyir ki, basqınlar başlamazdan bir neçə gün öncə Rəşid Behbudov küçəsində Xalq Cəbhəsinin qərargahı qarşısında ermənilərin ünvanları olan siyahılar asılmışdı. Onları cırandan sonra kimsə bu siyahıları yenidən asdı. Əlizadə sözünə davam edərək söylədi:

"Şuranın iclası bitdikdən sonra hamı bütün şəhərin iştirak etdiyi mitinqə getdi. Mitinqdə dalbadal anti-erməni şüarları səslənirdi, sonuncu çağırış isə belə idi: "Ermənisiz Bakıya eşq olsun!". Bu şüar Xalq Cəbhəsi-

nin mitinqində səslənmişdi. Elə nümayiş vaxtı Bakıda ermənilərə qarşı basqınlar başladı. Xalq Cəbhəsinin liderləri buna görə cavabdehdirlermi? Məncə, hə."

Qanlı yanvar. İkinci hissə.

Ermənilər Bakıdan qovulduqdan sonra Moskva və Xalq Cəbhəsi arasında münasibətlərə aydınlıq gətirməyin məqamı çatdı. Hələ basqınlar bitməmiş, yanvarın 14-də vəziyyəti nəzarətə almaq üçün Qorbaçovun yaxın siyasi silahdaşı Yevgeni Primakovun başçılığı ilə Siyasi Büronun nümayəndə heyəti Bakıya gəldi. Şəhər kənarında kazarmalarda yerləşdirilmiş çoxminli qoşunlara şəxsən komanda etmək üçün SSRİ müdafiə naziri Dmitri Yazov həmçinin bura gəldi. Dağlıq Qarabağda, Azərbaycanın və Ermənistanın sərhədyanı rayonlarında və Gəncədə fəvqəladə vəziyyət tətbiq etmək qərarı verildi, lakin nədənsə bu qərar Bakıya şamil olunmadı.

Bakı küçələrində millətçi hərəkatın fəalları aqalığ edirdilər. Şəhər kənarındakı əsgər kazarmalarına aparan yollarda onlar yük maşınlarından və beton bloklardan barrikadalar qurmuşdular. Yanvarın 17-də onlar Mərkəzi Komitənin binası önündə bütün yolları bağlayıb, fasiləsiz mitinqə başladılar. Binanın önündə dar ağacı peyda oldu, lakin onun əsl məqsədi – hədə-qorxu və ya həqiqi edam aləti olması – elə də sirr olaraq qaldı. Moskva emissarları və Xalq Cəbhəsinin rəhbərliyi üstüörtülü oyun aparırdılar. Siyasi Büronun nümayəndələrindən biri Andrey Qirenko o günləri belə xatırlayır:

"Biz Elçibəy və Xalq Cəbhəsinin başqa liderləri ilə görüşdük. Primakov və mən onları qəbul etdik, onlarla söhbət etdik. Mənə aydın oldu ki, Vəzirov nəzarəti tamamilə itirib. Mən həmin gecə baş vermiş hadisələrin ərafəsində Xalq Cəbhəsinin fəallarından biri ilə görüşdüm. Aydın idi ki, qoşunlar blokada vəziyyətində çox qalmayacaqlar. Mən ona yalvardım ki, yollarda və aerodromlarda barrikadaları yığışdırsınlar, insanları qoşunlarla təhlükəli qaradurmada xilas etsinlər."²²

Risk böyük idi. Etibar Məmmədovun sözlərinə görə, Primakov Azərbaycanın Sovet İttifaqı tərkibindən çıxmasına razı olmayacağı haqqında onlara xəbərdarlıq etdi və qoşun yeridəcəyinə işarə etdi: "Primakov mə-

²⁰ Arzu Abdullayeva ilə müsahibə, 11 aprel 2000-ci il.

²¹ Arzu Abdullayeva və Zərdüşt Əlizadənin danışdıqlarına əsasən.

²² Qirenko ilə müsahibə, 2 iyun 2000-ci il.

nə dedi ki, "Siz müstəqilliyin bir addımlığındasınız."²³ Lakin qoşunlar yeritmək haqqında qərar hələ qəbul edilməmişdi. Deyilənlərə görə, Primakov Qorbaçova zəng edib onu razı salmağa çalışırdı ki, hərbi müdaxiləyə icazə verməsin.²⁴

Nəhayət, Qorbaçov və onun güc nazirləri yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə Bakıya qoşun yeritməyi qərarlaşdırdılar. Gecəyarı fəvqəladə vəziyyət tətbiq olundu. Lakin şəhər sakinləri bundan xəbərsiz idilər, çünki axşam saat 7:30-da televiziya stansiyasının enerji bloku partladıqdan televiziya yayımı kəsilmişdi. Bu təxribatı çox güman ki, xüsusi xidmət orqanları təşkil etmişdilər. Nəticədə, bakılıların əksəriyyəti fəvqəladə vəziyyət barədə yalnız səhər saat 5:30-da radiodan və vertolyotlardan atılmış vərəqələrdən xəbər tuta bildilər.²⁵

Lakin artıq çox gec idi. Gecəyarından çox keçməmiş əsgərlər və tanklar hərbi hissədən çıxıb şəhərə tərəf irəlilədilər. Şəhərə cənub tərəfdən daxil olan qoşunların böyük hissəsi yerli qarnizonlardan idi və şəhərə atəş açmadan girə bildilər. Şimaldan gələn qoşunlar şəhərə elə daxil oldular ki, elə bil Bakı düşmən əlində idi. Tanklar yollarındaki avtomobilləri və hətta təcili yardım maşınlarını basaraq barrikadalardan keçirdi. Şahidlərin sözlərinə görə, əsgərlər qaçan adamları atəşə tutur, yaralıları süngüləyir və güllələyirdilər. Dinc sakinlərlə dolu avtobus gülləborana tutuldu, bir çox sənişinlər, o cümlədən on dörd yaşlı qız qətlə yetirildi.

Yanvarın 20-nə keçən gecə 130 nəfərə yaxın öldürülmüş, yüzlərlə insan yaralanmışdı. Sonradan araşdırmalar aparan Moskvadakı "Şit" ("Qalxan") adlı müstəqil hərbi qrup belə bir nəticəyə gəldi ki, Sovet ordusu sovet şəhərinin sakinlərinə qarşı əsl müharibə aparıb. Qrup hərbi əməliyyata şəxsən başçılıq etmiş müdafiə naziri Dmitri Yazova qarşı cinayət işi açmaq tələbi ilə çıxış etdi. Həmin gün həmçinin ən azı 21 əsgər dünyasını dəyişdi. Lakin indiyə kimi tam aydın deyil ki, bu, necə baş verib: ola bilsin, etiraza qalxan insanlar silahlı müqavimət göstəriblər, lakin bəzi əsgərlər qaranlıq şəhərdə qarışıqlıq ucbatından öz yoldaşlarının açdığı atəşin qurbanı ola bildilər.

²³ Məmmədovla müsahibə, 22 noyabr 2000-ci il.

²⁴ Primakovun Qorbaçovla telefon söhbətinin şahidi olan Vyaçeslav Mixaylova əsasən.

²⁵ Məlikovun "Я обвиняю" ("Mən ittiham edirəm") kitabında nəşr edilmiş "Şit" ("Qalxan") həbi-analitik qrupunun hesabatından, səh. 176-179. Bəzi təfəsilatlar 20 yanvar hadisələri barədə ən dolğun məlumat mənbəyi olan Məlikovun sənədlər və məqalələr toplusundan götürülüb.

Nəticələr

SSRİ tarixində ilk dəfə idi ki, sovet silahlı qüvvələri sovet şəhərinə – Bakıya hərbi müdaxilə etdilər. Bu, həm Azərbaycan, həm də Sovet İttifaqı üçün böyük faciə oldu. Ordu hissələri cəmi bir neçə saat ərzində şəhəri tam nəzarətə aldı və Moskvanın hakimiyyəti bərpa edildi. Lakin Moskva məhz elə 1990-cı il yanvarın 20-də Azərbaycanı itirdi. Bütün Bakı əhalisi gecə qətlə yetirilənlərin kütləvi dəfn mərasiminə toplandı. Onlar şəhərin hündür hissəsində salınmış Şəhidlər Xiyabanında basdırılan ilk şəhidlər oldular. Kommunist partiyasının minlərlə üzvü öz partiyalarını yandırdı, Azərbaycan Ali Sovetinin sədri Elmira Qafarova isə "hərbi canilərin" əməllərini pislədi.

"Qanlı yanvar" hadisələrinin əks-sədası bütün ölkəyə yayıldı. Hərbi müdaxilə Sovet İttifaqını bürüyən problemlərin öhdəsindən gələ bilməyən mərkəzin bacarıqsızlığını üzə çıxartdı. Fəvqəladə vəziyyətin erməni basqınlarının qarşısını almaq üçün deyil, yalnız ermənilərin Bakını tamamilə tərk etdiklərindən sonra elan edilməsi hökumət orqanlarının tam məənviyyatsızlığından və ya səriştəsizliyindən, ya da hər ikisindən xəbər verirdi. Xalq Cəbhəsinin meydan oxumasına hökumət orqanlarının öncə tərəddüdü, sonra isə qəddar reaksiyası Sovet İttifaqında bir neçə bir-birindən fərqli güc mərkəzlərinin mövcudluğunu meydana çıxartdı. Bu qruplaşmaların hər birinin ayrı-ayrı məqsədləri var idi, Qorbaçov isə onların arasında götür-qoy edirdi.

Kommunist partiyası qısa müddətlik hakimiyyətə qayıtdı. Xalq Cəbhəsinin onlarla fəali və bir az əvvəl hökumətin icazəsi ilə yaradılmış Milli Müdafiə Şurasının üzvləri həbs edildi. Etibar Məmmədov mətbuat konfransı keçirmək üçün Moskvaya gedərkən saxlanıldı. Nemət Pənahov İranda gizləndi (bəlkə də ona gizlənməyə icazə verildilər). Naxçıvanda qarşudurma bir neçə gün davam etdi. Sovet İttifaqında ilk dəfə birtərəfli qaydada öz müstəqilliyini bəyan edən elə məhz Naxçıvan oldu, lakin çox keçməmiş burada da Xalq Cəbhəsinin müqavimətini qırdılar. Kəskin əsəb gərginliyi keçirmiş Kommunist partiyasının birinci katibi Vəzirov paytaxtı tərk edib Moskvaya qaçdı, onun əvəzinə birinci katib vəzifəsinə Ayaz Mütəllibov seçildi. Polyaniçko ikinci katib vəzifəsini və "boz kardinal" statusunu özündə saxladı.

Fevralın 4-də Mütəllibov Qorbaçovla görüşmək üçün Moskvaya yollandı. Elə həmin gün "Pravda" qəzeti Heydər Əliyevi Brejnev dövrünün korrupsiyaya uğramış qalığı adlandıraraq sərt ittiham atəşinə tutdu. Heç

şübhəsiz, məqalənin dərc edilməsi qəsdən Mütəllibovun səfəri ilə eyni vaxta salınmışdı. Bununla belə, Mütəllibov özü təsdiq etdi ki, heç nəyə baxmayaraq onun Əliyevlə görüşü baş tutdu və onlar gecə saat üçə qədər söhbət etdilər.

Yeni partiya rəhbərinin rəğbətdə olmayan Əliyevlə görüşməsi Əliyev Azərbaycanı güclü pərdəarxası sima kimi öz nüfuzunu saxladığından xəbər verirdi. Onun yanvar hadisələri ilə əlaqəli olub-olmaması özü-özlüyündə maraqlı məsələdir, lakin indiyə kimi heç kəs bu məsələni əsaslı surətdə araşdırmayıb. Əliyevin sözlərinə görə, nümayişlərin ən qızgın çağы Qorbaçov ona zəng edib "adamlarını Bakının küçələrindən yığışdırmağı" və açıq bəyanat verməyi xahiş etmişdi. Əliyev ona cavab verdi ki, o, Moskvadadır və Azərbaycanda baş verən hadisələrlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Əliyevə zəng edən Qorbaçov əmin idi ki, Əliyev Bakıda gizli təsir mexanizmlərinə malikdir. Əliyevin basqılara qədər rolundan asılı olmayaraq o, Qanlı Yanvar hadisələrindən yenidən hakimiyyətə gəlmək üçün məharətlə istifadə etdi. 20 yanvar qantökməsindən sonra o, Moskvadakı Azərbaycan nümayəndəliyində mətbuat konfransı çağırdı və qoşunların Bakıya daxil olmasını pislədi.²⁶

Azərbaycan şok və dalğınlıq içində idi. Müxalifət qanlı məğlubiyyətin yekunlarını vurarkən, İsa Qəmbər, Hikmət Hacızadə və Sabit Bağirov kimi Xalq Cəbhəsinin mötədil mövqeli üzvlərinin nüfuzu artmaqda idi. Hacızadə deyir ki, "radikallar, şizofreniklər nəhayət başa düşdülər ki, hər şey elə də asan deyil, inqilab yolu ilə hakimiyyəti ələ keçirmək mümkün deyil. Bu, onlar üçün ciddi zərbə idi. Onlar sonda hakimiyyətə gələn liberallarla, liberal rəhbərliklə barışmağa məcbur oldular."²⁷

²⁶ 1990-cı ilin yanvar hadisələri və H.Əliyevin fəaliyyəti onun karyerasının tədqiqatçıları üçün münbit tədqiqat obyektidir. Əgər onun doğrudan da hər hansı bir planı olsaydı, çox güman ki, bu plana əsasən onun himayədarlığında olan Həsən Həsənov Azərbaycanın yeni partiya rəhbəri olmalı idi. Partiya iyerarxiyasında yüksək vəzifə tutan Həsənov yanvarın 8-də, böhranın ilkin çağlarında Bakıda Moskva əleyhinə açıq çıxış etmişdi. Bu, Xalq Cəbhəsinin bəzi üzvləri üçün MK-nin birinci katibi Vəzirovun əvəzinə Həsənovu təklif etməyə signal oldu. Əgər bu fərziyyə doğrudursa, çox güman ki, bu da Əliyevin işi idi. Lakin Həsənov açıq səsvərmədə Mütəllibova uduzdu, bununla belə, sonradan Əliyev onu öz hökumətində xarici işlər naziri təyin etdi. Qanlı hadisələrdən sonra Əliyev Moskvadakı Azərbaycan nümayəndəliyində Etibar Məmmədovu həbsindən az öncə qəbul etdi. H.Əliyev və E.Məmmədovun qarışma müxaliflik və əməkdaşlıq tarixçəsini diqqətlə izləyənlərin fikrincə, bu görüş onların gələcək alyansının əsasını qoydu.

²⁷ Hacızadə ilə müsahibə, 15 noyabr 2000-ci il.

Fəsil 7.

BAKİ. OLAYLARLA ZƏNGİN TARİX.

2000-ci ilin soyuq yaz günü Bakı buxtasının üzərində yüksələn tərədəki şam ağaclarının altında bir qrup azərbaycanlı durmuşdu. Hamı uzun qara plaş geyinmiş, əllərində qərənfil tutmuşdu, onlar söhbətləşir və kimisə gözləyirdilər. Biz keçmiş Kirov parkında – hazırki Şəhidlər Xiyabanının girişində dayanmışdıq. 1990-cı ildə 20 yanvar hadisələrinin yüz otuz qurbanını dəfn etmək üçün burada xiyaban salındı. Hər il həmin gün on minlərlə insan xiyabana gəlir və Bakını zəbt edən sovet qoşunlarının qurbanı olmuş həmvətənlərini yad edirlər.

Əgər bu gün yanvarın 20-si olsaydı, Bakıda milli matəm və anım mərasimləri keçirilərdi. Lakin bu gün martın 31-dir və Şəhidlər Xiyabanına gələnlər bu yaxınlarda Azərbaycan xalqının iztirabları xatirəsinə elan olunmuş Soyqırım gününü qeyd etmək üçün xüsusi dəvət alıblar.

Azərbaycanlıların öz düşüncəsində Azərbaycan milləti uzun əzab-əziyyətlərin əsnasında yaranıb. 18-ci əsrdə Cənubi Qafqazdan İranın şimalına kimi uzanan ərazidə yarımüstəqil xanlıqlar əmələ gəldi. Hökmdarların türkdilli olduqlarına baxmayaraq, bu xanlıqlar Osmanlı imperiyası yox, Fars imperiyasının tərkibində idilər. Bu xanlıqların irsi, yəni mərkəzi hökumətə yox, yerli hökmdara tabelik irsi elə bizim dövrümüzdə də güclü yerlibazlıq ənənələrində yaşamaqdadır. 1828-ci ildə Türkmənçay sülh sazişini bağlayan ruslar xanlıqları ləğv etdilər və Araz çayı boyunca yeni sərhəd çəkib azərbaycanlıları iki yerə böldülər. 1917-ci il inqilabından sonra Azərbaycan qısa müddətə Rusiyadan müstəqillik qazandı, lakin birinci Azərbaycan respublikasına 1920-ci ildə bolşeviklər qəddarcasına son qoydular və Rusiya yenidən Azərbaycanda hökmranlıq etdi.

Maraqlıdır ki, Azərbaycan xalqının milli kimliyini müəyyən edən əsas xüsusiyyətlər də tamamilə ziddiyyətlidir. Azərbaycanlılar mənşəcə türk olsalar da, etiqaat cəhətdən şiə müsəlmanlarıdır və böyük fars irsinə malikdirlər, eyni zamanda sovet dövrü onlarda dərin iz qoymuşdur. Bütün bunlar kənar müşahidəçini çaş-baş sala bilər. Məsələn, iyirminci əsr bo-

yu Azərbaycan dilinin yazı forması bir-birinin ardınca ərəb, latın və kiril əlifbalarının üzərində quruldu. İndi azərbaycanlılar yenidən, çətinliklə də olsa, latın qrafikasına qayıdılar. Bir çox azərbaycanlılar hələ də öz suverenliklərinin möhkəmliyində əmin deyirlər, buna görə də bir çoxları Dağlıq Qarabağ müharibəsini onların yeni yaranmış dövlətini parçalamaq cəhdi kimi qəbul edirlər.

Azərbaycanlılar müəyyən dərəcədə haqlıdırlar ki, dünya onların əzablarından xəbərsizdir. 1988-1989-cu illərdə təxminən 200 min azərbaycanlının Ermənistandan zorla çıxarılması nə sovet, nə də beynəlxalq mətbuatda lazımınca işıqlandırılmamışdı. 1940-cı illərdə təxminən 50 min azərbaycanlının Ermənstandan deportasiyası haqqında yalnız bəzilərin xəbəri var. Bundan əvvəl isə 1918-1920-ci illərdə minlərlə azərbaycanlı qanlı toqquşmaların qurbanı oldular. 1998-ci ildə prezident Əliyev bütün bu hadisələrin qurbanı olan insanların xatirəsini yad etmək üçün Azərbaycan xalqının Soyqırım gününü elan etdi. Anım günü üçün 31 mart seçildi: 1918-ci ildə məhz həmin gün Bakıda müsəlmanlara qarşı qırğınlar başlamışdı.

Bütün bu hadisələri əks etdirmək üçün soyqırım sözünün seçilməsi ona işarə edir ki, əsas məqsəd keçmişin hadisələrini xatirələrdə saxlamaqdan daha çox müasir zamanda siyasət yeritmək idi. Əsas fikir bundan ibarət idi ki, əgər Ermənistanın Soyqırım günü varsa, azərbaycanlıların niyə belə bir günü olmasın? Əliyev bu termindən istifadə etməklə iki iztirab çəkmiş xalq arasında duelə başladı.

30 mart 2000-ci il mətbuat konfransında Əliyevin milli məsələlər üzrə müşaviri Hidayət Orucov dueli açıq elan etdi. "Turan" informasiya agentliyinin məlumatına əsasən, Orucov erməni itkilərinin statistikasını kölgədə qoyan sarsıdıcı rəqəmlər söylədi: təxminən iki milyon yarım azərbaycanlı "iyirminci əsrdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımın" qurbanları olublar. Məlumatda deyilir: "Müşavirin bəyan etdiyi kimi, Rusiya imperiyasının dəstəyi olmadan ermənilər azərbaycanlıların bu cür kütləvi qırğınına həyata keçirə bilməzdilər. O, bəyan etdi ki, tarixi saxtalaşdırmaqla ermənilər dünyadan həqiqəti gizlətməyə və özlərini günahsız qurban kimi qələmə verməyə cəhd göstərirdilər."¹ Er-

məni-Azərbaycan münaqişəsinin siyasi dili heç bir mənaviyyat kateqoriyasını tanımır.

Şəhidlər Xiyabanında təntənəli mərasimin başlanmasına az qalırdı. Səkinin kənarında bir-birinin ardınca xarici diplomatları daşıyan limuzinlər dayanırdı. ABŞ-ın səfiri "Şevrole" markalı maşından, zeytun rəngli pləş geyinmiş Rusiya səfirliyinin işlər vəkili qara "Volqa" dan düşdü. Biz bir adamı gözləyirdik, hamı bu adamın kim olduğunu bilirdi. Nəhayət ki, prezident Heydər Əliyevin korteji göründü. Hündür və bir qədər arıqlamış Əliyev maşından düşdü və səfirlərin cərgəsi önündən onların əllərini sıxaraq keçdi. Hara getməyindən asılı olmayaraq, kütlə ehtiramla onun qarşısında aralanıb yol verirdi və onun ətrafında yaranmış boşluq sanki onun təklüyündən xəbər verirdi. Onun önündə gedən əsgərlər iri qırmızı əklil aparırdılar. Əliyev nəfəs alətlərindən ibarət orkestrin çaldığı hərbi marş sədələri altında uzun xiyabanla üzü əbədi məşələ doğru addımlayırdı.

Nəhayət, kütləyə onun ardınca getmək izni verildi və insan axını yavaş-yavaş xiyaban boyu irəliləməyə başladı. Biz 1990-cı il 20 yanvar və Qarabağ müharibəsi qurbanlarının qəbirlərinin önündən keçdik. Qəbir daşlarının üzərinə ölənlərin şəkilləri vurulmuşdu. Əksəriyyəti kamuflyaj, ya açıq yaxalı köynək, ya da ağ-mavi zolaqlı matros köynəkləri geyinmiş cavanlar idi. İnsanlar gül qoymaq üçün ayaq saxlayırdılar.

Mərasim zamanı emosiyalar gözə çarpmırdı. Lakin qəflətən kütlə arasından başı bağlı bir qadın abidələrdən birinin üstünə qaçıb, əlləri ilə onu döyəcləyib, möhkəm qucaqladıqdan sonra hönkürtü ilə ağlamağa başladı. Onun "ay-ay-ay" çığıraraq ürəksızan feryadı elə bil dərin dərd quyusundan gəldi. Burada basdırılan onun əri idimi? Bəlkə də. Daşın üzərində mərhumun doğum tarixi kimi 1933-cü il göstərilmişdi, qadın da həmin yaşda olardı. Ağ plaşda olan qırx yaşlı digər qadın yəgin ki, qızı idi, ona yaxınlaşıb, sakitcə onu çiynlərindən qucaqlayıb sakitləşdirmək istəyirdi. Bu qadının kədəri rəsmiliyin buzunu qırdı. Kütlə indi daha yavaş gedirdi, insanlar ümumi dərdə acıyan baxışlarla bir-birinə baxıb, yavaşca danışırdılar.

Milyonların yaşadığı Bakı Azərbaycanın paytaxtı və hökumətin yerləşdiyi şəhərdir, lakin Bakı yalnız bu yaxınlarda həqiqi Azərbaycan şəhərinin özəlliklərini alıb. Sonuncu yüzillik ərzində Bakının bütün sakinləri özlərini xüsusi millətin nümayəndələri hesab edirdilər. Şahmat üzrə dünya çempionu Qarri Kasparov burada anadan olub. Atası yəhudi, anası

¹ "Turan" informasiya agentliyinin məlumatı, 31 mart 2000-ci il, "BBC Monitoring" in dərc etdiyi kimi.

ermənidir. Lakin ondan milliyəti barədə soruşduqda rus dilində "bakinets" deyə cavab verirdi. Bir çox bakılılar Azərbaycan dilindən daha çox rus dilinə üstünlük verirlər. Cümlənin sonunda intonasianı qaldıran bakılılar rus dilinə süzgül cənub özəlliyi qatırlar.

Şəhərin kosmopolit görünüşü və üslubu 19-cu əsrin sonunda neft bumu sayəsində formalaşdı. Bu illər ərzində Bakı dünya neft hasilatının yarısını verirdi. Onlarla millətin immiqrantları yeni sənayedə işləmək üçün şəhərə gəldilər. Nağıllardakı kimi "kasıblıqdan zənginliyə" yüksələn ən məşhur qəhrəmanlardan biri Zeynalabdin Tağıyev idi. Tağıyevə məxsus torpaq sahəsində neft tapıldıqdan sonra bu savadsız kəndli müsəlman ağılasıgmaz dərəcədə varlandı və şəhərin ən görkəmli mesənəti və filantropu oldu, "müsəlman aləminin ilk operası" - "Leyli və Məcənnun"un səhnələşdirilməsini maliyyələşdirdi.

Bu cür pul ətrafında dolaşan əhval ruhiyyədə inkişaf edən Bakı 1918-ci ildə "dünyada ilk müsəlman demokratik respublikası"nın paytaxtına çevrildi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu respublika Böyük Britaniyadan əvvəl qadınlara seçki hüququnu vermişdi. Burada eyni zamanda həm müsəlman, həm də müasir insan olmaq mümkün idi, sadəcə bir qədər diribaş olmaq tələb olunurdu. "Əli və Nino" kitabının baş qəhrəmanı Əli xanın surəti klassik Bakı müsəlmanının təcəssümüdür. Əli xan öz fərs kökləri ilə fəxr edir, lakin bununla bərabər Bakının yeni texnologiyaları və progressiv siyasəti ilə qürur hissi keçirir. O, uşaqlıqdan sevdiyi gürcü qızı ilə ailə qurur. Lakin iyirminci əsrin insanı olmasına baxmayaraq, onun gürcü, xristian zövcəsi İçəri Şəhərdəki evlərindən bütün xalçaları çıxarıb, Avropa mebeli üçün yer hazırlayanda, Əli xan kədərlənir.

Bakıda millətlərin və siyasi cərəyanların qarışığı özünü şəhər memarlığında da büruzə verir. İçəri Şəhərin orta əsrlərdə binövrəsi qoyulan dar küçələrindən keçib, keçən əsrdə tikilmiş kiçik Praqaya düşürsən. Şəhər mərkəzindən keçən bu əsas küçənin adı bir neçə dəfə dəyişdirilib, indi "İstiqlaliyyət" adlanır. Burada bütün mümkün arxitektura üslublarının qarışığı ilə rastlaşırsan, psevdovenesian sarayının yanında şəhər meriyasının əzəmətli qotik portiki ucalır. Bu şəhərdə üsluba böyük əhəmiyyət verilir. Hər axşam bahalı italyan kostyumları və "Beneton" köynəkləri geyinmiş sakinlərin qol-qola girib Xəzərin sahilindəki bulvarda gəzdiklərini görəndə, respublika müstəqillik qazandıqdan sonra azərbaycanlıların orta həyat səviyyələrinin kəskin surətdə aşağı düşməsinə inanmaq çətindir.

Lakin bu irəliləmə çox baha başa gəldi, Bakı qanlı millətlərarası qırğınlar şəhəri kimi məşhurlaşdı. Ən kəskin qarşıdurma halları Rusiya imperiyasının zəiflədiyi vaxta təsadüf etdi, o zaman ermənilər və azərbaycanlılar bir-birlərindən ehtiyat edirdilər. Əgər ermənilər azərbaycanlılardan türk ordusunun öncül dəstəsi kimi ehtiyatlandırdılarsa, azərbaycanlılar erməniləri Rusiyanın "beşinci kolonna"sı hesab edirdilər. 1905-ci ilin fevralında "tatar-erməni savaşı" adlandırılan qırğın yüzlərlə insanın həyatına son qoydu. İngilis yazıçısı C.D.Henri qırğından bir neçə ay sonra şəhəri belə təsvir edir: "Bakı sakinləri etnik konfliktlər, zülmkar əmək münasibətləri, siyasi sui-qəsdlər və inqilab təbliğatı vulkanının üstündə yaşayırdılar."² Öz kitabının adında Henri bakılılara "hadisələrlə zəngin tarix" vəd edib.

Oktyabr inqilabından sonra şəhərdə yenidən zorakılıq baş qaldırdı. Bir ingilis siyasi xadimi belə demişdi: "Küçələrdə qan sel kimi axırdı" ifadəsini işlədəndə, adətən metafora nəzərdə tutulur. Lakin 1917-1919-cu illərdə Bakı haqqında danışarkən, bu ifadəni hərfi mənada başa düşmək olar."³ Əsasən ermənilərdən ibarət olan komissar dəstələri şəhəri zəbt edib, Qafqazda bolşevizmin kiçik dayağı olan Bakı Kommunasını yaratdılar. 1918-ci ilin martında azərbaycanlılar Bakı Kommunasına qarşı qalxanda, bolşevik qoşunları onların məhəllələrinə girib, minlərlə insanın həyatına son qoyan qırğın törətdilər.

Sentyabrda qisas məqamı yetişdi. Britaniya qoşunları artıq çıxarılmışdı, Osmanlı ordusu isə hələ şəhərə daxil olmamışdı. Bu dəfə artıq azərbaycanlılar qəzəblənib minlərlə erməninə qətlə yetirdilər. 1918-ci ilin qarşıdurmasında hər iki tərəfdən ümumilikdə təxminən 20 min nəfər tələf oldu.

Sovet dövründə etnik münaqişələr bir müddətə dayandırıldı və icmalar arasındakı münasibət zahiri cəhətdən düzəldi, lakin gərginlik sona qədər itmədi. Yerevanın "Ararat" futbol komandası Bakıda oynayanda, hətta udanda belə ermənilər küçəyə çıxmağa qorxurdular. Qafqazda mənsubiyyət anlayışı vətəndaşlıq prinsipindən daha çox etnik prinsipinə söykənir, buna görə də burada "qonaq" və "sahib" məfhumları böyük rol oynayır.

² Henri. "Baku, An Eventful History" ("Bakı. Hadisələrlə zəngin tarix"), səh. 173.

³ Hopkirk, "On Secret Service East of Constantinople" ("Konstantinopoldan şərqə doğru məxfi xidmət haqqında"), səh. 357.

Ermənistanda azərbaycanlılarla həmişə "qonaq" kimi rəftar edirdilər. Bakıda ermənilərə münasibət bundan bir qədər fərqli idi. Bu, ingilis yazıçısı Syuzan Riçardsın 1989-cu ildə Bakıda ana və qızdan ibarət erməni ailəsində qonaq olarkən diqqətini cəlb etmişdi. Ailənin qızı Tatyana-nın bütün dostları azərbaycanlılar idi. Riçards yazır:

"Sovet hökuməti respublikada türkmənşəli azərbaycanlıların üstünlüyünü təsdiq etmişdi. Bu prinsip təhlükədə olmayana qədər azərbaycanlıların ünsiyyətdə gülürüz və mehriban olmamaqları üçün heç bir əsas yox idi. Lakin oyunun qaydalarına riayət etmək lazım idi. Azərbaycanlıların bu zahiri üstünlüyünü hər cəhətdən nəzərə çatdırmaq lazım idi... Tatyananın öz münasibəti azərbaycanlıların tolerantlığı və dominantlığı arasında olan incə tarazlığın əyani sübutudur. Bu qəşəng qızın ağ dərisi onun erməni mənşəli olduğuna dəlalət edir, bununla belə o, azərbaycanlıların onu mühafizə edəcəklərinə arxalanır. O, danışdı ki: "Bir gün rəisim məni bir nəfərə təqdim edəndə dedi: "Tatyana, azərbaycanlıdır", lakin kifayət qədər aydın idi ki, bu belə deyil. Lakin bu üsulla o, demək istəyirdi ki, "bizim adamdır". Hər şey insana münasibətdən asılıdır. Bura uyğunlaşmayan ermənilər özlərini günahkar bilməlidirlər." Hər şey yaxşı gedirdi, lakin bir gün, anası qorxdığı kimi, Tatyana onun "onlardan biri" olduğunu bilməyən bir nəfərlə rastlaşdı."⁴

1990-cı ilin qanlı yanvar hadisələri ermənilərin və azərbaycanlıların dinc yaşamaları üçün mövcud bünövrəni sarsıtdı. Tatyana və anası şəhəri tərk etməyə məcbur oldular və Bakının iki tarixi cərəyanı bir-birindən ayrıldı.

"Biz onlarla dinc və normal şəkildə yanbayan yaşayırıq", - Bella Saakova belə dedi. Bella Bakı ermənisidir, Yerevanın ətrafındakı tozlu qəsəbələrdən birində kiçik yataqxana otağında yaşayır. "Onlar" dedikdə o, Ermənistan ermənilərini nəzərdə tutur. 1990-cı ildə Bakıdan deportasiya olunduqdan sonra on ildir ki, Ermənistanda yaşayır, lakin hələ də özünü evindəki kimi hiss etmir. Başqa qaçqınlar kimi Bella erməni vətəndaşlığını qəbul etməyib və indiyə kimi tərk etdiyi şəhəri öz vətəni hesab edir. Bella təpədən dırnağa kimi bakılıdır.⁵

Yerevanda Bellanın süfrəsi arxasında Bakı qaçqınları əyləşmişdilər. Onlar hamısı erməni olsalar da, rus dilində danışirlar, adları isə rus adlarıdır. Onları Ermənistanın tərs və inadkar daimi sakinlərindən, belə demək olarsa – Qafqazın şotlandlarından – sakitlik və mülayimlik fərqləndirir. Bütün qaçqınlar kimi, onlar da nostalgiya və pedantlığa meyillidirlər. İndi onlar Bakı məktəbləri barəsində mübahisə edirlər. "Mən 142 sayılı məktəbdə oxumuşam, bu məktəb Bakının ən yaxşı məktəbidir", - Qrişa qətiyyətlə söylədi. Alyoşa Azərbaycan dilində danışandan Bakıya əsən külək haqqında bir mahnı oxudu. Qrişadan isə rus dilində bir mahnı gəldi: "Bakı – doğma şəhər..."

Masa arxasında iki əsas mövzu var idi: qonaqlar Azərbaycan haqqında öz xatirələrini danışır və ermənilərin Bakıdan tamamilə qovulduğu 1990-cı ilin qanlı yanvar günlərini yada salırdılar. Masa arxasında əyləşənlərin hər birinin həmin hadisələrə öz nəzər nöqtəsi var idi və deyəsən, onların yaddaşlarına həkk olunmuş qovulma səhnəsi onların Bakıya olan münasibətini çox şeydə müəyyən etmişdi. Qrişa "Şəfəq" kino-teatrında döyülmüş və soyulmuş, sonra isə bərələrdə Xəzərin o tayına daşınmış insanlardan danışdı.

Bakıdakı son günləri haqqında bəhs edən Bellanın qəlbində mərhəmət sezilirdi. O, söylədi ki, soyuq, küləktutan körpüdə digər qaçqınlarla milislərin mühafizəsi altında dayanıb bərə gözlədikləri zaman keçirdiyi dəhşəti heç vaxt unutmayacaq. Lakin onun yaddaşında azərbaycanlı qonşularının ona göstərdikləri mərhəmət haqqında ən xoş xatirələr qalır. O, bütün öz mülkünü bir qonşusuna etibar edib milis bölməsində sığınacaq tapmaq üçün uşaqları ilə evini tərk etməyə hazırlaşanda qonşularından biri onun üçün yemək zənbili hazırladı. Zənbilin içində dərmən, kolbasa, pendir və çörək var idi. "Mən heç vaxt bunu unutmayacağam, - Bella dedi. - Ola bilsin, məhz buna görə mənim azərbaycanlılara münasibətim başqa cürdür. Bilirsiniz, onlar haqqında kimsə nalayiq danışanda, mən öz qonşumu xatırlayıram. Dərhal gözlərimin qarşısına onun mənə verdiyi o çörək gəlir."

Bakı Bella üçün itirilmiş cənnət idi. Mən onun doğma şəhərinə getməyə hazırlaşanda, mənə dedi: "Mən ömrümün on ilini verərdim ki, ora bir saatlığa qayıda bilim. Doğru sözümdür." Başqa ermənilərdən fərqli olaraq, Bellanın Dağlıq Qarabağ probleminə münasibəti tamamilə başqa cürdür. Qarabağ onun üçün erməni xalqının müqəddəs mübarizəsi

⁴ Riçards, "Epics of Everyday Life" ("Gündəlik həyatdan əhvalatlar"), səh. 144-145.

⁵ Bütün söhbətlər 14 dekabr 2000-ci ildə aparılıb.

rəmzi yox, ermənilər və azərbaycanlılar arasında münasibətləri pozan əngəldir.

Mən Belladan Qarabağda olub-olmadığını soruşanda dedi ki, bir dəfə olub, o da uşaqlıqda. "Düzü, bir dəfə də ora getmək istərdim ki, görün nəyə görə bir belə əzab çəkmişəm! – o, gülərək dedi. – Nəyə görə belə cəza çəkdiyimi öz gözlərimlə görməyi qarşıma məqsəd qoymuşam. İnanmaq istərdim ki, cəzamin həqiqətən də vacib səbəbi var."

Dərnəgüldə sidr və sərv ağacları çınqıllı cığırlara geniş kölgə salmışdı. Burada tam sakitlik hökm sürürdü. Heç kimə rast gəlmədim ki, yolu soruşum. Şəhərin şimal hissəsində yerləşən bu qəbiristanlıqda basdırılmış Bakı ermənilərinin məzarlarına baxmağa gəlmişdim ki, sonradan Bellaya və onun dostlarına ata-babalarının uyuduğu yer barədə xəbər çatdırım. Bir qədər həyəcanla baxımsız qəbiristanlığın darvazasından içəri daxil oldum və çox keçməmiş yad adamın gəlişinə heç də sevinməyən üç qarovulçu ilə üz-üzə gəldim. "Siz rəhbərlikdən icazə almalısınız", - onlardan biri deyindi. Mən sadəcə qəbiristanlığı gəzmək istədiyimi bildirib, onlara məhəl qoymadan iti addımlarla məzarlar arasındakı cığırları dolaşmağa başladım.

Azca içəri addımlayan kimi anladım ki, onlar məni niyə içəri buraxmaq istəmirdilər. Cığırın bir tərəfində qəbirlərin ətrafındakı dəmir çəpərlər yerə yıxılmışdı, başdaşları sındırılmışdı. Bir tərəfdə ağ mərmərdən olan başdaşı qəbirdən ayrılmışdı; digər tərəfdə üzərində Roza Markarovanın (1925-1974) şəkli olan qara mərmərdən başdaşı qəbrin yanında düşüb qalmışdı. Yaxşı ki, dağıntılar yalnız cığır boyu baş vermişdi. Məzarlığın içəri hissəsində qəbirlərə toxunulmamışdı, lakin onları alaqları və gicitkən basmışdı. Çox güman ki, vandallar yalnız əsas cığır boyunca qarşılarına çıxan hər şeyi dağıdıb getmişdilər.

Baxımsız qalan bu məkanın qeyri-adi mühitini hiss edib bir müddət orada gəzişdim. Geri qayıdarkən qarovulçulardan biri ilə yenə üzləşdim. "Bura daha heç kim gəlmir?" – deyərək soruşdum. "Əvvəllər həm azərbaycanlılar, həm də ermənilər gəlirdilər, - o, cavab verdi. – O da bomba partlayana qədər idi." "Nə bomba?" - onu düzgün başa düşdüyümə əmin deyildim. "Yerazlar" bura gəlib hər şeyi məhv etdilər. Bombanı da onlar partlatdılar", - qoca dedi. O, Ermənistan azərbaycanlılarını və 1990-cı ilin yanvarındakı nifrəti nəzərdə tuturdu. Mən qəbiristanlığı kabus keşikçilərə tapşırıb, oranı tərk etdim.

1990-cı ildən belə də çox vaxt keçməyib, lakin bu gün Bakıda erməni izini axtarmaq üçün ən azından arxeoloq səbri lazımdır. Şəhərin erməni rayonu Yerevanın müsəlman məhəllələri kimi yer üzündən tamamilə silinməyib. Bunu etmək elə də asan deyil, çünki hələ 1980-ci illərin ortalarında Bakıda iki yüz min erməni yaşayırdı. Ermənilər barədə xatirələr Bakı haqqında müasir turist kitabçalarında da yoxdur, erməni abidələrinin əksəriyyəti sadəcə yox olub. Onlar barəsində yeganə xatirə Bakının mərkəzində, Fəvvarələr meydanında qalmış ermənilərin Maarifçi Qriqori kilsəsidir. 1989-cu ilin yanvarında kilsəni yandırdılar, o vaxtdan bəri o, baxımsız vəziyyətdədir. Qülləsindən xaçı çoxdan çıxarıblar, indi kilsədə bilyard oynayırlar. Əvvəllər İçəri Şəhərdə Qız Qalasının kölgə saldığı qədim və kiçik Müqəddəs Məryəm kilsəsinin yeri indi boşdur. 1992-ci ildə Qarabağ müharibəsinin ən qızgın məqamında Bakıda işləyən bir diplomat gözləri önündə on səkkizinci əsrə aid kiçik kilsənin necə dağıdıldığından danışdı. Bakılılardan çoxu bilmir ki, şəhərdəki binalardan bəzilərinə ermənilər tikib. Məsələn, İstiqlaliyyət küçəsində məşhur Monte-Karlo kazinosuna bənzər Filarmoniyanın binası 1910-cu ildə erməni memarı Qabriel Ter-Mikaelov tərəfindən tikilib. Filarmoniya ilə üzəüz hündür psevdo-oriental eyvanları olan kvazi-ərəb üslublu nəhəng bina həmçinin onun layihəsinə əsasən ucaldılıb. Şübhəsiz ki, Ter-Mikaelov özünü hər şeydən əvvəl bakılı, daha sonra erməni sayıb. Mən onun etnik mənsubiyyətini ona görə nəzərə çatdırıram ki, bu gün Bakıda erməni memarının milliyyəti gizlədilir.

Lakin Bakıda kiçik erməni icması qalmaqdadır. Düzdür, buradakı ermənilər kabus kimi yaşayırlar və onları tapmaq çətindir. Şəhərdəki ermənilərin sayı 5.000-20.000 arasındadır və demək olar ki, hamı azərbaycanlılara ərə gedən qadınlardır. Bakı bu mənada köhnə tolerantlığını azca da olsa qoruyub saxlaya bilib, buna baxmayaraq bu qadınlar öz milliyyətlərini gizlətməyə üstünlük verirlər. "Oyunun qaydalarına" hələ də riayət olunur.

Məni bir neçə erməni gəlini ilə tanış etdilər. İncə qaşlı qaragöz Olqa elə bil qədim Misir rəsmindən düşmüşdü. O, söhbət etdi ki, bütün qohumları, o cümlədən qardaşı Bakıdan qaçıblar, bəziləri Amerikada, bəziləri Rusiyada ömür sürürlər, lakin o, burada azərbaycanlı əri və uşaqları ilə yaşayır. Mən ondan soruşdum ki, bəs qorxmursan? Cavabı belə oldu ki, Xalq Cəbhəsi hakimiyyətdə olanda və millətçilik dalğası 1992-1993-cü illərdə ən yüksək həddə çatanda o, evdən çıxmağa qorxur-

du, lakin Heydər Əliyev hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra o, yenidən özünü təhlükəsiz hiss etdi. "Əliyev qayıdandan bəri mən özümü rahat hiss edirəm. İndi mənə narahat edən əsas məsələ yaşamaq üçün pul qazanmaqdır", - o, qətiyyətlə bildirdi.

Digər erməni qadınları erməni olduqlarından çətinliklərlə rastlaşırlar. Öz milli mənsubiyyətinə görə əziyyət çəkmiş üç Bakı ermənisi ilə tanış oldum. Onların söhbətlərindən aydın olur ki, Bakının gündəlik həyatında ermənilər özlərini sıxılmış hiss etmirlər, lakin hər hansı bir problem meydana çıxanda, dərhal aydın olur ki, onların heç bir hüququ yoxdur.

Sofiya görüşə altmış yaşlı azərbaycanlı həyat yoldaşı ilə birgə gəlmişdi. Jaketinin yaxasına taxdığı medallar onun müharibə iştirakçısı olduğunu bildirirdi. O, neçə ildir ki, təqaüd almır və bir dəfə təqaüd üçün müraciət edəndə bir məmur onun yanında demişdi ki: "Onun sənədlərini Yerevana göndərin." Sofiyanın hər iki rəfiqəsi öz mənzillərindən məhrum olublar. Tanyanın mənzilini azərbaycanlı qaçqınlar, Yevgeniyanın mənzilini azərbaycanlı gəlini əlindən alıb. Hər ikisi itirdikləri əmlaklarını geri almağa cəhd göstərsələr də, cəhdləri boşa çıxmışdı. Orta boylu, uzun sifət Yevgeniya çox yorğun görünürdü və az qala ağlayacaqdı. Bu qadınların üzləşdiyi çətinliklər böyük problemlər mənzərəsində yalnız kiçik fərdi faciələr idi. Lakin Bakıda onların ailələri yaşayır və getməyə başqa yerləri yoxdur.

Mən bu üç erməni qadını haqqında Heydər Əliyevin milli azlıqlar üzrə müşaviri və ideoloqu Hidayət Orucovla danışdım. Orucov eyni zamanda həm Azərbaycan tolerantlığının müdafiəçisi qismində, həm də azərbaycanlılara bir belə əzab gətirmiş ermənilərin ittihamçısı rolunda çıxış etdi. Prezident aparatı binasının yüksək mərtəbələrinin birində yerləşmiş və pəncərələri dənizə baxan otağında o, mənə bildirdi: "Milli münasibətlərin nəticəsində yaranmış vəziyyətlə heç bir şikayət daxil olmayıb." O zaman mən Sofiya, Tanya və Yevgeniyanın konkret çətinlikləri barədə Orucova danışdım və o, söz verdi ki, hər şeyi aydınlaşdıracaq, lakin bununla belə mənim sadələvh olduğumu və onların məni çaşdırmaq istədiklərini güman etdi: "Elə adamlar var ki, öz problemlərini həll etmək üçün faktları təhrif edib, heç bir hüquqi əsas olmadan milli məsələdən pərdə kimi istifadə edirlər."⁶

⁶ Orucovla müsahibə, 24 noyabr 2000-ci il.

Orucov on səkkiz il Ermənistanda yaşayıb, Yerevanda Azərbaycan Dram Teatrının rejissoru işləyib. Erməni-Azərbaycan münasibətlərinin bütün çətinliyini real qiymətləndirmək üçün kifayət qədər təcrübəyə malikdir, lakin hər şeydə ermənilərin günahkar olduqlarını təkid edir. Bizim söhbətimiz sürrealizmə bənzəyirdi. Prezidentin müşaviri mənə Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən uzun çəkən təcavüzə məruz qaldığından, respublikanın on minlərlə vətəndaşının həlak olduğu ya da evlərindən didərgin düşdüklərindən ətraflı danışdı. Mən onunla razılaşdım və əlavə etdim ki, özüm də dəfələrlə azərbaycanlıların ermənilərə qarşı nifrət hissələrinin şahidi olmuşam. "Bu, ermənilərə qarşı yox, Ermənistan hakimiyyətinə qarşıdır, - Orucov düzəliş verdi. - Azərbaycanlılar ermənilərə tolerant yanaşırlar, lakin onların rəhbərliyinə nifrət bəsləyirlər", - deyərək o, bəyan etdi.

Orucovun tutduğu vəzifə ondan bir-birinə ziddiyyətli olan mövqeləri tutmaq tələb edirdi. O, gah erməni "soyqırımını" və təcavüzünü pisləyir, gah da Azərbaycanda tolerantlıq və mehriban qonşuluq ənənəsinin qorunub saxlanılmasında israr edib, heç bir azərbaycanlının qəlbində anti-erməni hissələrin yer almadığını sübut etməyə çalışırdı. Mənim ona hətta yazığım gəldi, çünki haqqında danışdığı saxta tolerantlıq Orucovun işlədiyi bu beton bina qədər süni idi. Prezident aparatından günəş işığına çıxıb İstiqlaliyyət küçəsinə döndüm və dərhal Bakının üslublar və ənənələr sintezinin daha nəcib və eyni zamanda diqqətsiz qalan nümunəsini - Ter-Mikaelovun "art-nuvo" üslubunda tikdiyi binanı gördüm.

Bakı dəmir yol vağzalının yaxınlığında yerləşən Səməd Vurğun bağı bir vaxtlar şəhərin mərkəzində yaşıl oazis idi: burada sevgililər görüşür, ətrafdakı evlərin sakinləri isə öz itlərini gəzdirdirdilər. Parka yaxınlaşanda torpağın üstündə salınmış çoxlu ağ çadırlar gördüm. Çadırların önündə ağ plastik stollar var idi və bığlı kişilər burada əyləşib domino oynayırdılar. Bu səhnə müasir Bakının simalarından biridir.

1990-cı ildə ermənilərin ardınca Bakını on minlərlə yəhudi və rus tərəkət etdi. Onların əvəzinə Bakıya münafişənin qurbanı olan qaçqınlar gəldi: əvvəlcə on minlərlə azərbaycanlı Ermənistandan, daha sonra Qarabağın özündən böyük qaçqın axını gəldi. Qarabağ münafişəsinin nəticəsində Bakı ilk dəfə sırf Azərbaycan şəhərinə çevrildi. Səməd Vurğun parkında kə bu brezent çayxanaları müharibə əlilləri işlədirlər. 2000-ci ilin yanvarında parkda Bakı polisi ilə bir qrup əlil arasında toqquşma barədə xəbər

yayıldı. Çayxana sahiblərinə döyənəklərlə hücum edən polisə əlillər öz qoltuq ağacları ilə müqavimət göstərmişdilər, nəticədə altı əlil və dörd polis xəsarət almışdı.⁷

Hərbi geyimini aşpaz önlüyü ilə əvəzləyən müharibə veteranı Rüfət məni öz çayxanasına – brezent çadıra dəvət etdi. Üstündə çaydan qaynayan plitədən elektrik məfilləri sallanırdı, plitənin altında isə çirkli ağ-boz rəngli pişik balası yatmışdı. Rüfət parkdakı həmin davanın şahidi olmuşdu və söyləyir ki, polislərə müqavimət göstərildikdən sonra onlar əlilləri rahat buraxmaq qərarına gəldilər. Rüfətin çadırında Ağdamdan olan iki qardaşı işləyir, üçüncü qardaşı müharibədə həlak olub. Veteranların qazancı qəpik-quruşdur, ayda 20-30 dollar.

1999-2001-ci illər ərzində müharibə veteranları və hökumət nümayəndələri arasında dəfələrlə toqquşmalar baş verib və Səməd Vurğun parkındaki həmin dava bu qarşıdurmanın epizodlarından yalnız biri idi. Bu davanın vacib rəmzi aspekti var idi – Azərbaycanda kimin daha böyük nüfuzu var: hakimiyyətin, yoxsa vətən uğrunda döyüşlərdə şikəst olmuş insanların? Qarabağ Müharibəsi Əlilləri Cəmiyyətinin sədri Etimad Əsədovun sözlərinə görə, hökumət Cəmiyyətdən 15 min dollar məbləğində vergi ödəməyi tələb edirdi, lakin fikirləşmirdi ki, bu Cəmiyyət xeyriyyə təşkilatıdır və veteranların aldıkları cüzi müavinət dolanışıqlarına güclə çatır.⁸ Bir il sonra veteranlar etirazla çıxış edəndə, hökumət orqanları onlardan çoxunu həbs edib, təşkilatı bağladı.

Veteran hərəkətinin dağıdılması üçün prezidentin öz siyasi səbəbləri var idi. Heydər Əliyev hərbcilərdə həmişə təhlükə görürdü, buna görə də Qarabağ münaqişəsi dövrünün bir çox tanınmış komandirləri indi həbsdədirlər. Lakin mənə prezidentin narazılığına başqa bir səbəb də var idi: əlillər çiçəklənən Bakı mənzərəsinə uyğun gəlmirdilər. Qoltuqağacı ilə gəzən əlillər şəhər parklarına dolurdular, hökumət binalarının önündə mitinqlər təşkil edib heç də neft bumuna görə tanınan Azərbaycana yaraşmırdılar.

1990-cı illərdə yeni neft gəlirlərinə ümid bəsləyən kosmopolit Bakı dirçəlməyə başladı. Sonuncu onillikdə yüzlərlə azərbaycanlı təhsil almaq üçün xaricə üz tütüdü. Neft hasilatı sahəsində yüksək səviyyəli təhsil alan

⁷ "Şərq" informasiya agentliyinin məlumatı, 1 fevral 2000-ci il, "BBC Monitoring" in dərc etdiyi kimi.

⁸ Əsədovla müsahibə, 29 mart 2000-ci il.

bu azərbaycanlılar vətənə qayıtdıqdan sonra ya yaxşı işə düzəldilər, ya da öz şəxsi bizneslərini qurdular. Şəhər gözəlləşdi, bəzi meydanlar və küçələr isə son dərəcə parlaq və bərbəzəkliyədirlər. İndi sizin qulluğunuzda "Marriot" oteli, irland barları, suşi təklif edən restoranlar və "Gucci" kimi geyim markalarını satan mağazalar var. Fəvvarələr meydanında bir göz qırpmında tikilən tünd şüşəli hündür "İSR Plaza" göydən düşmüş nəhəng amerikan press-papiesinə bənzəyir. Bu binada işləyən şotlandlar və texaslilər 1918-ci ildə bura göndərilən ingilis əsgərlərindən daha erköyüdürlər. İngilis əsgərlərinin gündəlik rasionunda o qədər qara kürü var idi ki, onlar "balıq iyi verən cemdən dəfələrlə şikayətlənirdilər və nəticədə onu rasiondan çıxarmağa müvəffəq oldular."⁹ Onlar Bakını yenidən beynəlmiləl şəhərə çevirdilər.

Lakin Azərbaycanın "qara qızılı" problemləri həll etmək əvəzinə bəlkə də daha çox sosial problemlər yaratdı. Bəzi insanlar inanılmaz dərəcədə varlandılar. Bakının mərkəzi zənginliyin aldadıcı vitrinidir. Mərkəzdən bir neçə küçə aralı bütün ölkəyə xas reallığı əks etdirən daha tünd rəngli mənzərə açılır. İqtisadiyyatın qeyri-neft sahələri durğunluq vəziyyətində olduğundan, azərbaycanlıların əksəriyyəti ayda yalnız bir neçə dollar qazana bilirlər və ya Türkiyə və Rusiyada fəhlə işləyən ailə üzvlərinin göndərdikləri pula yaşayırlar.

Əsədovun veteran təşkilatının keçmiş qərargahı yaxınlığında on mərtəbəli bina gördüm. Əvvəllər bura Bakı Pedaqoji İnstitutunun tələbə yataqxanası olub, indi isə burada Ağdam qaçqınları yaşayırlar. Girişdəki rəngarəng mozaika insanda optimizm dövrünün xatirələrini oyadır: kosmonavtların və kosmik raketlərin əhatəsində iki sovet gənci üstündə H₂O yazılmış sınaq şüşəsinə baxırlar.

Hüquq fakültəsinin tələbəsi Rövşən Abbasov məni yataqxanaya dəvət etdi. 1993-cü ildə tale onun ailəsinə bura atdıqdan bəri bütün ailədən yalnız o, yeni həyata öyrəşə bilmişdi. Yataqxanada biz onun xalası Zümrüd Quliyevaya baş çəkdik və müasir Bakının miskin simasını gördük. Zümrüdü yaşadığı darısqal otaqda nəfəs almaq olmurdu, otaq kerosin sobası ilə qızdırılırdı. Dörd nəfər böyük çarpayıda, uşaqlar yerdə yatırdılar. Zümrüd dedi ki, hər bir qaçqın aya 50.000 manat (təqribən 10 dollar) alır, bu da heç ərzağa çatmır. "Mən biləni, hamı bizi unudub, -

⁹ Bechhofer, "In Denikin's Russia" ("Denikin dövrünün Rusiyasında"), səh. 309-310.

Zümrüd dərindən köks ötürdü. – Heç bilmirik sonra başımıza nə gələcək.”

Rövşən söylədi ki, yataqxanada su nasosu xarab olub. Yuxarı mərtəbələrə su qalxmır, zirzəmini də su basıb. Qaçqınlar dəfələrlə şikayət etsələr də, su borusunu heç kim düzəltmir və sakinlər qorxurlar ki, bir gün bina onların üstünə uçaçaq. Bu, Bakının özü üçün həyəcan doğuran metafora idi. Zahirən hər şey əla görünür, lakin bir gün sosial sabitliyin binası artıq xalqlar-arası münaqişəyə deyil, varlılar və kasıblar arasında artan uçuruma dözməyib dağıla bilər.

Fəsil 8.

1990-1991-ci İLLƏR.

SOVET İTTİFAQINDA VƏTƏNDAŞ MÜHARİBƏSİ

Polyaniçkonun dövrü

1990-cı ilin yanvarında Bakıda iğtişaşlar başlayan zaman Dağlıq Qarabağın ətraf rayonlarında vəziyyət nəzarətdən çıxmışdı. Yanvarın 15-də Moskva muxtar vilayətdə və Ermənistanla həmsərhəd rayonlarda fəvqəladə vəziyyət elan etdi. Siyasi Büronun qərarı ilə göndərilmiş xüsusi komissiyanın təyyarəsi Qarabağda endi, lakin qonşu kəndlərin əhalisi komissiyanı elə aerodromdan geri qayıtmağa məcbur etdi. Xanlar rayonunun kəndlərində artıq atışma başlamışdı. 20 yanvarın qanlı hadisələrindən sonra isə Arkadi Volski və onun dəstəsi vilayəti tərk edib onu, faktiki olaraq, başsız qoydu.

Məhz bu vaxt Polyaniçkonun dövrü yetişdi. “Qanlı yanvar”dan sonra Azərbaycan kommunist partiyasının Mərkəzi Komitəsinin rus mənşəli ikinci katibi Viktor Polyaniçko respublikada yeni partiya rəhbəri Ayaz Mütəllibovun müavini qismində qaldı. Volskinin dəstəsi Qarabağı tərk etdikdən sonra muxtar vilayətin icraedici orqanı kimi yaradılmış yeni Təşkilati komitənin başında Polyaniçko şəxsən özü durdu. Sovet siyasi kursunda dəyişikliklər baş verdi və bu düzəlişlər Polyaniçkoya əl verirdi. Kreml Azərbaycanın sadıqlığını Sovet İttifaqının mövcudluğunun zəruri şərti kimi qəbul edirdi, ikinci katib isə qiyam qaldırmış əyalətdə faktiki olaraq, Moskvanın canişini idi. Güc nazirliklərinin rəhbərləri ilə, və xüsusilə də müdafiə naziri Dmitri Yazov və DTK rəhbəri Vladimir Krüçkovla sıx əlaqələr yaradan Polyaniçko çox güman ki, Mixail Qorbaçovun da etimadını qazanmışdı.

1990-cı il yanvarın 26-da Polyaniçko Dağlıq Qarabağa gəldi. Hava limanında onu hərbi administrasiyanın yeni rəhbəri, general Vladislav Safonov qarşıladı. Fəvqəladə vəziyyət rejimini təmin etmək general Safonova tapşırılmışdı. Onlar birlikdə Stepanakertdə Lenin meydanında yerləşən vilayət komitəsinin binasına yollandılar. Burada Polyaniçko hələ

ötən ilin noyabrında formal olaraq yaradılmış 10 üzvdən ibarət Təşkilati komitənin ilk iclasını keçirdi. Şəhərin mərkəzi meydanı isə Bakıdan gələn emissarlara qarşı etiraz edən yerli ermənilərin siyasi tədbirlər arenasına çevrilmişdi. Polyaniçkonun birinci köməkçisi Seyran Mirzəyev xatırlayır ki, iki ay ərzində onlar "tam mühasirədə idilər, binadan çıxmaq mümkün deyildi, normal qidalanmağa imkan yox idi."¹

Polyaniçko və Safonov Azərbaycanın Qarabağa dair yeni strategiyasının siyasi və hərbi dayaqlarına çevrildilər. Erməniləri Bakının ixtiyarına tabe etmək üçün onlar güclərini nümayiş etdirmək istəyirdilər. Planlaşdırılırdı ki, Safonovun komanda etdiyi daxili qoşunların əlavə bir neçə minlik kontingenti vilayətdə qayda-qanunu təmin edəcək, Polyaniçko isə Qarabağın siyasi qurumlarını Bakının nəzarətinə qaytaracaq. Həmin dövrdə Polyaniçko ilə görüşmüş hadisələrin canlı şahidlərinə əsasən, o, Vaqnerin operasında hünər göstərən qəhrəmanın şövqü ilə öz yeni roluna girmişdi. İnsanlar ona qorxu və hörmətlə yanaşırdılar. Lakin 1991-ci ilin yayında Qarabağa səfər etmiş amerikalı vəkil və hüquq müdafiəçisi Skot Horton "Polyaniçkoya qarşı inamsızlığın çox yüksək dərəcədə olduğunu" xatırlayır. Hortonun sözlərinə görə, "onu yaman adam kimi qəbul edirdilər": "Mən dəfələrlə elə vəziyyətlərlə üzləşmişəm ki, insanlar (Polyaniçko haqqında) açıq danışmaqdan çəkinirdilər, qorxurdular ki, onları eşidən olar. Ancaq Arkadi Volski haqqında məmnuniyyətlə söhbət edirdilər. Onun haqqında çoxları – həm ermənilər, həm də azərbaycanlılar – olduqca müsbət danışirdilər."²

Yeni rəhbərlik dərhal öz niyyətini izhar etdi: onlarla erməni fəali həbs edilib otuz günlük həbsxanada saxlanıldı. Növbəti bir il yarım ərzində onların əksəriyyəti yenidən (və bir neçə dəfə) həbsxanaya düşdülər. Onların arasında Dağlıq Qarabağın hazırkı rəhbəri, jurnalist Arkadi Qukasyan da var idi, onu Rusiyanın Rostov-na-Donu şəhərində həbs etmişdilər.³

Əfqanıstan və Azərbaycanda mükəmməlləşdirdiyi metodlardan istifadə edən Polyaniçko eyni zamanda qiyamçıların sıralarına nifaq salmağa çalışırdı. Seyran Mirzəyev bunları belə xatırlayır: "Separatçıları parçalamaq üçün əlimizdən gələni edirdik. Biz Dağlıq Qarabağa gələndə, onlar vahid güc təşkil edirdilər. 1991-ci ilin sonunda biz bu gücü parça-

¹ Mirzəyevlə müsahibə, 12 aprel 2000-ci il.

² Hortonla müsahibə, 2 yanvar 2001-ci il.

³ Zülfiqarov. DQMV, səh. 38. Qukasyanla müsahibə, 7 oktyabr 2000-ci il.

lamağa nail olduq, dəqiq desək, bu vahid qüvvədə ilk çatları vaxtında gördük." Mirzəyevin sözüünə görə, şayiə və yalançı ittihamlar yayaraq, onlar mühafizəkar partiya funksioneri Qenrix Poqosyan və gənc radikal Arkadi Manuçarov arasında açıq nifaq saldılar.

Azərbaycanın əsas prioriteti iqtisadi nəzarəti bərpa etmək idi. 1990-cı ilin mayında Moskva səfərindən qayıdan Mütəllibov Dövlət Planlaşdırma Komitəsinin – Qosplanın Dağlıq Qarabağ üçün sovet büdcəsindəki ayrıca bəndi ləğv etməsi haqqında xəbər gətirdi. Qorbaçov bu məsələni hələ 1988-ci ilin fevralında bəyan etmişdi, Volski isə həyata keçirməyə çalışırdı. Dağlıq Qarabağın iqtisadiyyatı yenidən formal olaraq Azərbaycan iqtisadiyyatının bir hissəsinə çevrildi.

Eyni zamanda Bakıdakı rəhbərlik Qarabağın azərbaycanlı əhalisinə yardım edib, azərbaycanlı qaçqınları Xocalıda yerləşdirdi. Sonra muxtar vilayətin düzənlik hissəsində yerləşən bu qəsəbəyə rəsmi olaraq şəhər statusu verildi. Yüzlərlə azərbaycanlı və Orta Asiyadan deportasiya edilmiş bir qrup məshəti türkü Xocalının yeni sakinləri oldular.

1990-cı ilin yazında Polyaniçko ən güclü silahını işə saldı. Yeni sovet qanunlarına görə, müttəfiq respublikalar özlərinin xüsusi milis hissələrini (həqiqətdə isə qanuniləşdirilmiş hərbi strukturları) yaratmaq hüququna malik idilər. Ermənistanda bu qüvvələri OMOR, Azərbaycanda və digər respublikalarda OMON adlandırırdılar. Bu hərbişəkilmiş hissələrdə qulluq edən döyüşçüləri isə baş örtüklərinin rənginə görə "qara beretlər" çağırırdılar.⁴

Azərbaycan OMON-u demək olar ki, bütövlüklə Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonların ərazisində yerləşdirilmişdi. On minə yaxın milis işçisi keçid məntəqələrində növbə çəkirdilər, küçələrdə patrul keşiyində qalırdılar, silah axtarırdılar. Onlar həmçinin Xocalıdakı hava limanını ələ keçirdilər. Burada onlara şübhəli görünən sənişinlərdən pul tələb edən və qadınlara qarşı mənfur hərəkətlər edən döyüşçülər pis ad çıxartdılar. 1990-cı ilin iyulunda hüquq müdafiəçilərindən ibarət beynəlxalq nümayəndə heyətinin şikayəti geniş əks-səda doğurdu: şikayətdə bildirilirdi ki, omonçular onları təhqir etmiş, nümayəndə heyətini müşayiət edən beş erməni isə saxlamışdılar. Eyni zamanda qeyd edilirdi ki, onların

⁴ OMOR – "Отряды милиции оперативного реагирования" (Çevik reaksiyalı milis dəstəsi); OMON – "Отряды милиции особого назначения" (Xüsusi təyinatlı milis dəstəsi). Yarım-hərbi dəstələr və silahlı qüvvələrin quruluşuna aid bu və digər terminlərin açıqlanmasında yaxından kömək edən Robin Battiyə minnətdarlığımı bildirirəm.

qarşılaşdıqları omonçuların əksəriyyəti öncə Ermənistandan deportasiya edilmiş azərbaycanlılar idi.⁵

Muxtar vilayətdə bir il fəaliyyət göstərdikdən sonra Polyaniçko mərkəzə məruzə etdi ki, onun sərt taktikası özünü doğrultdu. Onun köməkçisi işləmiş Seyran Mirzəyev bildirir ki, 1991-ci ilin yazma kimi erməni kolxozçuları Azərbaycanı süd, ət və çaxırla təchiz etməyə başladılar və muxtar vilayətdə Bakı hakimiyyətinin gec-tez bərqərar olacağını faktiki olaraq qəbul etmişdilər: "Dağlıq Qarabağın bütün ərazisində olmasa da, əksər hissəsində siyasi nüfuz bərpa edilmişdir, Qarabağ əhalisi açıq-aydın respublika Təşkilati komitəsinin səlahiyyətlərini tanıdı."

Lakin fərqli rəylər də var idi. O zamanlar Sovet İttifaqı Teleqraf Agentliyinin (TASS) Dağlıq Qarabağ üzrə müxbiri işləmiş Vadim Bırkin hesab edir ki, Polyaniçkonun hakimiyyəti şərti idi: "(Polyaniçko) real idarəçilik mexanizminə malik deyildi, çünki onun sərəncamında heç bir hakimiyyət strukturu yox idi. Onun 10 nəfərdən ibarət Təşkilati komitəsi var idi, amma ermənilər bu komitənin iclaslarında iştirak etmirdilər. Bakıya isə hər şeyin qaydada olduğu və ermənilərin əməkdaşlığa başladığı haqqında məruzələr göndərilirdi. Əslində isə heç bir əməkdaşlıqdan söz getmirdi. Yalnız bir erməni – Valeri Qriqoryan, komitənin iclaslarına gəlirdi, lakin onu da sonradan öldürdülər. Hərbi komendant, general Safonovun köməyi ilə onlar yalnız bir mexanizmdən – Sovet Ordusundan istifadə edə bilirdilər."⁶

Ermənistan: hakimiyyətin ələ keçirilməsi

1990-cı ilin yayında Ermənistan Milli Hərəkəti (EMH) respublikada bütünlüklə hakimiyyəti əlinə aldı. 1990-cı ilin mayında Ermənistanın yeni Ali Sovetinə keçirilən seçkilərdə əksər yerləri qazanmış EMH üzvləri qərara gəldilər ki, hakimiyyət iddialarını həyata keçirmək üçün bu qələbədən istifadə etsinlər.

Avqustun 4-də Levon Ter-Petrosyan Ermənistan Ali Sovetinin sədri seçildi. Bu vəzifədə o, respublikanın faktiki rəhbərinə çevrildi. EMH-in digər başçısı – Vazgen Manukyan baş nazir vəzifəsinə keçdi. Avqustun 23-də Ali Sovet Ermənistanın tam suverenliyə doğru istiqamət götürdü-

⁵ Ermənistan və Azərbaycana səfər etmiş birinci beynəlxalq Saxarov konqresinin nümayəndə heyətinin məruzəsi, 13-16 iyul 1991-ci il.

⁶ Bırkinlə müsahibə, 1 iyun 2000-ci il.

yünü bildiren müstəqillik bəyannaməsini qəbul etdi. Yerevanın mərkəzində duran Leninin heykəli söküldü.

EMH başçıları sovet respublikasında hakimiyyətə gəlmiş ilk qeyri-kommunistlər idi. Onlar elə birinci növbədə bu hakimiyyətin öz əllərində saxlanılmasının qeydinə qaldılar. Manukyan və Aşot Manuçaryan Moskvaya uçub Siyasi Büronun üzvü Yevgeni Primakovla iki saatlıq görüş keçirdilər. Bu görüş zamanı onlar özlərini sovet quruluşuna heç bir təhlükə törətməyən pragmatiklər kimi təqdim etməyə çalışdılar. Manukyanın sözlərinə görə, Primakov ehtiyatlı idi və götür-qoy etməyə məcbur idi: yeni administrasiyanı devirməyə dəyərmi? Nəhayət o, müdaxilə etmək fikrindən daşındı.⁷

Moskvadakı rəhbərliyi ən çox narahat edən Ermənistanda qeyri-qanuni hərbi bölmələrin mövcudluğu idi. 1990-cı il iyulun 25-də Qorbaçov "Qanunsuz hərbi bölmələrin qadağan edilməsi haqqında" fərman imzaladı. Bu fərman ilk öncə Ermənistana qarşı yönəlmişdi: burada artıq 1989-cu ildə iki qeyri-dövlət hərbişdirilmiş bölməsi yaradılmışdı. Ermənistan Müstəqillik Ordusunu (EMO) təsis edən Leonid Azqaldyan üç il sonra Dağlıq Qarabağda qətlə yetirilmişdi. Erməni Azadlıq Ordusunun (EAO) təməlini Razmik Vasilyan və Vartan Vartanyan qoydular. Hər iki təşkilatın üzvlərinin ümumi sayı təqribən 2.000 nəfər idi, şəxsi heyətin silahları isə sovet hərbi bazalarından satın alınmış və ya oğurlanmışdı. 1990-cı ildə Yerevanda bu hərbi dəstələrin üzvləri və sovet qoşunları arasında bir neçə silahlı toqquşmalar baş verdi.

Avqustda Azərbaycan-Ermənistan sərhədinin şimal kəsiyində üç gün müddətində atışma davam etdi. Qayda-qanunu bərpa etmək üçün bura SSRİ DİN-in daxili qoşun hissələri gətirildi, lakin silahlı toqquşmalarda hər iki tərəfdən 16 nəfər tələf oldu, 50 nəfər yaralandı. Ter-Petrosyan bu insidentdən öz xeyrinə istifadə etdi və döyüşçüləri öz nəzarətinə keçirdi. Onun tabeliyində olan parlament administrasiyası bu iki hərbi qeyri-dövlət dəstələrindən birini rəsmən ləğv etdi. EMO-nun banilərindən biri, Levon Eyrancants bu hadisələri belə xatırlayır: "Bizə bildirdilər ki, növbədə bizik. Artıq aydın olanda ki, bizi də EAO-nun aqibəti gözləyir, siyasi himayəni təmin etmək üçün biz partiya yaratmaq qərarına gəldik." EMO siyasi partiya çevrildi və müstəqillik bəyannaməsi qəbul ediləndən sonra formal olaraq

⁷ Manukyanla müsahibə, 5 may 2000-ci il.

silahı yerə qoydu. Bu təşkilatın iki min keçmiş döyüşçüsü Ermənistanın yeni təyin edilmiş daxili işlər nazirliyinə sadiq qalacaqlarına and içdilər.⁸

Ermənistanın yeni rəhbərliyi respublikada hakimiyyət iddiasında olan və ya Moskvanın qəzəbinə səbəb ola bilən silahlı dəstələrin fəaliyyət göstərməsinə qarşı çıxdı. Bu dəstələr Qarabağa üz tutmaq niyyətlərini bəyan etdikdə, respublika rəhbərliyi onları dəstəklədi. Polyaniçko administrasiyasının Qarabağa gəlişindən sonra közərən münaqişə yenidən alışmağa başladı. Dağlıq Qarabağın rəhbəri Arkadi Qukasyan belə deyir: "Biz anladıq ki, onlar SSRİ daxili qoşunlarını köməyə çağırır, sadəcə bizi boğacaqlar. Sonradan yaradılmış partizan dəstələri daxili qoşunların hissələrinə hücumlar edirdilər. Aydın oldu ki, müharibə qaçılmazdır." Qarabağın özündə döyüşçülər silahları ya sovet əsgərlərindən alırdılar, ya da özləri hazırlayırdılar. Keçmiş döyüşçülərdən biri söhbət edir ki, həmin dövrdə Stepanakertdəki mebel fabrikində əldəqayıрма tapançaların və mina gövdələrinin gizli istehsalına başlandı. OMON fabrikdə bir neçə dəfə axtarış aparsa da, onun sirri açılmamış qaldı.⁹

Mübarizəyə qatılan ermənistanlı döyüşçülərin sayı artmaqda idi. Onlar Qarabağın dağlıq bölgələrinə və Azərbaycan ərazisində erməni kəndlərinə soxulurdular. Qiyamçılardan yeni yaradılmış bölmələri 20-ci əsrin əvvəlində mövcud olan erməni partizan dəstələrinin unudulmuş adlarını özlərinə seçirdilər. Yaradılan dəstələri "coqad", yəni "ovçular", özlərini isə "fədai" çağırırdılar. Ərəb mənşəli bu söz müqəddəs savaş uğrunda həyatını qurban verməyə hazır olan döyüşçü deməkdir. Erməni yazıçısı və siyasi xadimi Zori Balayan erməni partizanlarının Polyaniçko administrasiyasına qarşı iki yüzdən artıq əməliyyatın keçirdiklərini bildirir. Onlar körpüləri və dəmir yollarını partladır, hərbi texnika karvanlarına hücum edir, girovlar götürür, sonradan Şuşa həbsxanasında saxlanılan erməni məhbuslarına dəyişirdilər.¹⁰ Bu hərəkətlərə cavab olaraq Polyaniçko Dağlıq Qarabağı Ermənistanla birləşdirən bütün yolları bağladı.

"Halqa" əməliyyatı: planlama

1991-ci ildə, Sovet İttifaqının sonuncu ilində, Ermənistan və Azərbaycan artıq tam fərqli siyasi istiqamətlərdə hərəkət edirdilər. Qorbaçov

⁸ Eqramcanla müsahibə, 28 sentyabr 2000-ci il. Vladimir Kiselyov. "Дорога в никуда" ("Soru olmayan yol"). - "Московские новости" №35, 2 sentyabr 1990-ci il.

⁹ Avşaryanla müsahibə, 18 may 2000-ci il.

¹⁰ Balayan. "Between Heaven and Hell" ("Cənnətlə cəhənnəm arasında"), səh. 270.

yeni ittifaq sazişi üzərində işləyirdi və ümid edirdi ki, bu saziş müttəfiq respublikalara daha çox səlahiyyətlər verməklə İttifaqı qoruyub saxlaya bilər. Ermənistan, Gürcüstan, Moldova və Baltıqyanı respublikalar müstəqilliyə doğru addımlamağa başladılar və Qorbaçovla əməkdaşlıqdan imtina etdilər. Azərbaycan saziş üzərində aparılan işlərdə iştirak etməyə və İttifaqda qalmağa müəyyən şərtlərlə razılaşdı.

Azərbaycanın partiya rəhbəri Ayaz Mütəllibov siyasi sövdələşmə prosesinin əsas fiquruna çevrildi. "Qanlı yanvar"da o, bəlkə də təsadüfən respublikanın başçısı oldu, amma hakimiyyətdən bərk yapışmışdı. Mütəllibov o vaxtkı Azərbaycanda səciyyəvi siyasi fiqur deyildi, birinci növbədə ona görə ki, Heydər Əliyevin doğma diyarı Naxçıvanda deyil, Bakıda dünyaya gəlmişdi. Uzun müddət maşınqayırma zavodunun direktoru işləmiş Mütəllibov ənənəvi partiya karyerasını qurmuşdu. Mədəni, lakin səthi olan Mütəllibovda Əliyevin təbii xarizması yox idi, amma o, Moskvada aparılan siyasi oyunlarda iştirak etmək üçün kifayət qədər səriştəli siyasətçi kimi özünü göstərdi. Öz sadiqliyini göstərən Mütəllibov bunun müqabilində Moskvanın güclü siyasi dəstəyinə arxalanırdı.

1991-ci ilin yanvarında Mütəllibovun SovİKP Mərkəzi Komitəsinə ünvanlanmış məruzəsi Azərbaycanın gələcəyi haqqında həyəcanlı proqnozlarla dolu idi. Yanvarın 11-də SovİKP Mərkəzi Komitəsinin milli məsələlər üzrə eksperti Vyaçeslav Mixaylovun bu məruzəyə yazdığı rəyi partiya arxivində saxlanılmışdır. Mixaylov Azərbaycanda vəziyyətin gərginləşməsi ilə bağlı Mütəllibovun sözlərinə istinad edir: bu gərginləşmə "Ermənistan Respublikasının Dağlıq Qarabağa iddiası ilə bağlıdır. Teleqramda Ermənistan Ali Sovetinin qanunlaşdırdığı hərbi dəstələrin əldə etdikləri silahların böyük həcmdə olduğu xüsusi ilə qeyd olunur və silahlı münaqişənin gərginləşməsinin mümkünlüyünə işarə edilir."

Mixaylovun yazısından belə qənaətə gəlmək olar ki, Mütəllibovun məktubu qismən xəbərdarlıq, qismən də hədə-qorxu idi: "hadisələrin sonrakı inkişafı Azərbaycan və Ermənistan arasında iri miqyaslı hərbi qarşıdurmaya gətirib çıxara bilər və Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin ekstremist qanadlarının hakimiyyəti ələ keçirməsi ilə nəticələnə bilər. Çox güman ki, əgər mərkəz təcili tədbirlər görə bilməsə, Azərbaycan SSR Ali Soveti milli ordunun yaradılması haqqında qərar qəbul edəcək, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin muxtar statusunu ləğv edəcək və yeni İttifaq sazişini imzalamaqdan imtina edəcək. Respublikanın Ali Sovetinə

keçirilən seçkilərdə Kommunist partiyasının qazandığı nüfuzuna ciddi şəkildə xələl gətiriləcək.”¹¹

Mixaylov tövsiyə edirdi ki, “SSRİ Daxili İşlər Nazirliyi və Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi Ermənistan və Azərbaycanın müvafiq respublika orqanları ilə birgə qanunsuz hərbi dəstələri dağıtmaq məqsədilə bölgədə təcili surətdə xüsusi əməliyyat keçirməlidir.” 1991-ci il yanvarın 17-də SovİKP Mərkəzi Komitəsi bu tövsiyələrlə razılaşdı.

Hər iki sənəd Dağlıq Qarabağ probleminin Moskvanın siyasəti ilə nə dərəcədə bağlı olduğunu sübut edir. Mütəllibov erməniləri daha sərt şəkildə yatırtmaq razılığını almaq üçün Azərbaycanda daxili iğtişaşlar xəyalatından istifadə etdi. Moskva isteblişmenti bu sovdələşməyə öz razılığını verib Mütəllibov və Polyaniçkoya güclü dəstək göstərdi. Qısamüddətli perspektivdə bu qərar Azərbaycan rəhbərliyi üçün faydalı oldu, çünki Qarabağ ermənilərinin gözlərinin odunu almaq üçün Sovet Ordusu və Daxili Qoşunların hissələri yerləşdirildi. Lakin uzunmüddətli perspektivdə bu qərar Azərbaycan üçün fəlakətli oldu, çünki respublika öz güc strukturlarının formalaşdırılmasında Ermənistandan kifayət qədər geridə qaldı.

1991-ci il martın 17-də sovet rəhbərliyi SSRİ-nin gələcəyinə dair ümumxalq referendumu keçirdi. Referendumda iştirak edən Azərbaycan yeni ittifaq sazişi çərçivəsində Sovet İttifaqının saxlanılmasına itaətlə “hə” dedi. Ermənistanda artıq EMH hakimiyyətdə idi və respublika referendumu boykot edən altı respublikalardan biri idi. Bununla belə, Ermənistan sentyabrda öz müstəqillik referendumunu keçirəcəyini bəyan etdi.

Azərbaycan rəhbərliyinin nümayiş etdirdiyi sadıqlıq həm Dağlıq Qarabağın daxilində, həm də ətrafında “möhkəm əl” siyasətinin növbəti raundunu – “qanunsuz hərbi dəstələrin silahsızlaşdırılması” planını həyata keçirmək üçün zəruri şərt idi. Azərbaycanın özündə bu əməliyyat “pasport rejiminin yoxlanması” adlanırdı, lakin bu əməliyyat “Halqa əməliyyatı” adı ilə tanındı. Bu əməliyyatın məğzi vətəndaşların pasportlarında qeydiyyatın yoxlanılmasından ibarət idi. Azərbaycan rəhbərliyinin bəyan etdiyi niyyəti Dağlıq Qarabağla həmsərhəd olan və ermənilərin yaşadığı bir sıra kəndlərdə sakinlərin pasportlarını yoxlamaq, həmin kəndlərdə gizlənən fədailəri aşkara çıxartmaq və qayda-qanunu bərqərar etmək idi.

Mütəllibovun sözlərinə görə, onun təbirincə desək, “terroristlərin məhv edilməsi” əməliyyatının planı hələ 1989-cu ildən kağız üzərində

¹¹ Rusiya Arxivləri Layihəsi, fond 89, rol. 1989, 89/4/17.

mövcud idi və sadəcə öz icrasını gözləyirdi. O, belə əməliyyatın siyasi məqsədəuyğunluğunda Kreml rəhbərliyini necə əmin etməsi haqqında heç bir şey gizlətmədən bəhs edir: “Mən vəziyyəti siyasi müstəvidə təqdim etdim, çünki bilirdim ki, Moskvada necə işləyirlər.”¹²

Ardınca heç də bərabər şəraitdə aparılmayan kiçik sovet vətəndaş müharibəsi başladı. Cəbhə xəttinin bir tərəfində Gəncədə mərkəzləşən 4-cü Sovet Ordusu vuruşurdu. Onun tanklar və artilleriya ilə silahlanmış 23-cü diviziyası bu əməliyyatda birbaşa iştirak edirdi. Diviziyanın sərəncamına soyğunçuluq və hədələməklə məşğul olan Azərbaycan OMON-unun hissələri və qonşu kəndlərdən yığılmış könüllü dəstələri verilmişdi. Cəbhə xəttinin digər tərəfində erməni fədailəri durmuşdular. Onlar sayca çox kiçik idilər, bu dəstələrdə təqribən bir neçə yüz nəfər var idi, lakin onlar ruh yüksəkliyinə görə qat-qat üstün idilər. Heç kimə sirr deyildi ki, onlara Ermənistanın yeni rəhbərliyi dəstək verirdi, yerli erməni əhalisi onların təminatında fəal surətdə köməklik göstərirdi, çevik hərəkət etmək üçün onların hətta vertolyotları var idi.

EMH-in liderlərindən biri Aşot Manuçaryan 1991-ci ildə Ermənistanın daxili işlər naziri vəzifəsinə keçdi. O, silahlı dəstələrə yardım edir, qanunsuz alınmış silahlarla onları təmin edir, onların Qarabağa göndərilməsini həyata keçirirdi. Manuçaryan etiraf edir ki, silahların böyük hissəsi sovet hərbi bazalarından alınmışdı: “Biz Gürcüstan hərbi hissələrindən çoxlu sayda silah aldığımızı. Əsasən yüngül atıcı silahlar, avtomatlar və qumbaraatanlar alınır ki, onları vertolyotlarla və ya dağ cığırları ilə Qarabağa aparmaq mümkün olsun.”¹³

1991-ci ilin yaz və yay aylarında zorakılıq artmaqda idi. Münaqişə qonşu kəndlər arasında partizan davası mərhələsinə keçmişdi, qəfil basqınlar edilir, insanlar girov götürülürdü. Erməni basqınçılarının Qaradoğlu kəndinə təşkil etdikləri belə reydlərin birində altı azərbaycanlı öldürülmüşdü.¹⁴ Ermənilər yeni silahdan – hərbi əməliyyatlar üçün nəzərdə tutulmayan “Alazan” raketindən istifadə etməyə başladılar. Bu raket uzunluğu 60 sm olan nazik boru və mərmidən ibarət idi, sovet meteoroloji xidmətləri bu raketdən dağ bölgələrində qara buludları qovmaq və dolu yağıntısının qarşısını almaq üçün istifadə edirdilər. “Alazan” raketləri böyük zərərverici qüvvəyə malikdir və bilavasitə insana dəyirdi

¹² Mütəllibovla müsahibə, 30 may 2000-ci il.

¹³ Manuçaryanla müsahibə, 4 may 2000-ci il.

¹⁴ 1991-ci ilin iyulunda keçirilən Saxarov konqresində verilən məlumatlara əsasən.

onu öldürə bilər. Ermənilər bu raketdən döyüş silahı kimi ilk dəfə aprel-də istifadə edib Şuşanı atəşə tutdular. Bu atəş zamanı bir neçə evə ziyan dəydi, üç nəfər yaralandı.

Bir aydan sonra, 1991-ci il mayın 10-da erməni partizanları Viktor Polyaniçkonun iş otağına qumbaraatandan atəş açdılar, lakin o, sağ qaldı. 1991-ci ilin aprelində Rostov-na-Donu şəhərində general Safonova qəsd edən ermənilər səhvən digər rus zabitini öldürmüşdülər. Bununla belə, Polyaniçko Qarabağı tərk etdikdən uzun müddət sonra öldürüldü. 1993-cü ilin iyulunda o, Şimali Osetiyada bir qrup erməni basqınçılarından qurbanı oldu.

"Halqa" əməliyyatı: icra

1991-ci ilin yazında erməni-Azərbaycan partizan savaşının əsas döyüşləri Dağlıq Qarabağın özündə deyil, Xanlar və Şaumyan rayonlarının meşəli dağlarında gedirdi.¹⁵ Hər iki rayonun əhalisi əsasən ermənilərdən ibarət idi. Erməni kəndlərinə soxulan "fədailər" özlərini yerli əhəlinin müdafiəçiləri elan edib, bu kəndlərdən Qarabağa getmək üçün da-yaq məntəqəsi kimi istifadə edirdilər. Onlarla döyüşçü Xanlar rayonunun Getaşen (və ya azərbaycanlıların adlandırdığı kimi, Çaykənd) və onun yaxınlığında yerləşən Martunaşen (Qarabulaq) qəsəbələrində mövqə tutdular. Onlara keçmişdə kənd məktəbində müəllim olmuş ermənistanlı daşnak Tatul Krpeyan rəhbərlik edirdi.

1991-ci il aprelin 10-da Getaşen və Martunaşen istiqamətində əməliyyat keçirmək qərar verildi.¹⁶ Aprelin son iki həftəsi ərzində hər iki qəsəbənin üç minə yaxın sakini tədricən öz ətraflarından təcrid olundular. Qəsəbələr qoşunlarla mühasirəyə alındı, telefon xətləri kəsildi, enerji təchizatı dayandırıldı. DİN postunun götürülməsi əməliyyata başlamaq üçün siqnal idi. Daxili qoşunlar əsasən ruslardan yığılmışdı, onlar isə, çox ehtimal, ermənilərin tərəfini tuta bilərdilər. Ordu hissələrində azərbaycanlılar üstünlük təşkil edirdi, OMON-da isə yalnız azərbaycanlılar xidmət edirdilər.¹⁷

¹⁵ 1991-ci ilin yanvarında Azərbaycan hökuməti Şaumyan rayonunun adını Goranboy adına dəyişdi.

¹⁶ Getaşen əməliyyatının təfərrüatları "Memorial" cəmiyyətinin və Saxarov konqresinin məruzələrindən və Merfi, "Operation Ring" ("Halqa" əməliyyatı) götürülüb, səh. 86.

¹⁷ Dağlıq Qarabağda sovet daxili qoşunlarının kontingentinə komanda edən general-mayor A.Zaytsevin sözlərinə əsasən: "Aydın oldu ki, daxili qoşunlar qanundan bir addım belə kənara

Moskvada yerləşən "Memorial" hüquq müdafiəsi təşkilatı hadisələrin gedişini bərpə etmişdir. Aprelin 30-da 4-cü Ordunun hərbiçiləri, onların ardınca isə omonçular Getaşenə girdilər. Bəzi yerlərdə onlar silahlı müqavimətlə rastlaşdılar, lakin atışma zamanı Krpeyan öldürülmüş, onun adamları isə bir neçə əsgəri girov götürmüşdülər. Omonçular evlərə basqınlar edir, kəndliləri soyur və döyürdülər. On nəfərə yaxın insan öldürülmüşdür, bunlar əsasən səksən və doxsan yaşlı qocalar idi. Əlli nəfərə yaxın girov götürülmüşdür, sonradan onların yarısı əsir götürülmüş əsgərlərə dəyişdirilmiş, qalanları isə Gəncədəki həbsxanaya göndərilmişdir.

Sayca daha kiçik olan fədailər aradan çıxarıldılar. Bir həftə ərzində hər iki qəsəbənin sakinləri deportasiya olundular, onların əksəriyyəti vertolyotla Stepanakertə, oradan da Ermənistanla göndərildi. Bir çoxları təzyiqlə öz evlərini könüllü tərk etdiklərini təsdiqləyən sənədləri imzaladılar. Bundan sonra "Halqa" əməliyyatının bəyan edilməyən hissəsi həyata keçirildi: Ermənistandan 1988-1989-cu illərdə qaçqın düşmüş azərbaycanlılar Getaşen və Çaykəndə köçürüldülər və ermənilərin tərk etdiyi evlərdə məskunlaşdılar.

Azərbaycanın kənd əhalisinə qarşı apardığı hərbi cəhətdən uğurlu əməliyyat ağır siyasi nəticələrə gətirib çıxardı. Boris Yeltsin başda olmaqla Rusiyanın yeni parlamenti Ermənistan rəhbərliyi ilə sıx alyansa girdi. Onların ümumi düşməni var idi və bu düşmən sovet güc strukturlarının elitası idi. Rusiyalı deputatlar dövrələnmiş erməni kəndlilərin müdafiəsinə qalxdılar. Sonralar "Halqa" əməliyyatına dair ilk parlament dinləmələri keçirildi. Ermənistan-Rusiya siyasi münasibətlərinin yeni mərhələsi başladı.

Mayın 6-7-də daha bir əməliyyat – Ermənistan-Azərbaycan sərhədinin şimal kəşiyində yerləşən Voskepar kəndi istiqamətində əməliyyatın həyata keçirilməsi təyin olunmuşdu. Voskepar Ermənistanın ərazisində yerləşirdi, lakin onun sakinləri və sərhədin o tayındakı azərbaycanlılar arasında vaxtaşırı atışmalar baş verirdi. Bu kəndin "neytrallaşdırılması" üçün Azərbaycanda hazırlanan hərbi əməliyyat rəsmi və qeyri-rəsmi güc

çəkilməyəcək, soyğunçuluqla məşğul olan omonçuların qarşısını qətiyyətlə alacaq. Bu zaman erməniləri güclə deportasiya etmək üçün sovet Müdafiə Nazirliyinin 80% azərbaycanlı hərbiçilərdən ibarət olan 23-cü motoatıcı diviziyası çağırıldı. Bunun ardınca vəziyyət tamamilə dəyişdi: Azərbaycan rəhbərliyi yeni taktikaya əl atdı. Deportasiya başlamazdan əvvəl bölgədə öncə elan edilmiş fəvqəladə vəziyyət ləğv edildi. Biz qoşunlarımızı çıxarmağa məcbur olduq, ardınca isə Azərbaycan tərəfi heç biza məlumat vermədən "xüsusi əməliyyat" həyata keçirdi." - "Военные в Карабахе - посредники или заложники?" ("Qarabağda hərbiçilər – vasitəçidirlər, yoxsa girov?"). - "Аргументы и факты", 7 fevral 1992-ci il.

strukturuları arasında aydın fərqi olmadığını üzə çıxartdı. Voskeparın yaxınlığında otuzə yaxın erməni milis işçisinin gətirdiyi avtobus 23-cü diviziyanın əsgərləri tərəfindən qurulan pusquya düşdü. 11 nəfər öldürüldü, qalanları əsir götürüldü. Azərbaycanlıların fikrincə, bunlar erməni hərbi dəstələrinin üzvləri idi, ermənilər eyni tərzdə deyə bilərdilər ki, azərbaycanlılar sovet milis işçilərini onların ərazisində öldürüblər.

Hadisə yerinə dörd rusiyalı deputat gəldi, onlardan biri – Anatoli Şabad kənddə qaldı. Şabad yarı erməni idi, lakin onun əsas motivi kommunist güc strukturuları ilə apardığı fəal mübarizə idi. Bir müddət sonra bölgədə tam-miqyaslı müharibə başlayanda, o, Qarabağ erməni hərəkatından kənarlaşdı, daha sonra isə Rusiya qoşunlarının Çeçenistanda apardığı əməliyyatların ən sərt tənqidçilərindən oldu.

Şabad xatırlayır ki, Voskeparda həyəcan və təşviş hökm sürürdü. O, deyir ki, şəxsən özü silahlı döyüşçülərlə üzləşməmişdir. Çox güman ki, onlar kəndin ətrafında öz bildikləri kimi hərəkət edirdilər. Sovet zabiti meqafonla kənd sakinlərinə silahları təhvil vermək üçün son müddəti elan etdi. Lakin ultimatumun müddəti bitdi və onun çağırışına heç kim cavab vermədi, bundan sonra top atəşi başladı. Atılan mərmilərin əksəriyyəti kənddən kənarında yerə düşürdü, lakin atəşdən qaçmağa cəhd göstərən üç sakin bu atəşin qurbanı oldu. Şabadın sözlərinə görə, sonradan o, anladı ki, artilleriya atəşi kənd sakinlərini qorxutmaq və əmrə tabe etdirmək məqsədi daşıyırdı, bu atəşlə erməni partizanlarını məhv etmək nəzərdə tutulmurdu. O, elə həmin taktikanın 1995-1996-cı illərdə Çeçenistanda tətbiqinin şahidi olmuşdu:

“Müharibə aparmaq təcrübəsi olan silahlı insanları belə şeylərlə qorxutmaq çətindir. Yalnız bilavasitə atəş altında qaldıqda onlar qorxuya düşürlər. Sonralar mən anladım ki, ətrafda təkcə partlayış səsi gəliрсə, amma mərmilər tam başqa istiqamətdə uçurlarsa, sakitcə konyak içib bütün bunlara fikir verməmək olar. Bütün bu tamaşa mülki əhali arasına vəlvələ salmaq üçün qurulur. Qadınlar ağlayır, itlər hürür, mal-qara böyür və buna uyğun vəziyyət yaranır.”¹⁸

Görünür, yalnız rusiyalı deputatın müdaxilə etdiyinə görə Voskepar sakinləri “Halqa” əməliyyatının qurbanı olmadılar. 23-cü diviziyanın qoşunları kəndə girmədilər, Şabad isə Ermənistanın Daxili İşlər Nazirliyinin verdiyi böyük məbləğin köməyi ilə erməni milis işçilərini əsirlikdən qurtara bildi. Bununla belə, Dağlıq Qarabağın Hadrut və Şuşa

¹⁸ Şabadla müsahibə, 7 dekabr 2000-ci il.

rayonlarında yerləşən on yeddi kiçik erməni kəndinin bütün sakinləri deportasiya edildilər. Hüquq müdafiəçilərinin rəyinə görə, əməliyyatın birinci mərhələsində 5.000 erməni deportasiya edilmiş, 20-30 nəfər isə öldürülmüşdür.

Kompromis cəhdi

Əgər “Halqa” əməliyyatının əsl mahiyyəti Qarabağ ermənilərini qorxutmaq idisə, onda bu əməliyyat tezliklə öz bəhrəsini verməyə başladı. Birinci mərhələnin ardınca, yəni Getaşəndən gələn qaçqın axını Stepanakertə dolduqdan sonra, Qarabağ ermənilərinin hərəkatında ilk ciddi parçalanma üzə çıxdı. 1991-ci il iyunun 19-da hələ ləğv edilməmiş vilayət sovetinin deputatları qətnamə qəbul edib, “kursun qarşিদurma siyasətindən dialoq və danışıqlar siyasətinə doğru” dəyişmək niyyətində olduqlarını bəyan etdilər. Görünür, onlar siyasi sövdələşmə təklif edirdilər: bu sövdələşməyə əsasən partiya orqanlarının bərpası və Dağlıq Qarabağın “demilitarizasiyası” əvəzinə onlar vilayətin Azərbaycanın tərkibindən çıxmasına qarşı səs verəcəkdilər. Bu, çox ciddi güzəşt idi. Partiya funksioneri Valeri Qriqoryanın başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti bu təkliflərlə Moskvaya yollandı. Azərbaycanda yaradılmış Təşkilatı komitənin üzvü olan Mirzəyev fəxrlə deyir: “İnsanlar başa düşdülər ki, Dağlıq Qarabağın nüfuzlu rəhbərliyi var və bununla barışmalı oldular.”¹⁹

Buna baxmayaraq, azərbaycanlıların və ermənilərin yaşadığı kəndlər arasında qan tökmə davam edirdi. İyul ayında Şaumyan rayonunda əməliyyat keçirilən zaman “polkovnik Feliks” ləqəbli səhra komandiri erməni kəndlərinin müdafiəsini peşəkar səviyyədə təşkil etdi. Pəncərələrindən pulemyotlar tuşlanan Ermənistan vertolyotları Azərbaycan ərazisindən uçub Güllüstan kəndinin yaxınlığında enirdilər (1813-cü ildə məlum Rusiya-İran sülh sazişi məhz bu kənddə imzalanmışdır).²⁰

Qorbaçovun 1991-ci il iyulun 4-də imzaladığı fərman Şaumyanda əməliyyata başlamaq üçün işarə oldu. Bu fərmanla o, vəziyyətin “normallaşması” ilə əlaqədar rayonda fəvqəladə vəziyyəti ləğv etdi. Bu riyakar addımın məqsədi erməni kəndlərini qoruyan və yaxud neytrallığı güdən sovet daxili qoşunlarını bölgədən çıxarmaq idi. Qoşunlar çıxarılan

¹⁹ Şahnazarov. “Цена свободы” (“Azadlığın qiyməti”), səh. 220-221. Mirzəyevlə müsahibə.

²⁰ Şabadla müsahibə.

kimi 23-cü diviziyanın əsgərləri və Azərbaycan OMON-u Erkeç, Buzluq və Manaşid kəndlərini dövrələdilər.

Bolqar jurnalisti Tsvetana Paskaleva Erkeçin son günlərində yaşanan faciəni lentə almışdır. Ekranında kəndin üstündə uçan vertolyot görünür, 23-cü diviziyanın rus zabiti meqafonla elan edir ki, "pasport rejimini yoxlamaq üçün" kəndə qoşunlar girəcəklər və əgər kənd sakinləri əməkdaşlıqdan boyun qaçırırlarsa, o zaman "ən qəti tədbirlər" görülməkdir. Qorxuya düşən kəndlilər Paskalevaya öz övladlarını göstərirlər, bununla onlar demək istəyirlər ki, Erkeç heç də partizan yuvası deyil. Onlar şikayət edirlər ki, artıq yarım ilə yaxın blokadada qalıblar: elektrik enerjisi fasilələrlə verilir, ərzaq və su çatışmır. Kəndin digər tərəfində bir qrup silahlı döyüşçü görürük, bu yekəpər saqqallı gənclər çirklənmiş səhra formasındadırlar, patron dolu lentlərlə qurşaqlanıblar. Buradakı müqavimət əvvəlkindən daha güclüdür. Döyüşçülər papiros çəkir, mübahisə edir və fədai mahnıları oxuyurlar.²¹ Top atəşi başlayır və sakinlər öz evlərini tərk edirlər. Döyüşçülər sıralarla geri çəkilirlər, ardınca OMON kəndə girir. Mərmi yük maşınına dəyir. Qaçan sakinlərin ikisi tələf olur.

Kənd yenidən ermənilərə keçəndən sonra, sentyabrda Paskaleva kəndə bir daha qayıdır. Bu səfərin videoyazısından görmək olar ki, azərbaycanlılar kəndə girəndən sonra Erkeç nə vəziyyətdədir. Kəndin yarısı viran edilib, metal darvazada kənddə məskunlaşmış, lakin sonradan qovulan azərbaycanlıların soyadları ağ boya ilə yazılmışdır.

Şaumyan əməliyyatından sonra Qarabağ ermənilərinin partiya nümayəndə heyəti iyulun 20-də Bakıya Mütəllibovla sülh danışıqlarını aparmaq üçün yola düşdü. Azərbaycanın rəhbərinə ünvanlanan məktubda onlar bildirirdilər ki, "Sovet İttifaqı və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və Dağlıq Qarabağa dair ittifaq sənədlərinin əsasında" danışıqlar aparmağa hazırdırlar və yerli özünüidarəetmə orqanlarına keçiriləcək yeni seçkilərin tarixini müzakirə etmək istəyirlər.²² Mahiyyətinə görə, bu, Azərbaycanın tərkibində vilayətin özünüidarəsinə veriləcək zəmanətlər əvəzinə kapitulyasiya təklifi idi. Görəsən belə danışıqlar 1988-ci ildə baş tutsaydı və ya sonrakı hadisələr bu sülh təşəbbüsünü

²¹ Tsvetana Paskaleva. "Высоты надежды" ("Ümid yüksəklikləri"), 1991. Yenidən "Раны Карабаха" ("Qarabağ yaraları") adı altında nəşr edilmişdir (TS Film, Yerevan, 1996).

²² Melander, "The Nagorno-Karabakh Conflict Revisited" ("Dağlıq Qarabağ münaqişəsini yenidən nəzərdən keçirərkən"), səh. 70.

xətm etməsəydi, nə olardı? Lakin bu gün inanmaq çətindir ki, bu nümayəndələrin kompromisli saziş bağlamaq üçün yetərinə səlahiyyəti var idi, bundan əlavə, nümayəndə heyəti Stepanakertə qayıtdıqdan sonra sərt tənqiddə məruz qaldı. İyulun 29-da erməni partizanları yeddi milis işçisini qətlə yetirdilər və bununla hələ də güclü və təhlükəli olduqlarını nümayiş etdirdilər.

Bu hadisənin ardınca, avqustun 10-da kompromis ideyasının əsas təşəbbüsçüsü Valeri Qriqoryan Stepanakertdə küçədə öldürüldü. Çox güman ki, onu elə ermənilər özləri xainlikdə təqsirli bilib qətlə yetirdilər. Erməni millətçisi Janna Qalstyan isveçli alim Erik Melanderə belə demişdi: "Belə bir sənədi, yəni nə bizim, nə də xalqın dəstəkləmədiyi və buna görə də heç bir qüvvəsi olmayan sənədi imzalayan istənilən şəxs öz həyatını təhlükə altına qoyardı: onu sadəcə öldürərdilər, hətta bizim ən yaxın dostumuz olsaydı belə."²³ Kompromis cəhdi boşa çıxdı.

Cəza

"Halqa" əməliyyatı Qarabağ münaqişəsinin açıq, hərbi mərhələsinin başlanğıcı oldu. Bununla belə, bu əməliyyat özü özlüyündə şübhəsiz ki, "sovet dövrünün ilk və son vətəndaş müharibəsi" idi, çünki Sovet Ordusunun hissələri elə sovet ərazisində hərbi əməliyyatlar aparırdılar. Bu əməliyyatların nə dərəcədə pərakəndə və amansızcasına aparılması haqqında məlumatlar sovet silahlı qüvvələrinin, və daha geniş mənada, bütün Sovet İttifaqının 1991-ci ildəki ümumi vəziyyətinə işıq salır.

Azərbaycanın təqdim etdiyi rəsmi versiya ondan ibarətdir ki, Azərbaycan Qarabağa soxulan erməni partizanlarının törətdiyi ciddi təhlükənin qarşısını almağa məcbur idi. Azərbaycanın keçmiş prezidenti Ayaz Mütəllibovun sözlərinə görə, erməni fədailəri Xanlar və Şaumyan rayonlarından Dağlıq Qarabağa getmək üçün dayaq məntəqələri kimi istifadə edirdilər və "erməni əhalisini qorxuya salıb incidirdilər." Polyaniçkonun köməkçisi olmuş mütədil düşüncəli Seyran Mirzəyev təkidlə bildirirdi ki, erməni kəndlərinin sakinləri onlara dəfələrlə erməni döyüşçülərindən şikayətlər göndərmişdilər. Məsələn, Hadrut rayonundan altı qoca yalvarırdı ki, onlara kənddən köçməyə kömək etsinlər, çünki cavanlar kəndi tərk etdikdən sonra onlar müdafiəsiz qalmışdılar, Ermənistandan olan silahlı partizanlar isə öz istəklərinə uyğun gəlib-gedirdilər.

²³ Eyni mənbə, səh. 71.

Bu sözlərdə müəyyən qədər həqiqət var. Təəssübkeş döyüşçülər qida və sığınacaq axtarırdılar, və bununla da adi insanlara başağrısı gətirir, sakit həyatlarına müdaxilə edirdilər. Birinci çeçen müharibəsi illərində (1994-1996) bu tipli hadisələr olurdu: kənd sakinləri çeçen döyüşçülərindən kəndi tərk etməklərini xahiş edirdilər ki, rus qoşunlarının hücumlarına məruz qalmasınlar. Lakin bu, heç də o demək deyil ki, kəndlilər öz evlərini tərk edib bir daha doğma yerlərə qayıtmaq istəmirdilər, və təsəvvür etmək çətindir ki, Hadrut və Getaşen əhalisi öz kəndlərində azərbaycanlı omonçuları görmək istəyirdilər. Onların erməni partizanları ilə itxlafları olsa belə, kəndə silahlı basqın və ardınca gələn deportasiya onlar üçün vəziyyətdən çıxış yolu deyildi. Ermənilərin tərk etdiyi evlərdə azərbaycanlı qaçqınların tez yerləşdirilməsi ona işarə edir ki, belə əməliyyatların məqsədi təkcə "terrorçuları üzə çıxarmaq" deyildi.

Hüquq müdafiəçilərindən ibarət iki qrup qaçqınlarla müsahibələr aparmış və müntəzəm zorakılıq hallarına işarə edən dəlilləri aşkarlamışdılar. Onlardan biri belə qənaətə gəlir: "Azərbaycan rəsmiləri, o cümlədən respublikanın Ali Sovetinin sədri Ayaz Mütəllibov və Kommunist partiyasının Mərkəzi Komitəsinin ikinci katibi Viktor Polyaniçko bu deportasiyalara haqq qazandırmaya davam edirlər və bütün bunları Dağlıq Qarabağ sakinlərinin könüllü köçmələri kimi təqdim edirlər. Lakin bizdə təkzibedilməz dəlillər var ki, bu əməliyyatlar fiziki zorakılıq və silah gücünə aparılmışdır, qətlər, işgəncələr və şəxsi əmlakın itirilməsi ilə nəticələnmişdir."²⁴

Bəs onda əməliyyatın əsl məramı nə idi? Aydındır ki, bu əməliyyat strateji məqsəd güdüdü. Qarabağın hüdüdlərində erməni kəndlərini boşaldan Azərbaycan hökuməti fədailəri təcrid edib, onların təchizat yollarını kəsməyə çalışırdı, Qarabağ ətrafında azərbaycanlıların məskunlaşdığı yeni kəndlərdən "halqa" yaratmaq istəyirdi. Lakin elə görünür ki, əməliyyatın siyasi məqsədləri bundan daha vacib idi.

Dağlıq Qarabağa qarşı sərt tədbirlər görən sovet rəhbərliyi Azərbaycanın sadıqlılığını təmin etməyə çalışırdı. Onlar Qarabağda millətçi hərəkatı yatırmağa cəhd edirdilər və müəyyən dərəcədə öz məqsədlərinə çatdılar. Azərbaycanın göstərdiyi təzyiq təkcə Qarabağın yerli erməni rəhbərlərinə deyil, həmçinin Ermənistanın yeni başçısı Levon Ter-Petrosyana da güclü təsir bağışlamışdı. 1991-ci il iyulun 20-də o, yeni İttifaq Sazişinə dair aparılan danışıqlar çərçivəsində Moskva yaxınlığındakı

²⁴ Dağlıq Qarabağdakı hadisələrə dair birinci beynəlxalq Saxarov konqresinin nümayəndə heyətinin məruzəsi, 13-16 iyul 1991-ci il, səh. 3.

Novo-Oqarevoda birinci və axıncı dəfə Qorbaçovla görüşdü və bildirdi ki, güzəştə getməyə hazırdır. Eyni zamanda Yerevanda EMH liderləri və Kommunist partiyasının rəhbərliyi arasında ciddi qarşıdurma yarandı. Kommunistlərin o zamankı başçısı Aram Sarkisyan Ter-Petrosyanı Dağlıq Qarabağa dair sazişin şərtlərinin yumşaldılması əvəzinə Şaumyan rayonunu vermək niyyətində suçladı.²⁵ Bu hadisələrdən aydın sezilir ki, 1991-ci ildə ermənilərin millətçi hərəkatı kənardan görünən kimi heç də bütöv və möhkəm deyildi.

Bununla belə, baxmayaraq ki, kompromis məsələsi gündəmdə idi, ermənilərin silahlı müqaviməti davam edirdi. Sayca daha üstün olan sovet qoşunları və Azərbaycanın daxili qüvvələri hətta 4-cü Ordunun tankları və artilleriyasından istifadə edirdilər, buna rəğmən, erməni döyüşçülərini Şaumyandan çıxarmaq üçün onlar bir neçə həftə vuruşmalı oldular. Erməni döyüşçüləri arasında olmuş üç şahid ayrı-ayrılıqda onların "ruh yüksəkliyini", "əzmini" və xüsusilə də "qarşı tərəfi mənəvi-psixoloji cəhətdən üstələmələrini" qeyd edir. Ermənistanda bu əməliyyat fədailərin sıralarına böyük sayda könüllülərin qatılmasına səbəb oldu və əməliyyatın əsas məqsədlərindən birini sual altına qoydu. Şabad bu barədə belə deyir:

"Əlbəttə ki, Mütəllibov Qorbaçovu inandıra bilmişdi ki, orada fədailərin güclü partizan hərəkatı baş qaldırıb, onların hərəkatları erməni əhalisinin yaşadığı ərazilərin Azərbaycandan ayrılması ilə nəticələne bilər, və əmin etmişdi ki, onlar quldurdurlar və onları məhv etmək lazımdır. Qorbaçov isə - bu, əlbəttə ki, onun tərəfindən böyük ağılsızlıq idi - bu əməliyyata razılığını verdi. Bəlkə də, o, indi başa düşür ki, bu növ əməliyyatın axırı yox idi, bu, mümkün deyildi. Elə Çeçenistanın misalında görmək olar ki, partizanlarla müharibə aparmaq əbəs işdir."

1991-ci ilin payızında cəbhədə vəziyyət gözlənilmədən ermənilərin xeyrinə dəyişdi və bu şəraitdə onlar Şaumyanın əksər kəndlərini yenidən nisbətən asanlıqla öz nəzarətlərinə keçirə bildilər. Beləliklə, sırf hərbi nəzər nöqtəsindən, əməliyyat faktiki olaraq məğlubiyətə uğradı: onun müəllifləri qarşıda duran partizan hərəkatını yetərincə qiymətləndirməmişdilər.

"Halqa" əməliyyatının icrası məhz Moskvada artmaqda olan siyasi hərəmərcliyə görə mümkün oldu. Mixail Qorbaçovu devirmək niyyətində olan güc strukturlarının rəhbərləri bu əməliyyata dəstək verdilər. 1991-ci ilin avqustunda dövlət çevrilişinə cəhd edərkən, onlar təzadlı motivləri əllə-

²⁵ Sarkisyanla müsahibə, 4 may 2000-ci il.

rində rəhbər tutub, Sovet İttifaqını saxlamaq üçün güc nümayişi və ibrətverici cəzalandırmaya əl atdılar. Bu motivlər artıq sözü gedən əməliyyatda sezilirdi. Daim tərəddüd və şübhələr içində olan Qorbaçov, çox güman ki, əməliyyatı dəstəkləyəndə vəziyyəti axıracan anlamırdı. Həmçinin istisna edilmir ki, məhz onun əhatəsi onu çaşdırmışdı. Erməni kommunistlərinin o vaxtkı rəhbəri Aram Sarkisyan sovet prezidentinin iştirakı ilə bir insidenti xatırlayır. Bu insident 1991-ci ilin iyulunda Moskvada Ali Sovetin sessiyasında fasilə zamanı baş vermişdi. Sarkisyanın danışıqlarından həmçinin yaxşı görünür ki, ən yuxarı səviyyədə gedən qərar qəbul etmə prosesində nə cür qarışıqlıq hökm sürürdü:

“Fasilədə mən birdən gördüm ki, Mütəllibov, Yazov və Kryuçkov Qorbaçovu əhatəyə alıblar və Yazov ona nə barədəsə məlumat verir. Mən hiss etdim ki, onlar (“Halqa” əməliyyatı barəsində) danışırlar, gəlib Qorbaçovun arxasında durdum, bilə-bilə ki, belə etmək düzgün deyil. Yazov məni gördü və susdu. Qorbaçov geriyyə döndü, əlimdən tutub dedi: “Gəl çəkilək kənara!” Biz kənara çəkildik və o, mənə dedi: “Siz, ermənilər, orada nə işlərlə məşğulsunuz?” Mən soruşdum: “Nə olub ki?” O, dedi: “Partlayışlar təşkil edirsiniz, insanları öldürürsünüz, evlərindən qovursunuz.” Mən qayıtdım: “Üz istəyirəm, bu, Azərbaycan tərəfinin məlumatıdır. Sizdə erməni tərəfindən məlumat var?” O, dedi: “Bu nə deməkdir?” Mən söylədim ki, əslində məhz erməniləri deportasiya edirlər və erməni əhalisindən olan nisbətən mütəşəkkil kiçik qruplar müqavimət göstərməyə çalışırlar. O, mənə dedi: “Orada heç bir deportasiya ola bilməz, çünki mən belə bir əmr verməmişəm”. Onda mən qayıtdım: “Sizdən çox xahiş edirəm, odur, DTK-nın sədri Kryuçkov durub, onu bura çağırın, qoy mənim gözümə baxıb desin ki, heç bir deportasiya həyata keçirilmir!” (Qorbaçov) başa düşdü ki, burada nə isə düzgün deyil və dedi: “Yaxşı, mən özüm məşğul olaram.”²⁶

Moskvada sui-qəsd hazırlayanların tərəfində olan Polyaniçko sovet vətənpərvərliyi və sərt gücün qarışığını özündə təcəssüm etdirirdi. 1991-ci ilin iyulunda Qarabağa səfər etmiş amerikan hüquq müdafiəçilərindən ibarət nümayəndə heyətinin üzvü Skot Horton belə qənaətə gəlmişdi ki, Polyaniçkonun Azərbaycana heç bir xüsusi rəğbəti yox idi və o, sadəcə əmin idi ki, bölgədə nifaq salmaqla sovet hakimiyyətini möhkəmləndirir. Bakıdan Stepanakertə qısa uçuş zamanı Xorton Polyaniçkonun keçmişində haqqında onunla söhbət etmişdir:

²⁶ Sarkisyanla müsahibə.

“O, mənə Əfqanıstanda aparılan müharibədən və bu müharibədə oynadığı mühüm rolundan danışdı. O, şərqşünas alim idi, əfqanların qəbilə psixologiyasını anlayırdı və bundan faydalanmaq üçün sovet strategiyasının hazırlanması və icrasına cavabdeh idi. Mən sual verdim: “Bu, nə demək idi?” O, cavab verdi ki, onlar, məsələn, müxtəlif etnik qrupları bir yerdən digər yerə köçürürdülər. Hər hansı bir qrupla ədavətdə olan digər qrupu götürüb, onları elə bir yerdə məskunlaşdırırdılar ki, düşmənləri onları əhatə edə bilsinlər. Burada məqsəd itilaf və gərginlik yaratmaq idi. Bu an mən qayıtdım ki: “Bu, çox maraqlıdır, çünki “Halqa” əməliyyatını xatırladır, orada fərqli etnik qrupların köçürülməsini xatırladır”. Lakin o, daha bu haqda danışmaq istəmədi.”

Nümayəndə heyətinin digər amerikalı üzvü, Amerika-SSRİ münasibətləri komitəsinin rəhbəri Vilyam Qrin Miller bu səfərdən fərqli nəticəyə gəlmişdi:

“Aydın idi ki, Sovet İttifaqının dağılması ilə bağlı orada müəyyən çətinliklər yaranmışdı: sovet keçmişinə bağlılıq, Sovet İttifaqının gələcəyində əminsizlik, xarici vətəndaşların qarşısında, hətta onlar sadəcə müşahidəçi olsalar belə, zorakı üsullara əl atıb-atmamaqda əminsizlik. Bütün bunlar tam aydın idi. Zənnimcə, Polyaniçko özü həmin dövrdə Sovet İttifaqının ümumi vəziyyətini əks etdirən çaşqınlıqda idi.”²⁷

Sovet İttifaqı öz son günlərini yaşayırdı. 1991-ci il avqustun 19-21-də Moskvadakı çevriliş cəhdi və bu cəhdin boşa çıxması dövlətə son zərbəni vurdu. Bütün sovet vətəndaşları kimi, ermənilər və azərbaycanlılar çevriliş cəhdi nəticəsində yaranmış xaosdan sonra tamamilə başqa aləmə düşdülər.

²⁷ Millerlə müsahibə, 9 yanvar 2001-ci il.

Fəsil 9.

ZİDDİYYƏTLƏR. İYİRMİNCİ ƏSRİN HADİSƏLƏRİ.

Sovet dövründə Ermənistan və Azərbaycan arasındakı sərhəddə - Gürcüstanın cənub hüduqlarında, İcevan və Qazax rayonlarının arasında vaxtilə bir ağac heykəli var idi. Onun lap yuxarısında bir iri çiçək açmışdı və bu çiçəyin ləçəkləri Cənubi Qafqazın üç respublikası arasındakı dostluğun rəmzinə çevrilmişdi.

Sovet dövründə heç kim çox güman ki, bu ekzotik ağacın gülünə fikir vermirdi. Bəlkə də, əksəriyyət üçün onun mənası gizli olmadığından bu gülə elə də diqqət yetirilmirdi. Qafqazın əksər sakinləri indi deyirlər ki, 1980-ci illərin sonuna kimi onlar bütün millətlərdən olan qonşuları ilə dostluq şəraitində yaşayıblar və loyallıq sovet vətəndaşı olublar. Yetmiş il müddətində ermənilər və azərbaycanlılar arasında demək olar ki, heç bir kütləvi zorakılıq hadisəsi olmayıb. Onlar yan-yanı yaşayıb, bir-biri ilə alış-veriş edirdilər və ailə qururdular.

Bununla belə, 1988-ci ildə ermənilər və azərbaycanlılar arasında çəkişmə sadəcə anlaşılmazlıq deyildi. İki xalq bir-birindən ayıran bu dərin ədavət Sovet İttifaqının süqutunda böyük rol oynadı. Bəs niyə və necə iki millətin dinc qonşuluğu münəfişəyə çevrildi?

Bu çətin suala cavab vermək üçün ilk öncə qeyd etmək lazımdır ki, ermənilər və azərbaycanlılar arasında əvvəllər mehriban qonşuluq münasibətləri, ticarət və nikahların olmasına baxmayaraq, bu iki millət arasında praktiki olaraq heç vaxt canlı dialoq olmayıb. Erməni-Azərbaycan münəfişəsinin tarixçəsinə dair mülahizələr yürüdən hər iki tərəfin liderlərinə qulaq asdıqda aydın olur ki, tərəflərin versiyaları bir-birindən tam təcrid ediləblər.

Məsələn, bir çox azərbaycanlılar prinsip etibarilə "Qarabağ məsələsi"nin mövcudluğunu qəbul etmirlər. Onlar Dağlıq Qarabağla heç bir əlaqəsi olmayan təhlükəli erməni ideologiyasının qurbanı olduqlarını deyirlər. Azərbaycanın müxalifət liderlərindən biri - İsa Qəmbər bildirir ki, 1988-ci ilin fevralında Qarabağdakı hadisələr Ermənistandan gətirilmiş

irredentist hərəkatın təzahürü idi və Azərbaycan rəhbərliyi yerində tədbir görsəydi, bunun qarşısını almaq olardı:

"Təşəbbüs ermənilərdə idi. Onlar Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış etdilər. Onlar Dağlıq Qarabağda separatist hərəkatın başlanmasına səbəb oldular. Şübhə yoxdur ki, bu məsələyə görə bütün məsuliyyət erməni ultra-millətçilərinin üzərinə düşür. Eyni zamanda biz hesab edirik ki, o zamankı Azərbaycan rəhbərliyi daha qəti və əzmlili mövqə tutmadığına görə məsuliyyət daşıyır, çünki bu problemi o vaxt bir neçə gün ərzində həll etmək olardı."¹

Ermənistan prezidenti Robert Koçaryan tamamilə əks mövqedən çıxış edərək deyir ki, Qarabağda münəfişə tarixi cəhətdən qaçılmaz idi: "1917-ci ildə inqilab baş verdi. Rusiyada mərkəzi hakimiyyətin süqutundan sonra, bu problem tam gərginliyi ilə baş qaldırdı. Üç il müharibə getdi və nəticədə sovet qoşunları zorla Qarabağı Azərbaycana birləşdirdilər. Bu problem gördüyünüz kimi, həmişə olub və tamamilə aydın idi ki, mərkəzi hakimiyyət zəifləyən və ya tamamilə süqut edən kimi hazırkı vəziyyət yer alacaqdı. Bu, bütün Qarabağ ermənilərinə tam bəlli idi. Onların heç biri buna şübhə etmirdi və mənə belə gəlir ki, bunu azərbaycanlılar özləri də bilirdilər."²

Bir birinə zidd gedən bu fikirlər təsdiq ki, sovet erasında Ermənistan və Azərbaycan fərqli siyasi, iqtisadi və mədəni istiqamətlərdə hərəkat ediblər və onların yolları çox nadir hallarda kəsişirdi. Lakin faciə bundadır ki, bunun nəticəsində tədricən qarşılıqlı nifrət və qorxu yer aldı.

İyirminci əsrin mübahisəsi

Qarabağ münəfişəsinin köklərini axtaranda, biz hər şeydən əvvəl onun "qədim münəfişə" olduğunu iddia edən fikirləri kənara qoymalıyıq. Erməni-Azərbaycan ziddiyyətlərinin forması və məzmununun yüz ildən artıq tarixi var. Əsas mübahisə obyektli olan Dağlıq Qarabağ uğrunda 1905, 1918-1920-ci illərdə gərgin döyüşlər gedib. 1921-ci ildə Dağlıq Qarabağ Azərbaycana verilib, onun hazırkı sərhədləri isə 1923-cü ildə çəkilib. İki amerikalı alimin qeyd etdiyi kimi, "hazırkı münəfişənin səbəblərini iyirminci yüzilliyin qaranlıqlarında axtarmaq lazımdır."³

¹ İ. Qəmbərlə müsahibə, 7 aprel 2000-ci il.

² R. Koçaryanla müsahibə, 25 may 2000-ci il.

³ Laitin and Suny, "Karabakh: Thinking a Way out" ("Qarabağ: çıxış yolunu axtararaq"), səh. 145.

Mübahisənin ideoloji kontekstinin tam müasir xarakteri var. Müəyyən hədudlar çərçivəsində bu və ya digər etnosun dövlətçilik iddiasını təmin edən millətçi ideologiya on doqquzuncu əsrin sonlarına qədər regionda vacib rol oynayırdı.

Bu mübahisənin kökləri Osmanlı və Rusiya imperiyalarının süqut etdikləri dövrə gedib çıxır, məhz o zaman həm ermənilər, həm də azərbaycanlılar öz milli müqəddəratını təyin etmək fikrinə gəldilər. Erməniləri Balkan dövlətlərində və Şərqi Avropada müstəqillik uğrunda gedən hərəkatlar ilhamlandırmışdı. Ermənilərin aparıcı millətçi partiyası olan Erməni İnqilab Federasiyası ("Daşnaksutyun") 1890-cı ildə yaradıldı. Eyni zamanda azərbaycanlılar öz diqqətini "türk qardaşlarına" yönəldib, Türkiyə ilə əlaqələri möhkəmləndirməyə və Rusiyadan ayrılmaq üçün silahlanmağa başladılar.

1915-ci ilin faciəsi bu prosesi dəyişdirib, daha da sürətləndirdi. Osmanlı imperiyasının süqutu və erməni əhalisinin kütləvi qırğını ermənilərin əsrlərlə Türkiyədə yaşamalarına son qoydu və Rusiyanın yaratdığı Ermənistanı qaçqınlar ölkəsinə çevirdi. 1917-ci ildə Rusiya imperiyasının süqutundan sonra Qafqaz xalqları qəflətən müstəqillik qazandılar. 1918-ci ilin may ayında Qafqazın üç ən iri xalqı müstəqil dövlət yaratdılar. Müstəqillikdən ən çox fayda götürən Gürcüstan oldu, çünki nə ermənilər, nə də azərbaycanlılar öz dövlətlərinə tam nəzarət edə bilmirdilər. Mayın 28-də Azərbaycan öz müstəqilliyini bəyan etdi, Bakıda bolşevik Kommunası hökumət qurdu. Ermənilər öz müstəqilliklərini eyni gündə Gürcüstanın paytaxtı Tiflisdə bəyan etdilər. Lakin onlar çox həvəssiz idilər. Cəmi bir neçə gün öncə ermənilər Sardarabad döyüşündə türk qoşunlarına tam zəfər çalmağa mane olmuşdular və alçalıcı sülh sazişini imzalamaq ərafəsində idilər.

1918-ci ildə Ermənistanda Daşnaksutyun və Azərbaycanda Müsavat partiyasının rəhbərliyi ilə hakimiyyəti ələ keçirən iki millətçi rejim bu iki ölkə arasında sərhədlərin çəkilməsində ümumi məxrəcə gələ bilmədilər. Etnik cəhətdən qarışıq əhalisi olan üç vilayət savaşa səbəb oldu: bunlar xəritədə qərbdən şərqə doğru bir-birinin ardınca düzülən Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağ idi. Azərbaycan Türkiyənin köməyi ilə Naxçıvandan minlərlə erməni qovaraq bu vilayəti tam nəzarətə götürə bildi. Naxçıvandan şərqdə, dağ massivində yerləşən Zəngəzurdə erməni partizan dəstələri öz qəddar komandiri Andranikin başçılığı altında qasırga

kimi bütün bölgədən keçib azərbaycanlıların yaşadığı kəndləri yandırmış, sakinlərini isə didərgin salmışdılar. Qarabağ dağlarında vəziyyət daha mürəkkəb idi: Qarabağ ermənilərinin yerli şurası müstəqillik elan etməyə cəhd göstərdi, lakin dağların o tayında yerləşən Ermənistan Respublikası ilə onlar əlaqə qura bilmirdilər.

Noyabrda Birinci Dünya Müharibəsi başa çatanda, Türkiyə Antanta-ya təslim olub, qoşunlarını Azərbaycandan çıxartdı. Respublikaya Böyük Britaniyanın qoşunları daxil oldu və Azərbaycan Britaniya mandatı altında müstəqil respublika kimi birinci ilini yaşaya bildi. İngilislər Azərbaycanda ilk öncə bolşeviklərə qarşı dayaq nöqtəsi və neft mənbəyi görürdülər və buna görə də ərazi mübahisəsini həll etmək üçün göstərdikləri cəhdlər həvəssiz və səthi idi. Dekabrda Şuşada Britaniya missiyası yaradıldı və səkkiz ay müddətində fəaliyyət göstərdi. Şuşanın yaxınlığında iki britaniyalı əsgər – Lankəşirli piyada və şimal-qərb cəbhəsindən olan patan basdırılıb. Ekspedisiya korpusunun komandiri, general Uilyam Tomson ermənilərin rəğbət etmədikləri doktor Xosrov bəy Sultanovu Qarabağın qubernatoru təyin etdi və erməni partizan dəstələrinin komandiri Andraniki Ermənistana qayıtmağa razı saldı. Tomson bildirmişdi ki, bu, müvəqqəti razılaşmadır və bütün çözülməmiş məsələlər qarşıdakı Paris sülh konfransında öz həllini tapacaq.⁴

Lakin Paris sülh konfransında sərhəd mübahisəsi həll edilməmiş qaldı. İngilislər Azərbaycanı çin olmayan ümidlər və çözülməmiş ədavətlə baş-başa qoyub 1919-cu ilin avqustunda buranı tərk etdilər.⁵ Qarabağda erməni icması əsrlərcə yaşı olan əməkdaşlıq-qarşıdurma dilemması arasında parçalandı. Qarabağın Ermənistanla birləşməsinin tərəfdarı əsasən daşnaklar və kəndlilər idi. Bolşeviklər, ticarətçilər və sənətkarlar isə erməni tarixçisi Riçard Hovannisyanın dediyi kimi "etiraf edirdilər ki, vilayət iqtisadi cəhətdən şərqə Zaqafqaziya ilə əlaqəlidir.

⁴ Erməni tarixçiləri Tomsona Qarabağ üzərində Kommunist dövründə də davam edən de-fakto Azərbaycanın hakimiyyətini təbii etdiyinə görə qara yaxmağa meyllidirlər. Lakin arxiv sənədlərindən görünür ki, onun hərəkatları erməni fobiyasından daha çox sabitlik instinktinə söykənirdi, o, güman edirdi ki, Azərbaycanın Qarabağ üzərində nəzarətinin saxlanılması ən yaxşı çıxış yoludur. Eyni zamanda Tomson Türkiyənin şərqindəki ərazilərin ermənilərə verilməsi ilə bağlı Londona teleqram vurmuşdu.

⁵ 1919-1920-ci illərdə Britaniyanın Qafqazdakı rolu haqqında bax: Artin H. Arslanian, "Britain and the Transcaucasian Nationalities During the Russian Civil War" ("Rus vətəndaş müharibəsi illərində Britaniya və Cənubi Qafqaz millətləri") in *Transcaucasia, Nationalism And Social Change*, Edited By Ronald Grigor Suny, (Ann Arbor: The University Of Michigan, 1983).

Onlar Azərbaycan hökuməti ilə barışmaq üçün bəhanə axtarırdılar və Dağlıq Qarabağı dirçəltməyin yeganə yolunu məhz bunda görürdülər.”⁶ Bu fikrin tərəfdarları əsasən Şuşadan idilər. Bununla belə, 1920-ci ilin martında Şuşada erməni qiyamı yatırılanda hər iki firqənin üzvlərlə nümayəndəsi öldürüldü və ya didərgin salındı. 1920-ci ilin aprelində Ermənistanla səfər edən Britaniyalı jurnalist S.I.Bexofer kaos, ekstremizm və zorakılıqdan dəhşətə gəlmişdi:

“Qatı millətçiləri inandırmaq mümkün deyil ki, pisliliyə pisliliklə cavab vermək xeyir gətirməz. Buna görə də, elə gün olmurdu ki, hər iki tərəfdən – ermənilərdən və tatarlardan gələn şikayətlərin arası kəsilsin, bir-birlərinə səbəbsiz hücumlar edilməsin, qətlər törədilməsin, kəndlər yandırılmasın və sair. Kənardan vəziyyət çıxılmaz görünə bilərdi: tatar və ermənilərin bir-birlərinə hər yeni hücumu cavab hücumuna səbəb olurdu. Qorxu hissi hər iki tərəfi yeni-yeni toqquşmalara sürükləyirdi. Daşnaklar hakimiyyətdə qalmaqda davam edirdilər, çünki vəziyyət belə idi; elə vəziyyətin belə qalması da daşnakların hakimiyyətdə olmasından irəli gəlirdi.”⁷

Bexoferin təklif etdiyi çözümlərsən il sonra qəfil rezonansa səbəb oldu: o, əmin idi ki, Ermənistan sərhədlərinin hamı tərəfindən tanınması və ermənilərin Ermənistanla, azərbaycanlıların isə Azərbaycana köçməsi yeganə çıxış yolu idi. 1988-1990-cı illərdə belə də oldu. Lakin Bexofer regionu tərk etdikdən sonra Rusiya yenidən bölgəyə qayıtdı, bu dəfə yeni hərbi formada. Bolşeviklər Bakını zəbt etdilər və Müsavat hökumətini devirdilər. 1920-ci ilin may ayında XI Qızıl Ordu Qarabağa daxil oldu və yarım il sonra Ermənistanda hakimiyyəti ələ keçirdi.

Bolşevizmi qəbul etdiyinə görə bolşeviklər əvvəlcə Ermənistanla bütün mübahisəli əraziləri vermək istədilər. 1920-ci ilin dekabrında Azərbaycanın kommunist rəhbəri Nəriman Nərimanov “qardaş xalqın qələbəsinə” alqışladı və bundan sonra hər üç mübahisəli bölgənin - Qarabağ, Naxçıvan və Zəngəzurun Sovet Ermənistanının tərkibində qalacağını bəyan etdi. Aydınır ki, bu bəyanat Moskvanın təzyiqi altında edilmişdi, lakin heç vaxt yerinə yetirilmədi. 1921-ci ilin yazında güc balansı dəyişdi, Ermənistanda baş vermiş anti-bolşevik qiyamı Moskva və Yerevan arasındakı münasibətlərə soyuqluq gətirdi. Bütün keçmiş razılaş-

⁶ Hovannisian, The Republic of Armenia (“Ermənistan Respublikası”), III Cild, səh.133.

⁷ Bechhofer, In Denikin's Russia (“Denikin dövrünün Rusiyasında”), səh. 283.

malar öz qüvvəsini itirdi. Bu vaxt Zəngəzur və Naxçıvanın taleyi artıq hərbi güc vasitəsilə müəyyənləşdi. Daşnakların lideri Njde azərbaycanlı sakinləri qovub, Zəngəzuru işğal etdi və bir erməni müəllifin evfemizm-lə ifadə etdiyi kimi, regionun “yenidən erməniləşdirilməsinə” nail oldu.⁸ Azərbaycanlılar öz növbələrində Naxçıvana tam nəzarət edirdilər və onun statusu 1921-ci ilin martında Sovet Rusiyası və Türkiyə arasında bağlanmış Moskva müqaviləsinə əsasən təyin edildi. Bu müqaviləyə görə əvvəllər ermənilərin çoxluq təşkil etdiyi Qars vilayəti Türkiyənin tərkibinə keçdi.

Bundan sonra yalnız Dağlıq Qarabağın taleyi sual altında qalırdı. Onun statusuna dair son qərarı altı üzvdən ibarət “Kavbüro” – milli məsələlər komissarı İosif Stalinin birbaşa nəzarətində olan bolşeviklərin Qafqaz komitəsi verməli idi. 1921-ci il iyulun 4-də Büro Qarabağın Sovet Ermənistanı ilə birləşməsinə səs verdi, lakin Nərimanov qəti surətdə buna etiraz etdi. Növbəti gün Büro qərara aldı ki, “müsəlmanlar və ermənilər arasında millətlərarası sülh, aşağı və yuxarı Qarabağ arasında iqtisadi əlaqələr, onun Azərbaycanla daimi əlaqəsinin olması zərurətindən çıxış edərək, Dağlıq Qarabağa geniş muxtariyyət verilməklə və inzibati mərkəzi Şuşa şəhərində olmaqla Azərbaycan SSR tərkibində saxlanılsın.”⁹ 1923-cü ilin iyulunda sovet hökuməti Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini yaratdı və bir ay sonra onun inzibati sərhədlərini təsdiqlədi. Əsasən ermənilərin yaşadıkları Xankəndi vilayətin mərkəzi oldu və adı dəyişdirilib Bakı komissarlarından biri Stepan Şaumyanın şərəfinə Stepanakert qoyuldu. Lakin 94% ermənilərdən ibarət olan yeni vilayətin sərhədləri onun Ermənistanla təmasını təmin etmədi.

1921-ci ildə Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibinə verilməsinə dair mübahisələrə litrlərlə mürəkkəb sərf edilmişdi. Bu qərarın lehinə və əleyhinə olan faktlar Qarabağ probleminin siyasi özəyini əks etdirir: Azərbaycanın gətirdiyi iqtisadi və coğrafi amillər ermənilərin demografiya iddiaları ilə toqquşur. Sadə sözlə desək, ermənilərin üstünlük təşkil etdiyi və erməni özünüidarəçilik ənənələri güclü olan region Ermənistanla Azərbaycanı ayıran suayırıcısından şərqdə yerləşir və iqtisadi cəhətdən Azərbaycana sıx bağlı idi.

⁸ Mutafian, The Caucasian Knot (“Qafqaz düyünü”), səh. 134.

⁹ “Историческая справка”, səh. 33.

1921-ci ildə konyunktur strateji amillər bolşeviklərin mövqeyinə qismən təsir göstərdi. O zaman onlar üçün prioritet təşkil edən məsələ Azərbaycanda hakimiyyətlərini bərkitmək idi, çünki təkcə neft yataqlarına görə Azərbaycan Ermənistandan daha vacib idi. Bundan başqa, 1921-ci ildə Azərbaycan rəsmən müstəqil bolşevik dövləti olmaqla bərabər Türkiyənin yaxın müttəfiqi idi. Respublikanın öz xarici işlər komissarlığı, Almaniya və Finlandiyada diplomatik nümayəndəlikləri, Qars, Trabzon və Samsunda konsulluqları var idi. Moskvadakı bolşeviklər ümid edirdilər ki, yeni müsəlman sovet respublikası Bakı bolşeviki Sultan Qalievə dedi ki, "İran, Ərəbistan və Türkiyə üçün qırmızı mayak olacaq" və onları dünya inqilabına qoşulmağa sövq edəcək. Ermənistanın kommunist rəhbəri Aleksandr Myasnikyan sonralar Nərimanovun "əgər Ermənistan Qarabağa iddia edərsə, biz kerosin təchizatını dayandıracağıq" hədəsindən şikayətlənirdi.¹⁰

Azərbaycanın tərkibində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması tez-tez "parçala və hökm sür" siyasətinin bir nümunəsi kimi təqdim edilir: Moskva öz hakimiyyətini bərkitmək üçün özünə tabe bir xalqı digərinə qarşı qoyub. Əlbəttə ki, bolşeviklər sərəncamlarında olan bütün vasitələrdən istifadə edərək imperiyanı bərpa edirdilər. Lakin onlar təkcə "parçalayıb hökm sürmək" istəyədilər, onda Dağlıq Qarabağ anklavını Ermənistana verib Azərbaycan daxilində bir Ermənistan adasının yaradılması daha məntiqli olardı.

Əslində, Kavbürünün qərarı həm iqtisadi, həm də kolonial xarakter daşıyırdı. Lenin və Stalin köhnə quberniyalar sisteminin əvəzinə yeni muxtar vilayətlər və respublikalardan dolaşiq mozaika düzməklə Dağlıq Qarabağı bu mozaikanın bir hissəsinə çevirdilər. Yeni vilayətlərin yaradılmasında iqtisadi səmərəlilik prioritet daşıyırdı, bütün digər məsələlər arxa planda idi. Məsələn, Şimali Qafqazda qabardinlər və balkarlar kimi aran və dağ rayonlarının əhalisi bir muxtar respublikada birləşdirilib. Bu xalqların əvvəllər etnik əlaqələri olmasa da, planlaşdırılırdı ki, onlar sosializm uğrunda birgə işləyəcəklər və digər dağ xalqlarını parlaq gələcəyə aparacaqlar. Qarabağı Azərbaycanın tərkibində saxlamaq qərarı həmin iqtisadi məntiqə söykənirdi. Bu, minlərlə azərbaycanlı və kürd çobasına əl verirdi, çünki onlar daimi olaraq qoyun sürülərini yayda Qaraba-

¹⁰ Swietochowski, *Russia and Azerbaijan*, səh. 104-105; Pipes, *The USSR*, 46; "Историческая справка", səh. 33.

ğın yüksək dağlıq otluqlarına aparıb, qışda Azərbaycanın düzənliklərinə qayıdırdılar.¹¹ Bu mənada, Dağlıq Qarabağ vilayətinin yaradılmasını "birləşdir və hökm sür" siyasəti adlandırmaq daha dəqiq olardı. Lakin bu cür birləşmənin özündə kifayət qədər böyük təhlükə gizlənirdi, çünki bu, yeni tərəfdaşlar arasında kəskin rəqabətə yol açırdı.

Cırdan imperiyalar

Leninin həyata keçirdiyi yeni ərazi quruluşunun digər gözlənilməz nəticəsi də oldu: torpaqla millət arasında bağlılığın saxlanması millətçiliyin latent formaya keçməsinə səbəb oldu. SSRİ respublikalar federasiyası kimi yaradıldı, bu respublikalar isə burada yaşayan xalqların adı ilə adlandırıldı. Hər bir "müttəfiq respublika" (1922-ci ildə onların sayı dörd, 1956-cı ildən sonra isə on beş oldu) suverenlik elementlərini, o cümlədən formal da olsa, Sovet İttifaqından çıxmaq hüququnu özündə saxlayırdı. Hər respublikanın öz bayrağı, gerbi, himni və siyasi təsisatları var idi.

Suverenliyin əksər atributları dekorativ xarakter daşıyırdı və avtoritar dövlətin bir partiyalı sistemində bərqərar olmuş sərt məhdudiyyətlər çərçivəsində böyük məna kəsb etmirdi. Bununla belə, onlar sistemin təsdiqlədiyi milli fərqlərə işarə edirdilər. Sovet İttifaqı heç də millətlərin bir-birinə qarışdığı "qazan" deyildi. Hər bir sovet vətəndaşının milli mənsubiyyəti daxili sovet pasportunun məşhur "doqquzuncu bəndində" öz təsdiqini tapırdı. Bu, SSRİ-də yaşayan bütün insanları ən azı iki qrupa aid edirdi. Bəzi hallarda, məsələn, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar və kürdlər, və ya Azərbaycanda yaşayan ermənilər, ləzgilər və ya ruslar eyni zamanda üç qrupa mənsub idilər. Onlar ilk öncə sovet pasportlarında göstərilmiş milliyyətə (kürdlər, azərbaycanlılar, ermənilər və s.), sonra Rusiya, Ermənistan və ya Azərbaycan kimi müttəfiq respublikaya mənsub idilər, sonda isə Sovet İttifaqının vətəndaşları, yəni ümumilikdə "sovet xalqının" bir hissəsi idilər.

Artıq müharibə illərindən sonra Sovet İttifaqı öz standart və maraqsız boz libasına büründü. SSRİ vətəndaşlarının yalnız bir partiyaya qoşulmaq, üç cür sosiska almaq, "Pravda", "İzvestiya" və "Trud" qəzetlərini oxumaq imkanı var idi. Erməni və ya azərbaycanlı üçün hər şey eyni idi – eyni cür

¹¹ İqtisadi məsələlər və xüsusən də köçərilər barəsində bax: Yamskov, "Ethnic Conflict in the Transcaucasus" ("Qafqazda etnik münaqişə").

mənzillər, eyni cür sabun, istər Tallin, istər Daşkənddə, elə Bakı və Yerevanda vəziyyət eyni idi. Bununla belə, bu libasın altında mühüm fərqlər gizlənmişdi. Stalinin vəfatından sonra iqtisadi balans təcridən mərkəzdən periferiyaya – Rusiyadan müttəfiq respublikalara keçdi. Ruslardan bəziləri imperiya yükünün çox baha başa gəldiyindən şikayətlənirdi. Qorbaçov erasının islahatçısı Aleksandr Yakovlev belə deyirdi:

“(1970-1980-ci illərdə) Siyasi Büro Stalin dövründəki kimi hakimiyyəti əlində saxlaya bilmirdi. İkincisi, artıq mərkəzdə başa düşürdülər ki, respublikalara bir qədər müstəqillik vermək lazımdır. Nəticədə respublikalar öz üzərinə müəyyən məsuliyyət götürüb, artıq “pul verin, pul verin, onu tikin, bunu tikin” deməyəcəkdlər. Bəzən belə ideya da səslənirdi ki, respublikalar öz xərclərini özləri ödəməlidirlər, axı onlar işləyirdilər və öz pullarını qazanırdılar. Başa düşürsünüz, sovet imperiyası çox qərribə imperiya idi. Rusiya siyasi cəhətdən dominantlıq edirdi, iqtisadi cəhətdən əzab çəkirdi, hər şey Rusiyanın iqtisadi maraqlarına zidd edilirdi.”¹²

Üç Qafqaz respublikası təcridən önəm qazanırdılar və 1977-ci ilin yeni “Brejnev Konstitusiyası” onların mini-dövlətçilik atributlarını təsbit etdi. Cənubi Qafqaz respublikalarının hər birində titul millətin dili, yəni gürcü, Azərbaycan və erməni dilləri respublikaların rəsmi dili kimi təsdiqləndi (Gürcüstanda yalnız kütləvi etirazlardan sonra Moskva belə bir qərara gəldi). Konstitusiyanın 72-ci maddəsi kağızda olsa belə, müttəfiq respublikaların SSRİ tərkibindən çıxma hüququnu təsdiqləyirdi, bundan savayı 78-ci maddədə deyilirdi ki, “müttəfiq respublikanın ərazisi onun razılığı olmadan dəyişdirilə bilməz.” Qarabağ məsələsində Azərbaycan konstitusiyasının məhz bu bəndindən kozır kimi istifadə edirdi.

Müttəfiq respublikalarda hakim etnosların – ermənilərin, gürcülərin və azərbaycanlıların güclənməsindən sonra burada yaşayan milli azlıqlar özlərini daha təhlükəsiz hiss etmirdilər. Andrey Saxarovun müttəfiq respublikalara aid məşhur “cırtndan imperiyalar” ifadəsi öz əksini demografik statistikada tapmışdı. 1970-ci və 1979-cu illərdə tərtib edilən əhalinin siyahılarını müqayisə edəndə aydın olur ki, bu müddət ərzində Ermənistanında ermənilərin sayı 23%, azərbaycanlıların sayı isə yalnız 8% artmışdı. Bu statistika sübut edir ki, eyni doğum sayına malik olan azərbaycanlılar Ermənistanı tərk edirdilər. Nəticədə, respublika əhalisinin 90 faizindən çoxunu ermənilər təşkil edirdi və beləliklə, Ermənistan Sovet

¹² Yakovlevlə müsahibə, 8 dekabr 2000-ci il.

İttifaqının ən homogen respublikası oldu.¹³ Bu müddət ərzində Azərbaycanda etnik azərbaycanlıların sayı dördüdə bir dəfə artmışdı, ermənilər və rusların sayı faktiki olaraq azalmışdı. 1979-cu ildə ermənilər Naxçıvan əhalisinin 1 faizini təşkil edirdilər – burada cəmi üç min erməni yaşayırdı. Qarabağ erməniləri bu faktı iyirminci əsr boyu Naxçıvanın təcridən “ermənisizləşdirilməsi” kimi qələmə verirdilər və qorxurdular ki, bu, onların başına da gələ bilər.

Qafqazın azsaylı xalqları, o cümlədən kürdlər assimilyasiyaya məruz qalmaqlarından şikayətlənirdilər. 1920-ci illərdə Azərbaycan kürdlərinin Dağlıq Qarabağdan qərbdə Qızıl Kürdüstan adlandırılan muxtar bölgəsi var idi. 1930-cu ildə Qızıl Kürdüstan ləğv edildi və kürdlərin əksəriyyəti təcridən “azərbaycanlı” kimi qələmə verildi. Kürd liderlərindən birinin hesablamalarına görə, rəsmi statistika Azərbaycanda 12.000 kürdün yaşadığını desə də, hal-hazırda burada təxminən 200.000 kürd var.¹⁴ Milli məsələlər üzrə rusiyalı ekspert Valeri Tişkov bunu belə şərh edir: “(Müttəfiq respublikalar) Moskva ilə müqayisədə mili azlıqlarla daha sərt rəftar edirdi. (Sovet İttifaqının) parçalanması müzakirə edilən zaman Moskva diqqət mərkəzində olur, lakin ən iri assimilyasiyaçılar Gürcüstan, Azərbaycan və Özbəkistan idi (Ermənistanında assimilyasiya yalnız milli azlıqların az sayda olduğuna görə zəif idi).”¹⁵

Feodal birinci katiblər

1960-1970-ci illərdə üç Qafqaz respublikalarında hakimiyyət yerli kommunist partiyalarının yeni birinci katibləri gəldilər. Gürcüstanda Eduard Şevardnadze, Ermənistanında Karen Demirçyan, Azərbaycanda isə Heydər Əliyev on ildən artıq hakimiyyətdə oldular və özlərinə tabe etdikləri geniş siyasi şəbəkələr yaratdılar. Əslinə baxanda, onlar Moskvaya xərac verən və təkbəşinə öz xanlıqlarını idarə edən feodal xanlara bənzəyirdilər. Onların saxladıkları bu irs sonradan Şevardnadze və Əliyevə 1992-93-cü illərdə müstəqil Gürcüstan və müstəqil Azərbaycanın prezidentləri kimi hakimiyyətə gətirdi.

¹³ Əhalinin sayına dair rəqəmlər bu mənbədən götürülüb: Brian D Silver, “Population Redistribution and the Ethnic Balance in Transcaucasia” (“Cənubi Qafqazda əhalinin paylaşması və etnik tarazlıq”) in Transcaucasia, Nationalism And Social Change Ed. Suny, səh. 373-395.

¹⁴ Şamil Əsgərova müsahibə, 20 noyabr 2000-ci il.

¹⁵ Tişkovla müsahibə, 5 dekabr 2000-ci il.

yətə qayıtmağa kömək etdi. Keçmiş sistemdə sədaqətli partiya rəhbəri olmuş şəxslərin yeni yaranmış vəziyyətdə millətçi liderlərə çevrilmələrini heç kim bir o qədər də təəccüblənmədi. 1988-ci ildə az qalmışdı ki, Demirçyan da Ermənistanda onların yolu ilə getsin, lakin prezident seçkilərinin ikinci (və mübahisəli) mərhələsində məğlubiyyətlə üzləşdi.

1969-1982-ci illər ərzində Azərbaycan Kommunist partiyasının MK-nin birinci katibi olmuş Heydər Əliyev SSRİ-nin müttəfiq respublikaları arasında ən öncül rəhbər idi. Daim azərbaycanlıları ən yüksək vəzifələrə təyin edən və ustalıqla Brejnev razi sala bilən Əliyev əvvəllər heç bir imtiyazı olmayan sovet respublikasının nüfuzunu qaldırmağa müvəffəq oldu. Brejnev üç dəfə Azərbaycana səfər etdi və hər dəfə ona qiymətli hədiyyələr verib, onun üçün möhtəşəm qəbul mərasimləri keçirirdilər. Bir dəfə Əliyev Brejnevlə üzərində on beş kiçik brilyantın əhatəsində bir iri brilyantı olan üzük hədiyyə etdi. Kiçik qaşlar müttəfiq respublikaları iri brilyant isə Brejnevin özünü təcəssüm etdirirdi. Deyilənə görə, üzük çox bahalı idi və dəyəri (o vaxtın pulu ilə) 226.000 manat idi.¹⁶ 1995-ci ildə Əliyev öz müsahibələrinin birində Azərbaycanda kondisioner zavodunun tikintisini maliyyələşdirmək üçün Brejnevi necə yola gətirdiyindən danışdı. Bu hadisə Daşkənddə baş vermişdi. Daşkəndə partiya toplantısına gələn sovet lideri yuxuya gedə bilmirdi:

“Səhər (Brejnev) zarafatla dedi ki, elə bil bütün gecə otağında traktor işləyib, yalnız səhər anlayıb ki, bu kondisionerdir. Kimsə bu kondisionerin Bakıda istehsal olunduğunu ona dedi. Düzdür, biz bir zavodda heç bir texnologiya olmadan kondisioner istehsal edirdik. O, dəhşət səs salırdı və havanı belə də soyutmurdu, lakin bundan başqa heç nə yox idi. Brejnev təəccübləndi ki, bizim ölkədə kondisioner istehsal olunmur və bu zaman mən Bakıda kondisioner zavodu tikməyi təklif etdim. O, razılaşdı. Bundan sonra mən bu məsələnin həllini sözün əsl mənasında itələyib hərəkətə gətirdim. Sonra mən vəsaitin ayrılması üçün çalışdım. Vəsait ayrılanda elektrotexnika sənayesi naziri Antonov Zaporjyedə (Ukraynada) zavod tikməyi qərarlaşdırdı, çünki orada ixtisaslı işçilər var idi və istehsalı başlamaq asan idi. Onun məntiqini anlamaq olardı, lakin mən Brejnevin yanına getdim və o, öz sözünün üstündə durdu.”¹⁷

¹⁶ Vaksberg, *The Soviet Mafia*, səh. 192.

¹⁷ “Московский комсомолец”, 18 oktyabr 1995-ci il.

Bu əhvalat çox şeyə aydınlıq gətirir: niyə Qafqazda və Mərkəzi Asiyada yaşayan sovet vətəndaşları istidən əziyyət çəkirdilər, komanda iqtisadiyyatı lazımı malların istehsalını nə üçün təmin etmək iqtidarında deyildi, sovet rəhbərləri adi insanların gündəlik problemlərindən nə qədər xəbərsiz idilər, Brejnevlə əlaqə nə dərəcədə vacib idi, ölkədə vacib qərarlar necə qəbul olunurdu.

Əliyevin danışdığı bu əhvalat sovet sistemində harmoniya və qardaşlıq haqqında bütün söhbətlərlə yanaşı respublikalar arasında gedən rəqabəti əks etdirir. Bu, xüsusilə də Qafqazda hiss olunurdu, burada regional iqtisadi əməkdaşlıq çox zəif inkişaf etmişdi və mərkəzi planlaşdırma sisteminin ucbatından Ermənistandakı zavodlar qonşu Azərbaycanla əlaqə yaratmaq şansı Minsk və ya Omskdakı zavodlarla əlaqədə olmaq şansına bərabər idi. Siyasi aspektdə problem onda idi ki, Brejnevin avtoritar rejimi yerli rəhbərlərə məhdud səlahiyyətlər verməklə yanaşı onların üzərinə heç bir məsuliyyət qoymurdu: Moskva və regionlar arasında hakimiyyət bölgüsü əvəzinə nemət və imtiyazların paylanması uğrunda sonsuz alver gedirdi. Siyasi cəhətdən mərkəzə tam tabe olan Bakı, Tiflis və Yerevandakı respublika rəhbərləri öz şəxsi hakimiyyətlərini qısqançılıqla əzizləyirdilər və onların qarşılıqlı əməkdaşlıq üçün heç bir stimulları yox idi.

Heç də təəccüblü deyil ki, bunun nəticəsində üç Qafqaz respublikası rəhbərlərinin arasındakı münasibətlər zəif idi. Əliyev və Şevardnadze arasında gedən kəskin rəqabət haqqında danışdırdılar, lakin sonda onlar 1990-cı illərdə müstəqil Azərbaycan və Gürcüstana başçılıq edərək münasibətlərini yoluna qoydular. Lakin ən pis münasibətlər Əliyevlə Demirçyan arasında idi.

1970-1980-cı illərdə Əliyev və Demirçyan büdcə resurslarının bölünməsi üzrə ədavət aparırdılar. Aralarında ən böyük inciklik Ermənistan ərazisindən keçəcək və Naxçıvanı Azərbaycanın əsas hissəsi ilə birləşdirəcək yolun inşası üstündə baş vermişdi. Bu məsələ tamamilə başqa formada 1999-cu ildə yenidən qaldırıldı. Naxçıvanda doğulmuş Əliyev Ermənistanın Meqri rayonundan Naxçıvana keçən dövlət əhəmiyyətli yolun tikintisinə fəal surətdə dəstək verirdi. Tamamən sovet ərazisindən keçəcək bu nüfuzlu yol layihəsi bu işdə marağı olan bütün tərəflərə xeyir gətirə bilərdi. Lakin Demirçyan qəti surətdə layihənin əleyhinə çıxdı və layihəni dondurmağa müvəffəq oldu. O, yəqin əmin idi ki, sovet Azərbaycanı üçün yaxşı olan bir şey sovet Ermənistanı üçün pisdir.

Mehridən keçəcək yolun salınması barədə məsələ ortaya çıxanda, Qarabağ erməniləri hərəkatının təşəbbüsçülərindən biri olan İqor Muradyan Ermənistanın Qosplanında - dövlət planlama komitəsində işləyirdi. Onun sözlərinə görə, ona şosse əleyhinə dəlillər tapmaq tapşırıldı. "Biz sübut etməli idik ki, Naxçıvana nəqliyyat axını böyük əhəmiyyət kəsb etməyəcək." Gördüyümüz kimi, millətçi hərəkatının fəali olmasına baxmayaraq, Muradyan Əliyevi etibardan salmaq və Azərbaycanı zəiflətmək kampaniyasında Demirçyanın məxfi dəstəyindən istifadə edirdi. Bəs nə üçün respublika kommunist partiyasının rəhbəri dissidentə kömək etməli idi? Bu suala Murad gülərək belə cavab verdi ki, o, sadəcə olaraq, hakimiyyət uğrunda daxili mübarizədə faydalı silah idi. "Əzizim, Sovet İttifaqı artıq yetmişinci illərin əvvəllərində süqut etmişdi! - o, dedi. - Ayrı-ayrı respublikalar mövcud idi. Bir respublika digəri ilə savaşırdı və sair. Onları ümumbəşər ideallar qətiyyətlə maraqlandırmırdı."¹⁸

Bu üç birinci katib öz respublikalarının müstəqil və suveren olmasında böyük rola malikdirlər. Onlar "milli mədəniyyətin" bərpası üçün fəal addımlar atdılar, bu da onlara respublika daxilində hakimiyyətlərini legitimləşdirməyə, respublikaların imicini isə onların hüdudlarından kənarında möhkəmləndirməyə şərait yaratdı.

1960-cı illərdə Xruşşovun mülayimlik dövrü başladı və bütün müttəfiq respublikalarda ziyalı və mədəni həyata təkan verildi. Rusiyanın və kommunist partiyasının əleyhinə yönələn istənilən fikrin qarşısı hələ də qəti surətdə alınmaqda idi, lakin yazıçılar və tarixçilər artıq mədəniyyətin və keçmişin bir çox yasaq edilmiş aspektlərinə müraciət etmək imkanını qazandılar. Bu, öz dövrünün həlim dekolonizasiyası idi və sərt siyasətdən uzaq idi. İki erməni və azərbaycanlı şairin bu məsələyə aid fikirləri demək olar ki, üst-üstə düşür. Tanınmış Azərbaycan şairi Sabir Rüstəmxanlının dediklərindən:

"Altmış, yetmiş və səksəninci illərdə Sovet İttifaqında kiçik intibah dövrü yaşanırdı. Ayrı-ayrı respublikalarda həmrəylik prosesi başlamışdı, milli özünüdərk artmaqda idi... Tələbələr illərində bizi Stalinizmlə bağlı ədəbiyyatı oxumağa məcbur etdiklərinə baxmayaraq, bizim nəsil bunu qətiyyətlə qəbul etməirdi. Bizim şerlərimizdə, bizim əsərlərimizdə sovet ideologiyası, Moskva ilə qaradaşlıq əlaqələri barədə bir kəlmə belə yox idi."¹⁹

¹⁸ Muradyanla müsahibə, 5 may 2000-ci il.

¹⁹ Rüstəmxanlı ilə müsahibə, 8 noyabr 2000-ci il.

Erməni şairəsi Silva Kaputikyan isə bunları söylədi: "Rəhbərlik bizim milli məqsədlərimizə qarşı çıxmırdı. Elə kitablar nəşr olunurdu ki, mən 1964-cü ildə Amerikaya səfər edəndə, büsbütün Ermənistan, erməni məsələsinə, erməni faciəsinə həsr olunmuş kitabımı erməni daşnak qadınuna hədiyyə etdim, o, isə belə bir kitabın necə nəşr olunmasına heyrləndi. Mən izah etdim ki, bizim rəhbərliyimiz yaxşı mənada azdan-çoxdan liberaldır."²⁰

Ermənistan bu həlim millətçiliyə qollarını açmağa şad idi. Rusiya və Ermənistan bir-biri ilə adət və tarix baxımından bağlı idilər, buna görə də erməni millətçiliyini sovet rejiminə olan loyallıqla uzlaşdırmaq çətin deyildi. 1960-cı illərdə ermənilərin milli dövlətçilik rəmzləri Yerevanda görünməyə başladı. Burada inşa edilmiş Stalinin dünyada ən hündür heykəli aşırılandan sonra onun əvəzinə "Ana Ermənistan" heykəli qoyuldu. Soyqırım qurbanlarının xatirəsinə memorial tikildi, beşinci əsr erməni sərkərdəsi Vartan Mamikonyanın və hətta partizan dəstələrinin komandiri olmuş Andranikin abidələri açıldı.

Azərbaycanda yerli millətçiliyi sovet şablonuna uyğunlaşdırmaq daha çətin olsa da, Əliyev yenə də qonşularının gözündə Azərbaycanın nüfuzunu qaldırmağa müvəffəq oldu. Azərbaycan dili rəsmi qurumların işlətdiyi və cəmiyyətin danışdığı dilə çevrildi. Stalin dövründə Sibirə sürgün edilmiş Hüseyn Cavidin cənazəsi Azərbaycana gətirilib burada dəfn olundu. Əliyev Vaqif və Nizami kimi Azərbaycan şairlərinə heykəl qoydurdu. Azərbaycanın milli dövlətçiliyi bu yeni binövrəyə söykəndi.

Qarabağ əngəli

Müharibədən sonrakı dövrdə ermənilər və azərbaycanlılar öz güclərini dərk etdikcə, Dağlıq Qarabağ onların milli ambisiyalarının toqquşduğu yerə çevrilirdi. Erməni əhalisinin çoxluq təşkil etdiyi Dağlıq Qarabağ sovet federativ sistemində yeganə muxtar vilayət idi ki, ona rəhbərlik edən etnik qrupun öz ayrıca müttəfiq respublikası var idi. Qarabağın partiya rəhbərləri muxtariyyət statusunun onlara verdiyi məhdud imtiyazlardan istifadə edib kitabxanalar, məktəblər, radio stansiyaları vasitəsilə bölgədə müəyyən "ermənilik" səviyyəsini qoruyub saxlamağa çalışırdılar.

²⁰ Kaputikyanla müsahibə, 26 sentyabr 2000-ci il.

Dağlıq Qarabağ ətrafında gərginlik hələ Stalin hakimiyyəti dövründə başlamışdı. 1945-ci ildə Ermənistan kommunist partiyasının rəhbəri Qriqori Arutyunov vilayətin Ermənistana verilməsi xahişi ilə Stalinə müraciət etdi. Azərbaycana rəhbərlik edən Mircəfər Bağırov istehzal formada rədd cavabı verdi. Stalin vəfat etdikdən sonra Qarabağ erməniləri Moskvada bu məsələnin lobbiliyini davam etdirirdilər (Bakıda onlar buna heç vaxt cəhd etməmişdilər). 1965-ci ildə on üç yerli ziyalı və partiya işçisi sovet rəhbərliyinə birgə məktubla müraciət edərək, Dağlıq Qarabağın Bakıdan idarə edilməsi metodlarından şikayət etdilər. Lakin onların çoxu işdən qovuldu, altı nəfər isə Ermənistana köçdü.

1969-cu ildə artıq vəziyyət dəyişdi: Əliyev Azərbaycanın Kommunist partiyasının rəhbəri oldu və ötən onillikdə muxtar vilayəti idarə edən iki yerli erməni – Qurqen Melkumyan və Muşeq Ohancanyanla münaqişəyə girdi. 1960-cı illərdə Dağlıq Qarabağ vilayət sovetinin icra komitəsinə başçılıq edən Ohancanyan hələ də Stepanakertdə öz siyasi fəaliyyətini davam etdirir və yerli parlamentin üzvüdür. Sonralar Bakıda Əliyevlə sıx işləyən Ohancanyan etiraf edir ki, Əliyev haqqında fikirləri birmənalı deyil. Bir tərəfdən bu Qarabağ erməni Əliyevi Azərbaycan üçün etdiyi işləyə görə alqışlayır. Ohancanyanın sözlərinə görə, yetmişinci illərdə o, Moskvada partiya yığıncağına ilk dəfə idi ki, alını açıq gedirdi: "Əliyev hakimiyyətdə olanda, biz fəxr edirdik ki, Azərbaycandan gəlmişik. Çünki onun dövründə həm iqtisadi, həm siyasi, həm də maddi baxımdan işlər (Azərbaycanın) əvvəlki rəhbərliyinə baxanda, daha yaxşı gedirdi." Digər tərəfdən Ohancanyan deyir ki, Əliyev "siyasətdə ciddi dəyişiklik" edib, Bakının Dağlıq Qarabağ üzərində nəzarətini gücləndirdi.

1973-cü ildə adi məsələ üstündə Bakı və Stepanakert arasında mübahisə düşdü. Bu məsələ Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin əlli illik yubileyinin qeyd olunması məsələsi idi. Ohancanyan söhbət edir ki, onlar Melkumyanla Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi yox, daha çox SSRİ tərkibindəki tarixini xüsusən qeyd etməyi nəzərdə tutan təntənəli tədbirlər keçirmək istəyirdilər. Bu məqsədlə onlar bayram tədbirlərinə bütün Sovet İttifaqından Dağlıq Qarabağlı olan əlli akademik və general dəvət etmişdilər. Ohancanyanın sözlərinə görə, Moskva və Yerevandan dəvət olunmuş qonaqların siyahısını görəndə Bakıdakı yüksək rütbəli məmurlar bərk qəzəblənmişdilər. Onlar bu tədbiri bir neçə aylıq təxirə saldılar, sonra isə dəvət olunanlar siyahısından bir çox erməniləri və rusları çıxartdılar. Nəticədə Azərbaycanın daxilindən dəvət al-

mış qonaqların çoxluq təşkil etdiyi bu təntənəli tədbir elə hazırlandı ki, Dağlıq Qarabağın Azərbaycana mənsubluğunu vurğulasın.

Əliyev tədricən vilayətdə nəzarətini möhkəmləndirirdi. 1973-1974-cü illərdə o, Qarabağda bütün yerli partiya rəhbərliyini dəyişdi. Melkumyan işdən çıxarıldı, Ohancanyan Bakıda yüksək partiya vəzifəsinə keçirildi. Boris Kevorkov Dağlıq Qarabağın yeni partiya rəhbəri təyin edildi. O, erməni olsa da, Qarabağlı deyildi, azərbaycanlı qadınla evlənmişdi və Əliyevə tamamilə sadıq idi. Deyilənə görə, Qarabağa on dörd il rəhbərlik etdiyi müddətdə o, bir dəfə də olsun Ermənistanda olmamışdı.

Həmin dövrdə Qarabağın sosial-iqtisadi vəziyyəti ilə bağlı fikirlər müxtəlifdir. 1988-ci ildə Qarabağa səfər edənlər burada laqeydliyin hökm sürdüyünü gördülər. "Yollar elə vəziyyətdə idi ki, elə bil burada atom müharibəsi olmuşdu", - Moskva məmuru Qriqori Xarçenko o günləri belə xatırlayır. O, həmçinin su təchizatındakı antisanitariyadan dəhşətə gəlmişdi. Lakin, bu təəssüratları ümumi kontekstdən kənarında nəzərə almaq olmaz. Azərbaycan həmin vaxtlar üç Qafqaz respublikası arasında ən kasıbı idi, rəsmi rəqəmlərə əsasən respublikada orta əmək haqqı Sovet İttifaqında olan orta əmək haqqından 25% aşağı idi.²¹ Ehtiyatlı yanaşma tələb edən rəsmi statistikaya əsasən, Dağlıq Qarabağın iqtisadi göstəriciləri ümumilikdə Azərbaycanın orta iqtisadi göstəricilərindən daha yaxşı idi. Qarabağ ermənilərinin öz iqtisadi vəziyyətlərindən narazılığına əsas heç də o deyildi ki, onlar Azərbaycanın digər bölgələrindən daha pis yaşayırlar. Lakin onlar güman edirdilər ki, Ermənistan qoşulduqdan sonra daha yaxşı yaşayacaqlar.

Kölgə iqtisadiyyatını qiymətləndirmək çətin olsa da, çox güman ki, burada maddi nemətlərin paylanması daha böyük rol oynayırdı. Andrey Saxarova məlumat verilmişdi ki, 1988-ci ildə Azərbaycanın kölgə iqtisadiyyatında kapital dövriyyəsi 10 milyard manat, Ermənistanda isə 14 milyard manat idi.²² Sovet İttifaqında böyük tələbatda olan yanacaq, gül və qara kürü Azərbaycanın qara bazarında satılırdı və bu bazarın artmasına səbəb olmuşdu. Azərbaycanlılar öz növbələrində deyirlər ki, Dağlıq Qarabağda marixuana becərilirdi. Gizli ticarət gündəlik həyatın ayrılmaz

²¹ 1989-cu ildə SSRİ-də orta aylıq əmək haqqı 182 manat idi, Azərbaycanda isə 132 manat. Bax: Ариф Юнусов. "Азербайджан в постсоветский период: проблемы и возможные пути развития." "Северный Кавказ и Закавказье: проблемы стабильности и перспективы развития" (Москва, 1997), сәh. 130.

²² Sakharov, Moscow and Beyond, сәh. 88.

hissəsi idi. "Sovet mafiyasının" salnaməçisi Arkadi Vaksberq Azərbaycan barədə belə yazır: "Bəlkə də, başqa respublikaların heç birində mafiya hökumət və partiya aparatında, ticarətdə, elmdə, kənd təsərrüfatında və mədəniyyətində aşağıdan yuxarıya kimi bu qədər vəzifə tuta bilməyib."²³ 1970-1980-ci illərdə Qarabağ ermənilərini daha çox narahat edən fakt o idi ki, onlar Azərbaycanın kölgə iqtisadiyyatında daha güclü mövqelərə malik olan şəbəkələrə uduzurdular: milli azlıq olduqlarından, onlar tortun iri diliminə iddia etmək üçün kifayət qədər gücə və təsirə malik deyildilər.

Lakin Dağlıq Qarabağ problemini yalnız sosial-iqtisadi amillərə bağlamaq yanlış olardı. Qarabağ erməniləri regionda sosial-iqtisadi vəziyyətin qətiyyətlə faciəli olmadığını danmırlar. 1994-cü ilin yanvarında verdiyi müsahibəsində ermənilərin rəhbəri Robert Koçaryan bildirmişdi ki, Qarabağ geridə qalmış region olmasına baxmayaraq, bu əsas amil deyildi. "Mən bu məsələni bizim yaxşı və ya pis yaşamağımızla əlaqələndirməzdim. Əgər Azərbaycanda hər şey yaxşı olsaydı belə, istisna etməyərəm ki, bu problemlər istənilən halda baş qaldıracaqdı. Əminəm ki, yaxşı və ya pis yaşayışdan daha vacib şeylər var, xalq bunu anlayır, bu da xalqları müstəqilliyə doğru can atmağa vadar edir."²⁴

Ortada daha böyük və qeyri-maddi bir şey var idi. Geniş mənada bunu hər iki tərəfin öz müqəddəratını təyinetmə siyasəti adlandırmaq olar. Ermənilər və azərbaycanlılar Dağlıq Qarabağın mədəni və siyasi mənsubiyyəti barədə bir-birinə tamamilə zidd fikirdə idilər. Bununla bağlı daha dəqiq məlumat əldə etmək üçün sovet demoqrafik statistikasına nəzər yetirmək yerinə düşər. Bu rəqəmlərə əsasən, sovet dövründə Dağlıq Qarabağda ümumi tendensiya ermənilərin xeyrinə deyildi: Qarabağın azərbaycanlı sakinlərinin sayı nəzərə çarpacaq dərəcədə artmışdı, ermənilərin sayı olduğu kimi qalırdı. 1926-cı ildə Qarabağda 117.000 erməni və 13.000 azərbaycanlı var idi. 1979-cu ildə artıq azərbaycanlıların sayı 37.000 nəfərə çatdıqda, ermənilərdə yalnız cüzi artım müşahidə olunurdu – onların sayı 123.000 nəfər təşkil edirdi.

²³ Vaksberq, *The Soviet Mafia*, səh. 254.

²⁴ ORT telekanalında "Həqiqət anı" ("Момент истины") verilişində Andrey Karaulovun Koçaryanla müsahibəsi, 10 yanvar 1994-cü il, Narutyunyanın "События" ("Hadisələr") kitabı, V Cild, səh. 271.

Bu demoqrafik tendensiyaları izah edən səbəblərdən biri Bakıdakı hökumətin məqsədyönlü siyasəti idi: azərbaycanlılar Xocalı və Şuşa kimi iri və əhalisi sıx olan mərkəzlərdə məskunlaşdırılırdılar. Başqa bir səbəb də o idi ki, ermənilər – və əsasən ali təhsilə malik olanlar – vilayəti tərk edirdilər, bu da Qafqazda və ümumilikdə Sovet İttifaqında gedən demoqrafik tendensiyalara uyğun idi. Bütün karyera imkanları yalnız respublikanın paytaxtı Bakıda idi. Azlıqda olan Qarabağ ermənilərinin paytaxtda kifayət qədər əlaqələri və himayədarları yox idi, buna görə də partiya pillələri ilə yuxarı qalxmaq şansları da az idi. Bu səbəbdən bir çox Qarabağ erməniləri öz diqqətlərini Yerevan və ya Moskvaya yönəldirdilər və bir çox valideynlər öz övladlarını təhsil almaq üçün Stepanakertdəki rus məktəblərinə göndərirdilər (elə bu gün də Qarabağda rus dilindən erməni dili ilə bir səviyyədə istifadə olunur). Qarabağı tərk edənlər Daşkənd, Moskva və Qroznı kimi şəhərlərdə öz icmalarını qurdular.

Həm Qarabağın özündə, həm də Ermənistandakı ziyalılar və Qarabağ diasporu üçün bu, geniş mənada mədəniyyət mübahisəsinə çevrildi. Onların bu hadisələrdəki rolu savadlı orta sinfin hər hansı münaqişədə əyləc funksiyasını yerinə yetirdiyini israr edən fərziyyəni alt-üst etdi. Qarabağda bu fərziyyənin tam əksi baş verdi: fəhlələr və kolxozçular yan-yana dinc yaşayıb işləməyə davam edərkən, öz qonşuları ilə dostluq əlaqələrini ilk qıranlar məhz orta təbəqənin nümayəndələri oldu. Qarabağın keçmiş partiya işçisi Sergey Şuqaryan sovet dövründə xalqlararası münasibətlərin nə yerdə olduğu haqqında suala belə cavab verdi: "(Cəmiyyətin) yüksək təbəqələrində (milli zəmində) heç bir mübahisə yox idi, çünki insanlar qarşıdurmadan qorxurdular. Lakin orta təbəqədə milli zəmində gərginlik daim mövcud idi. Lap aşağı təbəqədə hamı mehriban yaşayırdı və heç bir problem yox idi."²⁵

Erməni ziyalıları iddialarla dolu uzun bir siyahı hazırlamışdılar. Məsələn, Dağlıq Qarabağda erməni dilində televiziya verilişləri yox idi, erməni məktəblərində Ermənistanın tarixi tədris olunmurdu, aprelin 24-də Stepanakertdə Soyqırım günü qeyd olunmurdu, yerli ölkəşünaslıq muzeyinin direktoru Şaqen Mkrtiçyan Bakının əmri ilə işdən çıxarılmışdı. Qarabağda onlarla qədim erməni kilsəsinin təkcə ibadət üçün bağlı olması deyil, hətta təmir olunmaması və tədricən dağılması ermənilərdə ciddi narahatlıq doğururdu. Qarabağ erməniləri vilayətdəki

²⁵ Şuqaryanla müsahibə, 13 dekabr 2000-ci il.

vəziyyəti Ermənistanda mədəniyyət sahəsində aparılan işlərlə müqayisə edirdilər. Başqa sözlə, bütün bu şikayətlərin əsas məğzi ondan ibarət idi ki, Azərbaycanda Dağlıq Qarabağın sırf erməni bölgəsi kimi tanındılmasına qarşı çıxırdılar. Azərbaycanlılar bunu heç çür dəstəkləyə bilməzdilər, çünki onlar Qarabağı qədim mədəni və tarixi ənənələrə malik olan sırf Azərbaycan bölgəsi kimi tanıyırdılar.

Bir əhəmiyyətli məqam da var: əgər Qarabağ erməniləri özlərini Azərbaycanda mədəni və siyasi cəhətdən sıxışdırılmış hiss edirdilərsə, Qarabağ azərbaycanlıları da Dağlıq Qarabağ daxilində özlərini imtiyazsız hiss edirdilər. Onlar ermənilər tərəfindən ayrıseçkiliyə məruz qaldıqlarını deyirlər və danışırlar ki, əsasən ermənilərin yaşadığı Stepanakertdə onları rahat yaşamağa qoymurdular. "Ermənilər bizdən yüz qat yaxşı yaşayırdılar", - 1980-ci illərdə Şuşada mədəniyyət şöbəsinə rəhbərlik etmiş məktəb direktoru Elxan Ələkbərov deyir. O, öz rayonunda mədəniyyət evi olan kiçik erməni kəndini misal gətirir və deyir ki, bu kənddən qat-qat böyük olan azərbaycanlıların yaşadığı qəsəbədə heç bir mədəniyyət ocağı yox idi. "Onlar bizi inkişaf etməyə qoymurdular, - Ələkbərov deyir. - Bir dəfə biz Stepanakertə musiqi yarışına getdik. Ən güclü ifaçılar bizimkilər iki. Lakin biz səhnəyə çıxıb öz nömrəmizi ifa edən zaman, onlar qəflətən işıqları söndürüb, bütün mikrofonları kəsdilər."²⁶

Ədavətdən parçalanmaya doğru

Sovet İttifaqını onlarla qaranlıq otağı və ayrı mənzilləri olan böyük evə bənzətmək olar. 1980-ci illərdə evin yorğun və xəstə sahibi – kommunist partiyasının rəhbərliyi – sakinlərlə bağlanmış icarə müqaviləsinin şərtlərini dəyişmək istəyəndə, sakinlər özləri üçün bir neçə xoşagəlməz məqamı kəşf etdilər: ev içəridən çürüyürdü, müqavilə pis tərtib olunmuşdu və ziddiyyətlərlə dolu idi, babalarının özləri ilə bura gətirdikləri "qardaşlıq" ruhu uydurmadan başqa bir şey deyildi. Sakinlər özləri təmirlə məşğul olmağı qərarlaşdıranda, bir-biri və ev yiyəsi ilə ədavətə başladılar. Sahib vəfat etdikdən sonra belə, hansı otağın kimə məxsus olduğu barədə mübahisələr dayanmadı.

Sovetlər binasının qəzalı vəziyyətdə olduğunu ilk dəfə Dağlıq Qarabağ üstündə mübahisə edən erməni və azərbaycanlı sakinlər aşkar etdilər. Bəs

nə üçün məhz Qarabağ digər potensial etno-ərazi mübahisələrdən əvvəl Sovet İttifaqını silkələdi? Görünür, 1980-ci illərin sonunda digər qaynar nöqtələrdən fərqli olaraq, Qarabağda vəziyyətin ədavətdən açıq münaqişəyə belə sürətlə keçməsinə üç əvvəlcədən nəzərə alınmamış amil səbəb olub.

Birincisi, Qarabağ erməniləri muxtar vilayətin təsisatları sayəsində öz qüvvələrini səfərbər edə bildilər. Onlar 1988-ci ilin fevralında Azərbaycanın tərkibindən çıxmaq üçün vilayət sovetindən istifadə edib qətnamə qəbul etdilər və kampaniyanı davam etdirmək üçün yarımərəsmi vasitələrdən – yerli bürokratiyadan, qəzətdən və radio stansiyasından faydalandılar. Bu baxımdan, Dağlıq Qarabağ ayrılmaq üçün öz muxtariyyət statusundan tramplin kimi istifadə edən qiyamçı regionlar, o cümlədən Çeçenistan və Abxaziyadan ən birincisi oldu.

Münaqişənin alovlanması üçün bu amil vacib idi, lakin kifayət etmirdi. 1954-cü ildə Rusiyadan alınıb Ukraynaya verilən Kırım da kifayət qədər güclü strukturlar var idi, lakin kırımlı ruslar Ukraynadan ayrılmaq üçün mübarizəyə qalxmağa cürət etmədilər. Qarabağ münaqişəsinin başlanmasında ikinci və daha vacib amil əhali arasında etnik zəmində nifrətin asanlıqla yayılmasıdır. Türk tarixçisi Xəlil Berktaş qorxu və qərəzin bu cür kütləvi nümayişini "nifrət əhvalatları" adlandırır. Bu əhvalatlar 1960-cı illərdəki "intibah" dövrünün qaranlıq tərəfi idi. Müqayisə üçün demək lazımdır ki, Gürcüstan-Azərbaycan və ya Gürcüstan-Ermənistan arasında bu cür nifrət yaratmaq daha çətin olardı. Erməni və Azərbaycan alimləri iyirmi il müddətində qarşı tərəfin iddialarını bədnam etməklə məşğul idilər. 1988-ci ildə bu qarışıq maddəni partlatmaq üçün yalnız qatı spirt – siyasi inyeksiya lazım idi. Qərəzli tarixi araşdırmalar, pamfletlər, sarkazm, kinayə və seçmə sitatlar müharibəsi adı insanlarda nifrət hissi oyadırdı.

İntellektual cəbhənin iki şovinist döyüşçüsü – Zori Balayan və Ziya Bünyadovun inisialları eyni idi – ZB, hər ikisi SovİKP-nin üzvü idi və sovet sistemində uğur qazanmışdı. Bünyadov hələ 1960-cı illərdən ermənilərə qarşı tarixi məqalələr yazırdı. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının rəhbəri seçildikdən sonra Bünyadov öz yeni statusundan istifadə edib anti-erməni materialların nəşrini artırdı.

1990-cı ildə Bünyadovun başçılıq etdiyi Akademiya XX əsrin əvvəllərində yaşamış rus publisisti Vasili Veliçkonun unudulmuş irqçi əsərini otuz minlik tirajla nəşr etdirdi. "Qafqaz" adlanan bu kitabda (1904) Veliçko yazır ki, yəhudilər kimi elə ermənilərin də kəlləsi yastı oldu-

²⁶ Ələkbərova müsahibə, 7 iyun 2000-ci il.

ğundan, onlar siyasi cəhətdən etibarsız irqdir; bununla belə Veliçko azərbaycanlıların çar rejiminə loyallığını tərifləyir: "Nə qədər ki, ermənilər və yəhudilər öz irqi duyğularına görə daxilən istənilən dövlətçiliyə düşmən gözü ilə baxırlar, bir o qədər azərbaycanlılar – hətta qiyamçılar, hətta quldurlar ona təbii və üzvi surətdə rəğbət bəsləyirlər." Bəlkə də, Veliçkonun ermənilərə qarşı nifrəti bu kitabın yenidən nəşr edilməsinə yeganə səbəb idi.²⁷

Tanınmış sovet jurnalisti və yazıçısı Zori Balayan 1984-cü ildə "Ocaq" adlı kitab nəşr etdirdi, bu kitabda o, erməni torpaqlarına etdiyi səfərlərindən yazırdı. Azərbaycan anklavı Naxçıvan və Azərbaycanın cənub sərhədi boyunca axan Araz çayı onun kitabında qəsdən ermənilərin tarixi torpaqları arasında göstərilmişdi. "Mən Arazın sahilində günəşin çıxmasını qarşıladım. Biz erməni çayı ilə erməni dilində söhbət etdik."²⁸ Kitabın Qorbaçov dövründən əvvəl nəşr edilməsinə baxmayaraq, Balayan türkləri və o cümlədən azərbaycanlıları həm Rusiyanın, həm də Ermənistanın "düşmənləri" adlandırır. Kitab Azərbaycanda böyük etiraz dalğası qaldırdı, şübhəsiz ki, müəllifin məqsədi elə bu idi. Elə bil hər iki ZB məsələni 1920-ci illərdə ata-babalarının qoyduğu yerdən qaldırırdılar.

Üçüncü amil olmasaydı, bu nifrətə aztirajlı nəşrlərdən kənara çıxmağa imkan verilməzdi. Bu amil mərkəzi hökumətin zəifləməsi idi. 1988-ci ildə mərkəzi hökumət sona qədər özü də başa düşmədən öz imperiya mandatını itirməyə başladı. İstənilən demokratik rəhbərlik münaqişədə olan tərəfləri barışdırmaq məqsədilə dialoqa başlayardı, lakin bu, Siyasi Büro üzvlərinin heç ağına da gəlmirdi. Siyasi Büronun ən güclü vasitəsi hərbi qüvvə idi və Büro qəti surətdə ondan istifadə etməkdən imtina edirdi. Qorbaçovun apardığı islahatlar tezliklə Sovet İttifaqının özəyində duran fundamental doktrinaların əslində yalan olduğunun üstünü açdı. Yuri Slezkinin sözləri ilə desək, "ölkə rəhbərliyi üçün "sosialist məzmun"un nə olduğunu izah etmək get-gedə çətinləşirdi və Qorbaçov köhnəmiş Marksist boşboğazlığını nəhayət ki, kənara qoyanda, yerdə qalan yeganə dil itilənmiş millətçilik dili idi."²⁹

²⁷ Veliçko, "Кавказ", səh. 155.

²⁸ Balayan, "Очаг", səh. 21.

²⁹ Slezkine, "The Soviet Union as a Communal Apartment" ("Sovet İttifaqı kommunal mənzil kimi), səh. 229. Çox mənzilli bina metaforu Sovet İttifaqını kommunal mənzilə bənzədən Slezkinin gözəl alleqoriyasının dəyişdirilmiş variantıdır.

Millətçiliyin tədqiqatçısı Ernest Qellner digər metaforadan istifadə edərək deyir ki, millətçilik özünə rəqib tapmadan boşluğu doldurdu: "Etnik millətçilik... yetmiş illik sovet yakobinliyindən və onun qismən yumşalmasından sonra yaranan şəraitdə təbii surətdə meydana gəldi. Onu ikiqat vakuüm qidalandırır: ona ciddi müqavimət göstərən ideologiya və ciddi rəqabət apara bilən təsisatlar yoxdur."³⁰

Bu ikiqat vakuüm dolarkən, Ermənistanda və Azərbaycanda yerli liderlər həyəcanla aşkar etdilər ki, onların həvəsləndirdiyi "dekorativ millətçilik" əsl dağıdıcı qüvvəyə malikdir və bu qüvvə onların əksəriyyətini devirdi. Lakin mövcud sistemin ayaq altından qaçdığını görən adi insanlar bunu həm qorxu, həm də həvəslə qarşıladılar.

Münaqişənin alovlanması üçün mərkəzin sadəcə heç bir şey etməməsi kifayət idi. Həqiqətdə isə mərkəz ən pis seçimini etdi. 1991-ci ildə o, hər iki tərəfə sovet hərbi arsenallarını təhvil verməklə son zəhərini buraxdı. Bununla Moskva ov silahları və pamfletlərlə başlanan çəkişməni tanklar və artilleriya ilə aparılan irimiqyaslı müharibəyə çevirməyə imkan yaratdı.

³⁰ Gellner, Nationalism in the Vacuum ("Boşluqda millətçilik"), səh. 250.

Fəsil 10.

HUREKAVANK. GÖZLƏNİLMƏYƏN KEÇMİŞ.

Samvel Karapetyan kabinetinin döşəməsində iki metrlik vatman rulonunu açdı. Kənardan üzərində çoxlu rəngli nöqtələr olan bu dörd-künc qalın ağ kağız Cekson Pollokun mücərrəd əsərinə bənzəyirdi. Lakin onun önündə duran Samvel rəssamdan daha çox növbəti kampaniyanın planını hazırlayan generala oxşayırdı.

Bu, 1914-cü ildə çar Rusiyasında tərtib edilən əhalinin siyahısına əsasən hazırlanmış Qafqazın xəritəsi idi. Samvel Qara və Xəzər dənizləri arasında bütün yaşayış məntəqələrini işarələyib, hər xalqı bir şərti rənglə göstərmişdi. Sonra o, əhalinin milli mənsubiyyətinə müvafiq olaraq, xəritədə hər kəndi və şəhəri rəngləmişdi. Nəticədə, bir növ rəngarəng qalaktikalara bənzərən Qafqazın tarixi rentgenoqramı alınmışdı. Düzənliklər qara nöqtələrlə bəzənmişdi, bunlar "tatarları", yəni azərbaycanlıları bildirirdi. Yüksək dağ rayonları – Kəlbəcər və Laçında sıx-sıx çəkilmiş yaşıl nöqtələr kürdlərə işarə edirdi. Seyrək mavi dairələr ruslar idi. Hazırkı Azərbaycanın ərazisində Samvel mənim diqqətimi iki uzun qırmızı xəttə yönəltdi: biri Qafqaz dağlarının cənub ətəyi boyunca uzanırdı, digəri şaquli istiqamətdə Dağlıq Qarabağ ərazisindən keçirdi. Bu xətlər erməniləri təmsil edirdi. Bununla Samvel demək istəyirdi ki, məhz onlar Azərbaycanın dağətəyi ərazilərinin həqiqi sakinləri və keşikçiləri idilər.

Samvel Karapetyan Ermənistan və Azərbaycan arasında gedən ən şiddətli savaşa öncül döyüşçülərindəndir. Söhbət tarixi keçmiş haqqında mübahisədən gedir. Yerevanın mərkəzində İncəsənət İnstitutunun altıncı mərtəbəsində yerləşən səs-küylü kabinet bu kampaniyanın baş qarargahına bənzəyirdi. Rəflərdə sənədlər, minlərlə şəkillər və Dağlıq Qarabağın iki yüzdən çox xəritəsi var idi. Divarlarda Qarabağ monastirlərinin şəkilləri olan plakatlar və təqvimlər asılmışdı.

Mübahisənin yaranmasına səbəb olan Dağlıq Qarabağ erməni və azərbaycanlı tarixçilərinin öz aralarında apardıqları sərt döyüş meydanıdır. Onlar beynəlxalq hüququn tanımadığı mövqedən çıxış edərək sübut

etməyə çalışırlar ki, bu əraziyə ilk gələn bu torpaqların əsl sahibidir. Romalılar bu mövqeyi "prior tempore - fortior jure" adlandırırdılar. Nəticədə, Qarabağ "gözlənilməyən tarixi" olan məkana çevrildi – bu ifadəni bir vaxtlar Sovet İttifaqı haqqında işlətməmişdilər.

Hurekavank qəbiristanlığındakı ağaclarda ilk tumurcuqlar cücərir. Orta əsrlər kilsəsinin boz günbəzi elə bil yaşıl yaylığa bürünmüşdü. Samvel məni özü ilə Dağlıq Qarabağın şimalından keçən ekspedisiyaya götürmüşdü və bu kiçik kilsə ilə məzarlıq marşrutumuzun ilk dayanacağı idi. Samvel bu yerlərə hər il baharda, martın sonu - aprelin əvvəlində, səyahət etməyi xoşlayır. Bu vaxtlar hava mülayim, yarpaqlar isə seyrək olur və Samvelə buradakı abidələrin şəklini çəkməyə mane olmur.

Samvel və onun iki qadın assistenti işə alman işgüzarlığı ilə başladılar. Hər şeydən əvvəl Emma və Narine uzun ölçü lentini açıb kilsəni ölçməyə başladılar. Sonra onlar başdaşlarının üzərindəki yazıları oxumaq üçün çubuq və karandaşların köməyi ilə kilsədəki uzun soyuq məzar daşlarından palçıqı qaşayıb təmizlədilər. Samvel erməni əlifbası ilə yazılmış yazını oxudu və burada kimin basdırıldığını dedi. Samvelin hündür boyu, qaynayan və diqqətli gözləri və tamamilə keçəl başı ona zahirən zəhmli görkəm verir.

Samvel izah etdi ki, bu məzar daşlarının altında Beqlaryan nəslindən olan keşikçilər və məliklər basdırılıb. Beqlaryanlar XV-XIX əsrlərdə Qarabağı idarə edən beş feodal məlik tayfalarından biri olublar. Onlar bura istiləçiləri buraxmır və Qarabağ qalalarında erməni adətlərini qoruyub saxlayırdılar, buna görə də onlara fars hökmranlığının amansız çağlarında belə erməni dövlətçiliyini saxlamaq imkanı verilmişdi. Bununla belə, salnamələrə əsasən, onların soyuq qəsrləri intriqa və ədavət meydanına çevrilmişdi. Bu rəvayətlər "Makbet" və "V Henri"dən qanlı süjetləri xatırladır. Qardaş qardaşı taxt-taca görə öldürürdü, məliklərin ailələri birbirlərinə quyu qazırdılar. 1824-cü ildə feodal titullarının ləğvinə az qalmış, Qafqazın rusiyalı general-qubernatoru Aleksey Yermolov ümitsiz halda çara Beqlaryanların ata-baba mülkləri və onlara təhkim edilmiş kəndlilər uğrunda qanlı qəbilə davaları haqqında məktub göndərir.¹

¹ Məliklərlə bağlı bax: Hewsən, "The Meliks of Eastern Armenia," ("Şərqi Ermənistan məlikləri"), 1972, və Dudvick, "Armenian-Azerbaijani Relations and Karabagh" ("Erməni-Azərbaycan münasibətləri və Qarabağ"). Yermolovun məktubu "Армяно-русские отношения" ("Erməni-rus münasibətləri") kitabında nəşr olunub, II cild, səh. 178-181.

Beqlaryanların qəbilə qəbiristanlığında şəhli otların üzərində gəzişən Samvel və onun köməkçiləri açıq havada meydançanı təmizləyən çəkiliş qrupuna bənzəyirdilər. Onlar torpaqdan giləmeyvə kollarını və cavan budaqları qoparıb, hər məzarı ölçürdülər, hər məzar daşından mamır və palçıqı qaşayıb, bütün məzarüstü yazıların üzünü köçürürdülər. Sonra Samvel hər məzarın şəklini çəkdi, Emma və Narine üzərində rəqəmlər olan üç vərəqi çəkilişlərdə istifadə edilən planşet kimi tutmuşdular. Sonda bütün şəkillər rəqəmli formata çevrilib, kompakt diskə köçürüldü.

"Qarabağda elə bir kənd yoxdur ki, mən özümü orada evdəki kimi hiss etməyim", - Samvel dedi. Axşam oldu və biz Zarmen Dalakyanın qonaq otağında masa arxasında əyləşdik. Paslanmış odun sobası həm qızdırıcı, həm mətbəx plitəsi, həm də toster rolunu oynayırdı. Ev sahibi sobanın üstünə Maral adlı inəyindən sağılmış südü qızdırırdı. Şam yeməyinə bizə çörək, pendir və göyərtilər verildi. Samvel bu evdə iyirmi bir il bundan əvvəl, on doqquz yaş olanda qalmışdı. O vaxtdan bəri Talış kəndi azərbaycanlılar tərəfindən zəbt edilib yandırılmışdı, ermənilər onu geri qaytarana qədər kənd iki il azərbaycanlılarda idi. Talışda evlərin əksəriyyəti hələ də xarabalıq içindədir.

Samvel 1978-ci ildə on yeddi yaşında tarixlə məşğul olmağa başlayıb. İnstituta qəbul olmaq əvəzinə, o, Dağlıq Qarabağa uzun çəkən səfər edib, sovet istehsalının ən ucuz modeli olan "Smena" markalı fotoaparata qədim erməni abidələrinin şəklini çəkib. İki il sonra – ilk dəfə Talış kəndinə gəldiyi il – o, bütün yayı səyahətə həsr etmişdi, Azərbaycanı və Dağlıq Qarabağı o tay-bu tay dolaşaraq, min kilometrə qədər yolu qət edərək bax belə kənd evlərində qalırdı. Onun missiyası belə ərsəyə gəldi.

Sovet Azərbaycanında Samvelə şübhə ilə yanaşırdılar. "Azərbaycanda elə bir vilayət mərkəzi yoxdur ki, mən orada ya milis idarəsinə, ya da DTK-nin yerli şöbəsinə düşməyim", Samvel belə deyir. Tezliklə bunun səbəbi ona aydın oldu. Onun sözlərinə görə, o, bütün erməni artefaktlarının məhv edilməsi və respublikanın mədəni tarixinin "azərbaycanlaşdırılması" kampaniyasına mane olurdu. Samvel danışır ki, hər il bura qayıdanda əvvəl sağ-salamat gördüyü abidələr artıq dağıdılmış vəziyyətdə idilər. Məsələn, Azərbaycanın şimal-qərbindəki Gədəbəy rayonunda doqquzuncu əsrə aid xaçvari günbəzli kilsə var idi. "Mən birinci dəfə 1980-ci ildə orda olmuşdum. İkinci dəfə 1982-ci ildə ora səfər edəndə gördüm ki, kilsə yarıya kimi dağıdılıb. Mən yerdə bel və balta gördüm,

sanki kimsə onları bura qoyub nahar etməyə getmişdi. Alətləri dəyəyə atmaqdan başqa heç bir yolum yox idi."

Onun iyirmi beş yaş tamam olanda, Samvel artıq canlı ensiklopediya idi. O, yüzlərlə kilsənin, qədim daşüstü yazıların və qəbir daşlarının siyahısını tərtib edib Yerevandakı mənzilində qutularda saxlayırdı. Bütün boş vaxtını və pullarını o, öz tədqiqatlarına sərf edirdi: "Əgər mən fotolent və ya yemək seçimi arasında qalsaydım, mən lenti seçərdim." Lakin onun öz qarşısına qoyduğu məqsədə - Ermənistanın hüduqlarından kənarda bütün erməni abidələrinin tam reyestrini tərtib etməyə bir insan ömrü yetməz.

Ev sahibi Zarmen adama bir stəkan tut araqı süzdü. Səhəri gün Amerikanın Florida ştatında, Ki-Uestdə Dağlıq Qarabağın gələcək tələylə bağlı sülh danışıqları başlamalı idi. Mən Samvelin bu danışıqlar barədə fikrini öyrənmək istədim, lakin onun cavabını əvvəlcədən də bildirdim. Samvel dedi ki, o, qədim erməni torpaqları ilə bağlı Azərbaycanla istənilən diplomatik sövdələşmənin əleyhinədir: "Mən heç bu barədə fikirləşmək belə istəmirəm. Ümid edirəm ki, heç bir nizamlama olmayacaq!" Buna baxmayaraq o, öyrənmək istəyirdi ki, sülh razılaşması olarsa, erməni tərəfini nə gözləyə bilər. Mən cavab verdim ki, bu halda ermənilər Dağlıq Qarabağ ətrafında ən azı altı işğal olunmuş rayonu geri qaytarmalı və ora yüz minlərlə azərbaycanlı qaçqınların qayıtması ilə razılaşmalı olacaqlar. "Hətta Kəlbəcəri də?" - Samvel xəbər aldı. Mən başımla işarə etdim. "Bu mümkün deyil!" - o, bildirdi. O, müharibədə iştirak etməmişdi. Lakin 1993-cü ildə Kəlbəcər rayonu "azad ediləndən" sonra, o, tamamilə boşaldılmış rayona gedib, yüzlərlə erməni qəbirləri, kilsələri və fraqmentlər tapmışdı. Onun fikrincə, bunlar erməni incəsənətinin tarixi varidatıdır və ermənilərdə qalmalıdır.

Lakin tarix bu günümüzdə hansı iddia irəli sürə bilər? Son yüz il ərzində heç bir erməninin yaşamadığı Kəlbəcəri "erməni" rayonu adlandırmaq nə dərəcədə düzgündür? Mən Samvelə dedim ki, əlli min azərbaycanlı və kürdlərin qovulduğu Kəlbəcəri "azad edilmiş" ərazi adlandırılması ilə razılaşa bilmərəm və bildirdim ki, bütün bu insanların doğulduqları evlərdə yaşamaq haqqı var. Lakin Samvel üçün tarix zəmanəmizdən daha üstün idi. Bu insanlar onun üçün "türklər" və işğalçılar idi. O, danışır ki, Azərbaycana avtobusla səyahət etdiyi vaxtlarda gec-tez oturacağını başqasına verirdi. "Hər bir türk və ya azərbaycanlı bir parça torpaq istəyir: "Yaşamaq üçün bir tikə torpaq verin!" Bir neçə ildən sonra

məlum olur ki, sənin yalnız balaca sahən qalıb, bütün torpaqlar isə ondadır.”

Qarabağın yazılı tarixi kifayət qədər nizamsızdır. Bu torpağa ayaq basmış ilk avropalı Yohann Şiltberqer olub. O, monqol ordusunda xidmət edib, 1420-ci ilin qış fəslini Qarabağın düzənliklərində keçirib, burada həm xristianlara, həm də müsəlmanlara rast gəlib. O, yazır: “Kafirələr bu yeri öz dillərində “Karavaq” çağırırlar. Kafirələr büsbütün bu yerə sahibdir, lakin bunlar Erməniyə ilə yaxşı münasibətdədirlər. Kəndlərdə ermənilər də yaşayır, lakin onlar kafirlərə xərac verməlidirlər.”²

Şiltberqerin qarışıq əhalisi olan bu məkan haqqında yazdıqları müsəlman xanlarının və erməni mülklərinin hökmranlıq dövrünə uyğun gəlir, həmin yeri xanlar və mülklər bir-birindən müstəqil formada, bəzən də bir yerdə idarə edirdilər. Əsrlər keçdikcə Qarabağın əhali tərkibi işğalçıların basqınları, aclıq və miqrasiyalara görə təbii surətdə dəyişmişdir. Burada yaşamış əksər azərbaycanlıların köçəri həyat tərzini vəziyyəti daha da mürəkkəb edir. 1843-cü ildə bura səfər etmiş Avropa aristokratı, baron fon Haksthauzen yazır:

“Qarabağ tatarları və ermənilər əlvan və qarışıq əhali təşkil edirlər, tatarlar əsasən köçəri həyat sürürlər, öz zəmilərini əkdikdən sonra yayda bu məmləkəti dolaşırlar, payızda az məhsul yığırlar, lakin bu yaşamaq üçün kifayət edir. Onlar sıx meşələri və məhsuldar otlaqları olan dağlarda köçəriliyə edirlər, isti aylarda qanıçən kürd tatarlarının məskunlaşdığı əbədi qar olan yerlərə gedirlər. Payızda onlar məhsul yığımı üçün arana gəlirlər, yağışlı fəsilə bura onların sürüləri üçün gözəl otlaq olur. Bu, varlı və qonaqpərvər xalqdır, bəzi tatarların ən yaxşı cinsdən olan minlərlə at ilxıları var.”³

Fəsil miqrasiyasını nəzərə alsaq, biz XIX əsrin demoqrafik statistikasına çox ehtiyatla yanaşmalıyıq. Böyük əminliklə demək olar ki, Qarabağın yüksək dağ rayonlarında əhalinin əksəriyyətini yayda azərbaycanlılar, qışıda ermənilər təşkil edirdi.

Buna baxmayaraq, hər iki tərəfin tarixçiləri regionun yüzilliklərlə, hətta minilliklərlə ölçülən ziddiyyətli tarixini yaratmağa nail olublar və bildirirlər ki, ermənilər və ya azərbaycanlılar daim bu bölgədə yaşayıb-

² The Bondage and Travels of Johann Schiltberger (“Yohann Şiltberqerin köləliyi və səyahətləri”), səh. 86.

³ Huxthausen, Transcaucasia, səh. 438.

lar. Təbii ki, öz dəlillərini kifayət qədər əsaslandırma bilməyəndə, onlar əks tərəfin iddialarına qara yaxmağa başlayırlar. Həm Ermənistanda, həm də Azərbaycanda eşitmək olar ki, qarşı tərəf əsl “qaraçılardır”, yəni heç vaxt həqiqi dövlətçiliyi olmayan köçəri xalqdır.

Erməni versiyasında iki min il bundan öncə qədim Artsax çarlığına daxil olan Qarabağda davamlı erməni hökmranlığından bəhs edilir. Orta əsrlərə gəldikdə, Qarabağ mülkləri qüdrətli mülkədarlar kimi təsvir edilir, onların müsəlman hökmdarlarının rolu hər cür kiçildir. Ermənilər XVII əsrin sonlarında Qarabağ mülklərinin eyni zamanda həm Roma Papası, həm Bavar Kurfürstü, həm də Birinci Pyotra müsəlman qonşularından onları qorumaq xahişi ilə müraciət etdiklərini vurğulamağı unutmurlar. Ermənistan Osmanlı imperiyasının hakimiyyəti altında olanda, Qarabağ mülkləri təslim olmadılar. 1822-ci ildə Eçmiadzin katolikosu Yefrem Osmanlı əsirliyindən xilas olmaq üçün məhz Qarabağa qaçmışdı.

Vətənpərvər erməni tarixçilərinin açıq üstünlüyü var. Bu üstünlük böyük abidələr və məzarüstü yazılar xəzinəsidir. Samvelin topladığı bu artefaktlar erməni xalqının keçmişindən bəhs edən lal şahidlərdir. Lakin tarixin bu versiyası keçmişdə iki xalq arasındakı müttəfiqlik və dostluq əlaqələrindən bir kəlmə də demir. Məsələn, 1724-cü ildə Qarabağ erməniləri və Gəncə azərbaycanlıları Osmanlı imperiyasından birgə müdafiə olunmaq barədə saziş bağlayıblar.⁴ Əgər müsəlmanlar özlərindən sonra daş üstündə az sübutlar saxlayıblarsa, bu, heç də o demək deyil ki, onlar bu ərazidə yaşamayıblar, sadəcə onlar oturaq həyata az meylli olublar. Onlar, əlbəttə ki, karvansaralar və körpülər inşa ediblər, lakin onların ən davamlı nailiyyətləri mədəniyyət sahəsində olub: nəğmələr və xalçalar kimi artefaktlar buna sübutdur.

Erməni millətçiləri öz qonşularını ləkələmək üçün iki əsas mövqedən çıxış edirlər. Mövqelərdən biri sübut etməyə çalışır ki, azərbaycanlıların əksəriyyəti “köçəri” olduğundan, onlar oturaq həyat sürən kənd sakinlərindən daha aşağı təbəqəni tuturdular. Kəlbəcər qaçqınlarının iddialarını rədd edərək Samvel mənə dedi: “Öz evlərini itirən sakinlər üçüncü, maksimum dördüncü nəslin nümayəndələridir. Onlar köçərilər idi, çar da onları güclə bu kəndlərdə oturaq həyat keçirməyə məcbur edib.” Həmlə üçün seçilmiş digər mövqeyə əsasən, Azərbaycan yalnız iyirminci əsrdə

⁴ С.А.Мамедов, “Исторические связи азербайджанского и армянского народа” (“Azərbaycan və erməni xalqlarının tarixi əlaqələri”). Bakı, Elm, 1977 səh. 172-180.

yaradılıb və buna görə də bu xalqın çox az "tarixi haqları" var. 1988-ci ilin fevralında müsahibələrinin birində yazıçı Zori Balayan təkəbbürlə bəyan etdi: "Biz Gürcüstan, Rusiya, Ermənistan terminlərini başa düşürük, Azərbaycan sözünü isə yox. Bu adı işlətməklə biz bu ölkənin mövcudluğu təsdiq edirik."⁵ Bu, fələstinlilərin xalq kimi "heç vaxt mövcud olmadıqlarını" bəyan edən Qolda Meirin məşhur sözlərini xatırladır.

Buna cavab olaraq, Azərbaycan tarixçiləri öz səylərini Səfəvilər dövrünün zəngin tarixinin araşdırılmasına yönəldə bilirdilər, həmin vaxtlar Qarabağ şimali İranda mərkəzləşən türkdillə sülalə imperiyasının bir hissəsi idi. Bu dövrü dərinlən araşdırmaqla XVI-XIX əsrlərdə Qarabağın parlaq və qarışıq tarixini aşkara çıxarmaq olardı.

Lakin belə olmadı. Çox güman ki, yeni müttəfiq respublikaların tarixini əsaslandırmaq üçün sovet siyasətçilərinə ibtidai dövlətçiliyin gözə qarpan nümunələri lazım olduğundan, Azərbaycan alimləri başqa yolla getdilər. Baş tarixçi rolu çox mübahisəli şəxsə tapşırıldı. Ziya Bünyadov ən azından həqiqi döyüşçü adına iddia edə bilirdi. Qızıl Ordunun əsgəri kimi o, İkinci Dünya Müharibəsində bütün Avropadan keçib Berlinə daxil olmuşdu və 1945-ci ildə Reyxstaq üzərində Qələbə bayrağını asmağa kömək etmişdi. Öz hərbi xidmətlərinə görə ona "Sovet İttifaqı Qəhrəmanı" adı verildi. Bu ad ona uğurlu elmi karyera qurmağa və məşhur Qafqazşünas-tarixçi olmağa kömək etdi. Sonradan Bünyadov siyasətə gəldi. Onun təzadlı karyerası 1997-ci ilin fevralında öz şəxsi mənzilinin kəndərində müəmmal qətlə bitdi.

Bünyadovun ən ilkin tarixi müşahidələrindən biri yaxşı əsaslandırılıb. Məhz o, ilk dəfə vurğulayıb ki, Ermənistanda və Qarabağda yaşayan ermənilərin əksər hissəsi öz nəsilərini XIX əsrin immiqrantlarından götürürlər. 1828-1830-cu illərdə Qafqazın cənub-qərbində işğal etdikdən sonra Rusiya Türkiyədən və İrandan 57.000 ermənini hazırkı Ermənistanda və Naxçıvanda yerləşdirmişdir. Nisbətən kiçik erməni qrupları Qarabağa köçürüldü, İrandan olan bu ermənilər Məlikcanlı, Sakuri və Marağa kəndlərinin əsasını qoydular. Tarixçilər 1830-cu illərdə Qarabağda yaşamış on doqquz minlik erməni əhalisinin hansı hissəsini mühacirlərin təşkil etdiyi barədə hələ son qərara gələ bilməyiblər (yarısını, dördü birini, onda birini?), lakin aydındır ki, onların sayı az olmayıb.

⁵ Zori Balayanın "The Armenian Mirror-Spectator" üçün müsahibəsi, Boston, 20 fevral, 1988-ci il. Libaridian, "The Karabagh File" kitabında nəşr olunub, səh. 76.

Bu maraqlı tarixi nüans Qarabağ ermənilərinin "qırılmayan genealogiyası" nəzəriyyəsinə boşluğun üstünü açır. Lakin Azərbaycan polemikaçılarını maraqlandıran boşluqlar yox, dağıdıcı zərbələrdir, buna görə də Bakıda Səməd Vurğun parkında çayxana işlədən Rüşət mənə bildirdi ki, İranda Rusiya səfiri işləmiş rus şairi Aleksandr Qriboyedov 1820-ci illərdə "bütün erməniləri" Qafqaza gətirib.

2001-ci ildə Bakıda çıxan müştərək Azərbaycan-çexen qəzetində çexenlərin azadlıq uğrunda mübarizəsinə dəstək vermək üçün "Qriboyedov arqumentindən" istifadə edilirdi, lakin çexen separatçılarının Rusiyadan ayrılmaq cəhdləri ilə erməni separatçılarının Azərbaycandan ayrılmaq cəhdləri arasında analogiya aparılmırdı. Məqalədə deyilirdi: "XIX əsrdə Qarabağda məskunlaşmış Türkiyə və İran ermənilərindən fərqli olaraq, çexenlər öz dədə-baba yurdlarında yaşayırlar. Bu səbəbdən heç kimin çexenləri öz torpaqlarında yaşamaqdan məhrum etmək hüququ yoxdur."⁶

XIX əsrin hadisələri ətrafındakı mübahisə erməni və Azərbaycan tarixçiləri arasında gedən müharibənin əsas döyüş meydanı ilə müqayisədə kiçikcik sözləşməyə bənzəyir: söhbət orta əsrlərdən, həmçinin Samvel Karapetyanın tədqiq etdiyi Hurekavank kimi qədim kilsələr və məzar abidələrindən gedir. Bu mübahisə Qarabağda müstəqil vilayətin hökuməti olan, ən gözəl monastırlar tikdirən və erməni yazıları ilə bəzədilmiş xəncəri hal-hazırda Sankt-Peterburqda Ermitaj muzeyində saxlanılan Həsən Cəlal kimi şəxslərlə bağlıdır. Təbii, güman etmək olar ki, erməni yazıları ilə bəzədilmiş xəncərin sahibini erməni idi, əgər XIII əsrdə bizim düşündüyümüz kimi düşündülər. Lakin heç bir şey göründüyü kimi sadə deyil.

Bax burada professor Bünyadov ən cəsarətli iddialarını irəli sürür. O, öz elmi tədqiqatlarının əsas sahəsi kimi "Azərbaycanın qədim tarixi", xüsusilə də "Qafqaz Albaniyasının" tarixini seçmişdi. Onun irəli sürdüyü nəzəriyyəyə əsasən, Beqlaryanlar və Həsən Cəlal kimi Qarabağın erməni hökmdarları əslində erməni yox, erməniləşdirilmiş albanlar olublar.

Sözü gedən "albanların" Balkanlardakı alban xalqına heç bir aidiyyəti yoxdur. Bu adı yerli Qafqaz xalqına eramızdan əvvəl I əsrdə Qafqaza ilk yürüşlərini edən romalıları veriblər. 1960-cı illərdə Bünyadov bu xalqı

⁶ "Salam", №1 ("Ellilər" jurnalına əlavə kimi nəşr edilib, №12 (97), səh. 19-30, mart, 2000-ci il).

tanıtmağa başlayanda, Qafqaz albanları artıq çoxdan unudulmuşdu. Tarix elmində ümumi qəbul olunmuş fikir var idi ki, bunlar xristian xalqı və ya xalqlar qrupu idi, əvvəllər hazırkı Azərbaycanın şimal ərəzində məskunlaşmışdılar, X əsrdə isə ərəb işğalından sonra ətraf xalqlarla assimilyasiya edilmişdilər. "Alban" qanı orta əsrlərdə bütün Qafqaz xalqlarının damarlarında axmasına baxmayaraq, həmin vaxt "Albaniya" həm siyasi, həm də tarixi fenomen kimi artıq mövcud deyildi. Lakin həmin dövrdə bu ad bir toponim kimi işlədilir, albanların tam assimilyasiyasından sonra Dağlıq Qarabağın özünü və ətraf ərəziləri hərdən "Albaniya" adlandırırdılar.

Bünyadov ümumi rəylə razı olmadı və albanların böyük tarixi rola malik olduqlarını bəyan etdi. O, faktiki olaraq, albanların Qafqazda üç böyük xalqdan biri olduqlarını bəyan etdi və bildirdi ki, hazırkı Azərbaycan əhalisinin əksəriyyətinin nəsli albanlara gedib çıxır; onlar müasir dövrə qədər yaşayıblar, lakin ermənilər alban kilsəsini sıxışdırıblar, onların ədəbi abidələrini tərcümə edib, orijinalları məhv ediblər. Bünyadovun fikrincə, təkcə Qarabağın özü yox, həmçinin şərq Ermənistanın böyük hissəsi əslində "albanların" olub.

Bünyadovun açdığı bu zərərli polemikaya görə Qafqaz albanları məsuliyyət daşımamalıdır. Bu mübahisələr albanların tarixinə heç bir aydınlıq gətirmir.⁷ Bünyadovun öz elmi hazırlığı son dərəcə mübahisəlidir. Sonradan hətta aydın oldu ki, 1960-cı və 1965-ci illərdə onun Qafqaz Albaniyasına dair nəşr etdirdiyi iki məqalə açıq plagiat idi. O, qərb alimləri S.F.C.Douset və Robert Hyusenin ingilis dilində yazdıqları iki məqalənin tərcüməsini müəlliflərin adlarını göstərmədən nəşr etdirib öz adına çıxarmışdı.⁸ Hər halda o, siyasi məqsədlər güdüdü, və buna da nail oldu. Onun nəzəriyyəsinin gizli mənası Qafqazın hər bir sakininə

⁷ Bu keçilməz tarixi cəngəllikdə mənə bələdçilik etdiyi üçün professor Robert Hyusena öz minnətdarlığını bildirirəm. Bütün səhv şərhlərə görə mən cavabdehəm. Qafqazdakı ziddiyyətlərlə bağlı bax: Karny, "Highlanders" ("Dağlıqlar"), 371-404.

⁸ 1960-cı ildə Bünyadovun nəşr etdirdiyi "Мхитар Гош. Албанская хроника. Предисловие, перевод и комментарии З.М.Бунятова" müəllifin adı göstərilmədən S.F.C.Dousetin "Bulletin of the School of Oriental and African Studies" XXI, Part 3 (1958)"-də nəşr edilmiş "The Albanian Chronicle of Mxitar Gosh" məqaləsinin tərcüməsidir. Bünyadovun 1965-ci ildə Bakıda nəşr etdirdiyi "О хронологическом несоответствии глав "Истории Агван" Моисея Каганкатвацци" məqaləsi müəllifin adı göstərilmədən Robert Hyusenin "Bulletin of the School of Oriental and African Studies XXVII, Part 1 (1954)"-də nəşr edilmiş "On the Chronology of Movses Dasxuranc'i" məqaləsinin tərcüməsidir.

aydın idi: Qarabağ ermənilərinin Ermənistanda yaşayan ermənilərə heç bir aidiyyəti yoxdur. Onlar ya Azərbaycana gəlmiş "qonaqlar" (on doqquzuncu əsrin immiqrantları), ya da azərbaycanlıdırlar, çünki damarlarında alban qanı axır, buna görə də özlərini buna uyğun aparmalıdırlar.

Bu, əlbəttə, erməni alimlərini qəzəbləndirdi. Erməni tarixçisi A. S. Mnatsakanyan Bünyadovun tarixi coğrafiyasını ifşa etmək üçün bildirdi ki, Qafqaz albanları şimal şərqdə, Xəzər dənizinin kənarında məskunlaşmışlar. Mnatsakanyan bəyan etdi ki, onlar X əsrdə artıq tamamilə yer üzündən silinmişdilər. Orta əsrlərdə regionun qərb hissəsində, Qarabağın özündə və ətrafında yerləşmiş "Albaniya" isə, onun fikrincə "Yeni Albaniya" idi və İranın hökuməti altında idi. Əvvəlki Albaniyadan yalnız adı qalmışdı, bu ərəzilərdə isə ermənilər yaşayırdı.

1970-ci illərdə erməni və Azərbaycan tarixçilərinin yeni nəsli Qafqaz Albaniyası uğrunda döyüşləri davam etdirdilər və həqarətlə dolu bir sıra məqalələr yazdılar. Döyüşə qoşulan Bünyadovun cavan tələbəsi Fəridə Məmmədova bu polemikada yeni cəbhə açdı. Onun "Qafqaz Albaniyasının siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası" adlı dissertasiyası o qədər provokasiyalı idi ki, ona beş il müdafiə etməyə imkan vermədilər. Deyilənə görə, Qorbaçov şəxsən bu dissertasiya ətrafındakı söz-söhbətdən xəbər tutanda, yazının bir nüsxəsi onun masasının üzərinə qoyuldu.

Mən Bakıda Qərb Universitetində Fəridə xanımla onun danışıqlarında görüşdüm. İnanmaq çətin idi ki, belə incə, mehriban, qara saçlı xanım bu cür qalmaqla səbəb olub. Lakin sonra o, öz dissertasiyasının əsas müddəalarını tələsə-tələsə şərh edəndə və "ermənilər mənə ölüm hökmü kəsib" deyəndə onun gözləri parıldadı, görünürdü ki, o, ermənilərlə apardığı mübarizədən həzz alır.

Belə təsəvvür yaranır ki, Fəridə Məmmədova Albaniya nəzəriyyəsinə erməniləri Qafqazdan tam sıxışdırıb çıxarmaq üçün istifadə edir. Onun müdafiə etdiyi mövqeyə əsasən, Qafqaz Albaniyası hazırkı Ermənistan Respublikasının ərəzində yerləşmiş. Ermənistanın ərəzindəki bütün torpaqlar, kilsələr və monastırlar albanlara məxsus idi. O, ermənilər üçün müqəddəs olan hər bir şeyi sual altına qoyub. Ermənilərin IV əsrdə xristianlığı qəbul etməsi? Əslində bu, hazırkı Ermənistandan minlərlə kilometr cənubda, Fərat çayı sahilində baş verib. Eçmiadzində kilsə başçısının iqamətgahı? Eçmiadzin ermənilər XV əsrə ora köçənə qədər albanların olub.

Alban mədəniyyətinin izlərinə gəldikdə, Fəridə xanım söylədi ki, onları əvvəlcə ermənilər və ərəblər birləşib qəsdən dağıtmışdılar, daha sonra XIX əsrdə ikinci məhv etmə kampaniyası həyata keçirilmişdi. Fəridə xanım söhbət etdi ki, 1975-ci ildə o, bir qrup fransız alimi ilə Həsən Cəlalin keçmiş iqamətgahını – məşhur Gəncəsər monastırını ziyarət etmişdi. Onun yoldaşları bu fərziyyələrə şübhə ilə yanaşırdılar, lakin Leningrad universitetində öyrəndiyi orta əsrlərin erməni dilindən istifadə edib, o, fasadın üzərindəki yazını onlara oxudu. Yazı belə başlayırdı: “Mən, Həsən Cəlal, bu kilsəni Aqvank xalqım üçün tikmişəm...” “Aqvank” Albaniyanın qədim adı idi. Sonra Fəridə xanım bir əlavə məsələni vurğuladı və yəqin ki, mən bunu bilməli idim: Vank kəndindən aşağı o, yerli sakinlərin fizionomik xüsusiyyətlərinə fikir verib, onun sözlərinə görə, onlardan heç biri erməniyə bənzəməirdi, çünki onlar erməni deyildilər. Onların hamısı əslində alban idilər.

Mən imkan tapıb soruşdum ki, bəs nə üçün Gəncəsər və ya Hurekavank kimi yerlərdə yüzlərlə “alban” yazıları orta əsrlər erməni dilində yazılıb? F.Məmmədova izah etdi ki, Həsən Cəlal kimi albanlar erməni dilində yazmaqlarına baxmayaraq, onlar özlərini heç vaxt erməni adlandırmayıblar, yalnız “aqvank”, yəni alban çağırılıblar. Bu yazılarla bağlı onun başqa nəzəriyyəsi də var idi, lakin faktlarla təsdiq olunmamışdı: “Belə bir fərziyyə var ki, bu yazılar çox sonralar – on doqquzuncu əsrdə köhnə yazıların üstündən vurulub, lakin bizim hələlik heç bir sübutumuz yoxdur.”

F.Məmmədova siyasətdən uzaq olduğunu bir neçə dəfə qeyd etdi, lakin bizim onunla ikinci görüşümüzdə onun siyasi baxışları özünü biruzə verdi. “Qarabağ problemini albanlarsız həll etmək qeyri mümkünür”, - o, bildirdi. Deyəsən, mən skeptik görünürdüm. “Dünyada iki xalq var ki, milli kimliyi bəlli olsa da, dövləti olmayıb, - o, davam etdi. – Bunlar yəhudilər və ermənilərdir. Fərq ondadır ki, yəhudilər öz dövlətlərini tarixi vətənlərində yaratmağa müvəffəq oldular, ermənilər isə öz dövlətlərini tarixi vətənlərində yaratmayıblar.”⁹

Nəzakətli Fəridə xanımın aşladığı nəzəriyyə Azərbaycanda çox kobud vasitəyə çevrilmişdir. Albaniya nəzəriyyəsi ən primitiv formada Azərbaycanda geniş yayılıb. Mən dəfələrlə eşitmişəm ki, ölkənin bütün ərazisində XIX əsrə qədər tikilmiş istənilən kilsə “alban kilsəsi”

⁹ F.Məmmədova ilə müsahibə, 8 iyun 2000-ci il.

adlandırılır. Albanlar hətta cənub-şərqdə yerləşən Naxçıvana kimi gedib çıxıblar, orada salamat qalmış bütün erməni kilsələri alban kilsəsi kimi tanınır.

İqrar Əliyev və Kamil Məmmədovun 1997-ci ildə nəşr etdikləri “Qarabağın Alban abidələri” adlı kitabçada orta əsrlərin erməni dilində daşıdığı yazılarına heç toxunulmur. Kitabçanın üz qabığında Gəncəsər kilsəsinin şəkli verilib, amma dizayner həmin şəklin üzərindən bütün erməni yazılarını səliqə ilə çıxarıb. Kilsənin daxilində çəkilmiş şəkillər kifayət qədər uzaq məsafədən götürülüb ki, Azərbaycan oxucusunda burada erməni yazılarının olması barədə fikir yaranmasın. Əliyev və Məmmədov öz tarixi oçerklərini bu sözlərlə bitirirlər:

“Yuxarıda söylənənlərdən belə bir danılmaz nəticəyə gəlmək olar ki, Qarabağ erməniləri adlananlar və Şimali Azərbaycandan olan (albanlardan törəmiş) azərbaycanlılar eyni anadandırlar. Hər iki xalq şübhəsiz ki, keçmiş albanlardır, buna görə də XIX əsrin birinci rübündən sonra Dağlıq Qarabağa köçürülmüş ermənilərin heç bir hüququ yoxdur.”¹⁰

Bununla belə Ermənistanda “alban məsələsi” qədim tarix üzrə bir çox mütəxəssislərə siyasətin ön cəbhəsinə çıxmağa kömək edib. Albaniya dövrü üzrə tanınmış erməni mütəxəssisi Aleksan Akopyan 1988-ci ildə Qarabağ Komitəsinin yaradıcılarından biri oldu. Hazırda o, tarix və arxeologiya ilə Ermənistan və Dağlıq Qarabağ arasında yerləşən Azərbaycanın Laçın rayonunda “qubernator” vəzifəsində məşğul olur.

Mən Akopyanla Ermənistan Parlamentinin binasında yerləşmiş iş otağında görüşdüm. Bu bıqlı və gülərlü kişi Fəridə Məmmədovanın adını eşidən kimi sevindi. “Mənim bacım!” – o, ucadan dedi. Onların hər ikisi Leningradda eyni elmi rəhbərin yanında qədim erməni dilini öyrəniblər. Mənə elə gəldi ki, Akopyan az tirajlı elmi-tarixi jurnalların səhifələrində Fəridə xanımla apardıqları qızgın elmi mübahisələrini rıqqətlə xatırlayır. “Mənim Azərbaycanda çoxlu bacı-qardaşlarım var idi, mən onlarla həmişə dava edirdim, - o, izah etdi. – Mən on il erməni və azərbaycanlı tarixçiləri arasında gedən müharibədə iştirak etmişəm. Müharibə lap əvvəl başlamışdı, amma mən son on il ərzində iştirak etmişəm.”¹¹ Sonra Akopyan tələsə-tələsə mənim üçün öz “Albaniyası”

¹⁰ İqrar Əliyev və Kamil Məmmədov, «Албанские памятники Карабаха», Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1997, səh. 19.

¹¹ Akopyanla müsahibə, 13 oktyabr 2000-ci il.

nın" sərhədlərini çəkməyə başladı. Onun təsəvvüründə Albaniya daha şimalda yerləşirdi. Bu Albaniya Azərbaycan tərəfinin təqdim etdiyi versiyanın tam əksi idi. Bu qədim vilayəti sonralar Dağlıq Qarabağın ərazisində yer almış "Yeni Albaniya" ilə qarışdırmaq olmaz, "Yeni Albaniya" öz sələfindən bu adı götürəndə, albanların nəslini kəsilməkdə idi. XIII əsrdə özünü "Albanıyanın" məliyi adlandıran Həsən Cəlala gəlincə, Akopyan bildirdi ki, bu, İngiltərə kraliçası Yelizavetanın kiçik oğluna artıq çoxdan yer üzündən silinmiş ingilis krallığının şərəfinə verilmiş "Vesseks qrafı" titulu ilə eyni şeydir.

"Alban problemi" barədə mötəbər mühakimə yürütmək üçün bir neçə il elmi tədqiqatla məşğul olmaq və qədim dilləri öyrənmək lazımdır. Yaxşı ki, Nyu-Cersi ştatında Rouen kollecindən Qafqaz tarixinin bu dövrü üzrə aparıcı mütəxəssisi professor Robert Hyusen mənə öz yardım əlini uzatdı. Hazırladığım suallar siyahısına onun verdiyi ehtiyatlı cavablardan mən hiss etdim ki, bu insan öz elmi karyerası boyunca daim Qafqazın tarixi siyasətinin riflərini keçməklə məşğul olub.

Hyusen mənə ilk mənbələrin təhlilinə həsr etdiyi 1982-ci ilin məqaləsini göndərdi. O, Bünyadovu tarixi pis şərh etdiyinə görə kəskin tənqid atəşinə tutmuşdu. Mnatsakanyan isə dəlillərlə seçmə üsulla işlədiyinə görə tənqid edilirdi.¹² Öz məktubunda o, vurğulayırdı ki, Qafqaz Albanıyası barədə sübutlar həqiqətən də çox azdır, lakin X əsrə qədər albanların süqut etdiklərini bildiren fikirlə razılaşırdı: "Strabona əsasən, albanlar 26 tayfadan ibarət bir ittifaq idi; ümumi rəyə görə, onların dövləti ərəb istilasından vaxtı parçalanmağa başlamışdır və X əsrə qədər artıq tamamilə süqut etmişdir; alban etnosu, ola bilsin ki, daha çox yaşayıb, lakin biz bunu bilmirik."

Hyusenin sözlərinə görə, albanların izlərini tapmaq çətindir. Bir çoxları güman edirlər ki, müasir Azərbaycanın şimali hissəsində yaşayan kiçik xristian xalqı – udinlərin nəslini albanlardan gəlir. Onlar ləzgi dilinə yaxın qədim Qafqaz dilində danışırdılar. Bundan başqa, hələ də oxunulmamış qalan bir neçə mətn parçaları mövcuddur. Ermənilərin guya qəsdən alban ədəbi abidələrini dağıtdıqlarını təsdiq edən heç bir sübut yoxdur. Əgər "Albaniya" salamat qalıbsa da, o, Qarabağda yerləşən erməni kilsəsinin ayrıca qolu olub. Nəhayət, biz Qarabağ məliyi Hə-

¹² Robert Hewsen, "Ethno-History and the Armenian Influence upon the Caucasian Albanians" ("Etnik tarix və Qafqaz albanlarına erməni təsiri").

sən Cəlala çatdıq. Professor Hyusen belə qənaətə gəlmişdir: "Mən heç bir sübut tapmadım ki, (məliklər) özlərini erməni yox, başqa cür çağırırlar, baxmayaraq ki, erməni kilsəsinin alban qoluna aid idilər." Hyusen həmçinin Həsən Cəlalin şəcərəsini izləyib və aşkar edib ki, onun nəslində demək olar ki, hamı erməni olub:

"(Həsən Cəlalin) nəslini IV əsrə qədər izləmək mümkündür. Onun nəslində aşağıdakı sülalənin nümayəndələrinə rast gəlinir: kişi xətti ilə: 1) Sünik məlikləri (sonradan çarları). Onun əcdadlarına ərə getmiş məliklərin xətti ilə Həsən Cəlal: 2) Anidə mərkəzləşən Baqratuni sülaləsindən olan Ermənistan şahlarının, 3) mərkəzi Van bölgəsində olan Artsuni sülaləsinin Vaspurakan şahlarının, 4) Girdiman məliklərinin, 5) İrənin Sasanidlər sülaləsinin və 6) qədim Parfiya şahlarının qolu olan 7) Albanıyanın ikinci şah sülaləsi – Arşakidlərin xəlifəsidir.¹³

Bütün bunlar onsuz da şübhəli olmayan faktı bir daha sübut edir: Ermitajda saxlanılan erməni yazıları ilə bəzənmiş xəncərin sahibi alban deyildi. Lakin bunu sübut etmək üçün Nyu-Cersidən alimin qarışmağı lazım idi.

Dağlıq Qarabağın sıx fıstıq meşələri Samvel Karapetyanın xəritəsində qırmızı xəttlə qeyd edilib. Ayrılmazdan öncə, biz Samvellə bu meşəliyin içinə yollandıq, bizim yolumuz xəlvəti yerdə gizlənmiş məşhur Qarabağ monastırına idi.

Talış kəndindən Boris və Slava bizə bələdçilik etdilər. Hər ikisinin qoşalülə ov tüfəngi var idi. Biz ucu-bucağı görünməyən minillik yabanı meşəyə girdik və fıstıq ağaclarının gümüşü gövdələri altında yıxılmış ağacların arasından keçib bir neçə saatlıq yol getdik. Samvel sürəti salmadan bələdçilərlə gedirdi. İri addımlarla irəliləyən Samvel hərdən insandan daha çox meşəni yaran əcaib dəniz heyvanına bənzəyirdi. Bu yorulmaz tarixçi məni eyni zamanda həm valeh edirdi, həm də qorxudurdu. Bizim bir ümumi erməni tanışımızın dediyi kimi, o, "konstruktiv ultra millətçi" idi. Samvelin öz məqsədindən asılı olmayaraq, onun fəaliyyətinin ən vacib nəticəsi Ermənistandan kənarda demək olar ki, tanınmayan və yer üzündən silinmək təhlükəsi ilə üzləşən orta əsrlərin xristian incəsənətinin sərvətlərini dünyaya tanıtdırmaq olacaq. Bəs əgər onun siyasi baxışları daha üstün olsaydı, Qafqaz nə vaxtlarsa orta əsrlərin əsarətindən çıxıb bilərdimi?

¹³ Robert Hyusenin 10 yanvar 2001-ci il tarixli məktubu.

Üç saat sonra biz səyahətimizin məramına gəlib çatdıq: yaşıl yarpaqların arasından parıldayan ağ daşlı divar və yuxarı uzanmış kiçik dördkünc zəng qülləsi görünürdü. Yeğişe Arakyal qayanın üstündə idi, ondan aşağıda – dərənin dibində Tərtər çayı köpüylənib axırdı. Buradakı yeddi kilsə qalm qala divarı ilə əhatə olunub: əlbətdə ki, məliklər özlərinə etibarlı müdafiə qurmalı idilər. Biz darvazadan içəri girən kimi, Samvel və onun dəstəsi ruletka və fotoaparatlarını çıxarıb dərhal işə başladılar.

Gecənin qaranlığı düşəndə, biz füsunkar Qarabağ meşəsinə valeh olduq. Mən ocağın sakit çırtı-çırtla yanmasına, bayquşların səsinə və dağ çayının uzaqdan eşidilən uğultusuna qulaq asırdım. Lakin sonra mən yeni bir zəif səs eşitdim: erməni dilində danışirdilər. Mən ayağa qalxdım, qaranlıqda addımlayaraq, körpüdə bir-birinə yapışmış gəmilərə bənzəyən solğun monastırın kiçik kilsələri boyunca hərəkət etdim. Samvel, Emma və Narine kilsələrdən birinin alçaq daş girişinin yanında durmuşdular. Narine əlində fənər tutub qapının üzərindəki qədim yazıları işıqlandırırıdı, Emma isə əlində qələm və bloknot tutub hazır dayanmışdı. Keçəl başına narıncı-göy rəngli toxunma papaq qoymuş Samvel bir-bir erməni hərflərini oxuyurdu. Samveli dayandırmaq qeyri-mümkün idi. Hətta gecə vaxtında o, öz müharibəsini davam etdirmək üçün daha çox məlumat toplamağa çalışırdı.

Fəsil 11.

Avqust, 1991 – May, 1992-ci il.

MÜHARİBƏ BAŞLAYIR

Müstəqillik günləri

1991-ci il avqustun 19-da səhər tezdən Rusiya parlamentinin deputatı Anatoli Şabad Dağlıq Qarabağın şimalında yerləşən Haterk kəndində yuxudan oyandı. O, bura erməni partizanlarının əsir götürdüyü SSRİ daxili qoşunlarının qırx əsgərini azad etmək üçün danışıqlar aparmağa gəlmişdi. Azərbaycanda yerləşmiş 23-cü sovet diviziyasının bölmələri əsirləri güclə azad etmək əmrini alıb, kəndi mühasirəyə götürmüşdülər. Qarşিদurmanın qırğınla qurtaracağı ehtimalı böyük idi.

Şabad radionu yandırdı və sarsıdıcı xəbər eşitdi. Moskvada yaradılmış Fövqəladə Hallar üzrə Dövlət Komitəsi (FHDK) SSRİ prezidenti Mixayıl Qorbaçovun istefası barədə xəbər verirdi. Bu, dövlət çevrilişi idi. Baş verənlər Sovet İttifaqında hər şeyi dəyişdi. Hakimiyyətə güc strukturlarında yüksək vəzifələr tutmuş insanlar gəldi, buna görə də Qarabağda sovet qoşunları daha aqressiv oldular. Yerevandan gəlmiş emissarlar əsir götürülmüş əsgərlərin azad edilməsi haqqında razılığa gəldilər.

Ertəsi gün azad edilmiş əsirlərlə görüşüb, onları kəndə kimi müşayiət etmək üçün Şabad Haterkin ətrafındakı sıx meşəli dağlara qalxdı. Qrup dağ cığırları ilə üzü aşağı düşərkən, Şabad gördü ki, cavan və güclü əsgərlər onun – atletik bədən quruluşuna malik olmayan moskvalı məmurun arxasınca güclə sürünürlər. Onu narahatlıq bürüdü:

“Mən soruşdum: Sizə nə olub? Sizi döyüblər? Bəlkə sizi bu iki həftə ərzində yedirtməyiblər?” Mənə cavab verdilər ki: “Yox, yox, hər şey qaydasındadır.” Sonradan aydın oldu ki, həmin gecə əsirlər onları əsarətə götürənlərlə birlikdə Qorbaçovun devrilməsini qeyd etdirmişlər. Hər iki tərəf Qorbaçovun devrilməsini bayram edib bərk kefləniblər.”¹

¹ Şabadla müsahibə, 7 dekabr 2000-ci il.

Azərbaycanın siyasi rəhbərləri Ayaz Mütəllibov və Viktor Polyaniçko üçün mühafizəkarların Moskvada hakimiyyəti öz əllərinə keçirməsi onların sovet sistemində sadiqliyinin sübutu idi. İndi onlar Qarabağ ermənilərinin tam yatırılmasında dəstəyə ümid bəsləyə bilərdilər. Avqustun 19-da Mütəllibov İranda idi. Onun xarici siyasət üzrə baş müşaviri Vəfa Quluzadə Mütəllibova tövsiyə etdi ki, Bakıya qayıdana kimi Moskvadakı vəziyyət barədə şərh verməsin, lakin Azərbaycan rəhbəri onun məsləhətini qulaq ardına vurdu:

"Təbrizdə olarkən, ikinci katib Polyaniçko (Mütəllibova) zəng vurdu və dedi: "Təbrik edirəm, bu, bizim qələbəmizdir." Mütəllibov çox sevindi... Azərbaycan şairi Şəhriyarın abidəsi önündə o, jurnalistlərin diqqət mərkəzində idi. Mən onun yanında idim. Jurnalistlər ona SSRİ-də nə baş verdiyi barədə suallar yağdırırdılar və Mütəllibov söylədi ki, Qorbaçov düzgün siyasət aparmırdı və sair, və sair..."²

Lakin üç gündən sonra çevriliş cəhdi baş tutmadı və vəziyyət yenidən kəskin surətdə dəyişdi. Qorbaçov hakimiyyətə qayıtdı və sui-qəsdçilər həbs edildi, Rusiya rəhbəri Boris Yeltsin qələbəni qeyd edirdi. Azərbaycan səhvə yol vermişdi. Deyilənə görə, Polyaniçko Bakı radiosu ilə çıxışında demişdi: "Mən Qarabağda əldə etdiyim təcrübə ilə Sovet İttifaqının FHDK ilə bölüşməyə hazırım."³ O, Azərbaycanı tərk etdi. İranda Mütəllibovun ehtiyatlı bəyanatları ona məhdud səlahiyyətlərlə də olsa, hakimiyyətdə qalmağa imkan verdi.

Bütün bu hadisələr Dağlıq Qarabağda hakimiyyət boşluğu yaratdı. Polyaniçkonun Təşkilatı Komitəsinin qalan üzvləri regionu sentyabrda tərk etdilər, bölgədə Azərbaycan hakimiyyətinin vasitəçisi olan sovet hərbi kontingenti rəhbərsiz qalmışdı və düşkünlük içində idi. Ciddi müqavimətlə rastlaşmayan erməni döyüşçüləri Şaumyan rayonuna qayıdıb, "Halqa əməliyyatı" zamanı itirilmiş Erkeç, Manaşid və Buzluq qəsəbələrini yenidən zəbt etdilər.

Avqust hadisələri Sovet İttifaqının dağılmasını sürətləndirdi, müttəfiq respublikalar öz müstəqillik bəyannamələrini qəbul etməyə başladılar. Mütəllibov Azərbaycanın müstəqilliyini avqustun 30-da elan etdi, sentyabrın 14-də isə Azərbaycan Kommunist partiyası ləğv edildi, lakin onun rəhbərləri hakimiyyətdə qaldılar. Sentyabrın 8-də Mütəllibov Azər-

² Quluzadə ilə müsahibə (ingilis dilində), 28 noyabr 2000-ci il.

³ 20 avqust 1991-ci il, Narutyunyanın "События" ("Hadisələr") kitabına əsasən, IV cild.

baycanın birinci prezidenti seçildi. Bu qələbə avtomatik idi, çünki seçki bülletenində yalnız Mütəllibovun adı var idi: müxalif namizədlər ya seçkiləri boykot edirdilər, ya da öz namizədliklərini geri götürmüşdülər. Elə həmin həftə Heydər Əliyev böyük siyasətə qayıtdı: o, Naxçıvan Ali Sovetinin spikeri seçildi və yeni müstəqil siyasi baza əldə etdi.

Ermənistanda 1991-ci il sentyabrın 21-də keçirilən müstəqillik haqqında referendum sadə formallıq oldu: respublika əhalisinin 95%-i "lehinə" səs verdi. Üç həftə sonra, oktyabrın 16-da Levon Ter-Petrosyan böyük səs çoxluğu ilə prezident seçildi. "Qarabağ Komitəsinin" 11 üzvündən 10-u hökumətdə və parlamentdə yüksək vəzifələrə keçdilər – bu, tam qalibiyyət demək idi.

Azərbaycan və Ermənistanın müstəqilliyi 1992-ci ildə beynəlxalq səviyyədə tanındıqdan sonra, Qarabağ münaqişəsi yeni, dövlətlərarası səviyyəyə yüksəldi. Yeni hökumətlər formal olaraq köhnə sərhədlərini saxlamışdı, buna əsasən Dağlıq Qarabağ beynəlxalq səviyyədə Azərbaycanın bir hissəsi kimi tanındı. Suveren dövlətin bir hissəsinə iddia etdiklərindən, ermənilər üçün beynəlxalq səviyyəli tənqidlə üzləşmək qorxusu var idi. Bu problemi onlar Dağlıq Qarabağı "müstəqil" elan etməklə və nəticə etibarilə cavabdehliyi Yerevanın üzərindən götürməklə həll etdilər. 1991-ci il sentyabrın 2-də, Azərbaycan öz müstəqilliyini bəyan etdikdən üç gün sonra Stepanakertdə vilayət soveti yeni "Dağlıq Qarabağ Respublikasının" müstəqilliyini elan etdi. Yerli ermənilər iddia edirdilər ki, sovet qanunlarına əsasən muxtar vilayətlər yenidən müstəqillik qazanmış dövlətlərin tərkibindən çıxmaq hüququna malikdirlər.

100.000 nəfər sakini olan Dağlıq Qarabağın özünü "müstəqil" elan etməsi əslində Ermənistanın münaqişə iştirakçısı deyil, yalnız marağı olan müşahidəçi qismində çıxış etdiyini təsdiqləyən siyasi hiylə idi. Lakin bu, həm də Qarabağ ermənilərinin özünü təsdiqləyən aktı oldu. Yenidən seçilmiş Qarabağ parlamentinin yeni spikeri və vilayətin faktiki rəhbəri cavan tarixçi Artur Mkrtçyan oldu. O, və onun bir çox yoldaşları Ter-Petrosyan administrasiyası ilə ziddiyyətdə olan Daşnaktsütyun millətçi partiyasından idilər. 1992-ci il aprelin 14-də Mkrtçyan müəmmal şərətdə qətlə yetirildi. Rəsmi versiyaya görə, o, silahını təmizləyərkən qəflətdən özünə atəş açmışdı, lakin bəziləri onun intihar etdiyini və ya siyasi rəqibləri tərəfindən öldürüldüyünü iddia edirlər. Onun ölümündən sonra Stepanakert və Yerevan arasındakı əlaqələr yaxşılaşdı.

Münaqişənin beynəlxalq səciyyə alması Dağlıq Qarabağa yeni vasitəçilər nəslini gətirdi. Qarabağa ilk gələn Boris Yeltsin oldu, onun Moskvada çevrilişçilər üzərindəki qələbəsi dillər əzbəri idi. O, və Qazaxıstan prezidenti Nursultan Nazarbayev 1991-ci ilin sentyabrında Stepanakertə səfər etdilər. Bu səfərin ardınca gələn danışıqlar Rusiyanın kurort şəhəri Jelesnovodskda keçirildi, Rusiya nümayəndə heyətinin vasitəçiliyi ilə çərçivə sülh sazişinin əsasını qoyan "Jelesnovodsk bəyannaməsi" imzalandı.

Yeltsinin təşəbbüsü ilə imzalanmış sülh sazişi noyabrın 20-də iflasa uğradı: həmin gün Qarabağın cənubunda yerləşən Martuni rayonunda iyirmi iki səmşişini daşıyan Azərbaycan vertolyotu ermənilər tərəfindən vuruldu. Ölənlər arasında Azərbaycanın yüksək rütbəli şəxsləri, o cümlədən Şuşa rayonunun başçısı Vaqif Cəfərov və prezident Mütəllibovun mətbuat katibi var idi. Dünyalarını dəyişmiş səmşişinlər arasında həmçinin sülh sazişini həyata keçirmək üçün bura səfər edən Rusiya və Qazaxıstanın rəsmi şəxsləri də var idi. Azərbaycanda həm hökumət, həm də müxalifət qəzəb içində idi. Müxalifətin təsirinə məruz qalan Mütəllibov respublikanın 360 yerlik parlamentinin səlahiyyətlərinin böyük bir hissəsini cəmi 50 nəfərdən ibarət olan Milli Şuraya ötürdü, bu əlli nəfərin yarısını müxalifətçilər təşkil etdilər. Noyabrın 26-da yeni yaradılmış Milli Şura Dağlıq Qarabağın muxtariyyət statusunun ləğvinə səs verdi və onu heç bir müstəsna hüququ olmayan Azərbaycanın adı vilayətinə çevirdi. Bundan başqa, Stepanakertin adı rəsmən Xankəndi adına dəyişdirildi. Buna cavab olaraq, Qarabağ erməniləri dekabrın 10-da müstəqillik haqqında referendum keçirdilər və əlbəttə ki, bu referendumdakı azərbaycanlılar iştirak etmədilər. Rəsmi məlumatlara əsasən, 108.615 nəfər Dağlıq Qarabağın müstəqilliyinin lehinə və yalnız 24 nəfər əleyhinə səs verdi. "Qanunlar müharibəsi" absurd həddə çatdı və kompromislər artıq mümkün deyildi.

Könüllü ordular

Sovet İttifaqının süqutundan sonra Ermənistan və Azərbaycan bir-biri ilə müharibə aparan, lakin orduları olmayan müstəqil dövlətlərə çevrildi.

Ermənistan münaqişədə öz iştirakını təkzib etməyə çalışsa da, faktlar göstərir ki, Qarabağ müharibəsi həmçinin yeni dövlətlər – Ermənistan və Azərbaycan arasında gedən münaqişə idi. Ermənistanın sadə sakinləri bunu bir fakt kimi qəbul edirdilər. Ölkə iqtisadiyyatı Azərbaycanla sərhədlər bağlandıqdan sonra demək olar ki, tamamilə bərhad vəziyyətə

düşdü. Ermənistan vətəndaşlarının Qarabağ müharibəsində tələf olması faktlarını nəzərə almamaq ən çətin məsələ idi.

Ermənistan müharibəyə daha hazırlıqlı idi. Ermənistan ordusunu sovet zabitləri yaratmağa başladılar. Onlardan bəziləri Ermənistanda xidmət edən ruslar idi, məsələn 1992-ci ildə Qarabağ ermənilərinə kömək etməyə başlayan general-leytenant Anatoli Zeneviç kimi. Digərləri isə sovet ordusundan tərxis edilmiş ermənilər idi, onların arasında sovet baş qərargah rəisinin müavini olmuş Norad Ter-Qriqoryants da var idi, indi o, Ermənistanın yeni yaradılmış baş qərargahının rəhbəri vəzifəsini tuturdu.

Lakin Qarabağ dağlarında apardıqları döyüşlərdə bərkimmiş fədailərin bu müharibədə iştirakı bu zabitlərin iştirakından daha vacib idi. Müstəqilliyin elan olunmasından sonra minlərlə erməni könüllüsü vətənpərvərlik hisslərini rəhbər tutub Qarabağa yollandılar. Samvel Danielyan Yerevan Universitetinin cəbhəyə könüllü gedən daşnak tələbələrindən idi. "Dövlət bizə heç nə vermirdi, - o, xatırlayır. - Hər kəs özünə silah, geyim, kamuflyaj və çəkmə tapırdı. Hərdən daşnaklar gəlib, əşyalar paylayırdılar."⁴

Xaos hökm sürürdü. Silahlar yalnız öldürmək arzusu ilə yanan insanların əllərinə düşürdü. Qarabağ ermənilərinin lideri Serj Sarkisyan xatırlayır ki: "Silah və müharibə ilk öncə kriminal meyilli cavanları cəlb edirdi. Bu, yolverilməz idi." Təlim və koordinasiya demək olar ki, yox dərəcəsində idi. Müharibənin birinci mərhələsinin işıqlandırılmasında iştirak edən teleoperator və müxbir Vartan Hovanesyan belə xatırlayır:

"Müharibə başlayanda burada tamamilə fərqli prinsiplər əsasında yaradılmış nizamsız hissələr mövcud idi: onlar ya Daşnaksutyun ideologiyası ətrafında, ya da yerlibazlıq prinsipi əsasında təşkil edilirdi. Kəndlər öz bölmələrini yığdı, hətta belə olurdu ki, iki nəfər küçədə görüşüb, maşına əyləşib, sadəcə "cəbhəyə" gədirdilər. Kimsə avtomat, kimsə ov tüfəngi tapırdı. Silahların çoxu adi silah deyildi, bəzilərinə əldəqayıрма silahlar var idi, bu silahlar da elə onların öz əllərində partlayırdı."⁵

Azərbaycanda vəziyyət daha acınacaqlı idi. Hakimiyyət məsələsi həll edilməmiş qalmışdı, prezident Mütəllibov və millətçi müxalifət arasında vətəndaş müharibəsinin başlama təhlükəsi var idi. Bir çox siyasətçilər üçün respublikada gedən hakimiyyət uğrunda çəkişmə Qarabağ müharibəsindən daha vacib idi.

⁴ Danielyanla müsahibə, 14 oktyabr 2000-ci il.

⁵ Hovanişyanla müsahibə, 15 dekabr 2000-ci il.

1991-ci ilin oktyabrında prezident Mütəllibov Müdafiə Nazirliyi yaratdı. Lakin bu qurumda xidmət göstərmək üçün zabit çatışmırdı. Sovet ordusunda müsəlman əsgərlər adətən ayrı-seçkiliyə məruz qalırdılar: əgər ermənilərin döyüş təlimi keçmiş minlərlə yüksək rütbəli zabitləri var idisə, Sovet ordusunda azərbaycanlılar daha çox aşpaz və bənnə olurdular. Yeni Azərbaycan ordusunun əsasını yalnız Dağlıq Qarabağda sovet ordu bölmələrini dəstəkləmək üçün istifadə edilən OMON təşkil edə bilirdi. Ermənistanın daxili işlər naziri Aşot Manuçaryan belə söyləyir: "Biz hər bir şeyi sovet hökumətindən gizli yaratmağa məcbur idik, buna görə də nəticə etibarilə biz ordu yaratmağa müvəffəq olduq. Azərbaycanlıların sərəncamında yalnız polis qüvvələri idi."⁶

Nəticədə Azərbaycanın yeni Müdafiə Nazirliyinin ştatında heç yüz nəfər də yox idi, nazirlik özü isə şəhərin mərkəzində, DTK-nın keçmiş klubunda yerləşirdi. Azərbaycanda siyasi böhran sənəgimək bilmirdi, nazirlik yaradıldıqdan ilk altı ay ərzində ən azı dörd nazir dəyişdirildi. İki ay vəzifədə olmuş ikinci müdafiə naziri, keçmiş sovet zabiti Tacəddin Mehdiyev 1991-ci ilin dekabrında başçılıq etdiyi nazirliyi belə təsvir edir:

"Heç bir hərbi avadanlığımız yox idi... Rabitə vasitələri də yox idi. İndi bizdə mobil telefonlar var. Həmin vaxtlar isə ümumiyyətlə heç nə yox idi. Heç kəslə danışmaq mümkün deyildi. Bütün söhbətlərə qulaq asılırdı. O zamanlar hökumətin bütün rabitə xətləri Rusiyanın Baş Kəşfiyyat İdarəsindən keçirdi və bütün danışqlarımız dinlənilirdi. Axı başqa xətlər yox idi. Nə kazarmalar, nə poliqonlar, nə silah, nə də texnikamız var idi."⁷

Yekəpər, hərbi duruşlu və al yanaqlı Mehdiyev deyir ki, nazir vəzifəsində çalışdığı bütün bu doqquz həftə ərzində onun işlədiyi binanın qarşısında Xalq Cəbhəsi istefa tələbi ilə daim nümayişlər keçirirdi. Mehdiyev sadə üsul tapmışdı. O, Mütəllibova dedi ki, sakitliyi bərpa etmək üçün "yüz, daha yaxşısı beş yüz insanı güllələmək lazımdır." Mütəllibov onun məsləhətinə qulaq asmadığı üçün o, bunu "qətiyyətsizlik" kimi qiymətləndirirdi.

Müdafiə nazirliyi real hərbi əməliyyatlarda iştirak edənlərə qətiyyətlə nəzarət etmirdi. Döyüşçülər çoxsaylı silahlı qrupların tərkibində idilər, bir çox bölmələrdə müxalifət liderlərinin yaratdığı şəxsi dəstələr döyüşürdü. Lənkəranda Xalq Cəbhəsinin lideri Əlikram Hübətov öz şəxsi briqadasını təşkil etmişdi. Müxalifət hərəkatının veteranı Etibar Məmmə-

⁶ Manuçaryanla müsahibə, 15 oktyabr 2000-ci il.

⁷ Mehdiyevlə müsahibə, 31 mart 2000-ci il.

dovun da belə bir dəstəsi var idi, özünün dediyinə görə, 1992-ci ilin ortalarına yaxın onun sərəncamında əsasən tələbələrəndən ibarət təxminən iki min silahlı insan var idi. Aydın idi ki, bu insanların əllərindəki silahlar təkə ermənilərlə vuruşmaq üçün deyil, həmçinin Azərbaycanın özündə hakimiyyət uğrunda mübarizə aparmaq üçündür. E.Məmmədov deyir ki, prezident Mütəllibov əvvəlcə onun taburunu Müdafiə Şurasının tabeçiliyinə keçirmək istəyirdi, lakin sonradan fikrini dəyişdi:

"Müdafiə Şurası yaradıldığına görə heç bir tabelik yox idi, yalnız bir iclas oldu və ondan sonra biz artıq görüşmədik. (1992-ci il) yanvarın 27-də (Mütəllibov) Müdafiə Şurasının buraxılması haqqında fərman imzalandı. Lakin artıq çox gec idi. Prosesə başçılıq etmək əvəzinə (Mütəllibov) qorxdu ki, bu silahlanmış dəstələr ona qarşı çıxıb və onların yaradılmasının qarşısını almaq üçün əlindən gələni etdi."⁸

Stepanakertində aşağı tərəfində, düzəndə yerləşmiş Ağdam şəhəri rəsmən Azərbaycan ordusunun ön mövqeyi idi, lakin 1992-ci ildə bu şəhər öz qaydaları ilə yaşayırdı. Ağdamın problemləri ümumilikdə ölkədəki vəziyyəti əks etdirirdi. Bu şəhər elə əvvəldən canilərin və alverçilərin sığınacağı kimi məşhurlaşmışdı, indi isə cinayət aləminin bəzi liderləri hərbi əməliyyatları nəzarət altına almağa çalışırdılar. 1992-ci ilin yazında neyrofizioloq Kamal Əli döyüşmək üçün Ağdama gəldi:

"Mən 1992-ci ildə Ağdama gələndə, burada vahid ordu yox idi, ermənilərlə döyüşən altı-yeddi pərakəndə hissələr var idi. Bu dəstələri qətl və digər cinayətlərə görə uzun illər sovet həbsxanalarında yatmış yerli canilər, quldurlar yığmışdılar... Lakin bu qruplaşmalar ermənilərlə vuruşduqları kimi öz aralarında da savaşırdılar. Məsələn, rusların silah anbarını ələ keçirmək planlaşdırılırdı. Həmlədən sonra birinə beş tank çatırdı, digərinə isə heç nə. Vəssalam! Bu gündən onlar artıq düşməndirlər! Buna görə də bu altı dəstə heç vaxt birgə əməliyyat keçirə bilmirdi. Biri hücum gedəndə, o biri deyirdi: "Mən getməyəcəyəm, bu gün döyüşmək istəmirəm."⁹

Qanundankənar dəstə komandirlərindən biri əvvəllər məzar daşlarının oyulması ilə məşğul olmuş Yaqub Məmməd idi. Öz silahlı dəstəsini şəhər qəbiristanlığında yerləşdirən Yaqub Məmmədi sonradan həbs etdilər və ölmüş əsgərlərin cəsədlərini soyuducularda saxlamaqda və onların məvəcibini ələ keçirməkdə ittiham etdilər. Digər komandir qətlə

⁸ Məmmədovla müsahibə, 22 noyabr 2000-ci il.

⁹ Kamal Əli ilə müsahibə, 4 aprel 2000-ci il.

görə cəza çəkmiş və yenidən həbsxanadan çıxmış Asif Məhərrəmov idi. Yüksək intellektual səviyyəsinə görə Asifə "Freyd" ləqəbi vermişdilər.¹⁰ Kamal Əli deyir: "Cinayətkarlar çox vaxt vətənpərvər olurlar. Mühəribə canilər üçün cənnət məkandır. Mühəribədə nə istəsən, onu da edə bilərsən. Bıçaqlamaq, öldürmək olar. Təhsilli insanlar mühəribəyə getmirlər, canilər isə gedirlər. Həmin vaxtlar orduya canilər başçılıq edirdi."

Qarabağın silahlanması

1991-ci ilin sonunda Dağlıq Qarabağ hələ də Azərbaycan və erməni kəndlərindən ibarət mozaikanı xatırladırdı. Sovet qoşunları buranı tərk etdikdən sonra tərəflərdən hər biri regionun mürəkkəb xəritəsini öz xeyrinə dəyişməyə cəhd göstərdi. Sayca daha az olan Azərbaycan kəndlərinin sakinləri erməni fədailərinin qurduğu təhlükəli düşdülər. Ermənilərin rəhbəri Robert Koçaryan deyir ki: "(Sovet) qoşunları Qarabağdan gedəndən sonra biz azərbaycanlılarla təkbətək qaldıq, lakin biz mütəşəkkil idik və minimum üç-dörd illik gizli fəaliyyət təcrübəmiz var idi."¹¹ Erməni döyüşçüləri Qarabağ azərbaycanlılarını hədələməyə başladılar və bununla da onları kəndlərdən çıxmağa məcbur etdilər. Ermənilərin hərbi komandanı Serj Sarkisyan bu taktikanı evfemistik formada izah etdi: "Biz qərara gəldik ki, cəbhə xəttini qısaltmaq lazımdır."¹²

Lakin əgər azərbaycanlılar kiçik təhlükədə idilərsə, ermənilər böyük bir tələyə düşmüşdülər. Qarabağın mərkəz şəhəri və ermənilərin paytaxtı Stepanakert həddindən artıq zəif mövqedə idi. Dağların açıq yamacında yerləşən şəhər hər tərəfdən azərbaycanlıların yaşadığı kəndlər və şəhərlərlə əhatələnmişdi. Ağdam və azərbaycanlıların yaşadığı düzənlik 25 kilometr şərqi doğru, Qarabağda yeganə aeroportu olan Xocalı şəhəri 8 kilometr şimalda, Şuşa isə düz Stepanakertin üstündə, cənubdakı dağlarda yerləşirdi. Stepanakert yalnız dağların üzərindən Ermənistanı uçuş vertolyotların köməyi ilə ətraf ələklə əlaqə saxlaya bilirdi.

Ermənilər sovet hərbi hissələrinin Qarabağda yerləşdirilmiş arsenalını ələ keçirdilər. "Bu, çox möhkəm bünövrə idi, - Robert Koçaryan deyir. - Bütün silahlar bizdə qaldı, biz onların çıxarılmasına imkan vermə-

¹⁰ "Qatır Məmməd" haqqında bax: Goltz, "Azerbaijan Diary" ("Azərbaycan gündəliyi"), səh. 149-153.

¹¹ Koçaryanla müsahibə, 25 may 2000-ci il.

¹² Sarkisyanla müsahibə, 15 dekabr 2000-ci il.

dik." Silahların bir hissəsi 1991-ci ildə Qarabağda yerləşdirilmiş SSRİ daxili qoşunlarının dörd alayından götürülmüşdü. Dekabrın 22-də bir qrup silahlı erməni Stepanakertdəki daxili qoşunların kazarmasına soxulub, döyüş sursatı və zirehli texnika anbarını ələ keçirdilər və silahsız qalmış əsgərləri Qarabağı tərk etməyə məcbur etdilər. Atışmada bir rus sürücü tələf oldu. Bu, hadisənin rəsmi versiyasıdır, amma ola bilsin ki, bu hücum məxfi sövdələşməni ört-basdır etmək üçün səhnələşdirilmişdi.¹³

Azərbaycanda yerləşən dördüncü ordu Sovet İttifaqının müxtəlif bölgələrindən yığılmış əsgərlərdən ibarət idi. Bu qoşunlarda tam nizamsızlıq hökm sürürdü. Müstəqilliklərini bəyan etmiş müttəfiq respublikalardan olan əsgərlər sadəcə olaraq kazarmaları tərk edir, evlərinə qayıdırdılar. Stepanakertdə 1988-ci ilin avqustundan 366-cı motoatıcı alay yerləşdirilmişdi. Bu alayın zabitləri ermənilərə kömək edən zaman Gəncədə yerləşən digər hissənin – 23-cü diviziyanın hərbiçiləri azərbaycanlılarla əməkdaşlıq etməyə başladılar. Anatoli Şabad Sovet Ordusunun özəlləşdirilməsinin şahidi olmuşdu:

"23-cü diviziyanın bölmələri faktiki olaraq bir-biri ilə döyüşürdülər, Stepanakertdə yerləşmiş hissələr açıq-açıq erməni silahlı qüvvələrini dəstəkləyirdilər. Bu, mənim üçün aydın idi... və mən Stepanakertdə hərbi hissə komandirinin erməni tərəfinə hərbi dəstək verdiyini müşahidə edirdim, həmin vaxt Gəncədə onun komandiri Budeykin heç şübhəsiz, azərbaycanlılara kömək edirdi."¹⁴

366-cı alayın qalan təxminən 350 əsgərindən 50-si erməni idi, ikinci tabur komandiri mayor Seyran Ohanyan da bunların arasında idi. Qarabağ erməniləri üçün bu alay və onun böyük ehtiyatları göydən düşmə oldu. Moskva-da avqust qiyamına qədər əsgərlər silahları ya satırdılar, ya da icarəyə verirdilər. Amerikalı hüquq müdafiəçisi Skott Horton deyir ki, 1991-ci ilin iyulunda Yuri Nikolayeviç adlı bir zabit onu biznesmen hesab edib, üç min dollara tank almaq təklif etmişdi. Danışır ki, ermənilər alayın zabitlərinə sadəcə araq və ya pul verib, onlardan atəş açmağı və texnikanı çıxarmağı istəyirdilər.¹⁵

¹³ Daxili qoşunların çıxarılmasının rəsmi versiyası A. Petrovun "Для политиков Карабах - урок, для солдат - второй Афганистан" ("Siyasetçilər üçün Qarabağ ibrət dərsi, əsgərlər üçün ikinci Əfqanıstandır") məqaləsindədir, "Красная звезда", 19 fevral 1992-ci il.

¹⁴ Şabadla müsahibə.

¹⁵ Hortonla müsahibə, 2 yanvar 2001-ci il. Aşot Manuçaryan deyir ki: "biz tez-tez Stepanakert alayına pul verirdik və onlar Şuşanı atəşə tuturdular." (15 oktyabr 2000-ci il tarixli müsahibəsindən). Arif

366-cı alayın ən dəyərli əmlakı on tank idi, çünki Dağlıq Qarabağda digər ağır zirehli texnika yox idi. 1992-ci ilin əvvəllərində ermənilərə bir neçə dəfə bu tanklar "borc" verildi. Azərbaycanlı prokuror Yusif Ağayev danışır ki, fevralda o, cənubda yerləşən Yuxarı Veysəlli kəndində olarkən, azərbaycanlıları kənddən çıxarmaq məqsədilə bura hücum edən erməniləri alayın zirehli texnikası müşayiət edirdi.

Alayın əksər əsgərləri iki od arasında qalmışdı. 1992-ci ilin fevralında "Arqumenti i faktı" qəzetində cavan çağırışçının dostuna yazdığı məktub nəşr edilmişdi. Bu məktubda o, iki yüz-üç yüz əsgərin mühasirəyə düşmüş bazadakı vəziyyətini təsvir edirdi. Orada nə qaz, nə su var idi, bütün itlər öldürülüb yeyilmişdi, əsgərlər ermənilərin atəşinə məruz qalmaqdan qorxub, qarnizondan kənara çıxıb bilmirdilər, azərbaycanlıların Şuşadakı mövqelərindən raket atəşi kəsilmək bilmirdi. Əsgər bunları yazır:

"Bizi xilas edəndə heç bilmirəm ki, oradan necə çıxacağıq. Azərbaycanlılar bizi Stepanakertdən uzağa getməyə qoymayacaqlar. Hissəni tərkdən hər bir şəxs ya alayı "satmalı", ya da əsir düşməli idi. Bu şəraitdə dəli olmamaq üçün yemək barədə fikirləşirsən. Alay ətrafındakı hasar minalanıb, biz tam silahlanmışıq, mübarizəsiz məğlub olmayacağıq."¹⁶

Qonşuların müharibəsi

Dağlıq Qarabağda müharibə heç vaxt rəsmən elan olunmamışdı, yalnız axırda bu müharibə iki qoşun arasında aparıldı. 1991-1992-ci illərdə döyüşçülərin məvacibi çox kiçik idi, hətta bəzən heç ödənilmirdi, müharibə xüsusi bir biznesə çevrilmişdi. Hər iki tərəf faktiki olaraq bir-biri ilə alver edirdi. Samvel Danielyan xatırlayır ki, 1991-ci ildə cəbhənin şimal hissəsində döyüşlər zamanı onun və dostlarının yeməyə ərzaqları yox idi, lakin çoxlu spirtli içkiləri var idi, buna görə də onlar düşmənlə alver edirdilər: "Biz gecə alver edib, gündüz döyüşürdük." Ermənilər konyak və spirtli suxarı və konsevlə dəyişdirirdilər.¹⁷

Yunusov mənbəni demədən bəzən qiyməti də göstərir. Onun sözlərinə görə, Şuşanın bombalanması üçün 20 litr spirt, BTR-dən hərbi əməliyyatda istifadə üçün 5000 rubl, BTR topundan bir atəş üçün 1000 rubl ödənilirdi. Arif Yunusov, "Трагедия Ходжалы" ("Xocalı faciəsi"), "Зеркало" №26, 20-26 iyun 1992-ci il. Aleksandr Kasatovun hesablamalarına əsasən, 366-cı alay çıxarıldan sonra 1200 əsgərdən 350-si qalmışdı (mənbə: "Сама не своя" ("Özündə deyil").

¹⁶ "Военные в Карабахе - посредники или заложники?" ("Hərbçilər Qarabağda - vasitəçidirlər, yoxsa əsir?"), "Аргументы и факты", №7, fevral 1992-ci il.

¹⁷ Danielyanla müsahibə, 14 oktyabr 2000-ci il.

Ən murdar kommersion isə 1989-cu ildən Qarabağda geniş yayılan əsir götürmək praktikası idi. Azərbaycan döyüşçüləri Bakıya gedib, şəhərdə qalan ermənilərdən bir neçəsini əsir götürüb, onları öz əsir yoldaşları ilə dəyişməyə çalışırdılar. Qarabağ erməniləri Bakı ermənilərini canlı valyuta kimi qəbul etməkdən imtina edəndən sonra buna son qoyuldu. Yalnız 1993-cü ildə tərəflər əsirlərin dəyişdirilməsi üzrə xüsusi komitələr yaradıldılar, lakin ayrı-ayrı əsir götürmə halları hələ də mövcud idi.¹⁸

Ümumilikdə münafiqə qeyri-mütəşəkkil, hazırlıqsız, bəzən də şəxsi münasibətlər zəminində aparılırdı. Hər hansı bir qaydanın və öhdəliyin olmaması münafiqəni həddindən artıq sərtləşdirirdi. Hər iki tərəf hərbi qənimət kimi öldürülmüş düşmənin qulaqlarını kəsirdi – ilk dəfə bunu erməni partizan hərəkatının lideri Andranik XX əsrin əvvəllərində tətbiq etmişdi. Britaniyalı fotoqraf Con Cons xatırlayır ki, 1992-ci ilin qışında Hadrutda bir komandir cibindən mumlanmış kağız bağlaması çıxartdı, onu açdı və kəsilmiş qulağı nümayiş etdirdi. Bu, sonuncu döyüşdən suvenir idi.

Azərbaycanlı könüllü Kamal Əli deyir: "Dəhşətli bir hadisə baş verməyə qədər insaniyyət saxlanılır. Dostunun başına açılmış oyunu gördükdə insaniyyət itir, bundan da bəterini etmək istəyirsən. Ermənilərlə də, bizimlə də belə olub. Mən hələ özümü saxlaya bilirdim. Mənim otuza yaxın yaşım var idi, təhsilli idim, lakin mənim ətrafımdakılar əsasən iyirmi yaşlı kənd uşaqları idi." O, davam edir:

"Mən həm biz tərəfdən, həm də onların tərəfindən əsirlərin öldürülməsinin şahidi olmuşdum. Onların barmaqları, qulaqları kəsilirdi. Mən neyrofizioloqam. Son dəfə cəbhəyə gedəndə mən Qubadlıda hərbi hospitalda işləyirdim, ora əsirlikdən qurtarmış əsgərlərimizi gətirirdilər. Onları dəyişdirib, müalicəyə gətirirdilər. Onlar elə hospitalda keçirdilər. İnsanlar sağlam gəlir, lakin bir həftə sonra ölürdülər. Yarılma zamanı məlum olurdu ki, əsirlikdə onlara dərialtı benzin yeridiblər. Antibiotik adı ilə onlara benzin vurulurdu..."

Buna baxmayaraq, cəbhə xətti ilə ayrılmış döyüşçülər bir-birlərini yaxşı tanıyırdılar, bu da özlüyündə "qonşuların müharibəsi" idi. Erməni komandirinin dul qalmış arvadı Seta Melkonyan xatırlayır ki, Qarabağın cənubundakı Martuni rayonundan bir əsgər təsadüfən öz atasının dos-

¹⁸ Goltz, "Azerbaijan Diary" ("Azərbaycan gündəliyi"), səh. 150, Əli ilə müsahibə, Human Rights Watch, "Azerbaijan, Seven Years of Conflict" ("Azərbaycan. Yeddi il münaqişədə"), səh. 51-57.

tunu əsir götürülmüşdü: "Əsir otaqda əyləşir, döyüşü içəri girir və onlar ailələri barədə bir-birinə sual verməyə başlayırlar. "Atan necədir? Anan? Qohumların, qardaşların? Onlar görüşdüklərinə sevinirlər, lakin bununla belə biri əsir, digəri isə amirdir."¹⁹

Qarabağ azərbaycanlıları və erməniləri bir-birlərinin dillərini başa düşdükləri üçün tez-tez qarşı tərəfin radio tezliyinə qoşulub, ya bir-birlərinə xəbərləri ötürür, ya da təhqir edirdilər. Dostların təsadüfən döyüş meydanında üzləşməsi haqqında çoxlu əhvalatlar danışılır. Seta bəhs edir ki, Kornidzor kəndini müdafiə edən ermənilərdən biri tüfəngi ilə hücumə keçən bir azərbaycanlına hədəfə götürür, lakin birdən dostlarından biri qışqıraraq onu saxlayır: "Dayan, güllə atma! O, mənim dostum Əhməddir və mənə 800 manat borcludur!"²⁰ Seta Melkonyan ərinin dəstəsində olan başqa bir əsgəri də xatırlayır, həmin əsgərin cəbhə xəttinin digər tərəfində yerləşən Füzulidə azərbaycanlı məşuqəsi var idi. O, münafiqənin kəskinləşməsinə baxmayaraq, həmin qızla əlaqə saxlamağa davam edirdi. Onu döyüşdə öldürəndə, qıza bu xəbəri heç cür deyə bilmədilər. Mehriban qonşuluq münasibətləri bu müharibənin qəddarlığını azalda bilirdi, lakin bu, çox vaxt baş vermirdi.

Xocalı

1992-ci il yanvarın 1-dən etibarən ermənilər Stepanakertin hüddullarından kənarda silahlı basqınlar etməyə başladılar. Onlar yüzlərlə azərbaycanlıyı qovub, şəhər ətrafındakı Azərbaycan kəndlərini işğal etdilər. Onların əsas hədəfi regionda yeganə aeroportu olan və Stepanakertdən doqquz kilometr şimal-şərq istiqamətində yerləşən Xocalı şəhəri idi. Bir vaxtlar azərbaycanlılar kütləvi surətdə Xocalıda yerləşdirilirdilər. 1991-ci ildə bu şəhərdə əhalinin sayı 6.300 nəfər idi.²¹

1991-ci ilin oktyabr ayında ermənilər Xocalı ilə Ağdam arasındakı yolu kəsdilər, şəhərə indi yalnız vertolyotla getmək mümkün idi: Ağdamdan qısa uçuş, sonra da spiralvari eniş. Yanvarda amerikalı müxbir Tomas Qolts bu dəhşətli uçuşu edib, soyuq və müdafiəsiz şəhərə yetişmişdi. "Xocalıda telefonlar, ümumiyyətlə heç nə işləmirdi, nə işıq,

¹⁹ Melkonyanla müsahibə, 7 may 2000-ci il.

²⁰ Ağasənov, "Светлая сторона войны" ("Müharibənin parlaq tərəfi"), səh. 57.

²¹ Arif Yunusov, "Трагедия Ходжалы" ("Xocalı faciəsi"), "Зеркало" №25, 13-19 iyun 1992-ci il.

nə istilik, nə də su xətləri işləyirdi, - Qolts yazır. – Ətraf ələmlə yeganə əlaqə vertolyotla mümkün idi, hər bir reys təhlükəli idi." Xocalıya sonuncu vertolyot reysi 1992-ci il fevralın 13-də təşkil edildi və həmin gün oradan ən azı 300 sakin çətinliklə çıxarıldı, şəhərdə isə 3.000 sakin qalırdı, Xocalını aeroportun OMON komandiri Əlif Hacıyev və təxminən 160 nəfər yüngül silahlanmış döyüşçü müdafiə edirdi. Sakinlər həyəcan içində ermənilərin basqınına gözləyirdilər.²²

Hücum fevralın 25-dən 26-na keçən gecə başladı. Çox güman ki, bu gün dörd il əvvəl Sumqayıtda baş vermiş erməni qırğınlarının xatirəsinə seçilmişdi. Ermənilərə hərbi dəstəyi Sovet Ordusunun 366-cı alayına məxsus zirehli texnika göstərirdi. Onlar Xocalını üç tərəfdən mühasirəyə aldılar, bundan sonra erməni əsgərləri şəhərə daxil olub, müdafiəçilərin müqavimətini qırdılar.

Xocalıdan yalnız bir çıxış açıq idi. Deyilənə görə, Hacıyev dinc sakinləri inandırır ki, şəhəri tərəkəb Ağdama yollanmaq lazımdır, və söz verdi ki, OMON dəstəsi onları müşayiət edəcək. Gecə ikən böyük izdiham dizə qədər qarlı meşənin içindən keçib, Qarqar çayı vadisinə enməyə başladı. Səhər tezdən Xocalı sakinləri azsaylı omonçuların müşayiəti ilə ermənilərin yaşadığı Naxçıvan kəndindən bir qədər aralıda yerləşən düzənliyə çıxdılar. Düzənin yanındakı dağlarda mövqə tutan erməni döyüşçüləri onları burada gülləbaran tutdular. Omonçular cavab atəşi açdılar, lakin qüvvələr bərabər deyildi və onları öldürdülər. Bu dəhşətli qırğın yerinə yeni-yeni qaçqınlar gəlirdilər. Xocalının keçmiş sakini Hicran Ələkbərova "Human Rights Watch" hüquq müdafiə təşkilatının nümayəndəsinə danışdı:

"Biz Naxçıvan kəndinə səhər doqquzda çatdıq. Düzəndə çoxlu öldürülənlər var idi. Bəlkə də, yüz nəfər. Mən onları saymağa cəhd göstərmədim. Məni bu sahədə yaraladılar. Əlif Hacıyevi güllələdilər, mən ona kömək etmək istədim. Güllə mənim qarnıma dəydi. Mən onların haradan atəş açdıqlarını gördüm. Mən bu sahədə çoxlu cəsədlər gördüm. Onlar təzəcə öldürülmüşdülər, dərilərinin rəngi hələ dəyişməmişdi."²³

²² Goltz, "Azerbaijan Diary" ("Azərbaycan gündəliyi"), səh. 119; Xocalı icra hakimiyyəti başçısının 1992-ci ilin fevralında Ağdamda ANS televiziya şirkətinə verdiyi müsahibəsi; Yunusov, "Трагедия Ходжалы" ("Xocalı faciəsi"), "Зеркало" №25, 13-19 iyun 1992-ci il. Qolts yazır ki, Hacıyevin 60 omonçusu var idi, Yunusovun hesablamalarına əsasən, şəhərin müdafiəçilərinin ümumi sayı 160 nəfər idi.

²³ Human Rights Watch, "Bloodshed in Caucasus" ("Qafqazda qan tökmə"), səh. 22.

Bir neçə gün sonra bura gəlmiş jurnalist və tədqiqatçılar qanlı qırğın səhnəsindən dəhşətə gəldilər. Tikə-tikə edilmiş cəsədlər donmuş torpağın üzərində hər tərəfə səpələnmişdi. "The Times" qəzetindən Anatol Liven qeyd edirdi ki, "onlardan bəzilərinin, həmçinin balaca qızın bədənlərində dəhşətli yaralar var idi. Onun yalnız sifəti sağlam qalmışdı." Azərbaycanlı prokuror Yusif Ağayev güllə yaralarında barıt izlərini sezib, belə qənaətə gəlmişdi ki, bir çox qurbanlar yaxından güllələnib: "Onlara çox yaxın məsafədən atəş açılmışdı. Biz hadisə yerinə gəldik. Mütəxəssis kimi mənə hər şey dərhal aydın oldu."²⁴ Güllə yarası alanlardan başqa, onlarla insan şaxtadan meşələrdə donub ölmüşdü. Xocalının mindən çox sakini əsir götürüldü, onlar arasında Mərkəzi Asiyadan qaçqın düşmüş bir neçə məshəti türkü də var idi.

Xocalıda və onun ətrafında öldürülmüş azərbaycanlıların sayı barədə müxtəlif rəqəmlər göstərilir. Çox güman ki, həqiqətə ən uyğunu Azərbaycan parlamenti tərəfindən aparılan rəsmi təhqiqat nəticəsində alınan rəqəmdir. Bu məlumatlara əsasən, ölənlərin sayı 485 nəfərdir. Hətta nəzərə alsaq ki, bu siyahıya döyüşçülər və meşədə donmadan ölənlər də daxil edilib, bu, böyük rəqəmdir və Dağlıq Qarabağda bütün müharibə tələfatını kölgədə qoyur. Azərbaycanlıların cavab atəşi cüzi idi və heç cür köməkətsiz dinc sakinlərin və uşaqların açıq sahədə soyuqqanlı qətlinə haqq qazandıra bilməz.²⁵

²⁴ Anatol Liven, "Bodies Mark Site of Karabakh Massacre" ("Qarabağda qırğın məkanı cəsədlərlə örtülüb"), The Times, 3 mart 1992-ci il; Ağayevlə müsahibə, 25 noyabr 2000-ci il.

²⁵ Xocalı faciəsi barəsində müxtəlif statistik məlumatlar var. Vəziyyəti nəzərə alsaq, bu belə də təəccüblü deyil. Kütləvi qırğın yerinə getmək çətin idi, yüzlərlə insan əsir götürülmüşdü, bir neçə gün onların taleyi barədə heç nə məlum olmadı. Sumqayıt və Bakı basqınları kimi bu hadisənin də ən əsas xüsusiyyətini nəzərə almaq lazımdır, ölənlərin siyahısına itkin hesab edilənlər də daxil edilmişdir, lakin sonradan məlum oldu ki, sağ qalanlar və ya torpaqda hərəkətsiz uzananlar öldürülməmişdi, yaralanmışdılar. Xocalı faciəsində həlak olanlar barədə aşağıdakı məlumatlar verilib (artan ardıcılıqla göstərilir): Xocalı hadisəsini tədqiq edən parlament komissiyasının üzvü Namiq Əliyev 1992-ci ilin aprelində "Helsinki Watch" nümayəndələrinə müsahibəsində bildirmişdi ki, Ağdamda 213 qurban dəfn edilib. Digər Azərbaycan məmuru Aydın Rəsulov həmin qrupa bildirmişdi ki, zorakılıq əlamətləri ilə 300-dən çox cəsəd (güman etmək olar ki, bu sayə soyuqdan ölənlər daxil edilməmişdi) məhkəmə tibbi ekspertizasına göndərilib (hər iki rəqəm "Human Rights Watch"ın "Bloodshed in the Caucasus" hesabatında göstərilir, səh. 23). "Qarabağ" qəzeti xəbər verir ki, Xocalı qaçqınlarına yardım Komissiyası 476 nəfər həlak olanların ailələrinə humanitar yardım paylayıb (Arif Yunusovun müəllifə 2001-ci ilin aprelində göndərdiyi məktub). Ağdam axundu Tomas Qoltsa ölənlərin qohumlarının ifadələrinə əsasən tərtib olunmuş 477 nəfərin adı olan natamam siyahını

Tədrisən Xocalıdakı qırğın barədə məlumat camaat arasında yayıldı. Əvvəlcə çoxları buna inanmaq istəmirdilər, çünki həmin vaxtlar münafiqşəni işıqlandıran dünya KİV-ləri əsasən erməniləri təcavüzkar kimi deyil, bu münafiqşənin qurbanı kimi qələmə verirdi. Azərbaycan prezidenti Ayaz Mütəllibovun özünə bəraət qazandırmaq məqsədi daşıyan müsahibəsi də kömək olmadı. Mütəllibov özünü təmizə çıxarmaq üçün Xocalı qırğınına görə bütün günahı Xalq Cəbhəsi rəhbərliyinin üzərinə yıxdı. Onun müsahibəsinə Ermənistanda geniş istinad edildi.²⁶

Hər halda ermənilər indi etiraf edirlər ki, Xocalıdan qaçarkən çoxlu dinc sakin qətlə yetirilmişdi. Bəziləri guya özbaşına hərəkət edən erməni döyüşçülərini günahlandırır. Erməni polis mayoru Valeri Babayan hesab edir ki, həmin hadisələrin əsas motivi şəxsi qisas idi. O, amerikalı jurnalist Pol Kuinn-Cac'a demişdi ki, Xocalı basqınında iştirak edənlərin çoxu "əslən Sumqayıt və bu kimi yerlərdən idi."²⁷

Erməni komandanı Serj Sarkisyan Xocalının işğalı barədə sual verəndə, o, ehtiyatla cavab verdi ki: "Biz bu barədə ucadan danışmamağı üstün tuturuq." Qurbanların sayına gəlincə, onun sözlərinə görə, "çox şey şişirdilib", qaçan azərbaycanlılar da müqavimət göstərüb. Baş vermiş hadisələr barədə Sarkisyan daha səmimi və sərt danışdı:

"Lakin, zənnimcə, əsas məsələ tamam başqadır. Xocalıya qədər azərbaycanlılar hesab edirdilər ki, bizimlə oyun oynaya bilərlər, onlar fikirləşirdilər ki, ermənilər mülki əhaliyə əl qaldıra bilməzlər. Biz bu (stereotipi) qıra bildik. Bax bu da baş verdi. Həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, həmin cavanların arasında Bakı və Sumqayıtı qaçıb tərketmiş insanlar da var idi."

Sarkisyanın mövqeyi Qarabağ müharibəsinin ən qəddar qırğınına digər tərəfdən baxmağa məcbur edir. İstisna deyil ki, bu kütləvi qırğın qismən də olsa, əvvəlcədən düşünülmüş qorxutma aktı idi.

göstərib, (Goltz, "Azerbaijan Diary", səh. 122-123). "Ordu" qəzeti (1992-ci ilin 9, 16 və 20-ci buraxılışları) dünyasını dəyişən 636 nəfər siyahısını dərc edib (Yunusovun məktubu).

²⁶ Ağdamda olan Tomas Qoltz çətinliklə öz redaktorlarını reportajına ciddi yanaşmağa inandıra bilib. Mütəllibovun müsahibəsi 1991-ci il aprel 2-də "Nezavisimaya qazeta"da nəşr edilib.

²⁷ Paul Quinn-Judge, "Armenians, Azerbaijanis tell of terror; Behind an alleged massacre, a long trail of personal revenge" ("Ermənilər və azərbaycanlılar terrordan danışirlər; İddia edilən qırğının arxasında şəxsi qisas silsiləsi"), Boston Globe, 15 mart 1992-ci il.

Mütəllibovun süqutu

Xocalıda baş vermiş kütləvi qırğınlar Bakıda böhrana səbəb oldu. Azərbaycanlılar hökuməti şəhərin müdafiəsiz saxlandığına görə günahlandırıldılar. Qarabağdakı hadisələri əvvəllər eyninə almayan yüzlərlə insan müharibəyə könüllü gedirdilər. Blokadanı yarmaq cəhdi nə üçün göstərilməmişdi? Bu kimi suallar və ittihamlar çox idi. Xocalı hadisələrindən sonra sağ qalmış Salman Abbasov sonradan şikayətlənirdi:

“Həmin faciəli hadisələrdən bir neçə gün əvvəl ermənilər bizi radio vasitəsilə xəbərdar edirdilər ki, şəhəri zəbt etməyə hazırlaşırlar və bizi getməyə səsləyirdilər. Uzun müddət Xocalıya vertolyotlar uçurdu, aydın deyildi ki, kimsə bizim barəmizdə fikirləşir, biz kimsə maraqlandırmırıq, ya yox. Biz, praktiki olaraq, heç bir yardım almadıq. Bundan başqa, qadınlarımızı, uşaqlarımızı və qocaları qaçırtmaq imkanımız olanda, bizi bunu etməmək üçün dilə tutdular.”²⁸

Azərbaycan parlamentinin martın 3-də keçirdiyi iclasda müxalifətçi deputatlar teleoperator Çingiz Mustafayevin çəkdiyi filmi nümayiş etdirməyi tələb etdilər. “Filmin ilk kadrları getdi, növbəti on dəqiqə ərzində ölkədəki vəziyyət dəyişdi”, - Qolts yazır. Ç. Mustafayev Ağdam dağlarına uçdu. Vertolyot yerə enəndən sonra dərədəki onlarla atılmış cəsəd onun kamerasının lentinə həkk olundu. Onların arasında palçıq və qar içində uzanmış əlvan örpək və qış paltosu geyinmiş qadınlar var idi. Bir kişi üzünə şərf dolanmış və əynində gödəkcə olan ölü uşağı əllərinə götürüb vertolyota gətirdi.

Bu cür dəhşətli kadrlar iqtidar rejimini sarsıtdı. Martın 6-da müxalifətin ultimatumundan sonra Mütəllibov istefa verdi. Parlamentin yeni seçilmiş spikeri Yaqub Məmmədov rəsmən hökumətin başçısı oldu. Düzdür o, peşəkar siyasətçi yox, Bakı tibb institunun rektoru idi. Həqiqətdə hakimiyyət müxalifətin əlinə keçdi. Məmmədov bunu Xalq Cəbhəsinin radikal üzvü Rəhim Qazıyevi müdafiə naziri təyin etməklə təsdiqlədi. Yeni prezident seçkiləri üç ay sonra keçirilməli idi, Xalq Cəbhəsi bu seçkilərdə qələbə qazanacağına əmin idi.

²⁸ “Ходжалы, хроника геноцида” (“Xocalı, soyqırım xronikası”), Bakı, 1992-ci il, səh. 32.

Stepanakertin mühasirəsi

Xocalının işğalında 366-cı alayın oynadığı şəərəfsiz roldan sonra Moskva alayın Qarabağdan çıxarılması barədə əmr verdi. 1992-ci il martın əvvəllərində alayı müşayiət etmək üçün Stepanakertə dəstə göndərildi, lakin yerli ermənilər texnikanın çıxarılmasına mane olmaq üçün yolları blokadaya almışdılar. Axırda, alayın şəxsi heyətini vertolyotlarla daşdılar, lakin demək olar ki, bütün hərbi texnika qaldı. Mayor Ohanyan qarnizonda qaldı, onun bir çox erməni və slavyan zabit yoldaşları ondan nümunə götürdülər. Burada onlar tank alverindən tutmuş erməni döyüşçülərinin hərbi hazırlığına qədər hər bir işlə məşğul oldular. Onların arasında Yuri Nikolayeviç də var idi.²⁹ Gürcüstana gətirilən 366-cı alay martın 10-da buraxıldı.

Lakin martın 3-də, alayın çıxarılmasından bir az əvvəl istefaya çıxmış zabit, keçmiş tank komandiri Qaşik Avşaryana dostu Samvel Babayan zəng vurdu: “Biz (Babayanla) görüşdük və mən soruşdum: “Hara gedirsən?” “Bazaya.” Biz ora getdik. O, dedi: “Bu tankı işə sala bilərsən?” Mən tankı işə salıb, onu necə deyərlər, hərbi hissədən qaçırdım. Bunun təşkil olunub-olunmadığı və ya necə təşkil olunduğu haqqında mən bir söz deyə bilmərəm. Axı tankı hərbi hissədən komandirin xəbəri olmadan çıxarmaq olmaz. Ya onlar artıq komandanlığı öz öhdələrinə götürmüşdülər, ya da qiyam qaldırmışdılar, bilmərəm. Fakt odur ki, biz ora gələndə mən həmin tanka əyləşdim, onu işə saldım, yedəyə də bir tank götürdük.”³⁰

Avşaryanın dediyinə görə, alayın əsgərləri bilərəkdən o tankdan birini partlatdılar, biri isə mühərriksiz dayanmışdı, buna görə də hərəkətdə deyildi, lakin qalan səkkiz tankı sadəcə atdılar. Bir az təmir etdikdən sonra bu tanklar hərbi əməliyyatlar üçün yararlı vəziyyətə gətirildi. Lakin ermənilərin başqa bir problemi də meydana çıxdı. Avşaryan əvvəllər sovet tank qoşunlarında T-64 tankında xidmət etmişdi və T-72 tankına bələd deyildi, onun bəzi yoldaşları isə heç vaxt tankda oturmamışdılar. Onlar döyüş gedə-gedə öyrənməli idilər. Martın 6-da onlar Stepanakertin kənarında yerləşən Əsgəranda Azərbaycan qoşunlarının hücumuna məruz qaldılar:

²⁹ Quinn-Judge, eyni mənbə.

³⁰ Avşaryanla müsahibə, 18 may 2000-ci il.

"Biz birinci dəfə döyüşə gedəndə, heç bilmirdik ki, topu necə doldururlar. Biz bütün tanklarda edildiyi kimi mərmini lüləyə əl ilə taxırıdıq, lakin bilmirdik ki, bunu avtomatik rejimdə necə edirlər. Biz döyüşə mərmiləri əlimizdə və dizimizdə tutub gedirdik. Bizim komandirimiz BMP-2-də idi. (Azərbaycanlılar) Əsgərana həmlə edəndə, bizə irəliləmək və onların qarşısını almaq əmr olundu. Lakin komandir heç özü də bilmirdi ki, BMP-2-nin lüləsində mərmini necə doldururlar. Bizə dedilər ki, Seyran Ohanyan indi Əsgəranda və "o, bizə bunu necə etməyi göstərə bilər." Onlar yolda görüşdülər, Seyran mərmini lüləyə necə doldurmağı ona göstərdi və bundan sonra onlar döyüşə getdilər."

1992-ci ilin bütün yazı Stepanakert mühasirədə idi. Rəsmi məlumatlara əsasən, şəhərdə 55.000 nəfər yaşayırdı. Təxminən iki il müddətində Ermənistanla quru əlaqəsi olmayan əksər sakinlər faktiki olaraq, tələdə idilər. Fevralın əvvəlində Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin hərbi rəhbəri Rəhim Qaziyev iki "Qrad" raket qurğusunu Şuşaya göndərdi və oradan Stepanakerti atəşə tutmaq niyyətində idi.³¹

"Qrad" raket qurğusu öz adını rus dilində "dolu" sözündən götürür. Dəqiqliyi ilə seçilməyən bu dəhşətli silah mülki əhaliyə qarşı yox, əsgərlərə qarşı tətbiq edilmək üçün nəzərdə tutulmuşdu. Qırxa yaxın raketlə doldurulmuş lülələr yük maşının arxasında quraşdırılır və eyni vaxtda onlardan atəş açılır, geniş əraziyə yağan mərmilərdən dəhşətli səs gəlir. Həmin vaxtlar ermənilərin də Ermənistanda sovet hərbi bazasından qalmış iki "Qrad" qurğusu var idi, lakin onlarda raketlərin sayı az idi və həmçinin bu raketləri Ermənistandan vertolyotla daşımaq çox çətin idi. 1992-ci ilin əvvəllərində azərbaycanlılar üstün idilər. Şuşadan baxanda, Stepanakert elə bin ovucun içində idi və artilleriya üçün asan hədəf idi. Lakin "Qrad" qurğusundan atəşin nə vaxt və necə açılacağı razılaşdırılmırdı. Azərbaycan zabiti Azay Kərimov deyir: "İstənilən şəxs gecə içkisindən sonra səhər kefli yuxudan durub "Qrada" əyləşib, hədəfsiz, koordinatsız Stepanakertə atəş açdı bilərdi."

³¹ Keçmiş Azərbaycan prezidenti Ayaz Mütəllibov xatırlayır ki, yalnız Stepanakertə açılan atəşdən sonra Qaziyevdə "Qrad" qurğusunun olmasından xəbər tutub. "Bir dəfə kimsə mənə xəbər verdi ki, Rəhim Qaziyev Stepanakerti "Qrad"dan atəşə tutub. Mən ona zəng vurdum və dedim: "Sən dəli olmusan?" O, cavab verdi: "Bəs mən nə edim?" Mən deyirəm: "Sən fikirləşirsən ki, ermənilər "Qrad" əldə edə bilməzlər? Nə etdiyini başa düşürsən?", Mütəllibovla müsahibə, 30 may 2000-ci il.

Fevralın ortalarından başlayaraq yüzlərlə raket Şuşadan Stepanakertə yağdırılıb, dağıntılar və çaxnaşmaya səbəb olmuşdu. 1992-ci ilin yazında bu atəşlər nəticəsində qurbanların ümumi sayı bəlkə də, yüzlərlə ölçülürdü... Şəhər sakinlərinin böyük hissəsi Azərbaycan artilleriyası üçün asan hədəf olan çoxmərtəbəli panel binalarda yaşayırdı. Martın 12-də Azizyanlar ailəsi raket onların qonaq otağına düşəndə su dalınca getmişdilər. Evə qayıdanda gördülər ki, mənzillərinin ön divarı sökülüb, pərdələr isə evdən yüz metr aralıda – uşaq bağçasının həyətinə düşüb.

Şəhər sakinləri bütün gecəni evlərinin zirzəmilərində keçirirdilər; əvvəlcə qaz lampaları yandırılırdı, qaz təchizatı kəsildikdən sonra onlar şam işığında yaşamağa başladılar. Səhər insanlar şəhərdən bir neçə kilometr aralıda yerləşən bulağa getmək üçün çölə çıxırdılar. Ərzaq və dərman tükənirdi. Jurnalist Vadim Birkin xatırlayır: "Mən təkcə soyuğu xatırlayıram. Bombadan qorunmaq üçün gecəni sığınacaqda, zirzəmidə keçirəndə, adama dəhşətli soyuq olur. Səhər yuxarı qalxanda, bilmirsən ki, evin salamatdır, ya yox."³² Mayda Şuşa zəbt olunanda və mühasirə dəf ediləndə, Stepanakert xarabalıq içində idi. Britaniyalı jurnalist Vanora Bennett danışır:

"Stepanakert yaz təmizləmə həyəcanı içində idi. Günəşin şafəq saçdığı küçələrdə bəstəboy qarlı divarların daş və beton qalıqlarını süpürürdülər. Ən möhkəm səs dağıdılmış asfalt yollardan süpürülən şüşə qırıntılarından gəlirdi. Ətraf xarabalıq içində idi, müharibə demək olar ki, hər bir evdə iz qoymuşdu: dağılmış tavanlar, güllə deşikləri, divarlarda çatlar, sınımış şüşələr. Nə dükən, nə qaz, nə elektrik enerjisi, nə telefon, nə poçt, nə də nağd pul var idi."³³

Stepanakert və Şuşadan başqa kəndlər arasında da döyüşlər gedirdi, lakin bu hadisələr haqqında heç yerdə yazılmayıb. Tərtərdən keçən sərhədin o tayında, Ermənistanın şimalında yerləşən Marağa kəndində baş vermiş qətləyən işıqlandırılmamış qalan belə hadisələrdəndir. Aprelin 10-da azərbaycanlılar kəndi zəbt etdilər, onun erməni müdafiəçiləri isə geri çəkildilər. Səhəri gün ermənilər kəndi geri aldılar və xəbər verdilər ki, ən azı qırx üç sakinin cəsədini tapıb, onları dəfn ediblər. "Christian Solidarity International" təşkilatının nümayəndə qrupu başda Qarabağ ermənilərinə yaxından dəstək verən Britaniya peri, baronessa Kerolayn Koks olmaqla bu qırğını araşdırmaq üçün Marağaya səfər etdi. Onlar

³² Birkinlə müsahibə, 1 iyun, 2000-ci il.

³³ Bennet, "Crying Wolf" ("Ulayan qurd"), səh. 65.

yerli sakinlərin ifadələrini yazdılar və "başsız və yandırılmış cəsədləri" qəbirlərdən çıxarıb, şəkillərini çəkildilər. Marağanın ən azından əlli sakini əsir götürülmüş, onlardan on doqquzu elə də qaytarılmamışdı.³⁴

Şuşanın süqutu

1992-ci ilin yazında müharibənin episentri Qarabağın düz ortasında yerləşən dağ istehkamı Şuşaya keçdi. Qarabağın əksər şəhər və kəndlərindən qovulan azərbaycanlılar təkcə Şuşada və ətraf kəndlərdə qalmışdılar. Onlar hələ də Qarabağdan Ermənistanı gedən yola nəzarət edirdilər və buna görə də Stepanakerti mühasirədə saxlaya bilirdilər. İki tərəfdən qayalarla əhatələnmiş Şuşa asanlıqla müdafiə oluna bilən qala kimi tikilmişdi. Şəhər 1795 və 1826-cı illərdə fars qoşunlarının iki uzunmüddətli hücumlarına məruz qalmış, lakin uğurla bu sınaqdan çıxmışdır. Əgər azərbaycanlılar burada qala bilsəydilər, onda Qarabağ ermənilərinin axırda tabe olmalarına ümid bəsləyə bilərdilər.

Lakin Şuşa özü mühasirədə idi. Şəhərə quru yolla gəlmək yalnız qərb tərəfdən - Ermənistanla həmsərhəd olan Laçından mümkün idi. Yanvarın 28-də Şuşa üzərində vurulan vertolyotun heç bir sərnişini xilas ola bilmədi. Bu hadisədən sonra bu yol Şuşaya aparın yeganə yol oldu. Şuşa üçün həmişə problem olan su ehtiyatları tükənirdi. Komandirlər bir-birini dəyişirdilər. Azərbaycanın ikinci müdafiə naziri Tacəddin Mehdiyev yanvarın 20-də Şuşaya gəldi. Onun şəhərdə gördüyü tədbirlər göstərdi ki, o, Sovet Baş Qərargahında uzun illər xidməti ərzində Qafqazda hərbi əməliyyatların keçirilməsi barədə təcrübə toplayıb. Mehdiyev ermənilərin yaşadığı Karintak kəndini (azərbaycanlılar onu Daşaltı adlandırırlar) ələ keçirmək məqsədilə Şuşadan faciəli hücumu keçdi. Onun dəstəsi pusquya düşdü, döyüşdə yetmişə yaxın əsgər həlak oldu, digərləri qaçarkən öldürüldü. Hadisə yerinə gələn fotomüxbir Con Cons cəsədlərin səpələndiyi qarlı dağ yamacını gördü. Bu müsibətdən sonra Mehdiyev Şuşanı tərk etdi və tezliklə müdafiə naziri vəzifəsindən kənarlaşdırıldı.³⁵

³⁴ Marağa hadisələri barədə bax: Human Rights Watch, "Bloodshed in the Caucasus", səh. 29; Caroline Cox and John Eibner, Ethnic Cleansing in Progress: War in Nagorno-Karabakh ("Etnik təmizlə davam edir: Dağlıq Qarabağda müharibə") (London: Institute for Religious Minorities in the Islamic World, 1993); "Трагедия Мараци: четыре года спустя", ("Marağa faciəsi: dörd il sonra"), "Голос Армении", 9 aprel 1996-ci il.

³⁵ Mehdiyev özü deyir ki, Karintak/Daşaltı əməliyyatı vaxtı yalnız 17 nəfər həlak olub.

Fevralın əvvəlində Şuşaya yeni hərbi komandan Rəhim Qaziyev gəldi. Qaziyev peşəkar hərbiçi yox, riyaziyyat müəllimi idi, o, alovlu danışmağı bacarırdı, lakin praktik təklifləri çox az idi. R.Qaziyev mitinqdə bildirdi ki, şəhəri "yalnız Xankəndiyə (Stepanakertə) gedən yolda" tərk edəcək. Həqiqətdə isə o, nominal şəkildə sərəncamında olan dörd dağınıq silahlı qrupları birləşdirmək iqtidarında deyildi. Onların komandirləri bir-birlərinə etibar etmirdilər və hətta radio əlaqəsi belə saxlamırdılar. Yerli milis rəhbərlərindən biri olan Azay Kərimov danışır: "Hər bir partiya liderinin öz şəxsi taburu var idi. Vahid komandanlıq mövcud deyildi. Bizdə döyüşmək istəyən adamlar, silah, ərzaq və lazım olan hər şey var idi. Lakin insanlar şəhəri müdafiə etmək istəmədilər."³⁶

Azərbaycanda siyasi nifaqlar Şuşanın müdafiəsinə əks təsir göstərirdi. Söz verilən kömək olmadı. Martda Qaziyevi müdafiə naziri təyin etdilər və o, Bakıya qayıtdı. Apreldə təcrübəli ordu zabiti, polkovnik-leytenant Elbrus Orucovun rəhbərliyi altında yeni "Şuşa briqadası" yaradıldı. Orucovu Şuşadan başqa üç şəhər – Laçın, Qubadlı və Zəngilanın hərbi komendantı təyin etdilər. Bu, bir nəfər üçün həddindən artıq ağır məsuliyyət idi. O, Şuşaya gələndə, hərbi hissələr sadəcə şəhəri tərk edirdilər. Müxbir Mirşahin Ağayev gecə vaxtı fənləri söndürülmüş maşın və zirehli texnikada Şuşanı tərk edən əsgər dəstələrini gördüyünü xatırlayır.³⁷

Ermənilər üçün Şuşanı zəbt etmək bir nömrəli strateji məsələ idi. Şəhəri almaq əməliyyatı "Komandos" ləqəbli Arkadi Ter-Tatevosyana həvalə edilmişdi. Gürcüstandan olan sakit peşəkar zabit Ter-Tatevosyanın bir üstünlüyü də onda idi ki, onun heç bir siyasi ambisiyası yox idi. Xocalı zəbt ediləndən sonra regionda yeganə aerodrom açıldı və o, Ermənistandan yeni silahlar almağa başladı.

Ter-Tatevosyan danışır ki, onun yeganə məqsədi Şuşanı mühasirəyə almaq, ətraf kəndləri ələ keçirmək və şəhərin müdafiəsindən Azərbaycan qüvvələrinin bir hissəsini uzaqlaşdırmaq idi. "Biz düşməni çaşdırmaq üçün elə hərəkət etməli idik ki, guya bu kəndləri zəbt etmək istəyirik."³⁸ Şəhər uğrunda gedən şiddətli döyüşlərin bir qismi şəhərdən kənar baş

³⁶ Şuşa hadisələri barədə bir çox təfsilatlar Bakıda ANS kanalında nümayiş etdirilmiş "Süqut" filmindən götürülüb.

³⁷ Ağayevlə müsahibə, 13 aprel 2000-ci il.

³⁸ Ter-Tatevosyanla müsahibə, 28 sentyabr 2000-ci il.

verdi. Aprelin sonunda gedən qanlı döyüşlərin birində azərbaycanlılar şəhərin kənarındakı "26-cı hündürlük" adlanan yerdən erməniləri az qala çıxartmışdılar, lakin buna nail ola bilmədilər. İtkilər böyük idi. "Əgər onlar 26-cı hündürlüyü almaq üçün daha çox səy göstərsəydilər, onlar buna müvəffəq olardılar," - Ter-Tetavosyan deyir. Hücum mayın əvvəlinə planlanmışdı, lakin çox güman ki, pis hava şəraitinə görə bir neçə günlük təxirə salındı. Bununla da, hücumun başlanması Ermənistan prezidenti Ter-Petrosyanın İrana səfəri ilə üst-üstə düşdü.

Hücumdan iki gün əvvəl Şuşanın ətraf ələmlə əlaqəsi kəsildi. Elbrus Orucov deyir ki, şəhərdə bir neçə yüz müdafiəçi qalmışdı, və o, radio ilə kömək istəyirdi:

"Mən dedim: "Kimsə məni eşidir? Mən Şuşadayam. Mənimlə cəmisi yeddi nəfər var. Məni eşidirsiniz?" Həmin vaxt mən şəhər televiziya stansiyasında idim. Mənə cavab verdilər: "Ağdam xətdədir. Sizi eşidirəm." "Bərdə xətdədir. Sizi eşidirəm." "Qubadlı. Sizi eşidirəm." Cavab verdim: "Danışan Şuşanın komendantı Elbrus Orucovdur. Biz şəhəri mühafizə edirik. Mən ermənilərin hücumunu dəf etdim. Yalvarıram, nə qədər adamınız varsa, hamısını bura göndərin. Ölkəsini sevən hər bir kəs silah götürüb bura gəlsin və şəhəri müdafiə etsin."³⁹

Azərbaycanlı komandirlərdən bu çağırışa cavab verən yeganə şəxs Orucovun doğma qardaşı Elxan Orucov oldu, o, Ağdamdan çaşdırıcı hücum etdi, lakin artıq çox gec idi. Orucov öz çağırışını edəndə, qoşunlar tələsik Şuşanı tərk edirdilər. Şəhəri müdafiə edənlərdən biri Yusif Hüseynov danışır ki, "hətta mayın 7-də bəzi hərbi hissələr hələ də şəhəri tərk edirdilər. Biz bu barədə bilmirdik. (Aydın 8-də) mən özüm də ora getdim və gördüm ki, kazarmalar boşdur və bütün texnika aparılıb."

Ermənilər mayın 8-də gecə saat 2:30-da hücum keçdilər. Ter-Tatevosyan deyir ki, onun hesablamalarına görə bütün əməliyyat "üç-dörd gün" çəkməli idi. O, ümid edirdi ki, şəhər müdafiəçiləri arasında çaxnaşma salıb, onları şəhəri döyüşsüz tərk etməyə məcbur edəcək. İri hərbi kontingent Şuşadan qərb istiqamətində açıq yolda yerləşdirilmişdi, bununla belə əsgərlərə əmr verilmişdi ki, şəhərdən qaçan adamlara güllə atmasınlar, lakin yardıma gələn qoşunların qarşısını almaq üçün şəhərə girişi blokada etsinlər. Bu mövqedə olanlardan biri Ermənistanın hazırkı prezidenti Robert Koçaryan idi. Daha bir desant dəstəsinə Karintak

³⁹ Orucovla müsahibə, 29 noyabr 2000-ci il.

üzərindəki ən hündür qayaya çıxmaq əmr olunmuşdu, lakin pis hava buna mane oldu. Bununla da, hücumun əsas yükü şimal və şərq istiqamətdən dağ cığırları ilə şəhərə daxil olan əsgərlərin üzərinə düşdü. "Bu cığırlarla əvvəllər onlar bizə hücum edirdilər, biz onları yadda saxlamışdıq", - Ter-Tatevosyan xatırlayır.

Gündüz şəhərin şimal hissəsindəki Şuşa televiziya qülləsi və şərqdəki həbsxana uğrunda şiddətli döyüşlər getdi. Qaqik Avşaryana əmr verildi ki, T-72 tankını yola çıxarıb, şəhərə şimaldan girişi bağlasın. Azərbaycanın üç tankından biri görünəndə, hər iki tank bir-birinə 350 metrlik məsafədən atəş açdılar. "Onun açdığı atəş əla idi", - Avşaryan söyləyir. Düşmənin üçüncü mərmisi onun tankına düşən zaman o, lyuku açdı və çölə atıldı, bərk yanıqlara baxmayaraq sağ qaldı, lakin sürücü və atıcı həlak oldular.⁴⁰

Axşam şəhəri müdafiə edənlər zənn etdilər ki, ermənilərin hücumunu dəf edilblər. Orucov deyir ki, axşam saat 8-də o, radio ilə "Kazak" ləqəbli rus komandirinin şəhəri tərk etmək haqqında əmr verdiyini eşitdi. Azay Kərimov deyir ki, "Əgər biz iki saat da davam gətirsəydik, onlar geri çəkildilər." Ter-Tatevosyanın güman etdiyi kimi, həmin gün ərzində çoxlu sayda müdafiəçilər Şuşadan sadəcə qaçıb, şəhəri tərk etdilər.

Sakinlərin bir çoxu son ana qədər şəhərdə qalmışdılar, lakin günün sonunda onlar da qaçdılar. Şuşada aşpaz işləmiş Sona Hüseynova danışır ki, o, şəhəri on dörd digər qaçqınla "sonuncu tankda" tərk edib. Topların gurultusu elə möhkəm idi ki, "sonradan uzun müddət mənim qulaqlarımdan çəkilmədi və mən heç nə eşitmirdim."⁴¹ Yusif Hüseynov xatırlayır ki, bütün ümidlər kəsildəndən sonra öz atasını demək olar ki, güclə şəhərdən çıxarıb. "İnsanlar bütün ümidlərini itirmişdilər və heç bir yardım gözləmədilər. Bu son beş ildə insanları şəhəri tərk etməyə hazırlamışdılar. Hətta sonuncu gün hamı hücum barədə biləndə, bizə demək olar ki, heç yardım etmədilər." Orucovun artıq döyüşü davam etdirməyə adamları çatmırdı və o, geri çəkilmək əmrini verdi. Şuşanı sonuncu tərk edənlərdən biri çeçen könüllüsü, sonralar çeçen müharibəsində ad çıxaran partizan komandiri Şamil Basayev idi.

⁴⁰ Şuşadakı tank komandiri Bakı yəhudisi Albert Aqarunov idi, o, bir neçə gün sonra Şuşa-Laçın yolunda qətlə yetirilmişdi. Tomas Qolts Bakıda Şəhidlər Xiyabanında onun dəfn mərasiminin şahidi olub.

⁴¹ Hüseynova ilə müsahibə, 12 aprel 2000-ci il.

Döyüş bir gün davam etdi, lakin döyüş vaxtı təxminən üç yüz adam həlak oldu.⁴² Ermənilər birinci dəfə Şuşaya yalnız mayın 9-da səhər girdilər. Onlar qorxurdular ki, qəflətən sakitləşən şəhərdə onlar üçün pusqu qurulub.

Şuşa zəbt edildi

Mayın 10-da yüzlərlə erməni Şuşaya tökülüb gəldi. Qazançetsots kilsəsində onlar azərbaycanlıların istifadə etmədikləri "Qrad" qurğusu üçün yüzlərlə raket yeşikləri tapdılar. "Mən içəri girib bu döyüş sursatlarını görəndə, az qaldı ürəyim sancıldı", - Ter-Tatevosyan deyir. Həmin vaxt lentə alınmış kadrlarda görmək olar ki, erməni könüllüləri kiçik tabutlara bənzəyən taxta yeşikləri ehtiyatla kilsədən çıxarırlar. Onlar bununla məşğul olan zaman, talançılar şəhərə qayıdan erməni sakinlərinin və Qarabağın erməni hökumətinin nümayəndələrinin etirazlarını qulaq ardına vurub, şəhərin müxtəlif yerlərində yanğınlar törədirdilər. "Qarabağlıların axmaq adəti var, onlar düşmən qayıda bilməsin deyə işğal olunmuş şəhərlərdə evləri yandırırırlar", - Ter-Tatevosyan deyir.

Şuşanın süqutu Ermənistan prezidenti Levon Ter-Petrosyanın Azərbaycanın fəaliyyətdə olan rəhbəri Yaqub Məmmədovla Tehrandə sülh danışıqları apararkən baş verdi. Bu danışıqlar həm İranın bu münaqişədə ilk vasitəçilik cəhdi, həm də Ter-Petrosyanın nüfuzlu cənub qonşusuna birinci səfəri oldu. Mayın 9-da iki nümayəndə heyəti sülh sazişinin əsas prinsipləri üzrə kommyunike imzaladılar. Məmmədovun sözlərinə görə, Ter-Petrosyan onu inandırmağa çalışırdı ki, o, sülh tərəfdarıdır, lakin onun Qarabağ radikalları ilə çətinlikləri var: "Bizdə olduğu kimi, ona qarşı da müxalifət var idi. Hiss edirdim ki, o, bu problemin müsbət və siyasi cəhətdən həll edilməsində maraqlıdır."⁴³

Danışıqlar başa çatdı. Ter-Petrosyan erməni nümayəndə heyəti ilə İsfahana getdi, İranın prezidenti Haşəmi Rəfsəncani Məmmədovu Tehran aeroportuna ötürdü. Təyyarənin pilləkənində Məmmədova xəbər verdilər ki, ermənilər Şuşaya hücum ediblər. Bu xəbər iranlıların vasi-

⁴² Ter-Tatevosyanın hesablamalarına görə, 58 nəfər erməni, 200 nəfər azərbaycanlı tələf olub. Orucov deyir ki, erməni tərəfindən itkilər daha çox idi, onun 159 əsgəri öldürülmüş, 22 nəfər itkin düşmüşdür.

⁴³ Məmmədovla müsahibə, 14 noyabr 2000-ci il.

təçilik missiyası üçün faciəvi oldu – bu, onların münaqişənin nizamlanmasında birinci və sonuncu vasitəçiliyi oldu. Bu xəbər həmçinin Ter-Petrosyanı pərt etdi, o, Şuşaya ediləcək hücumun hazırlanması barədə xəbərdar idi, lakin əməliyyatın dəqiq vaxtını bilmirdi. İndi elə təəssürat yaranmışdı ki, guya o, ya azərbaycanlıları aldatmağa cəhd göstərüb, ya da vəziyyətə nəzarət edə bilməyib. Bəziləri hətta güman edirlər ki, hücum pis hava şəraitinə görə təxirə salınmamışdı, bu, İranda gedən sülh danışıqlarını pozmaq və Ter-Petrosyanı alçaltmaq üçün Qarabağ rəhbərlərinin əvvəlcədən düşünülmüş hiyləsi idi.⁴⁴

Şuşanın itirilməsi Azərbaycana böyük zərbə vurdu. İndi azərbaycanlılar Qarabağdakı sonuncu istehkamlarını itirmişdilər, Şuşanın əhəmiyyəti bu hadisələrdən sonra özünü tam büruzə verdi. Şuşa həmçinin Azərbaycan mədəniyyətinin beşiyi kimi tanınır. Hətta səkkiz il sonra Elbrus Orucov şəhərin axır günlərindən danışanda gözləri yaşlanır, Şuşanın müdafiəsində gücsüzlüyünün acı yaşantıları hələ də onun qəlbindədir.

"Sarsılmaz Şuşa qalasının" alınmasından dərhal sonra şəhərin süqutunun səbəbləri barədə müxtəlif şayiələr gəzməyə başladı. Deyirdilər ki, Şuşanı satıblar, ermənilərlə sövdələşməyə giriblər, Rəhim Qazıyev Ayaz Mütəllibovu hakimiyyətə qaytarmaq üçün şəhəri ruslara verib... Lakin bu vuruşmanın iki əsas iştirakçıları öz müsahibələrində bu nəzəriyyələri təkzib etdilər. Həm Orucov, həm də Ter-Tatevosyan israr edirdilər ki, Şuşa sadəcə olaraq pis qorunurdu. "Onlarda hamının tabe olduğu vahid komandir yox idi", - Ter-Tatevosyan bildirdi. O, özü həmin əməliyyata başçılıq edən yeganə komandir idi və onun sərəncamında döyüşən əsgərlər üçün Şuşanı ələ keçirmək Stepanakerti bombardmandan qurtarmaq demək idi. Orucov Şuşaya gəlməyə qədər şəhərin müdafiəsi təşkilatsız idi, Orucov isə Şuşaya hücumdan yalnız bir neçə gün əvvəl gəldi. Həmin vaxt bir çox müdafiəçilər artıq çoxdan Bakıya getmişdilər. Orucov Bakı siyasətçilərini şəhərin müdafiəsini önə çəkməməkdə günahlandırır. O, deyir ki, "Əgər Bakıda belə qarışıqlıq olmasaydı, heç kim və heç vaxt Şuşanı işğal edə bilməzdi."

Şuşanın süqutunun bu cür izahını həmçinin şəhərin digər müdafiəçilərindən biri – çeçen döyüşçüsü Şamil Basayev də təsdiqləyir. 2000-ci ildə Çeçenistanın hündür dağlarında ANS-ə verdiyi müsahibəsində Basayev belə bir açıqlama verdi:

⁴⁴ Bu, Ter-Petrosyanın milli təhlükəsizlik üzrə müşaviri olmuş Aşot Manuçaryanın fikridir.

"Şuşanı sadəcə olaraq taleyin hökmünə buraxmışdılar. Təqribən yeddi yüz erməni hücumu keçdi və bu, yalnız maskalanma idi. Şuşanın bu cür strateji cəhətdən əlverişli mövqeyi ola-ola bu cür möhkəm qarnizonla, bu qədər silahla yüz adam şəhəri ən azından bir il qoruya bilərdi. Lakin təşkilatçılıq yox idi. Bu gün hansısa bir konkret general və ya naziri həbs etmək olar, sadəcə həbs edib demək olar ki, o, şəhərə xəyanət edib, onu təslim edib, onu satıb. Lakin bunlar hamısı **boş** sözlərdir. Sadəcə olaraq vahid rəhbərlik yox idi. Heç kim heç nə üçün cavabdeh deyildi."⁴⁵

"Yalnız kaos"

Şuşanın süqutu Azərbaycanda siyasi ixtilafı gücləndirdi. Bakıda tərəflər bir-birini satqınlıq və səriştəsizlikdə ittiham edirdilər. Həmin vaxtlar Naxçıvan MR parlamentinin spikeri Heydər Əliyev Azərbaycanda "üçüncü qüvvə" olmağa cəhd göstərərək öz mahir oyununa davam edirdi. O, Reuters informasiya agentliyinin müxbirinə bildirmişdi ki, "Azərbaycanda müharibə tüğyan edən zaman" prezident seçkilərini təyin olunmuş müddətdə keçirmək qeyri-mümkündür. O, yaş məhdudiyətinə görə iştirak edə bilmədiyi seçkiləri nəzərdə tuturdu. "Bakıda hazırda heç bir rəhbərlik yoxdur, - Əliyev qəti surətdə bildirdi. - Hazırda orada yalnız kaos hökm sürür."⁴⁶

1992-ci il mayın 14-də parlament öz işini bərpa etdi və keçmiş kommunist partiyasından olan deputatlar Ayaz Mütəllibovu hakimiyyətə qaytarmaq məqsədilə gözlənilmədən konstitusiyaya çevrilişi etdilər. Deputatlar bəyan etdilər ki, Xocalıdakı təhqiqatların ilkin araşdırmalarının nəticələri Mütəllibovun günahsız olduğunu sübut etdiyindən, onun istefası konstitusiyaya ziddir. Mütəllibov parlamentin iclas zalına daxil olub bildirdi ki, prezident vəzifəsinə yenidən qayıtmağa məmnuniyyətlə razılışır. Təbii ki, o, yenidən Azərbaycan prezidenti olduğundan 7 iyun prezident seçkilərini ləğv etmək lazım idi.

⁴⁵ Basayevin ANS-ə verdiyi müsahibə, 17 iyul 2000-ci il.

⁴⁶ Goltz, "Azerbaijan Diary" ("Azərbaycan gündəliyi"), səh. 185-186; David Ljunggren, "Azerbaijanis Say Armenians Attack Town Near Karabakh" ("Azərbaycanlılar deyirlər ki, ermənilər Qarabağ yaxınlığındakı şəhərə hücum ediblər"), Reuters, Bakı, 12 may 1992-ci il; Elif Kaban, "Azeri Strongman Says War Makes Elections Futile" ("Azərbaycan məmuru deyir ki, müharibə şəraitində seçkilər mənasızdır"), Reuters, Ankara, 11 may 1992-ci il.

Bu manevrlə faktiki olaraq vətəndaş müharibəsi elan olundu. Konstitusiyaya Azərbaycan millətçi müxalifətinin tərəfində idi, yeni seçkilərin keçirilməsi üçün bütün mexanizmlər artıq işə salınmışdı, bundan başqa Mütəllibovun vəzifəyə qaytarılması haqqında qərar kvorum olmadan qəbul edilmişdi. Buna baxmayaraq, Mütəllibov parlamenti və prezident aparatını öz nəzarətinə aldı. "Boz qurd" təşkilatının rəhbəri İsgəndər Həmidovun təşkil etdiyi əks-əməliyyata qoşulmaq üçün könüllülər Xalq Cəbhəsinin qərargahına axışdılar. Mayın 15-də günorta çağı Həmidov parlament binasını və şəhər televiziya stansiyasını almaq üçün hücumu keçdi, onun arxasınca əsgərlər və zirehli texnika gəlirdi. Təəccüblüdür ki, atışmada cəmi ona yaxın adam tələf oldu. Mütəllibov yenidən devrildi, bu dəfə artıq həmişəlik.

Müxalifət öz qələbəsini möhkəmləndirdi. Köhnə müxalifətçi İsa Qəmbər təkcə parlamentin spikeri yox, yenidən iyunun 7-nə təyin olunmuş prezident seçkilərinə qədər dövlətin fəaliyyətdə olan başçısı oldu. Əks-cevrilişə başçılıq etmiş Həmidov daxili işlər naziri oldu. Qazıyev müdafiə naziri vəzifəsində qaldı, müxalifətin digər veteranı Tofiq Qasımov xarici işlər naziri oldu. Bundan sonra yeni hökumətin təzyiqi altında köhnə parlament özünü buraxdı və öz səlahiyyətlərini əlli nəfərdən ibarət Milli Şuraya verdi.

Bakıdakı siyasi dəyişiklikdən sonra Azərbaycan silahlı qüvvələri Qarabağı yenidən tərk etdilər. Xalq Cəbhəsinin "Goranboy taburu" və digər kiçik silahlı bölmələr cəbhəni tərk edib, Mütəllibovun devrilməsində iştirak etmək üçün Bakıya tələsdilər. Ən əsası, heç kimi Dağlıq Qarabağ və Ermənistan arasındakı dar dəhlizdə yerləşmiş Azərbaycanın Laçın şəhərinin qorunması maraqlandırmırdı. Laçının müdafiəsində təxminən üç min döyüşçü dururdu, lakin ora əlavə müdafiə göndərilmədi. Yerli komandir Arif Paşayevin başçılıq etdiyi "Laçın alayı" bir ay əvvəl buraxıldıqdan sonra burada vahid komandanlıq yox idi. Öz doğma şəhərində qeyri-rəsmi komendant olan, Xalq Cəbhəsinin liderlərindən biri A.Paşayev şikayətlənir ki, "həmin vaxt alay ləğv edilmişdi, lakin əsgərlərin kimə tabe olacaqları və ümumiyyətlə onların nə edəcəkləri barədə heç bir sərəncam verilmirdi."⁴⁷

Mayın 17-də Qarabağ erməniləri Laçın üzərindəki yüksəkliyi götürdülər. Lakin dağlarda yerləşən bu şəhərin də etibarlı müdafiəsini təmin etmək olardı. Şuşada olduğu kimi, burada da müdafiəçilərin çoxu sadəcə

⁴⁷ Paşayevlə müsahibə (Azərbaycan dilindən tərcümə edilmişdir), 13 noyabr 2000-ci il.

qaçmışdı. Seyran Ohanyanın başçılıq etdiyi bölmələr yalnız cüzi müqavimətlə rastlaşdı: "Məndə belə bir fikir yarandı ki, onlar yalnız əhalinin şəhərdən çıxmasını təmin etmək üçün bizim qarşımızı kəsmişdilər."⁴⁸ ANS televiziya şirkətinin lentə aldığı kadrlarda Laçını kütləvi surətdə tərk edən insanları görmək olar: əşyalarla dolu at arabaları, piyadalar, qoyunlarını qovan çobanlar, əsgərlərlə dolu zirehli texnika və yük maşınları. ANS-in teleoperatoru Çingiz Mustafayev əsgərləri qayıtmağa çağırır, onları qorxaqlıq və satqınlıqda ittiham edir, lakin onlar cavab verirlər ki, komandirlərinin harada olduğundan xəbərləri yoxdur. Mayın 16-da ANS-in çəkiliş qrupu atılmış komanda məntəqəsini lentə alır, buranı heç kim müdafiə etmirdi.⁴⁹

1992-ci il mayın 18-də ermənilər Laçını alıb yandırdılar, hər iki tərəfdən itkilər minimal idi. İndi Dağlıq Qarabağın Ermənistanla əlaqəsi var idi. İki ildən çox bağlı qalmış yol yenidən açıldı, Ermənistandan Qarabağa silah və sursat göndərmək mümkün oldu. Qarabağdan bütün azərbaycanlılar qovulmuşdular. Ermənilər üçün bütün bunlar müzəffər kampaniyanın kulminasiya nöqtəsi idi, lakin əslində müharibənin fəal fazası yenicə başlayırdı.

⁴⁸ Ohanyanla müsahibə, 16 may 2000-ci il.

⁴⁹ "Heç kim və heç nə unudulmayacaq", ANS, 1992-ci il. Bir ay keçməmiş - 1992-ci il iyunun 15-də Çingiz Mustafayev Ağdam yaxınlığında qətlə yetirildi.

Fəsil 12.

ŞUŞA. İTİRİLMİŞ İSTEHKAM.

Stepanakertdən Şuşaya gedən serpantin yolda qaya üzərində qələbə abidəsi qoyulub. Bu, 1992-ci il mayın 8-i günorta, döyüşün ən qızgın vaxtı Qaqıq Avşaryanın lyukunu açıb, çölə atıldığı T-72 tankıdır. Ermənilər Qarabağ uğrunda müharibədə qalib çıxandan sonra, onlar yanmış tankı bərpa edib, onu tünd yaşıl rəngə boyayıb, öz 442 nömrəsini ağ rənglə gövdəsində yazıb, təpənin başında Şuşaya tuşlanmış vəziyyətdə qoyublar.

Səkkiz il və bir gün sonra - 2000-ci il mayın 9-da Dağlıq Qarabağ erməniləri öz Qələbə Gününü qeyd edirdilər. Şuşa qalasma gedən yolda bayram mərasimləri sanki səlib yürüşünün dayanacaqları kimi üç mərhələdə təşkil olunmuşdu və abidə tankmdan başlayıb Kazançetsots kilsəsində şükranlıq ayini ilə qurtardı.

Tank ağ və qırmızı qərənfillərlə bəzədilmişdi. Qəhrəmanların ailə üzvləri onun yanında durmuşdular. 442 saylı tankın üç heyət üzvündən yalnız komandir Qaqıq sağ qalmışdı. Onun yanında sürücü-mexanikin dul qalmış həyat yoldaşı Stella və onun on yaşlı oğlu Hovanes dayanmışdılar. Stella solğun, pərişan və inanılmaz dərəcədə cavan görünürdü. Atıcı Şahenin nənəsi başına qara örpək bağlamışdı, əlində yaylığı büzürdü. O, həlak olmuş nəvəsi üçün ağlayaraq acı-acı oxşamağa başladı, sonra hönkürtü ilə tankın gövdəsini döyəcləməyə başladı.

Qəflətən rəsmi mərasimin diqqət mərkəzi kədərli qohumların üzərinə keçdi. Memorialın aşağı tərəfində sıraya düzülmiş orkestr hərbi marş ifa etməyə başladı, yüksək rütbəli qonaqlar pilləkənlə yuxarı çıxmağa başladılar. Qara əba geyinmiş Qarabağ arxiyepiskopu Parkev, parad formasında olan hərbcilər və şıq boz kostyumlu baş nazir növbə ilə abidə üzərinə güllər qoydular. Bir neçə dəqiqədən sonra orkestrin üzvləri öz avtobuslarına tələsirdilər. Maşın karvanı Şuşa istiqamətində hərəkət etməyə başladı. Növbəti mərasim şəhərin aşağı hissəsində təşkil olunmuşdu: Böyük Vətən Müharibəsinin qəhrəmanı, təyyarəçi Nelson Stepanyanın xatirəsinə abidə açılacaqdı.

Yürüşümüzün son nöqtəsi 1887-ci ildə tikilmiş Kazançetsots kilsəsi oldu, bu kilsə dünyada ən böyük erməni kilsələrindən biri idi və erməni burjuaziyasının Şuşada çiçəklənməsinin rəmzi idi. Sovet dövründə kilsə bağlanmışdı və yalnız 1992-ci ildən sonra fəaliyyətinə davam etdi. İndi ağ daşla üzəlmiş və xarabalıqlar arasından iftixarla ucalan kilsə əvvəlki məsum ağılığı ilə parıldayır. Məbədin içi əks-səda verirdi və simasız idi. Öz uzun qara əbasında zəhmli görünən arxiyepiskop Parkev xorun divarlarında əks-səda verən ifası altında erməni liturgiyasını keçirirdi. Azərbaycanla savaşa və Böyük Vətən müharibəsində həlak olanların xatirəsini yad etdikdən və bu son xeyir-dua mərasimindən sonra hamı Stepanakertin futbol stadionunda təşkil edilmiş pop-konsertə gedə bilərdi.

Şuşanı "Qarabağın Qüdsü" adlandırırdılar. Şəhərin əhəmiyyəti təkcə anklavın düz ortasında yerləşən strateji mövqeli istehkamda deyil, həmçinin qədim tarixindədir. Şuşanı Azərbaycanın musiqi və poeziya mədəniyyətinin beşiyi adlandırırlar, burada Vaqif və Natəvan kimi şairlər yaşayıb yaradıblar. 1992-ci ildə Şuşanın itirilməsi Azərbaycanın mədəni həyatı üçün sarsıdıcı zərbə oldu. Bir Bakı ziyalısı mənə dedi: "Bizə bu xəbər çatanda, mən və bir çox dostlarım hönkürtü ilə ağladıq."

Şuşa ermənilərin də ağırlı yeridir. Kazançetsots kilsəsinin xarabalıqlar üzərində ucalan zəng qülləsinə baxanda, anlayırsan ki, Şuşa insanların bura köçməyə hazır olduqları canlı şəhərdən daha çox rəmzi şəhərdir. İllər öncə, 1920-ci ildən əvvəl Şuşa ermənilərin iri ticarət şəhəri idi. Yaxın keçmişdə isə ermənilər müasir səlib əhli rolunda bura ya talançılıq, ya da dua etmək üçün gəlirdilər, lakin heç kim burada qalıb yaşamaq istəmirdi. Zənnimcə, Qələbə Günü çiyin-çiyinə dayandığım ermənilər Azərbaycan ordusunun əsas strateji dayağı olan Şuşanın məhvinə daha çox sevinirdilər, nəinki Şuşanın erməni istehkamına çevrilməsinə. Bu dağ qalasının ermənilərdə qalması onların təhlükəsizliyinin zəmanətidir və çətin ki, ermənilər hər hansı sülh sazişini bağlayarkən, azərbaycanlıların Şuşaya qayıtmasına razılaşınlar.¹

¹ Qarabağ ermənilərinin başçısı Arkadi Qukasyan deyir ki, ədalətli sülh sazişi imzalanarsa, o, azərbaycanlıların Şuşaya qayıtmasına etiraz etməz, lakin həmin an əlavə edir ki, praktikada belə şey qeyri-mümkündür. 2001-ci il martın 30-da verdiyi müsahibədə o, demişdi: "Biz inanırıq ki, milliyətindən asılı olmayaraq qaçqınlar öz evlərinə qayıtmaq hüququna malikdirlər. Bu, həm erməni, həm də azərbaycanlı qaçqınlarına aiddir. Etibarlı sülh olmadan, müharibənin yenidən başlama riski olduğu vaxt qaçqınlar bunu istəyəcəklərmi? Bu, başqa məsələdir."

Qələbə Günü axşamı məni Stepanakertə nahara dəvət etdilər. Şəhərin mərkəzindəki ikimərtəbəli evdə Qarabağ erməni icmasının bütün təbəqələrinin nümayəndələri toplaşmışdı. Qadınlar uzun masanın bir tərəfində, mətbəxə yaxın yerdə, kişilər isə digər tərəfdə əyləşmişdilər. Masanın üzərində tərşun və reyhan dəstələri var idi, yeməyə ovlanmış maral və dovşan əti verildi.

Bu ermənilər Ermənistan ermənilərindən kəskin surətdə fərqlənirdilər. Qarabağ erməniləri öz qonaqpərvərliyi və içkiyə meyli ilə tanınan dağ adamlarıdır. Onlar düzənlikdə məskunlaşan ermənilərə ehtiyatla yanaşırlar, ermənistanlılar isə öz növbələrində onları tez-tez dikbaşlıqlarına görə "eşşək" adlandırırlar. Düzən erməniləri onların kobud Qarabağ dialektini çətinliklə anlayır, bu dialektə vurğu sözüün sonuna yaxın düşür və fars, türk və rus dillərinin böyük təsiri hiss olunur. Şam yeməyində bir çox qonaqlar rus dilində danışırdılar, bu vərdiş onlara uzun illər sovet Azərbaycanında yaşadıkları müddətdə və Rusiya ilə ənənəvi əlaqələr nəticəsində keçmişdi. Stepanakertdə mənə bir nəfər dedi: "Biz qarabağlıların ermənilərdən zəhləsi gedir. Biz rusları və farsları sevirik, ermənilərə isə nifrət edirik." Bu əlbəttə ki, zarafatdır, lakin bunda da bir həqiqət var.

Ermənilər arasında belə bir fikir yayılıb ki, Qarabağ sığınacaq yeri və Şərqi qarşısında son dayaqdır. Bu, Böyük Britaniyada şotlandların ənənələrinə bənzər olaraq, qarabağlılar arasında hərbcilik ənənəsinə təkən verdi. Sovet İttifaqının iki marşalı, bir neçə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, o cümlədən Nelson Stepanyan, və hətta Qarabağın dənizi olmasa belə sovet admiralı İvan (Hovanes) İsakov burada dünyaya gəlirlər. Uzaq keçmişdə Qarabağ Napoleona qarşı döyüşən çar generalı Valerian Mədətovu və Napoleonun qulluqçusu olmuş Rüstəmi bəxş edib.

Qarabağlılar öz şanlı hərbi adətlərinin pərəstişinə o qədər aludə olublar ki, Napoleon ordusunun böyük marşalı və Neapol kralı Yoahim Muratı öz yerliləri ediblər. Muratın guya əslən erməni olması və Qarabağın Kərkicahan kəndində doğulması haqqında rəvayəti mənə dəfələrlə danışdıblar. Lakin bu, əfsanədir. Muratın bioqrafları yazırlar ki, o, əslində mərkəzi fransız əyaləti Giyendən olan karvansara sahibinin oğludur. Məşhur Qafqaz romanı "Əli və Nino"nun müəllifi Qurban Səid bura məndən əvvəl səfər edib. Onun qəhrəmanı 1914-cü ildə Şuşaya gəlir və öz müşahidələri ilə belə bölüşür: "(yerli əyanlar) bütün gün uzununu evlərinin kəndindəki pilləkən üstündə əyləşib, tənbəki çəkə-çəkə bir-birlərinə Qarabağ generallarının dəfələrlə Rusiya İmperiyasını və çarın özünü xilas etdiklərindən yorulmadan

danışır və deyirlər ki, əgər onların müdafiəsi başqalarına tapşırılsaydı, tələləri qorxulu olardı.”²

Ermənilər Qarabağ azərbaycanlılarının məşhur döyüşçü olduqlarını eşitsələr, bəlkə də təəccüblənərlər. 1805-ci ildə Qarabağ Rusiya İmperiyasının tərkibinə qatıldıqdan sonra, rus ordusunun dörd müsəlman alayından biri olan Qarabağ alayının azərbaycanlı süvariləri məşhur Qarabağ atlarını çapırdılar. İlk baxışdan azərbaycanlıların rus ordusunun sıralarında Osmanlı İmperiyasına qarşı döyüşməsi təəccüblü görünür. Lakin onlar şiə idilər və sünnilərə qarşı döyüşürdülər, bu böyük nifaqın nəticəsi belə idi.³ 1829-cu ildə Aleksandr Puşkin Qars yaxınlığında “Qarabağ alayının” apardığı döyüşün şahidi olmuşdu. Həmin döyüşdən alay səkkiz türk bayrağı ilə qayıtmışdı. Puşkin cavan döyüşçü, alay komandirinin adyutantu Fərhad bəyə şer ithaf etmişdir:

Döyüş şöhrətinə qapılma,
Qarabağ dəstəsilə
Qanlı vuruşa atılma
Ey, gözəl cavan!⁴

Qarabağlıların xasiyyətinin zənginliyi və səxavətliliyi təmir olunmuş tankdan və ya bərpa edilmiş Kazançetsots kilsəsindən daha çox yeməklərin çeşidliliyi ilə təsdiqlənir. Qarabağ ermənilərin, azərbaycanlıların, farsların və rusların görüş yeri, xristian və müsəlman dünyalarının təmas nöqtəsi olub. Bunu yaşlı nəslə xatırlatmaq lazım deyil. 1924-cü ildə erməni alimi Stepan Lisisyan yenicə yaranmış Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində təfəssilatlı etnoqrafik araşdırma aparmışdır. Bakıda nəşrə verdiyi iş onun sağlığında nəşr edilmədi, yəqin ona görə ki, burada söylənilən fikirlər Dağlıq Qarabağ barədə sovet konsepsiyasından fərqlənirdi.

² Qurban Səid, “Əli və Nino” səh. 44. Muratın bioqraflarından heç biri onun erməni əsilli olması barədə məlumat vermir. Məsələn, Muratın 1905-ci ildə yazılmış tərcümeyi-halında qeyd olunur ki, o, Qiyan yaxınlığında La Bastid-Fortnyer kəndində dünyaya gəlmişdir və “nəslə əsrlər boyu burada kök salmışdır.” Jules Chavanon and Georges Saint-Yves, Joachim Murat, (Paris: Librairie Hachette, 1905), 3.

³ Şuşinski, “Şuşa”, səh. 134-135; Swietochowski, “Russia and Azerbaijan” (“Rusiya və Azərbaycan”), səh. 10. Swietochowski qeyd edir ki, şiə köüllüləri həmçinin rusların tərəfində 1853-1855-ci illərin rus-türk müharibəsində sünnilərə qarşı vuruşublar.

⁴ Şuşinski, “Şuşa”, səh. 135. Puşkin Şuşa alayını özünün “Путешествии в Арзрум” (“Ərzuruma səyahət”) əsərində təsvir edir.

Lakin Lisisyanın araşdırmalarında millətçilik yox idi. Əksinə, onu Qarabağın hibrid mədəniyyəti heyran etmişdi:

“Düzənliklərin (Qarabağ və Muğan) və yaylaların (Dağlıq Kürdüstan) türk-tatar tayfaları ilə davamlı qonşuluq, əsrlər boyu fars şahlarının hakimiyyətinə tabelik, türk tayfa başçıları ilə daimi təmas (məlik ailələri ilə onların arasında tez-tez nikahlar olurdu) – bütün bunlar təkcə yerli feodal əyanları arasında deyil, Qarabağın erməni əhalisinin bütün təbəqələrində türk-İran təsirinin güclənməsinə gətirib çıxartdı. Bu, özünü (əsasən kişilərin arasında) türk dilinə yiyələnməsində, uşaqlara müsəlman adlarının verilməsində, türk-İran musiqisinin öyrənilməsində, qadınların daha hüquqsuz və aciz olmasında, ayrı-ayrı poliqamiya hallarında (məsələn, Şahnazaryan məliklərinin ailəsində), birinci nikah sonsuz olduqda, ikinci arvadın saxlanması və digər şeylərdə bürüzə vermişdir. Təəssüf ki, erməni və türk-Azərbaycan mədəniyyətinin təması kifayət qədər işıqlandırılmayıb və tədqiq edilməyib.”⁵

Qələbə Günü münasibətilə açılmış masada mənim sağ tərəfimdə qartal burun, çal bakenbardlı qoca əyləşmişdi. O, mənə danışdı ki, artıq yetmiş ildir ki, bu şəhərdə yaşayır, o vaxtlar bura kiçik kənd olub. Mən cavab verdim ki, yəqin o, bu müddətdə təsəvvür edilməz dəyişikliklərin şahidi olub. “Ən əsası dəyişən odur ki, – qoca lakonik dedi, – əvvəllər burada çoxlu azərbaycanlı yaşayırdı, indi isə onlar yoxdur.”

Yeməyin ortasında mənim yanımda əyləşən kişi ayağa qalxıb, əlində bir qədər yerli yandıran, lakin şirin tut arağı tutub tost dedi. Mənə görə o, əvvəlcə rus dilində başladı, sonra kobud Qarabağ dialektinə, daha sonra təəccübümə səbəb olan ahənglə yayılan dilə - Azərbaycan dilinə keçdi. Mən bir neçə dəfə təkrar olunan “Ağdam” sözünü tuta bildim, və belə qənaətə gəldim ki, o, sovet vaxtı Ağdam şəhər partiya komitəsinə getməyi barədə məzəli hekayə danışır. O, danışan zaman süfrə arxasındakı Azərbaycan dilini səlis bilən qocalar gözləri yaşlanana qədər gülürdülər. Bir kəlmə belə başa düşməyən cavanlar isə yalnız bir-birlərinə baxıb, pərt halda gülümsəyirdilər.

⁵ Lisisyan, “Армяне Нагорного Карабаха” (“Dağlıq Qarabağ erməniləri”), səh. 44.

Dağlıq Qarabağın tarixinə aid olan bütün yaxşı və pis məqamlar Şuşanın tarixində özünü açıq büruzə verir. Bu, birgə çiçəklənmə və tərəqqi tarixidir. Hər iki icmada yaranmış nihilizm geni hər iki tərəfin bütün nailiyyətlərini məhv etdi.

Şəhərin tarixi 1740-cı illərdən – Cavanşirlər sülaləsinin başçısı Pənah xanın Qarabağ hökmdarı kimi meydana gəldiyi vaxtdan başlayır. Farslar və Osmanlı türkləri həmin vaxtlar artıq geri çəkilməmişdilər, ruslar isə hələ Qafqaza əl atmamışdılar. Pənah xan Qarabağ xanı kimi möhkəmlənmək üçün qalalar tikməyə başladı. O, öz mövqeyini bərkətmək üçün beş erməni məliyindən biri olan Varandah Şahnazarla qohumlaşdı. 1750-ci ildə Pənah xan Şuşa qalasını tikdirdi. Cənub tərəfdən dik qayalar təbii müdafiəni təmin edirdi, yeni qala divarlarında iki darvaza kifayət edirdi.

Pənah xanın varisi İbrahim xanın hökmranlıq illərində şəhər sürətlə çiçəklənməyə başladı. Azərbaycan şairi və siyasi xadimi Vaqif 1750-ci ildə bura köçüb saray şairi və İbrahimin baş vəziri oldu. Vaqif 1795-1797-ci illərdə İranla aparılan müharibənin sonunda öldürülmüşdür. İran şahı Ağa Məhəmməd xan da bu müharibə zamanı Şuşada qətlə yetirilmişdi. 1805-ci ilin mayında İbrahim xan Rusiya ilə kapitulyasiyanın şərtləri barədə danışıqlara başladı. O, öz hakimiyyətini saxladı, lakin digər dövlətlərlə münasibətlərə son qoymağı və hər il Rusiyaya səkkiz min qızıl sikkə xərac verməyi öhdəsinə götürdü. 1813 və 1828-ci illərdə bağlanmış Gülistan və Türkmənçay sülh müqavilələri Rusiyanın Qarabağ xanlığı üzərindəki nəzarətini gücləndirdi. Sonuncu xan – Mehdi Qulu xan 1822-ci ildə İrana qaçmağa məcbur oldu.

On doqquzuncu əsrdə Şuşa ölçüsü və sərvətinə görə Bakı və Yerevandan öndə gedən, Qafqazın ən iri şəhərlərindən biri idi. Çoxlu karvan yollarının kəsişdiyi bu yerdə on karvansara var idi. Şuşa öz ipəyi, döşənmiş küçələri, iri daş evləri, parlaq naxışlı xalıları və cins atları ilə tanınırdı. 1824-cü ildə Hindistandan İngiltərəyə qayıdan Albemarl qrafı Corc Keppel yolüstü İrandan bura gəlmiş, və "münbit Qarabağ əyalətinin qara və əlçatmaz dağlarından" keçib getmişdir. "Şuşa" onda böyük təəssürat yaratmışdı. "Şəhər hündür qayalı dağların yamacında tikilib. Yamac o qədər dikedir ki, sanki evlər oradan quş qafəsləri kimi asılıb. Mən zirvəyə çatana kimi iki saat yuxarı qalxmışam."⁶

Keppelə görə, şəhərdə iki min ev var idi. Şəhər əhalisinin dördü üçün azərbaycanlılar, dördü birini ermənilər təşkil edirmiş: "Dilləri

⁶ Keppel, "Personal Narrative of a Journey" ("Səyahət haqqında şəxsi hekayə"), səh. 188.

türk dilinin dialektidir, lakin ermənilərdən başqa, yerli sakinlər əsasən fars dilində oxuyub yazırlar. Ticarətlə əsasən ermənilər məşğul olurlar, onlar Şəki, Naxçıvan, Xoy və Təbriz şəhərləri ilə ticarət edirlər."⁷

Bu şəhər əsl istedadlar ocağı idi. Əksər memarlar əsasən ermənilər idi. Şuşada yaşamış iki erməni heykəltəraş Stepan Aqacanyan və Akop Qurcyan Parisdə şöhrət qazanmışlar. Azərbaycanlılar üçün Şuşa "Qafqazın konservatoriyası" və onların musiqi ənənələrinin mərkəzi idi. Ən məşhur Azərbaycan şairəsi Natəvan sonuncu xan Mehdi Qulu xanın qızı olub. Burada bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov və iyirminci əsrin ilk Azərbaycan yazıçılarından biri Yusif Vəzir Cəmənzəminli dünyaya gəlmişlər.

Bununla belə, Şuşanın əmin-amanlığı Rusiyadan asılı idi. 1905-ci ildə şəhər şiddətli erməni-tatar müharibəsinin qurbanı oldu. Britaniyalı jurnalist və yazıçı Luici Villari bu savaşın bitməsinə belə təsvir edir:

"(Sentyabrın) 2-də müsəlman sərkərdələri ermənilərə qasid göndərdilər və rus pravoslav kilsəsində sülh danışıqları axır ki, baş tutdu. Tatarlar və ermənilər xalq qarşısında bir-birini qucaqladılar və əbədi dostluğa – gələn dəfəyə qədər – and içdilər. Müharibə aparın sivil xalqlara xas olaraq, əsirlər dəyişdirildi. Ölən və yaralananların sayı 300 nəfərə çatdı, ermənilər yaxşı silahlandığından və əlverişli strateji mövqedə olduqlarından, bunların üçdə ikisi tatarlar idi. Zıyan 4-5 milyon rubl dəyərində qiymətləşdirilmişdi. 350 nəfərdən ibarət (rus) qoşunları dava zamanı demək olar ki, heç nə etməmişdilər, lakin barışıq mərasimində hərbi orkestr çalır!"⁸

XX əsrdə iki dəfə talan edilən Şuşa öz əzəmətini itirdi. 1920-ci ilin martında şəhəri Azərbaycan ordusu alanda, erməni məhəlləsi yandırıldı və təxminən beş yüz erməni öldürüldü. Əvvəllər sayı qırx minə çatan Şuşa əhalisi sovet dövründə iki dəfə azaldı. Daha sonra, 1992-ci ilin mayında artıq ermənilər özləri Şuşanı yerlə yeksan etdilər.

Həm ermənilər, həm də azərbaycanlılar əks tərəfin mədəni irsini məhv etmək üçün əllərindən gələni ediblər. 1992-ci ildə azərbaycanlılar Kazançetsots kilsəsini "Qrad" raketlərinin anbarına çevirmişdilər. Onlar kilsənin ətrafındakı bütün daş heykəlləri sökmüş, tunc zəngi isə satmışdılar. Sonradan, bir erməni zabitinin sözlərinə görə, o, həmin zəngi 1992-

⁷ Eyni mənbə, səh. 194.

⁸ Villari, "Fire and Sword in the Caucasus" ("Qafqazda od və qılınc"), səh. 199.

ci ilin dekabrında Ukraynanın Donetsk şəhərində bazarda görüb. Bu zəngi üç milyon rubla alan zabit onu Ermənistana göndərmişdi.⁹

Şəhərə girən ermənilər intiqam almaq üçün Şuşada anadan olan üç azərbaycanlı musiqiçinin və şairin tunc büstlərini söküb satdılar. Bu heykəllər yalnız möcüzə nəticəsində itirilməmişdi – bu dəfə onları Tiflisdə metal qırıntılarının alveri ilə məşğul bir şəxs xilas etmişdi. Mən bu üç bürünc büstü pis vəziyyətdə – güllə izləri içində Bakıdakı Qırmızı Xaç komitəsinin həyətində görmüşəm: əlində kitab tutan başı örtülü şairə Natəvanın baş barmağı yox idi, ikibortlu pencək geyinmiş bəstəkar Hacıbəyovun büstü güllələrlə deşilmişdi və eynəyi sındırılmışdı, məşhur müğənni Bülbülün büstünün tunc alnı qabarmışdı.

Əgər bir neçə cəsur erməni səy göstərməsəydi, itkilər daha böyük olardı. Erməni rəssamı Mher Qabrielyan mənə 1992-ci il mayın 9-da səhər öz doğma şəhərinə qayıdanda vandal və talançıların şəhəri necə dağıtdıqlarından danışdı. Mher və onun bir neçə dostu XIX əsrə aid şəhər məscidlərindən birinin önündə dayanıb, onu BTR-dən güllələməyə hazırlaşan cavanlardan qorumuşlar. Onlar şəhər muzeyində barrikada düzəldib, xalça, qazan və rəsmlərin oğurlanmasının qarşısını almaq üçün bir neçə gün orada gecələyiblər. Əsasən azərbaycanlıların yaşadığı Şuşada erməni azlığının nümayəndəsi olan Mherin çoxlu azərbaycanlı dostları var idi. O, inandırır ki, Şuşanın məhvi azərbaycanlıları kədərləndirdiyi kimi, onu da kədərləndirmişdir. "Bilirəm ki, bu, onlar üçün böyük dərddir, bizim üçün də bu, belədir. Şəxsən mən özümü bu şəhərdə qalib hesab etmirəm. Ona görə ki, şəhər indi ölüdür."¹⁰

İnanmıram ki, Şuşa nə vaxtsa əvvəlki əzəmətini qaytara bilsin. 2000-ci ildə, o, faktiki olaraq kabus şəhər idi. Onun iki minlik əhalisinin əksər hissəsini qaçqınlar təşkil edir. Yaşamağa yalnız başqa yerləri olmadıqından onlar bura gəliblər. Mən onların gözündə yoxsulluq gördüm. Salamət qalmış, lakin boşalmış yuxarı məscid yaxınlığında mən Dağlıq Qarabağda olduğum müddət ərzində birinci dəfə dilənçi gördüm: iki uşaq sədəqə istəyərək məndən əl çəkirdilər. Arxiyepiskop Parkev özünü Şuşaya həsr edən yeganə məşhur erməni oldu. O, burada 1992-ci ildə şəhər alınandan bir neçə gün sonra məskunlaşdı və dərhal şəhər

⁹ "Snark" informasiya agentliyinin 1992-ci il 25 dekabr tarixli məlumatı. Harutyunyan, "События" ("Hadisələr"), IV cild, səh. 301.

¹⁰ Qabrielyanla müsahibə, 15 dekabr 2000-ci il.

kilsələrinin bərpası üçün vəsait toplamağa başladı. Lakin görünür, Şuşanı bərpa etmək həvəsini onunla paylaşan azdır.

"Əgər biz onlar üçün iş tapsaydıq, çoxları bura qayıdardı, – Parkev mənə dedi. – Biz çay ticarətini və zərgərlik işini artıq açmışıq. 30-40 iş yeri açmağa imkan verən mürəbbə istehsalına da başlamaq üçün təklif var. Lakin binaların bərpası üçün bizə vəsait lazımdır." Bu söhbət Qələbə Günündən üç gün sonra baş tutmuşdu. Biz onun Şuşadakı iş otağında oturmuşduq. Arxiyepiskopun iti və ağıllı gözləri, temperamentli nitqi və quşların yuva sala biləcəyi qara şələ saqqalı var idi. Qarabağda onu sadə insanları siyasətçilərin qarşısında təmsil edə bilən nüfuzlu şəxsiyyət kimi tanıyırlar. Deyəsən, o, bölgənin dini rəhbəri olmaqla bərabər, Şuşada kiçik biznesin inkişafı ilə də məşğuldur.¹¹

Arxiyepiskop danışdı ki, Arkadi Volski administrasiyası kilsə fəaliyyətinə icazə verəndə o, 1989-cu ilin yazında ilk dəfə Qarabağa gəlib. XX əsrin əvvəllərində Qarabağ ərazisində 118 kilsə və 12 monastır var idi, lakin 1930-cu ildən sonra onları bağladılar, bütün ruhaniləri isə ya sürgün etdilər, ya həbsə saldılar, ya da güllələdilər. O, Qarabağda Erməni Apostol Kilsəsinin bərpasını öz qarşısına məqsəd qoyub. Mən maraqlandım ki, erməni olub, xristian olmamaq olarmı. "Xeyr, mümkün deyil, - Parkev cavab verdi, - erməni olmaq xristian olmaq deməkdir."

Arxiyepiskopun danışdıqlarına görə, ermənilər üçün xristianlıq dini əqidədən daha çox, milli kimliyin və itaətsizliyin kollektiv rəmzi olub. Parkev həmişə hadisələrin mərkəzində olub. O, bir dəfə 1991-ci ilin noyabr gecələrinin birində Stepanakertdə öz yataq otağına necə girdiyi barədə danışdı. Bir neçə dəqiqə sonra Şuşadan atılan raket onun yenice çıxdığı otağa düşüb, hər şeyi yandırmışdı.

Parkev danışdı ki, 1992-ci il mayın 8-i axşam ermənilərin Şuşa qalasına birinci hücumu baş tutmayanda, o, problemin məğzini tapıb, həll yolunu göstərmişdi. Onun fikrincə, problem Stepanakertin mərkəzi meydanında qoyulmuş Antixrist Leninin heykəlinə idi. "Mən dedim: Lenini sökün!", - və tezliklə biz Şuşanı aldığımız. Bax belə oldu. Bir neçə saatdan sonra biz artıq şəhərin mərkəzində idik."

Arxiyepiskop Parkev ehtiyatla qeyd etdi ki, o, Şuşa hücumunda özü şəxsən iştirak etməsə də, duaları ilə kömək etmişdi. Lakin tanıdığım bir keşiş bu məsələdə heç bir fərq qoymurdu. Dörd il əvvəl, 1996-cı ildə mən

¹¹ Arxiyepiskop Parkevlə müsahibə, 12 may 2000-ci il.

birinci dəfə Şuşaya gələndə, Parkevlə əyləşdiyim yerin yaxınlığında sanki orta əsrlərdən qalmış həqiqi keşişlə rastlaşdım. Bazar günü səhər idi və mən həmkarımla kiçik Kanaç Jam kilsəsinə ibadətə gəlmişdim. Onun daş divarlarında erməni liturgiyası əks sədə verirdi. Mərasimə hündür, sıx qara saqqallı, aydın parlaq gözlü Koryun ata başçılıq edirdi.

İbadətdən sonra Koryun ata bizi yarı dağılmış çox mərtəbəli binadakı mənzilinə dəvət etdi. O, konyak süzüb, bizi oğlu və həyat yoldaşı ilə tanış etdi. Min il əvvəl baş vermiş hadisələri son müharibə ilə qarışdıran Koryun atanın fanatik monoloqu söhbətimizin əsas hissəsini tutdu. Koryun deyirdi ki, Qarabağa gəlməyə bilməzdi, çünki "əcdadların qanı onu bura çəkirdi." O, təkcə dini ayinləri aparmırdı, o, həm də vuruşmuşdu. Danışarkən jestlərdən istifadə edən Koryun mənə dedi: "Mən xaçı öpüb, onu və incili bir kənara qoyurdum. Əbanı çıxarıb, hərbi forma geyinirdim, əlimə silah götürüb döyüşə gedirdim."

Yəqin ki, biz ona təəccüblənmiş kimi görünürdük. Lakin keşiş çəkinmədən izah etdi ki, o, təkcə ruhani deyil, həm də "erməni xalqının oğludur." "Bütün bizim ərazilər azad olunacaq, - o, bildirdi. Xəritəyə baxın! - o, barmağı ilə divarda Böyük Ermənistanın xəritəsini göstərdi, xəritədə dənizə çıxışı olmayan müasir Ermənistanın sərhədləri Türkiyə, Gürcüstan və Azərbaycandan keçib üç dənizi birləşdirirdi. - Bilmirəm, mənə bunu görmək, ya da oğluma görmək qismət olacaq, ya yox. Lakin bizim işimizi nəvəm başa çatdıracaq."

Dörd il sonra mən arxiyepiskop Parkevdən bu döyüşkən keşiş barədə soruşanda, o, cavabdan yayındı və dedi ki, burada səhv ola bilər. Bəzi keşişlər cəbhədə əsgərləri xaç suyuna salırdılar və bunun üçün dəbilqələrdən kasa kimi istifadə edirlər, vəssalam. "Ruhaninin silahı onun xaçdır", - o, bildirdi və fərz etdi ki, bu metaforanı mən həqiqət kimi qəbul etmişəm. Mən təkid etmədim.

Arxiyepiskop öz əsgər-keşişindən daha düşüncəli olsa da, eyni amansızlıqla danışdı. Parkev bildirdi ki, Şuşa/Şuşi qədim erməni şəhəridir. Mən baxımsız qalmış şəhər məscidlərini ona xatırladanda, o, etiraz etdi ki, XIX əsrdə tikilmiş bu məbədlər Azərbaycan məscidləri deyil, çünki - ermənilər təkidlə inandırırırlar - o vaxtlar burada azərbaycanlı yox idi. "Bəs onları niyə bərpa etmirlər?" "Biz farslara müraciət etmişik və bərpa işlərini görmək üçün onlara icazə vermişik, - Parkev cavab verdi. - Lakin onlar hələ tələsmirlər."

Mən azərbaycanlıların Şuşaya qayıdışı məsələlərinə toxunanda, arxiyepiskopun rəngi qaraldı. O, dedi ki, şimalda yerləşən Aşağı Qarabağın Çardaqlı kəndində anadan olub, indi isə oradan bütün ermənilər qovulub. "Mənim doğma kəndim indi azərbaycanlıların əlindədir. Qədim zamanlardan ora erməni kəndi olub. Sizcə, mən ora nə vaxt qayıda bilərəm?" Sonra bir qədər fikirləşib əlavə etdi: "Bu məsələni ətraflı götür-qoy etmək lazımdır. Həlli olmayan problem yoxdur, sadəcə bu ağırlı suallara cavab vermək üçün vaxt lazımdır."

"Mən istərdim ki, Şuşa yenidən paytaxt olsun", - Parkev dedi. Biz onun evinin kənarında durub xudahafizləşirdik və Kazançetsots kilsəsinin şpilinə və onun ətrafındakı xarabalıqlara baxırıdık. Necə? Nəyin paytaxtı? Cəmi iki min sakini olan bu viranə qalmış şəhərin bu cür gələcəyinə XXI əsrin əvvəlində inanmaq çox çətindir. Axı yüz il əvvəl burada qırx min nəfər yaşayırdı, altı kilsə və iki məscid fəaliyyət göstərirdi, iyirmi qəzet nəşr olunurdu.

Arxiyepiskop maraqlandı ki, mən rus dilini harada öyrənmişəm. Mən dedim ki, rus ədəbiyyatı üzrə diplom müdafiə etmişəm, bu an Parkevin saqqallı sifəti işıqlandı. "Mən də rus ədəbiyyatını öyrənmişəm. Mənim diplom işimin mövzusu Bulqakovun "Master və Marqarita" əsəri idi. O, ehtiyatla sözləri seçərək ingilis dilində davam etdi: "Mən ingilis dilini də öyrənmişəm." Məlum oldu ki, o, ingilis dilini evdə vallahın köməyi ilə öyrənib. "Mən "Bitlz" qrupunu çox sevirdim, - Parkev dedi və yanıltmac kimi tez-tez öz sevimli mahnılarını saydı: "Yesterday", "A Hard Day's Night", "Eleanor Rigby", "Paperback Writer"... "Bitlz"ı sevən arxiyepiskopa qəfil simpatiya ilə mən dağılmış şəhəri tərk etdim.

Fəsil 13.

İyun, 1992 – Sentyabr, 1993-cü il.

GƏRGİNLƏŞMƏ

Ermənilərin məğlubiyyəti

1992-ci il iyunun ortalarında minlərlə qaçqın Dağlıq Qarabağdan cənuba üz tutmuşdu, düşmən hücumu qarşısında insanlar öz evlərini tərk edirdilər. Bu köçmə videolentə alınıb: palçıq yollarda adamlarla dolu yük maşınları, piyadalar. Bunlar başı örpəkli yaşlı qadınlar, qucaqlarında uşaq tutan cavan gəlinlər, cöngələri iplə dartan və ya ağacla qovən kəndlilərdir. Yorğun adamlar yolun palçığını ev başmaqlarından sıyımağa çalışırlar. Qarışıq çal saçlı yorğun qadın birbaşa kameranın obyektivinə qışqırır: "Bizi kim lənətləyib? Biz dünya yetimiyik ki, onlar bizə bu qədər əzab verirlər?"¹

Bu, erməni köçü idi, lakin onların yerində azərbaycanlılar da ola bilərdi. Dinc sakinlərin kütləvi qovulması erməni-Azərbaycan müharibəsinin ən dəhşətli tərəflərindən biri oldu, nəticə etibarilə azərbaycanlı qaçqınların sayı daha çox idi. Qarabağ münaqişəsində tələfat Bosniya və Çeçenistan müharibələrinə nisbətən daha az idi və təqribən iyirmi min nəfər təşkil etmişdi. Lakin bu müharibə nəticəsində evsiz qalmış yüz minlərlə insanın qaçqınlıq faciəsi müasir dünyanın ən iri miqyaslı faciələrindən biridir.

Bunlar 1992-ci il iyunun 12-də qəfildən hücum keçən və Dağlıq Qarabağın bütün şimal hissəsini zəbt edən azərbaycanlı qoşunlarından xilas olan erməni qaçqınları idi. Dörd gün ərzində azərbaycanlılar Şaumyan rayonunu alıb, bir il əvvəl "Halqa əməliyyatı" vaxtı öz evlərindən bir dəfə didərgin salınmış və sonradan evlərinə qayıtmış həmin insanları yenicən qaçmağa məcbur etdilər. Növbəti üç həftə ərzində Mardakert rayonu tam zəbt olundu.

¹ Svetana Paskalevanın "Дорогие мои, живые и мертвые" ("Əzizlərim mənim, dirilər və ölümlər") filmindən, 1993-cü il, 1996-cı ildə Yerevanda "TS Film" studiyasında yenidən buraxılıb.

Həm hərbiçilərin, həm də dinc sakinlərin böyük əksəriyyəti hücum keçən Azərbaycan ordusundan qaça biliblər. Könüllü əsgər Kamal Əli iyulun 4-də axşam Mardakertə girən ilk əsgərlərin sırasında idi, ermənilər buranı yalnız bir neçə saat əvvəl boşaltmışdılar. Məlum oldu ki, müdafiəçilər çaxnaşmaya düşüb, qaçmışdılar. "Onlar silahları atıb, aradan çıxmışdılar, – Əli xatırlayır. – Biz şəhərə daxil olanda, bizdə belə təəssürat yarandı ki, sanki onlar hamısı yatıblar və səhər oyanıb işə gedəcəklər. Yerdə bir dənə də olsa giliz yox idi. Hər şey öz yerində idi. Onlar hər şeyi – mebeli, əşyaları saxlamışdılar."² İyulun əvvəlində təxminən qırx min erməni qaçqın düşüb, Stepanakertə hərəkət edirdi.

1992-ci il iyunun 7-də Əbülfəz Elçibəy prezident seçildi və nəhayət, Xalq Cəbhəsini hakimiyyətə gətirdi, bundan cəmi beş gün sonra azərbaycanlılar hücum keçdilər. Görünür, Elçibəyin qələbə çalması ölkədəki siyasi böhrana son qoydu və ön cəbhədə Azərbaycan qoşunlarının əzmini artırdı. Ultra-millətçi İsgəndər Həmidovun komanda etdiyi "Boz Qurd" diviziyası kimi hərbi hissələr indi dəstəklədikləri hökumət üçün vuruşurdular. Şuşa və Laçının işğalından sonra ermənilərdə yalançı euforiya yaranmışdı. Bir çox fə dai döyüşçülər artıq müharibədə qələbə çaldıqlarını hesab edib, Ermənistanə dönmüşdülər. Dağlıq Qarabağın erməni liderləri Azərbaycan qoşunlarının şərqdən hücumunu gözləyirdilər və vilayətin şimal hissəsinin müdafiəsini zəiflətməmişdilər. Hücum başlayanda, cəbhə sadəcə olaraq dağıldı.

Azərbaycanlıların hazırladığı hücumun ön sıralarında zirehli maşınlar və tanklar falanqası hərəkət edirdi, bəzi məlumatlara görə, onların sayı 150 ədəd idi. Bu falanqa pis silahlanmış erməni dəstələrini darmadağın etdi. Ağır zirehli texnikadan istifadə münaqişənin kəskin surətdə eskalasiyasına səbəb oldu. İyulda rus hərbi jurnalisti Pavel Felgenhauer yazırdı: "Qarabağda münaqişənin partizan dövrü bitdi. "Normal" müharibə başlayır, burada əlində "Kalaşnikov" tutub, öz doğma kəndini düşməndən qoruyan könüllünün rolu gün-gündən azalacaq."³

Zirehli texnika Rusiya istehsalı idi, sürücü-mexaniklər də ruslar idi. Azərbaycan komandirləri Gəncədə yerləşən 4-cü ordunun 23-cü diviziyasının komandanlığı ilə sövdələşib, sürətlə Azərbaycandakı sovet hərbi əmlakına yiyələnmişdilər. Azərbaycan ordusunda rus hərbiçilərinin olmasını

² Əli ilə müsahibə, 4 aprel 2000-ci il.

³ Pavel Felgenhauer, "Накануне решающих сражений" ("Hələdici döyüşlər ərzində"), "Nezavisimaya qazeta", 18 iyul 1992-ci il.

gizlətməyə çalışırdılar, lakin aydın idi ki, Azərbaycanda bu sayda təcürübəli tank sürücüsü yoxdur. Rus hərbiçilərini təkə erməni kəndliləri deyil, həmçinin bir Qərb diplomati və bir amerikalı jurnalist də görmüşdü.⁴

Hücumda rus hərbiçiləri başçılıq edirdilər, və təəccüblü olsa da, elə rus hərbiçiləri də onu dayandırdılar. İyulun əvvəlində Qarabağ erməniləri məğlubiyət qorxusu ilə üzləşdilər. Yüksək rütbəli erməni məmurunun ifadəsinə görə, "bu (insan) axını Stepanakertə güruhlə yaxınlaşdı, onun qarşısını kəsməyə və ya şəhərin müdafiəsini təşkil etməyə heç bir imkan yox idi. Deməliyəm ki, bu axının qarşısını ruslar aldı." Adının gizli saxlanılmasını xahiş edən məmur dedi ki, ermənilər cəbhədəki vəziyyəti dəyişmək üçün rus hərbiçilərini köməyə çağırırdılar. Havaya qalxan hərbi vertolyotlar bir sıra zərbələr endirdi və bunun sayəsində azərbaycanlıların hücumu dəf edildi. Belə alındı ki, rus hərbiçiləri bir an bir-birlərinə qarşı döyüşdülər. Həmin vəzifəli şəxs onu da qeyd etdi ki, rus hərbiçiləri erməni ordusuna kömək etmək üçün yalnız bir dəfə birbaşa bu hərbi əməliyyatlara qatılıblar (əksər azərbaycanlılar bu fikirlə qəti surətdə razılaşırlar).

Həmin məmur onu da xatırladı ki, rus-erməni əks-hücumundan sonra "cəbhə xəttinin bərpası üçün iki-üç gün lazım oldu." Lakin ermənilər hələ də məğlubiyətin astanasında durmuşdular. Azərbaycan qoşunları Qarabağın demək olar ki, yarısını almışdı və Stepanakertdən onları yalnız yarım saatlıq yol ayırırdı. Avqustda azərbaycanlılar rus (bəlkə də ukraynalı) pilotların köməyi ilə şəhər üzərində hava hücumlarına başladılar. Bombardmançı təyyarələr qışda və yazda aparılmış artilleriya atəşindən sonra salamat qalmış onlarla evi dağıtdı. Yerli parlament həyəcan içində idi. Yerevanda Ter-Petrosyan hökuməti və onun Qarabağ müttəfiqləri axır ki, rəhbərliyi əllərinə almağı qərarlaşdırdılar. Robert Koçaryan xatırlayır:

"Çaxnaşma hökm sürürdü. Azərbaycan qoşunları Qarabağın qırx səkkiz faizinə nəzarət edirdi, qaçqınların sayı artırdı, az qala şoka düşən və heç bir qərar qəbul etmək iqtidarında olmayan (Qarabağın) Ali Sovetinin prezidiumunun dayanmadan iclasları keçirilirdi. Onda mən iki-üç təklif irəli sürdüm və şərt qoydum ki, əgər onlar bu təklifləri qəbul etsələr, mən sonrakı bütün işlərə görə məsuliyyəti öz üzərimə götürəcəyəm. Planımız belə idi: hərbi vəziyyət tətbiq etmək, dövlət müdafiə komitəsi yaratmaq... Mənim planım otuz-qırx dəqiqə ərzində qəbul edildi."⁵

⁴ Qərb diplomati ilə müsahibə; T.Qolts, "Rusların gizli əli", səh. 112.

⁵ Koçaryanla müsahibə, 25 may 2000-ci il.

Avqustun 15-də yaradılan Dağlıq Qarabağ dövlət müdafiə komitəsinin həm adı, həm də təyinatı Stalinin 1941-ci ildə Sovet İttifaqında yaratdığı eyni adlı orqandan götürülmüşdü. Komitə bütün icra səlahiyyətlərini öz üzərinə götürdü. Qarabağın 18-45 yaşlı bütün kişi erməni sakinləri yeni orduya çağırılmaqla canlı qüvvənin sayı 15.000 nəfərə çatdırıldı. Bütün yerli müəssisələr hərbi tələbatların ödənilməsi üçün işləməyə başladı.

Komitənin yeni başçısı və Qarabağ ermənilərinin rəhbəri Robert Koçaryanın o vaxt 37 yaşı var idi. Qarabağ fəalları arasında o, ən sakit və inadkar idi, hətta onu yaxşı tanıyan insanlar üçün də o, müəmmalı insan idi. Sovet dövründə Koçaryan Stepanakert ipək fabrikində partiya təşkilatına başçılıq edirdi və islahat meyilləri olan yaxşı kommunist kimi tanınırdı. (Arkadi Volski xatırlayır ki, o, həmişə marksist fəlsəfəçi Georgi Plexanovdan sitat gətirirdi). O, natiqlik qabiliyyəti ilə seçilmirdi, erməni dilindən daha çox rus dilində yaxşı danışırdı. Onun azərbaycanlı dostu və həmkarı Zahid Abbasov xatırlayır ki, o, həmişə soyuqqanlı olub, içki içmir, siqaret çəkmirdi. Onun paraseylinq və deltaplanerizm kimi fəal idman növləri ilə məşğul olması Koçaryanın aqressiv daxili enerjisini daha yaxşı izah edir. Deyilənə görə, "müharibə" həmçinin onun sevimli idman növlərindən idi.

Bu zaman Koçaryanın köhnə dostu Serj Sarkisyan Qarabağ hərbi kampaniyasının maddi-texniki təchizatı tapşırıldı. Onlar Stepanakert komsomol şəhər komitəsində birgə işləyəndə, Sarkisyanın vəzifəsi Koçaryandan yuxarı idi, Sarkisyanın öz sözlərinə görə, "belə həftə yox idi ki, biz ova, ya da balıq tutmağa getməyək."⁶ Abbasov xatırlayır ki, "Serjik" Sarkisyan daha ünsiyyətli idi, içməyi sevirdi, ümumiyyətlə kənardan anadangəlmə liderə bənzəyirdi. Yeni müdafiə komitəsində hər ikisi sıx işləməyə başladılar və nəticədə Ermənistanda hakimiyyətin zirvəsinə yüksəldilər.

Böyük bölgü

1992-ci il mayın 15-də Daşkənd görüşündə Ermənistan və Azərbaycan Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra qalmış sovet silahlarının böyük arsenalına rəsmən sahib oldular. Sənəddə hər iki yeni dövlət 220 tank, 220 zirehli maşın, 285 artilleriya topu və 100 hərbi təyyarə götürmək hüququna malik oldu. Bir il öncə meteoroloji raketlər və ov silahları ilə müharibə aparən tərəflər bu mirasla öz hərbi qüvvələrini ciddi şəkildə gücləndirdilər.⁷

⁶ Sarkisyanla müsahibə, 15 dekabr 2000-ci il.

⁷ Human Rights Watch, Azerbaijan, "Seven Years of Conflict", səh. 87.

Reallıqda tərəflər daha çox silah əldə etdilər. 1992-ci ilin yazında həm Ermənistanın, həm də Azərbaycanın hərbi bazalarında bir neçə müəmmalı partlayışlar baş verdi, bunun nəticəsində çoxlu silah silindi. Həqiqətə uyğun daha bir izah isə budur ki, bir erməni hərbi ekspertinin sözləri ilə desək, "pul, şəxsi əlaqələr və bolluca araq" hesabına sovet silahları dəfələrlə əldən-ələ keçirdi.⁸

Silahın belə sərbəst paylanması əvvəlcə Azərbaycana üstünlük qazandırdı. Ermənistan NATO-nun üzvü olan Türkiyə ilə qonşu olduğundan, sovet dövründə bu respublika potensial hərbi əməliyyatlar zonası hesab edilirdi, buna görə də Ermənistanda yalnız üç diviziya yerləşdirilmişdi, hərbi aerodrom isə yox idi. Azərbaycan isə mümkün münaqişənin arxa cəbhəsi sayılırdı, bu səbəbdən qoşunlar məhz burada cəmləndirilmişdi: respublikada beş diviziya, və bundan savayı beş aerodrom var idi. Bundan əlavə, Ermənistana nisbətən Azərbaycanda daha çox silah bazası var idi. Hesablamalara əsasən, əgər Ermənistan ərazisində beş yüz vaqon döyüş sursatı var idisə, Azərbaycanda bu rəqəm on min vaqona çatırdı.⁹

Azərbaycanın o zamankı müdafiə nazirinin müavini Leyla Yunusova xatırlayır ki, azərbaycanlılar kimin cibini doldurmağı yaxşı bildiklərindən, bu arsenalın ən çox hissəsini əldə edə bilib, özlərinə hərbi üstünlüyü təmin etdilər. "(Ruslar) bizə müqavilədə nəzərdə tutulmuşdan daha çox silah versinlər deyə, biz sadəcə diviziya komandirlərinə pul ödəyirdik. Ermənilərə bunu etmək çətin idi, çünki onlarda bu qədər diviziya yox idi." Zavod direktorundan tutmuş evdar qadına kimi hamı silah almaq üçün keçirilən geniş vəsait toplamaq kampaniyasında iştirak edirdi. "Biz hamımız pul ödəyirdik, - Yunusova deyir, - hər dükan öz haqqını ödəyirdi, bütün zavodlar pul köçürürdü... Qadınlar qızıl və brilyantlarını silaha verirdi. Hər kəs bir şey verirdi."¹⁰

Azərbaycanda iki vəzifəli şəxs ruslardan silahları bir qədər asan və sərfəli şərtlərlə almağa müvəffəq olmuşlar. Müdafiə naziri Rəhim Qazi

⁸ Levon Eyracantsla müsahibə, 28 sentyabr 2000-ci il.

⁹ Bu məsələdə qismən ermənilərin özləri günahkardırlar. Erməni siyasətçiləri 1989-cu ildə Sevan gölü yaxınlığında iri sursat anbarının yerləşdirilməsinə qəti surətdə etiraz etmişdilər, buna görə də anbar Azərbaycanın ərazisində, Ağdam şəhəri yaxınlığında yerləşdirilmişdi. Hər iki tərəfin yiyələndiyi silahlar barədə təfəssilatlı məlumat üçün bax: Petrosyan, "What are the Reasons of Armenians' Success" ("Ermənilərin uğurlarının səbəbləri nədir").

¹⁰ Yunusova ilə müsahibə, 20 noyabr 2000-ci il.

yev Xalq Cəbhəsinin üzvünə xarakterik olmayan həvəslə Rusiyanı dəstəkləyirdi. Onun köhnə tanışı Hikmət Hacızadə deyir ki, 1990-cı ilin yanvar hadisələrindən sonra Qaziyev Moskvada həbs olundu, "onda dəyişiklik baş verdi. Lefortovo həbsxanasından sonra onda belə bir ideya yarandı ki, Rusiya ilə dostluq etmək lazımdır, Rusiyanı pulla ələ almaq lazımdır."¹¹ Digər ruspərəst azərbaycanlı Yevlaxda toxuculuq fabrikinin səliqəli və boy-buxunlu cavan direktoru Surət Hüseynov idi. Heç bir hərbi təcrübəsi olmayan Hüseynov silahlı briqada yaradıb, Qarabağda döyüşməyə yollandı və orada elə uğurlar əldə etdi ki, ona Azərbaycan Qəhrəmanı adı verildi və o, Prezidentin Qarabağda "xüsusi nümayəndəsi" təyin edildi. Hüseynovun əldə etdiyi uğurların təməli pulla qoyulmuşdu. Azərbaycan qara bazarının krallarından biri olan Hüseynov ölkənin hərbi tələbatları üçün öz rəqiblərindən daha çox pul xərcləyirdi, onun əsgərləri yüksək məvacib alırdı, ən əsası isə Hüseynov Gəncədə yerləşən 23-cü diviziyanın generalı Aleksandr Şerbakin yaxın dostuna çevrildi. Nəticədə, 1992-ci ilin yayında Azərbaycan artıq böyük arsenala malik idi. 1993-cü ilin noyabrında Azərbaycanın xarici işlər naziri etiraf etdi ki, 1992-ci ilin mayında Azərbaycan ordusunda 286 tank, 842 zirehli maşın, 386 top var idi, bu da Daşkənd razılaşmasında nəzərdə tutulan silahlanma limitlərindən artıq idi.¹²

Hərbi pariteti bərpa etmək üçün ermənilər indi Rusiyadan kömək istəyirdilər. Burada Ermənistan və Moskva arasındakı ənənəvi dostluq münasibətləri və Boris Yeltsinin Levon Ter-Petrosyanla yaratdığı şəxsi əlaqələri əsas rol oynadı. Bu gün Ter-Petrosyan təsdiq edir ki, prezident Yeltsin şəxsən rus silahlarının Ermənistana göndərilməsinə sanksiya vermişdi. Ter-Petrosyanın sözlərinə görə, o, Yeltsinə silah təchizatı barədə yazılı müraciətlər göndərirdi, Yeltsin də Rusiya müdafiə nazirinə Ermənistana müvafiq növdə və sayda silah göndərmək haqqında göstəriş verirdi. Ter-Petrosyanın sözlərinə görə, sovet hərbi arsenalından Azərbaycana Ermənistandan daha böyük pay çatdığından, Yeltsin Qarabağ münaqişəsində güc balansını təmin etmək istəyirdi:

¹¹ Hacızadə ilə müsahibə, 28 mart 2000-ci il.

¹² Dmitri Danilov, "Russia's search for an international mandate in Transcaucasia" ("Rusiyanın Qafqazda beynəlxalq mandat axtarışı"), bax: Coppieters, "Contested Borders in the Caucasus" ("Qafqazda mübahisəli sərhədlər"), qeyd 161.

"Aydın oldu ki, Azərbaycanda silah üç dəfə Ermənistandan çoxdur. Rus tərəfi ilə danışıqlar ərəfəsində biz belə bir nəticəyə gəldik ki, biz kompensasiya almalıyıq. Mən onları inandıra buna bildim və Yeltsin razılaşdı, o, qüvvələrin bərabərliyini təmin etməyə razılaşdı. Bərabərlik – başqa heç bir şey. Növbəti illərdə, 1992, 1993, 1994-cü illərdə, biz Azərbaycandan hərbi geriliyimizi demək olar ki, tam kompensasiya etdik. 1994-cü ildə isə paritetə nail olduq. Mən maddi tərəfi, tankları, artilleriyanı, BTR-ləri, atıcı silahları nəzərdə tuturam."¹³

Ermənistana edilmiş hərbi təchizatın dəqiq həcmi yalnız 1997-ci ildə general Lev Roxlinin Dövlət Dumasına təqdim etdiyi hesabatından sonra aydın oldu. Roxlin bağlanmış müqavilələrin ümumi dəyərini bir milyard dollar həcmində qiymətləndirmişdi və bildirmişdi ki, bu faktlar Rusiyanın münaqişə tərəflərini silahlandırılmamaq öhdəliyinə zidd olduğundan, o, bu sövdələşmələri aşkara çıxarmışdır. Roxlinin sözlərinə görə, ağır silahların böyük hissəsi yalnız hərbi əməliyyatlar başa çatdıqdan sonra – 1995-1996-cı illərdə Ermənistana göndərilmişdi. Bu müddətdə göndərilən texnika arasında 84 ədəd T-72 tankı və 50 ədəd BMP-2 var idi. Lakin silah-sursatın bir hissəsi artıq 1992-ci ilin yayında Ermənistana çatdırılmışdı. Roxlinə əsasən, 1992-ci ilin avqustundan 1994-cü ilin iyununa kimi Ermənistan Rusiyanın Mozdok şəhərində yerləşən hərbi bazasının anbarlarından böyük həcmdə döyüş sursatı ilə təchiz edilmişdi. Həmin müddətdə Rusiya Ermənistanı ehtiyat hissələri və yanacaq da təchiz etmişdi. Lakin Roxlin digər sursatların, xüsusən də 350.000 ədəd əl qumbarasının Ermənistana nə vaxt göndərildiyini qeyd etmir.¹⁴

Bu silah-sursatın Ermənistana göndərilməsi iri miqyaslı və kifayət qədər mürəkkəb əməliyyat idi. Rus hərbi jurnalisti Pavel Felqenhauer bunu belə şərh edir: "Buna Kreml sanksiya vermişdi, Kolesnikov isə öz imzasını qoymuşdu. Mən maraqlandım ki, doğurduğunu buna sanksiya

¹³ Ter-Petrosyanla müsahibə, 24 may 2000-ci il.

¹⁴ Roxlinin hesablamalarına görə, yalnız silahların dəyəri 720 milyon dollara çatırdı. 1 milyard dollar məbləğinə nəql etmə xərcləri, ehtiyat hissələrinin və yanacaqın dəyəri daxil idi. Felqenhauer hesab edir ki, ermənilər xərclərin bir hissəsini ödəyiblər. 1992-ci ilin iyulunda Felqenhauer yazırdı ki, ermənilərə həmçinin 4-cü ordunun Yerevan diviziyasının silahları təhvil verilmişdi (bax: eyni mənbə). Silahların tərkibi haqqında bax: Lev Roxlin, "Спецоперация или коммерческая афера?" ("Xüsusi əməliyyat, yoxsa kommersiya fırıldığı?"), Независимое военное обозрение, №13, 1997-ci il. Roxlin 1988-ci ilin iyulunda öldürüldü, bu qətlin onun verdiyi açıqlamaları ilə hər hansı bir əlaqəsi təsdiqlənmədi.

alınıb? Əlbəttə alınıb. Rusiyada tankların hava ilə çatdırılması kimi şeylər yuxarıların sanksiyası olmadan baş vermir. Rusiyanın ən iri təyyarələri "Antonov-124", ya da "Ruslan" bu tankları daşıyıblar.¹⁵

Rusiya amili

Ermənistanın silahla təchiz edilməsi Qarabağ münaqişəsində ən böyük tapmaca olan Rusiya amilinin yalnız bir fraqmentidir. Öz-özlüyündə bu, çox mürəkkəb problemdir. 1992-ci ilin sonunda Rusiya Ermənistanına silah və yanacaq təchiz etməyə başlayanda, Rusiyanın müdafiə naziri Pavel Qraçov erməni həmkarları ilə artıq sıx əlaqələr yaratmışdı. Düzdür, hələ də sonacan aydın olmayıb ki, onun ermənilərlə dostluğu döyüş meydanında necə əks olunub. Bununla belə, bu tapmacanı daha da mürəkkəbləşdirən digər bir fakt Rusiyanın eyni zamanda Azərbaycana yardım etməsidir. Heç şübhəsiz, Rusiyanın silah təchizatı 1992-1993-cü illərdə Ermənistanla Azərbaycanı hərbi baxımdan bərabərləşdirməyə kömək etmişdi. Bununla belə, 1993-1994-cü illərdə ermənilərin qələbə çalmasında bu yardımın həlledici rolu hələ sübut edilməmişdir.

Daha bir maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, "rus yardımı"nın böyük hissəsi münaqişə tərəflərinə heç də Rusiyadan daxil olmurdu. Münaqişənin ilkin mərhələsində, Sovet İttifaqının süqutundan sonra yaranmış kaosda həm erməni, həm Azərbaycan tərəfində döyüşən onlarla, bəlkə də yüzlərlə "rus" mızdluları var idi. Əslində, onların hamısı "rus" deyildi. Gəncə və Stepanakertdən hərbi hissələr çıxarıldıqdan sonra çörək qazanmaq üçün burada qalan keçmiş sovet hərbiçiləri arasında ukraynalılar və beloruslar da var idi. 1992-ci ildə Stepanakert üzərində vurulan ukraynalı təyyarəçi Yuri Beliçenko burada qalan hərbi mütəxəssislərdən biri idi. Bu hadisədən bir ay sonra Kəlbəcər rayonunda azərbaycanlılar altı rus əsgərini əsir götürdülər. Əsirlərin söylədiyinə görə, onlar 7-ci ordunun erməni tərəfində döyüşən on iki xüsusi təyinatlı mızdlu rus əsgərlərindən ibarət qrupa daxil idilər. Yalnız Rusiyanın müdafiə naziri Pavel Qraçovun şəxsi müraciətindən sonra onlar ölüm hökmündən qurtula bildilər.

Ruslar həmçinin sürücü-mexaniklər qismində bu müharibədə iştirak edirdilər. 1992-ci ilin iyun ayında onlar azərbaycanlıların hücumlarında

¹⁵ Felqenhauerlə müsahibə, 6 dekabr 2000-ci il.

iştirak edirdilər. Eyni zamanda şahidlərin sözlərinə görə, sonradan bir neçə rus tankçısı ermənilərin tərəfində döyüşmüşdür. Qarabağdakı Talış kəndinin bir erməni sakinin dediyi kimi, "ruslar əvvəlcə azərbaycanlılara kömək edirdilər, sonra isə çevrilib, bizim tərəfimizdə döyüşməyə başladılar." Azərbaycanlı zabit Zahid Niftəliyev xatırlayır ki, 1993-cü ilin fevralında Mardakert yaxınlığındakı "Qlobus" hündürlüyünə o, öz dostları ilə birlikdə mühasirəyə düşmüşdü. Sursatları tükənən əsgərləri qaçılmaz ölüm gözləyirdi:

"Döyüşü davam etdirmək üçün heç bir şeyimiz yox idi. Biz ya ölməli, ya da təslim olmalı idik. Rusların sürdüyü rus tankı yaxınlaşdı. Lyukdan bir nəfər çıxıb dedi: "Gedin, mən sizi öldürməyəcəyəm." Ruslar bizə getməyə imkan verdilər və dedilər: "Biz sizi öldürmək istəmirik. Sadəcə buradan gedin." Onlar ərazini zəbt etdilər və onu ermənilərə verdilər."¹⁶

Çox güman ki, rus hərbiçilərinin çoxu bu müharibədə Moskvadan asılı deyildi və muzdlu kimi vuruşurdu. Leyla Yunusova o dövrü belə xatırlayır:

"Bilirsiniz, orada Sovet Ordusunun nə qədər zabiti var idi? Ağıllı, savadlı zabitlər, raketçilər, radistlər – onları demək olar ki, qəpiksiz qoymuşdular! Onların heç bir şeyi yox idi. Təyyarəçilər var idi. Onların ailələri, uşaqları qarnizonda yaşayırdılar. Maaş almırdılar. Hətta yemək almağa pulları yox idi. Sizin fikrinizcə, onlar Moskvaya qulaq asırdılar? Nə Moskva! Hər şeyi pul həll edirdi."

Kamal Əli Ağdamda mafioz komandır "Freydin" yanında işləyən və hətta pul istəməyən rusları xatırlayır:

"(Freydin) ruskardan haradasa aldığı hərbi texnikası var idi. Heç kim rus hərbi texnikasını təmir edə bilmirdi. Onlar atəş açma bilirdilər, lakin silah tez sıradan çıxdı. Onda onlar bu texnikanı təmir etdirmək üçün Gəncədən üç polkovnik gətirdilər. Ruslar səhərdən günortaya qədər işləyirdilər, sonra da içki içib bütün gecəni əyyaşlıq edirdilər. Səhər (Freydin adamları) onları döyüb oyadırdılar. Bundan sonra onlar yenidən işə başlayıb, texnikanı təmir edirdilər."

1992-ci ilin payızında Rusiya öz qoşunlarını Azərbaycandan çıxarmağa və öz hərbi bazalarını bağlamağa başladı. Nəticədə, azərbaycanlılar 1992-ci ildə Sovet İttifaqı 4-cü ordusunun bir neçə yüz keçmiş zabitini "özəlləşdirib", yalnız bir dəfə rus hərbiçilərindən faydalana bildilər.

¹⁶ Niftəliyevlə müsahibə, 28 noyabr 2000-ci il.

Gümrüdə yerləşən 7-ci Sovet ordusu isə Ermənistanda qaldı və yeni Rusiya Ordusunun tərkibinə daxil edildi. Beləcə, rus zabitlərindən bir çoxu erməni torpağında qaldı. Yeni ordunun bütün avadanlığı tədricən "milliləşdirildi", çünki burada xidmət edən əsgərlərin əksəriyyəti erməni idi. Bir rus hərbi müşahidəçinin dediyi kimi, "əsgərlərinin 60-80 faizi, zabitlərinin 20-30 faizi erməni olan ordunu çətin ki, rus ordusu adlandırmaq olar."¹⁷ 1994-cü ilin yanvarında azərbaycanlılar döyüş meydanında 7-ci rus ordusunun səkkiz yük maşını və beş erməni əsilli zabitini ələ keçirəndə, heç kim təəccüblənmədi.

Müharibədə qələbə çalmaq üçün Ermənistanı yardım göstərmək haqqında Yeltsin hökumətinin siyasi qərar verib vermədiyi barədə mübahisələr bu gün də davam edir. Rus hərbi təchizatlarına gəlincə, Ter-Petrosyan inandırır ki, Yeltsinin məqsədi yalnız Ermənistan və Azərbaycan arasında "güc balansını" bərqərar etmək idi və Moskva faktiki olaraq, Ermənistanın nə qələbəsində, nə də məğlubiyyətində maraqlı deyildi. "Moskvanın daha çox Ermənistanı kömək etməsi barədə söz-söhbətlər uydurmadır, absurddur! Ruslar özlərini vicdanlı apardılar və sadəcə güc balansını saxladılar. Mən bunu haradan bilirəm? Çünki bilirəm ki, biz bir qədər artıq kömək istəyəndə, onlar imtina etdilər. Mən bunu bildirdim. Onlar tarazlığı saxlamaq üçün lazım olandan artıq heç nə vermirdilər."

Azərbaycan rəsmiləri isə hadisələrin bu versiyasını rədd edib qəti surətdə bildirirlər ki, ən azından 1992-ci ilin payızından başlayaraq Moskva onlara qarşı durub. Onlar söyləyirlər ki, öz sülh sazişini yeritmək niyyətində olan rus rəsmiləri daim Azərbaycanın döyüş meydanında məğlub olacağına eyham edib hədələyirdilər. 1993-cü ilin yazında bu siyasət özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verdi, o zaman Yeqor Qaydarın qərbyönlü hökuməti istefaya getdi, Elçibəyin millətçi rejimi isə Azərbaycanda hakimiyyətdə qalmağa davam edirdi. Rusiya hərbi bazalarının respublikadan çıxarılmasına təkid edən Elçibəy bildirdi ki, Azərbaycan Moskvanın himayəsi altında yaradılmış post-sovet respublikaların təşkilatına – Müstəqil Dövlətlər Birliyinə qoşulmayacaq. Moskvada Elçibəy hökumətinin səfiri olan Hikmət Hacıadə xatırlayır ki, onu rus hərbi müşahidəçilərin iştirakını nəzərdə tutan sülh planı ilə razılaşmağa məcbur edirdilər.

¹⁷ Kasatov, "Сама не своя" ("Özündə deyil") səh. 1.

“Səfir işlədiyim müddətdə üç saziş (layihəsi) aldım. Bu, 1992-ci ilin sonundan başladı. Məsələn, onlar deyirdilər ki: “Götür bu sazişi imzala! Rus hissələri bax burada yerləşəcək. Müharibə bir müddətə dayandırılacaq və danışıqlara başlanacaq.” Biz onlara belə cavab verdik: “Bu, Kiprə çevrilə bilər.” Onlar isə dedilər: “Yaxşı, onda erməni qoşunları Kəlbəcəri alacaqlar...”¹⁸

Rusiyanın niyyətlərinin dumanlı görünməsinə səbəb, xüsusilə də 1992-ci ildə, ilk öncə Rusiya hökumətinin bir qolunun digərindən bixəbər olması idi. Həmin vaxtlar Rusiya tərəfindən Qafqazda ən fəal iştirak edən Müdafiə Nazirliyi idi, bu nazirlik öz addımları barədə Yeltsin hökumətinin digər qollarını məlumatlandırmaq niyyətində deyildi.

Üç yüksək rütbəli rus hərbiçisinin Qafqazda öz maraqları var idi və onlar tədricən ermənilərə daha çox kömək göstərməyə başladılar. General-polkovnik Fyodor Reut əvvəllər Ermənistanda 7-ci sovet ordusuna komandanlıq edirdi. İndi Tiflisdə yerləşən Rusiyanın Cənubi Qafqaz hərbi dairəsinə başçılıq edən Fyodor Reut dənizə çıxışı olmayan Ermənistanla Gürcüstanın Qara dəniz limanlarından təchizat almağa kömək edirdi. 7-ci ordunun digər keçmiş komandanı Mixail Kolesnikov Rusiya Baş Qərargahının rəisi təyin edildikdən sonra onun ermənipərəst siyasəti heç kimdə təəcüb doğurmadı. Ən vacibi isə odur ki, Rusiyanın yeni müdafiə naziri Pavel Qraçov ermənipərəst mövqedən çıxış etməyə başladı.

Qraçov Rusiya müdafiə naziri vəzifəsinə təyin olunduqdan bir neçə gün sonra, 1992-ci ilin mayında birinci xarici səfəri üçün məhz Ermənistanı seçdi. Naxçıvanla Ermənistan arasındakı sərhəddə yenicə silahlı toqquşmalar baş vermişdi və NATO-nun üzvü olan Türkiyə bəyan etdi ki, 1920-ci ilin Qars sazişinə müvafiq olaraq Naxçıvanın təhlükəsizliyini təmin etməyə hazırdır. Vəziyyət gərginləşmişdi. Qraçov Yeltsinin yaxın köməkçisi Qennadi Burbulislə Yerevana etdiyi səfərinin məramı Ermənistanın Türkiyə ilə sərhədinin mühafizəsini təmin etmək və “türk təhlükəsini” dəf etmək haqqında Moskvanın öz üzərinə götürdüyü öhdəliyini vurğulamaq idi.

Qraçov diplomatik incəliklərdən uzaq idi, onun Qafqazdakı vəziyyətə münasibəti şəxsi və merkantil mənafeələrinə söykənirdi və Rusiyanın bu bölgədə strateji maraqlarının səthi qavranılmasından irəli gəlirdi. Qraçov bu maraqları Qafqazda rus qoşunlarının sayının artırılmasında görürdü.

¹⁸ Hacızadə ilə müsahibə, 15 noyabr 2000-ci il.

Bu strategiya yalnız bir rejimi, ya da ölkəni dəstəkləmirdi. Felqenqauerin təbirincə, “Müdafiə Nazirliyinin Ermənistanla münasibətləri yaxşı idi, lakin Azərbaycanla da əlaqələrini tam kəsmirdi.” Qraçov öz siyasi taktikasını şəxsi zəmində qurmuşdu və digər müdafiə nazirləri ilə yaxın münasibətlərdə idi. Gürcüstanda birdən xaçlanmaq arzusuna düşən Qraçov hətta Gürcüstan müdafiə nazirindən onun xaç atası olmasını xahiş etmişdi, bununla belə o, Gürcüstandan ayrılmaq uğrunda müharibə apararaq abxaz qiyamçılarına köməklik edirdi. 1992-ci ildə, Yerevan səfərindən sonra Qraçov Azərbaycan müdafiə naziri Rəhim Qaziyevlə dostlaşdı və bir neçə gün onun Şəkidəki evində qonaq qaldı. Qaziyev hətta Qraçovun anasının dəfnində iştirak etmişdi.

Lakin Qraçovun ən möhkəm dostluğu Ermənistanın müdafiə naziri Vazqen Sarkisyanla baş tutdu. Artıq Sarkisyanın ölümündən sonra, 1999-cu ilin dekabrında “Yerkrapa” müharibə veteranları ittifaqının görüşündə iştirak edən Qraçov Yerevanın fəxri vətəndaşı adına layiq görüldü. 2001-ci ilin martında o, yenidən Sarkisyanın xatirəsinə keçirilən yubiley mərasiminə gəldi və qonaqpərvər ev sahiblərinə bildirdi: “Sarkisyan mənim dostum və yaxşı tələbəm idi. Mən ona həvəslə hərbi sənəti öyrədirdim.”¹⁹

1992-ci ilin sentyabrında Qraçov Qara dənizin sahilində yerləşən Soçi şəhərində üç Qafqaz respublikasının müdafiə nazirlərinin – azərbaycanlı Qaziyevin, erməni Sarkisyanın və gürcü Tengiz Kitovaninin görüşünü təşkil etdi. Bəzi mənbələrə əsasən, Qaziyev və Sarkisyan arasında saziş imzalandı, bu sazişə əsasən atəşkəs tətbiq edilməsi və Dağlıq Qarabağda MDB ölkələrindən “müşahidəçilərin” yerləşdirilməsi nəzərdə tutuldu. Lakin Qraçov bu görüşə bir çox maraqlı tərəfləri, xüsusən də “müşahidəçilərin” göndərməli olan Belarus, Ukrayna və Qazaxıstan rəhbərlərini, həmçinin Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin münafişinin nizamlanmasında təzəcə vasitəçi təyin etdiyi Vladimir Kazimirovu dəvət etməmişdi. Kazimirov həmin vaxt Bakıda idi. O, xatırlayır: “Mən Yeltsindən Elçibəyə münafişinin sülh yolu ilə nizamlanmasını nəzərdə tutan təklif məktubunu gətirdim, lakin səhəri gün sentyabrın 19-da Qraçovun Soçidə belə bir görüş keçirəcəyindən xəbərim yox idi.”²⁰ Kazimirov yalnız bir diplomat həmkarı onun diqqətini “International Herald Tribune” qəze-

¹⁹ Erməni televiziyası, 1-ci kanal, Yerevan (erməni dilində), 5 mart 2001-ci il.

²⁰ Kazimirovla müsahibə, 1 dekabr 2000-ci il.

tində dərc edilən qeydə yönəldəndən sonra bu görüş barədə bilməmişdi. O, görüşdə iştirak etməyə cəhd göstərsə də, artıq çox gec idi.

Bir həftə sonra Qraçov bölgəyə 56 rus müşahidəçisini göndərdi, lakin hərbi əməliyyatlar başa çatmadığı üçün onları geri çağırmağa məcbur oldu. Qaziyev Azərbaycan rəhbərliyindəki silahdaşları ilə bu sazişlə bağlı məsləhətləşməmişdi və buna görə də o, Bakıya qayıdanda töhmətləndi. Həmin razılaşmanın təfəsilatları hələ də açıqlanmamışdır, o dövrdə Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyində yüksək vəzifə tutan Tofiq Zülfüqarovun dediyinə görə, ruslar öz strateji qazanc kimi Ermənistanla Azərbaycan arasındakı Laçın dəhlizinə iddia edirdilər: "(Qaziyev Rusiyanın) Laçın dəhlizindən müvəqqəti istifadə etməsinə razılıq vermişdi."

Qaziyev Soçidə imzaladığı sənədə prezident Elçibəyin razılığını ala bilmədi və silahdaşlarının tənqidinə məruz qaldı. Sentyabrın 28-də Azərbaycanın daxili işlər naziri İsgəndər Həmidov bildirdi: "Tamamilə aydındır ki, Azərbaycanda rus sülhməramlı qüvvələrinin yerləşdirilməsi təcavüzün gizli formasından başqa bir şey deyil."²¹ Bu qədər açıq anti-Rusiya mövqeyindən sonra Qaziyev təkləndi və Rusiya Müdafiə Nazirliyi ermənilərlə daha da yaxınlaşdı.

Ermənistan mühasirədə

Müstəqil Ermənistan 1992-ci ili güclə başa vurdu. Ölkədə siyasi vəziyyət qeyri-sabit idi. Müxalifət qan tökmədən hakimiyyəti ələ keçirdi və bir çox köhnə kommunistlər Ter-Petrosyan hökumətində işləməyə başladılar. Ter-Petrosyanın əsas opponentləri millətçi müxalifət düşərgəsində və xüsusən də 1992-ci ilin yayında ilk anti-hökumət administrasiyaları yaradan Daşnaksutyun partiyasında idilər. Lakin, ümumilikdə o, özünə geniş rəğbət qazanmışdı.

Ermənistan qarşısında duran ən əsas məsələ iqtisadi cəhətdən sağ qalmaq idi. Cəmi bir neçə il əvvəl ən zəngin müttəfiq respublikalardan biri olan Ermənistan indi yoxsulluq içində idi. Azərbaycan tərəfindən qoyulmuş iqtisadi blokada respublikanı elektrik enerjisindən, dəmir yol əlaqəsindən və ərzaq idxahından məhrum etmişdi. Rusiya uzaq idi, yaxın üç qonşuya isə ümid bəsləməyə dəyməzdi. Azərbaycanla həmrəy oldu-

²¹ Zülfüqarovla müsahibə, 9 noyabr 2000-ci il; "Turan" informasiya agentliyinin 1992-ci il 28 sentyabr tarixli məlumatı. Soçi görüşü barədə məlumat təqdim etdiyinə görə Laura Le Kornu'ya minnətdarlığımı bildirirəm.

ğunu bildirən Türkiyə Ermənistanla ikitərəfli münasibətlərin müvəqqəti mülayimləşməsinə baxmayaraq, 1993-cü ildə bu ölkə ilə sərhədlərini bağladı. Ermənistanın şimal qonşusu – Gürcüstan sonu görünməyən böhran vəziyyətində idi, onun boru kəmərləri, avtomobil və dəmir yolları tez-tez bağlanırdı. Bu şəraitdə Ermənistanın ən yaxın qonşusu İran oldu, lakin bu iki ölkəni birləşdirən yollar hündür dağlardan keçirdi. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, əgər İranla ticarət əlaqələri olmasaydı, Ermənistan 1991-92-ci və 1992-93-cü illərin qış aylarına bəlkə də, tab gətirə bilməzdi.

Bu qış aylarında Ermənistan sakinləri həyat şəraitlərinə görə bir neçə əsr geri atıldılar. Şəhər sakinləri suyu quyulardan götürür, odun sobaları üçün ağacları kəsir, axşamları şam işığında keçirirdilər. Ermənistanın enerji təchizatı yalnız 1996-cı ildə çoxlu mübahisələr doğurmuş Metsamor atom enerji stansiyasının yenidən işə salınmasından sonra qənaətbəxş səviyyəyə çatdırıldı.

Təchizatın çatışmazlığı paradoksal psixoloji təsir göstərmişdi və Ermənistan əhalisində müharibə dövrü üçün səciyyəvi olan həmrəylik hissini yaratdı. Bu mənada, məişət çətinlikləri Qarabağ müharibəsinə göstərilən ictimai dəstəyi artırırdı. Lakin iqtisadi çətinliklərin arxasındakı reallıq daha mürəkkəb idi. Müharibə başa çatdıqdan sonra ittihamlar irəli sürüldü ki, Ermənistanda kifayət qədər elektrik enerjisi hasil olunurdu və qazanc əldə etmək üçün Gürcüstana satılırdı; siyasi liderlər müharibə vəziyyətindən istifadə edib, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorlarını ələ keçirmişdilər.

Erməni "mafiyası" həmçinin güclü və altdan işləyən qüvvələrdən biri idi. Bu, qəflətən 1993-cü ilin yanvarında Moskva həbsxanasında Svo ləqəbli erməni qanqsteri Rafik Baqdasaryanın öldürülməsindən sonra üzə çıxdı. Svonun cəsədi Yerevana göndərildi və şəhərin Toxmaq qəbiristanlığının ən bahalı hissəsində torpağa tapşırıldı. Sovet kriminal dünyasını etnik münəqişə maraqlandırmırdı və Svonun Azərbaycandan olan köhnə yoldaşları dəfn mərasimində iştirak etmək üçün Yerevana təyyarə ilə gəlməyi qərarlaşdırdılar və 1990-cı illərdə Bakı ilə Yerevan arasında birinci və sonuncu dəfə hava əlaqəsi yaradıldı. Canilərin dəfn və ehsanda iştirak etdikləri üç gün ərzində Azərbaycandan Ermənistana qaz və elektrik təchizatı bərpa edildi. Mafioz qonaqlar dağılışdıqdan sonra, blokada yenidən bərpa olundu və şəhərə yenidən qaranlıq çökdü.

Əlüstü yaradılmış ordular

1994-cü ildə Ermənistanın qələbəsi və Azərbaycanın məğlubiyyəti üç amillə - Azərbaycanda siyasi və hərbi kaosla, Rusiyanın Ermənistana iri miqyaslı yardımı və ermənilərin daha yüksək hərbi hazırlığı ilə izah olunur.

Sonuncu səbəb həlledici olmasa da, şübhəsiz ki, ermənilərin qələbəsini sürətləndirdi. Qafqazın digər qiyamçıları - çeçenlər kimi, Qarabağ ermənilərinin də qədim hərbi ənənələri var. 1993-cü ildə Qarabağ döyüşçüləri düşmən tankının tırtılından vurduqlarına görə pul mükafatı alırdılar, çünki belə tankı təmir etmək olardı. Tankın gövdəsi zədələndiyi halda döyüşçülərə pul ödənilmirdi. Erməni jurnalisti Vartan Hovanisyan Mardakert rayonunda onun gözləri önündə üç Azərbaycan tankının qəfil hücumu keçdiyini xatırlayır. Tanklara qarşı duran dəstənin yalnız bir qumbaraatanı var idi. Hovanisyan onlardan tez atəş açmağı xahiş edəndə, döyüşçülər mükafat almaq üçün kimin atəş açacağı barədə mübahisə etməyə başladılar. Onlar hətta köhnə incikliklərini də yada saldılar. Tanklar artıq 200 metrlikdə idi, döyüşçülərdən biri axır ki, qumbaraatanı götürdü və atəş açdı. Qumbara tankın tırtılına dəydi və o, dayandı. Tankın heyəti yaralanmadı, qalan iki tank isə geri döndü.

Münaqişənin əvvəlində könüllülərdən yığılmış erməni ordusu qeyri-mütəşəkkil idi. "Başçı yox idi, - Samvel Danielyan xatırlayır. - Bölmələr döyüşü dayandırıb, tam heyətdə həlak olmuş yoldaşlarını dəfn etmək üçün Ermənistana gedirdilər." Müntəzəm ordu hissələrinin tərkibində döyüşçülərə xüsusi hərbi tapşırıqlar verilməyə başladıqdan sonra, fə dai hərəkətdə axır ki, nizam-intizam yaratmaq mümkün oldu. Bu yaraqlıların rolunu Vartan Hovanisyan rus dilindəki "şturmovik" sözü ilə izah etdi. Onlar özlərində cəsarət tapıb, qaranlıq gecələrdə və ya duman içində qarşı tərəfin səngərlərinə hücum edir, düşmən arasına vəlvələ salırdılar. "Biz kəmiyyətə deyil, keyfiyyətə güvənməli idik", - Hovanisyan deyir.²²

Erməni diasporu Qarabağda döyüşmək üçün xaricdən könüllülər göndərirdi. Onlar arasında ən tanınmış yaraqlı Kaliforniyada doğulmuş arxeoloq, 1970-80-ci illərdə türk diplomatlarını qətlə yetirən ASALA terror təşkilatının keçmiş üzvü Monte Melkonyan idi. İllərcə qaçaq düşmüş Melkonyan 1990-cı ildə Ermənistanda peyda oldu. Qarabağda müharibə başlayanda, Melkonyanı Ermənistanın cənub-şərqində yerlə-

²² Hovanisyanla müsahibə, 15 dekabr 2000-ci il.

şən Martuni rayonunda qoşun başçısı təyin etdilər. Avo ləqəbi ilə tanınan Melkonyan professional döyüşçü və qatı millətçi idi. Qarabağ savaşı onun üçün müqəddəs məsələ idi. Avo əsgərlərinə spirtli içkilər içməyi və talançılıqla məşğul olmağı qadağan etmişdi. Onun dul qalan arvadı Setanın sözlərinə görə, qeyri-müntəzəm postsovet qoşunlarına başçılıq edən Avo üçün bu cür rəftar çoxlu problem yaradırdı:

"Bəziləri gəlib (Monteyə) rüşvət təklif edirdilər. O, bu adamların nə barədə danışdıqlarını başa düşmürdü. "Nə? Bu nədir?" Ağına gəlmirdi ki, məsələn kimsə öz ailəsini köçürtmək üçün ona rüşvət təklif edirdi. Kimsə ailəsini köçürtmək istəyir, amma Monte "yox" deyirdi. Dinc əhali çıxsaydı, əsgərlər yaxşı döyüşməzdilər. Bəzən ona içki gətirirlər, amma o, bunu başa düşmürdü. O, talançılarla mübarizə aparırdı, bu isə çoxlarının xoşuna gəlmirdi, çünki əsgərlər əşyaları götürüb, sonra onları öz ailələrinə göndərirdilər. O, işgəncələrin, o cümlədən yaralı azərbaycanlı əsgərlərə verilən işgəncələrin əleyhinə idi və yaralı azərbaycanlıları incidən, ya döyən, ya da pis rəftar edən erməniləri bir neçə dəfə cəzalandırılmışdı."

Melkonyan 1993-cü ilin iyununda qətlə yetirildi. Bu zaman erməni yaraqlıları artıq Dağlıq Qarabağın sərhədindən qırağa çıxıb, Azərbaycan kənd və şəhərlərini dağıdırdılar. Ümumi əhval-ruhiyyənin dəyişdiyini hətta ermənilər özləri hiss edirdilər. "Biz Qarabağ uğrunda vuruşanda, əsgərlər öz kazarmalarında (erməni qəhrəman partizanları) Andranik və Njdenin şəkillərini asırdılar, - hərbi ekspert Qurqen Boyacyan xatırlayır. - Biz Ağdamı tutanda, əsgərlər çıpaq qızların şəkillərini asmağa başladılar. Psixologiya tamamilə dəyişmişdi."²³

Azərbaycan komandirləri öz hərbi hissələrini müxtəlif ünsürlərdən təşkil etməyə məcbur idilər. Peşəkar zabit İsa Sadıqovun qarşılaşdığı problemlər həmin dövr üçün səciyyəvi idi. Sadıqov 1992-ci ildə Gürcüstandan Azərbaycana köçdü və respublikanın şimal-qərbində yerləşən Qazax rayonunun komendantı təyin edildi. Ona intizamsız, fərqli formalar geyinən döyüşçülərə komanda etmək həvalə olunmuşdu. Sadıqov deyir ki, "o zaman əsas problem əyyaşlıq idi. Əsgərlər arasında yaşlı və saqqallıları da var idi. Onlar saqqallarını qırmaq istəmirdilər, lakin mən onları məcbur etdim ki, üzlərini taras etsinlər." Sadıqov danışır ki, fərariləri ciddi cəzalandırırdı və əsgərlərə ailələrini bölgədən çıxarmağa

²³ Boyacyanla müsahibə, 26 sentyabr 2000-ci il.

qadağan etmişdi. O, izah edir ki, "müharibə əsasən psixoloji xarakter daşıyırdı. Ermənilər iri yaşayış məntəqələrinə atış açırdılar, təlaş yaranırdı, əhali kütləvi surətdə qaçmağa başlayırdı, onların arxasınca isə hərbi hissələr qaçırdı. Mən qaçqın axınını dayandırmağı əsas vəzifəm hesab edirdim. Mən buna nail oldum."²⁴

1992-ci ilin yayında azərbaycanlılar rəqib üzərində hərbi üstünlük qazandılar, lakin peşəkar hərbcilərin və təcrübənin azlığı bu üstünlükdən faydalanmağa imkan vermədi. 1992-ci ilin oktyabrında Azərbaycan ordusu Dağlıq Qarabağın şimal dağlarında yubandı. Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi tərəfindən çəkilmiş sənədli filmdə zabitlər hərbi uğursuzluğun səbəbləri haqqında qızgın mübahisə edirlər. Komandir Nəcəməddin Sadıqov şikayətlənir ki, "Qrad" qurğularından qeyri-dəqiq və israfçılıqla atəş açılır. Müdafiə nazirinin müavini Leyla Yunusova əlavə edir: "'Bizə deyirlər ki, böyük sayda raketlərimiz var və biz də onları boş-boşuna atıb meşəni dağıdırıq.'" Ən pisi isə o idi ki, təcrübəsiz əsgərlər qüvvətli silahdan atəş açıb, öz yoldaşlarını öldürürdülər. Hətta bir dəfə Azərbaycan təyyarələri Füzuli şəhərini bombardman etmişdilər. Kamal Əli xatırlayır: "Tez-tez elə olurdu ki, mən bütün gün bir hündürlüyü tuşlayırdım. Lakin sonradan aydın olurdu ki, orada bizim əsgərlər olub. Onlar da bütün günü bizi atəşə tuturdular. Ermənilər də bu cür vəziyyətə düşüblər."

Bu müharibədə ən yadda qalan "özünə atəş" hadisəsi ermənilərlə baş verib. Onların yalnız iki SU-25 qırıcı təyyarəsi var idi, bu təyyarələrdən də birini Qarabağ erməniləri səhvən Azərbaycan təyyarəsi hesab edib vurmuşdular. Kəndlilər paraşütlə yerə enən təyyarəçini əhatəyə alıb döymüşdülər. Sonra aydın oldu ki, o, ermənidir. Bu hadisədən sonra ermənilər zarafatlaşırdılar ki, "Ermənistanın hərbi hava qüvvələrinin əlli faizini məhv ediblər."²⁵

Ümumilikdə, hərbi əməliyyatların aparıldığı bütün müddətdə ermənilər öz resurslarından daha səmərəli istifadə edə bildilər. Azərbaycan aviasiyasının hücumlarından qorunmaq üçün 1992-ci ilin payızında ermənilər hava hücumundan müdafiə sistemini təşkil etdilər. Leyla Yunusovanın fikrincə, bu sistemi qurmağa Rusiya kömək etmişdi. "Bizim təyyarələrimiz var idi və Stepanakert səması açıq idi. Lakin bir neçə həftə ərzində onlarda

²⁴ Sadıqovla müsahibə, 6 aprel 2000-ci il.

²⁵ Ağacənov, "Светлая сторона войны" ("Müharibənin işıqlı tərəfi"), səh. 33.

hava hücumundan müdafiə üçün əla sistemlər peyda oldu." Bundan sonra hərbi hava qüvvələrindən istifadə çox baha başa gəldi.

Ermənilər həmçinin ələ keçirdikləri texnikanı təmir edirdilər. Bir erməni hərbi ekspertin qənaətinə görə, hər döyüşdə 15-20% hərbi texnika sıradan çıxırdı, sovet tankı isə döyüş meydanında cəmi bir gün yarım davam gətirirdi.²⁶ Bu problemi həll etmək üçün Qarabağ rəhbərliyi traktor təmir məntəqəsini tankların təmir sexinə çevirdi. Amerikalı müxbir Li Hokstader 1993-cü ilin sentyabrında bu təmir sexində olub və orada 30 ədəd T-72 tankı və 10-dan çox BMP zirehli maşınları görmüşdü. "Biz daxil olan tankların zədələnməsindən asılı olaraq 90 faizini təmir edə bilirik", - tank təmir sexinin rəisi, 37 yaşlı mühəndis Andrey Musayelyan Hokstaderə bildirmişdi. Onun sözlərinə görə, bu sexdə təmir olunan tankların 80 faizi azərbaycanlılardan götürülmüşdü. Tankların bir çoxunun gövdəsində çəkilmiş ayparalar hələ də qalırdı. O, əlavə etdi ki, qalan tanklar "bizimdir".²⁷

Vəziyyət dəyişir

1992-ci ilin payızında Azərbaycan öz hərbi uğurlarının kulminasiyasını yaşayırdı. Bir an belə bir vəziyyət yaranmışdı ki, azərbaycanlılar Stepanakertin şimalında yerləşən Sraxavend kəndini və şəhərə şərq istiqamətindən aparan yolu ələ keçirmişdilər və Laçın dəhlizini yenidən özələrinə qaytarmağa yaxın idilər. Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi zəbt edəcəyi torpaqlardan mülki erməni əhalisini çıxarmaq üçün bölgəyə avtobuslar göndərməyi planlaşdırırdı. Lakin 1992-ci ilin oktyabrında Azərbaycan qoşunları öz irəliləyişi dayandırdı və hücum baş tutmadı.

Həm Qarabağda, həm də Ermənistanda könüllülər dəstələri tədricən nizami ordu formasına salınırdı. Qarabağda yeni Müdafiə Komitəsinin fəaliyyəti ilk bəhrəsini verməyə başladı. Keçmiş avtomexanik, 27 yaşlı Samvel Babayan sərt metodlara əl atıb, Qarabağ erməni "ordusuna" ən azı 10.000 nəfər cəlb edə bildi. Digər komandirlər, o cümlədən Şuşanı istila edən Arkadi Ter-Tatevosyan Babayanla fikir ayrılıqlarına görə Ermənistana qayıtdılar.

²⁶ Müdafiə nazirliyinin keçmiş mətbuat katibi Azad İsayadə ilə müsahibə, 21 noyabr 2000-ci il, David Petrosyanla müsahibə, 25 may 2000-ci il.

²⁷ Lee Hockstader, "Armenians Winning with Creativity, Aid" ("Ermənilər yaradıcılıq və yardım sayəsində qələbə qazanırlar"), Washington Post, 12 sentyabr 1993-cü il. Serj Sarkisyan bildirir ki, müharibə illəri ərzində Qarabağ erməniləri rəqibin 156 tankını ələ keçiriblər.

1992-ci ilin oktyabrında Ter-Petrosyan öz köhnə yoldaşı və rəqibi Vazqen Manukyanı Ermənistanın müdafiə naziri təyin etdi. Peşəkar hərbi olmayan Manukyan Baş Qərargah rəisi Norad Ter-Qriqoryantsla yeni ordunu yaratmağa başladı. O, etiraf edir ki, Ermənistan ordusunun guya müharibədə iştirak etməməsi haqqında bəyanatlar sırf xarici ictimaiyyət üçün nəzərdə tutulurdu: "Əmin olun ki, siyasi bəyanatlardan asılı olmayaq, Qarabağ və Ermənistan orduları birgə hərbi əməliyyatlar aparırdılar. Mən heç vaxt əsgərlərin Ermənistandan, ya da Qarabağdan olmasına əhəmiyyət vermirdim." Manukyanın sözlərinə görə, o, ehtiyatlı siyasət aparan Ter-Petrosyana məlumat vermədən erməni komandirlərinə dəfələrlə döyüşə girməyə əmr verib.²⁸

Bununla belə, Azərbaycanda Elçibəy hakimiyyətinin gücü tədricən zəifləyirdi. Naxçıvanı yarımmüstəqil xanlığa çevirən Heydər Əliyev narahatlıq doğururdu. 1992-ci ilin oktyabrında Xalq Cəbhəsinin Naxçıvanda fəallığının Əliyevi hakimiyyətdən uzaqlaşdırmaq cəhdi Əliyevin Bakıdakı rejimlə münasibətlərinə soyuqluq gətirdi. Əliyev uzun siyasi oyunların və alyans yaratmağın mahir ustası idi. O, Ankara ilə şəxsi münasibətlərini bərkitmək üçün 1992-ci ilin mayında Naxçıvanla Türkiyə arasında yeni körpü açdı, lakin eyni zamanda, Rusiya ilə əlaqələrini kəsmədi.

Əliyev həmçinin Naxçıvan və Ermənistan arasında hərbi əməliyyatların qarşısını almaq üçün əlindən gələni etməyə başladı. 1992-ci ilin mayında sərhəddə baş vermiş ciddi toqquşmalardan sonra hər iki tərəf qərara aldı ki, bu müharibədə ikinci cəbhə açılmasın. Sərhədyanı bölgələrdə gərginliyi azaltmaq üçün Əliyev hər gün erməni prezidentinin təhlükəsizlik məsələləri üzrə müşaviri Aşot Manuçaryanla telefon əlaqəsi saxlayırdı. Manuçaryan həmçinin Əliyevin Ermənistan üzərindən keçib Bakıya uçması üçün hava dəhlizini təmin edirdi. Şayiələr gəzir ki, guya 1993-cü ildə Əliyev Turqut Özəlın Ankarada təşkil edilmiş dəfn mərasimindən geri qayıdarkən Ermənistanın hava məkanından uçmalı idi. O, Manuçaryana zəng vurub ki, Ermənistan üzərindən uçmağa icazə alsın, lakin evdə yalnız Manuçaryanın qoca anası olub. Ana söz verib ki, xahişi oğluna çatdıracaq, lakin onu tapa bilməyib. Ermənilərin qıncı təyyarəsi Əliyevin təyyarəsini tutmaq istəyəndə, təyyarəçi soruşub ki, Ermənistanın hava məkanına daxil olmağa ona kim icazə verib. Cavab gəlib ki: "Aşotun anası!"

²⁸ Manukyanla müsahibə, 3 oktyabr 2000-ci il.

Bakıda prezident Elçibəy müdafiə naziri Rəhim Qaziyevin və əsas komandirlərdən biri olan Surət Hüseynovun birbaşa itaətsizliyi ilə üzləşmişdi. Get-gedə elə təəssürat yaranırdı ki, onların hər ikisi Azərbaycan hökumətindən daha çox Rusiya hərbi strukturlarına yaxındılar.

1993-cü ilin fevralında komandir Zahid Niftəliyev bu iki nəfərin xəyanət etdiklərinin şahidi oldu. Ermənilər Dağlıq Qarabağın şimalında azərbaycanlıların götürdükleri əraziləri geri almağa başlamışdılar. Bu şəraitdə bir Azərbaycan bölməsi Haterk kəndində mühasirəyə düşmüşdü. Niftəliyev xatırlayır ki, o, yaxınlığında yerləşən ştaba gələndə, tanış telefonçu qız göz yaşları içində onun üstünə qaçdı. Qaziyevin Hüseynovla telefon söhbətini eşidən bu qız dedi ki, Qaziyev Haterkdə mühasirəyə düşən əsgərləri taleyin hökmünə buraxmaq istəyir. Niftəliyev dərhal daxili işlər naziri İsgəndər Həmidovla əlaqə saxlayıb ondan xahiş etdi ki, açıq xəyanəti araşdırsın. Niftəliyev danışır ki, "İsgəndər Həmidov Rəhim Qaziyevin iş otağına gəldi və onlar bərkədən mübahisə etməyə başladılar. O, Qaziyevi məcbur etdi ki, bizim briqadanın Haterki tərk etməsinə əmr versin. Bizim əsgərlər Haterki tərk etdilər və oradan böyük itkilərlə çıxdılar."²⁹ Bu hadisədən sonra Hüseynov iki briqadanı ön cəbhədən geri çəkdi. Elçibəy onu bütün vəzifələrdən kənarlaşdırsa da, Hüseynov sadəcə olaraq, öz 709-cu briqadasını Gəncədəki bazaya qaytardı və onu buraxmaqdan imtina etdi. Az keçməmiş, fevralın 20-də Qaziyevi müdafiə naziri vəzifəsindən istefa verməyə məcbur etdilər.

Kəlbəcər

Surət Hüseynova tabe olan bölmələr cəbhədən geriyyə çəkildikdən sonra Azərbaycan müdafiə xəttinin ən zəif yerlərindən biri olan Kəlbəcər rayonunun hündür dağlarında boşluq yarandı. Dağlıq Qarabağın şimal-qərb hissəsi ilə Ermənistan arasında yerləşən bu rayon hər iki tərəf üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bölgədə axan əksər çaylar öz başlanğıcını buradan götürür.

Ermənilər 1993-cü il martın 27-də hücumu keçdilər. Kəlbəcəri qoruyan azsaylı müdafiəçilərə heç bir güclənmə göndərilməmişdi. "Bizimkilərdən heç bir yardım yox idi", - Kəlbəcərin böyük kürd icmasının baş

²⁹ 1993-cü ilin iyununda Bakıdan qaçmış Elçibəylə görüşən qərb diplomatı xatırlayır ki, Elçibəydən nə üçün Qaziyev və Hüseynovun dönüklüyünə bu qədər dözdüyünü soruşmuşdu. Elçibəy cavab vermişdi ki, yalnız bu iki nəfər ruslardan asanlıqla silah ala bildilər.

cısı Şamil Əsgərov bildirdi.³⁰ Hücumun əsas zərbəsi qərbdən, Ermənistanın Vardenis rayonundan gəldi, lakin o zaman bu fakt siyasi səbəblərə görə təkzib edilirdi. Qarabağ tərəfdən də ikinci hücum başlandı.

Bu əməliyyat erməni rəhbərliyində - münaqişənin diplomatik yolla nizamlanmasının tərəfdarı olan prezident Ter-Petrosyan, o biri tərəfdən isə cəbhədə qazanılmış uğurları davam etdirməyə çalışan müdafiə naziri Vazqen Manukyan və Qarabağ erməniləri arasında ziddiyyətləri daha da kəskinləşdirdi. Manukyan xatırlayır ki, o, Kəlbəcər əməliyyatı üçün Ermənistan silahlı qüvvələrinin cəlb olunacağı haqqında qəsdən Ter-Petrosyana məlumat verməyib, çünki prezident buna razı olmayacaqdı. "Mən ona bu əməliyyatın yalnız kiçik bir hissəsi haqqında məlumat vermişdim, - Manukyan deyir, - bu kiçik hissəyə onun razılığını aldıqdan sonra, biz bundan artıq etdik." Ter-Petrosyan Qarabağın rəhbəri Robert Koçaryana məktub göndərmiş, hücumu dayandırmağa çağırırdı.³¹

Aprelin 3-də ermənilər Kəlbəcər şəhərini zəbt etdilər. İtkilər az idi, çünki Azərbaycan əsgərlərinin əksəriyyəti şəhəri dinc sakinlərlə birgə tərk etmişdilər. Zavallı qaçqınlar üçün ermənilər yalnız bir açıq yol saxlamışdılar, insanlar şimala aparan səksən kilometrlik bu qarlı yolla Murov dağlarını aşıb tələdən çıxmalı idilər. Kəlbəcərli Əsgərovun evi və otuz min kitabdan ibarət kitabxanası "Qrad" raketləri ilə məhv edilmişdi. O, digər qaçqınlarla birgə bu dağ yolu ilə çıxmağa məcbur idi. "Aprelin 2-də biz Murov aşırımının zirvəsinə çatdıq", - Əsgərov xatırlayır. - Bir kəndli səksən qoyun sürmək istəyirdi. Mən sürünün ortasına düşdüm. Qoyunların hamısı öldü. Hava qarlı və küləkli idi. Mən bir quzunu paltomun altında gizlətdim. Şaxtadan göz yaşlarım üzümdə donurdu." Kəlbəcərin işğalında həlak olmuş yüzlərlə dinc sakinin əksəriyyəti soyuqdan ölmüşdü. Ermənilər demək olar ki, heç bir itki vermədən bütün bölgəni işğal etdilər.

Kəlbəcərin itirilməsi Xalq Cəbhəsi hakimiyyətinə böyük zərbə vurdu. Prezident Elçibəy ilk böyük hərbi məğlubiyyətin nəticələrini aradan qaldırmaq üçün ölkədə iki aylıq fəvqəladə vəziyyət elan etdi. Gənclər məcburi şəkildə müharibəyə göndərilirdilər.³² Eyni zamanda Moskva

³⁰ Əsgərova müsahibə, 20 noyabr 2000-ci il.

³¹ Sergey Bablunyan "Кельбаджар в огне" ("Kəlbəcər od içində"), "Известия", 6 aprel 1993-cü il.

³² Human Rights Watch, "Azerbaijan, Seven Years of Conflict" ("Azərbaycan, münaqişənin yeddi ili"), səh. 16.

Elçibəy hökumətinə yenidən təzyiq göstərməyə və bölgədə rus sülhməramlı qoşunlarının yerləşdirilməsini nəzərdə tutan sülh sazişinin imzalanmasını tələb etməyə başladı. Ruslar Kəlbəcərin alınmasında bilavasitə iştirak etməsələr də, bu əməliyyat Azərbaycana təzyiq göstərməyə kömək etdi.

Ermənilərin uğurla həyata keçirdiyi bu əməliyyat Qarabağla Ermənistan arasında daha bir körpü açdı, amma eyni zamanda, böyük siyasi itkilər bahasına başa gəldi. İlk dəfə idi ki, Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələrinin Azərbaycan ərazisində hərbi əməliyyatlar apardıqlarını sübut edən təkzibedilməz faktlar təqdim edilirdi. Güman edilirdi ki, hərbi əməliyyatlarda 7-ci rus ordusunun hərbciləri də iştirak ediblər.³³

Xarici qüvvənin iştirakı ilə Dağlıq Qarabağdan kənarında yerləşən Azərbaycan rayonunun işğalı Ermənistanın beynəlxalq səviyyədə məzəmmətlənməsi ilə nəticələndi. 1993-cü il aprelin 30-da BMT Təhlükəsizlik Şurası Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı ilk qətnaməsini qəbul etdi. Müharibə aparan tərəfləri hərbi əməliyyatları dayandırmağa çağıran qətnamədə Ermənistan xüsusi müraciət olunurdu, bu müraciətdə Kəlbəcərdən "işğalçı qüvvələrin dərhal çıxarılması" tələbi edilirdi. Ermənistanın Türkiyə ilə onsuz da zəif olan münasibətləri tamamilə kəsildi. 1992-ci ildə Türkiyə Ermənistanla diplomatik münasibətlər qurmasa da, bu ölkə ilə əlaqələrini kəsməmişdi. Məsələn, Avropa İttifaqının Ermənistan humanitar yardım kimi göndərdiyi 100.000 ton buğdanı Türkiyə öz ərazisindən keçirilməsinə razılıq vermişdi. Kəlbəcərin işğalından sonra Ter-Petrosyan qonşu ölkə ilə əlaqələrini saxlamağa səy göstərdi və hətta Turqut Özalın dəfnində iştirak etmək üçün Ankaraya səfər etdi, lakin Türkiyə ikitərəfli münasibətlərə son qoymağı qərarlaşdırdı və ikinci buğda yardımının öz ərazisindən göndərilməsinə icazə vermədi.

Bu təzyiqə güzəştə gedən Ter-Petrosyan Rusiya, ABŞ və Türkiyənin dəstəklədiyi sülh planına öz razılığını verdi. Bu plana əsasən ermənilər

³³ Məsələn, azərbaycanlıların ələ keçirdikləri 1 aprel 1993-cü il tarixli hərbi xəritə mayor S.O.Barseqyana məxsus idi. Xəritənin üzərindəki tarixlər göstərirdi ki, martın 2-də Barseqyan Sevan gölünün sahilində olub, martın 27-də saat 16:30-da Ermənistan-Azərbaycan sərhədini keçib və Kəlbəcəre yollanıb. Azərbaycan Müdafiə Nazirliyinin keçmiş əməkdaşı Azad İsayadə bu xəritənin surətini saxlayır. Rus hərbcilərinin mümkün iştirakına gəlincə, Şamil Əsgərov bildirir ki, o, Kəlbəcər üzərində altı təyyarə görmüşdü, bu da ancaq Rusiya təyyarələri ola bilərdi. Azərbaycan Təhlükəsizlik Nazirliyi sonradan rus dilində səlis danışan zabitlə aksentlə danışan erməni arasında tutulmuş radio danışqların audioyazısını aşkara çıxartdı. Ermənistanın bütün rəsmiləri rus hərbcilərinin hərbi əməliyyatlarda iştirakını qəti surətdə inkar edirlər.

öz qoşunlarını Kəlbəcər rayonundan çıxarmalı idilər və bunun müqabilində Dağlıq Qarabağın təhlükəsizliyinə zəmanət verilməli idi. İyunun 14-də Ermənistan prezidenti Qarabağ ermənilərinin bu sülh planına razılığını almaq üçün Stepanakertə yollandı. Yerli parlamentdə bu plan ətrafında qızgın müzakirələr gedirdi və yalnız spiker Georqi Petrosyan istefaya getdikdən sonra sülh planı qəbul edildi. Lakin qarabağlılar planın həyata keçirilməsinə başlamazdan əvvəl bir aylıq müddət istədilər. Vaxt udmaq üçün onların tutarlı arqumentləri var idi, çünki Azərbaycanda vətəndaş müharibəsinin ab-havası duyulurdu.

Azərbaycan parçalanır

Əbülfəz Elçibəy hakimiyyəti böyük sürətlə iflasa uğradı. 1993-cü il iyunun 4-də o, Surət Hüseynovun komanda etdiyi qiyamçı qarnizonu tərksilah etmək üçün hökumət qoşunlarını göndərdi. Lakin əməliyyat baş tutmadı, iqtidar rejim isə özünün müdafiəsi üçün heç bir şey etmədi. İki həftə sonra Hüseynov öz qoşunları ilə Bakı istiqamətində hərəkət etməyə başlayanda, Elçibəy hakimiyyəti atıb, paytaxtdan qaçdı.

Polkovnik İsa Sadıqov Hüseynovu tərksilah etmək üçün göndərilən hərbiçilərin arasında idi. Onun sözlərinə görə, Hüseynova artıq xəbər vermişdilər ki, ona qarşı qoşun göndərilib. Qiyamçı komandır öz qərargahı qarşısında qadın və uşaqları toplayıb, onlardan "canlı sipər" yaratmışdı ki, silahlı qarşıdurmanın qarşısını alsın. Sadıqov bir neçə zabitlə Hüseynovla görüşmək üçün onun qərargahına gələndə, onları döyüb, zirzəmiyə atdılar. Onlar həyatlarını itirməyə çox yaxın idilər.

Hüseynovun özünə arxayınlığı onun hakimiyyəti ələ keçirmək üçün artıq hazır olduğuna dəlalət edirdi. Onunla danışığa gəlmiş hökumət nümayəndələri özlərini rəsmi şəxslərdən daha çox iltimasçılar kimi aparırdılar. Eyni vaxtda Gəncəyə səfər etmiş Tomas Qolts hərbi hissənin həyatında Hüseynovun təşəxxüsünə bais olan səbəbi öz gözləri ilə görmüşdü: on gün əvvəl Gəncədən çıxarılmış Rusiyanın 104-cü hava-desant diviziyasının bütün silah-sursatı Hüseynovun əlində idi. Çaşqınlıq içində olan hökumətin heç bir müqaviməti ilə rastlaşmayaraq, Hüseynov Azərbaycanın paytaxtına tərəf irəliləməyə başladı.³⁴

³⁴ Hüseynovun qaldırdığı qiyamın daha ətraflı və doğru təsviri üçün bax: Thomas Goltz, "Azerbaijan Diary" ("Azərbaycan gündəliyi"), səh. 356-392.

Bu vəziyyətdə ümitsiz qalan Xalq Cəbhəsi yardım üçün Heydər Əliyevə müraciət etdi və onu Naxçıvandan Bakıya gəlməyə çağırdı. Hadisələr sürətlə cərəyan etməyə başladı: Elçibəy hakimiyyətdən getdi, prezident kürsüsündə Əliyev əyləşdi. Əvvəlcə, iyunun 15-də Əliyev İsa Qəmbəri parlamentin spikeri vəzifəsində əvəzlədi. Üç gün sonra, Hüseynovun qiyamçı hissələri Bakı istiqamətində hərəkət etdiyi şəraitdə Elçibəy doğma Naxçıvana qaçdı. İyunun 24-də əbədi müxalifətçi Etibar Məmmədovun təklifi ilə parlament Əliyevə fəvqəladə prezident səlahiyyətlərini verdi. İyunun 30-da Əliyev Surət Hüseynovu Azərbaycanın baş naziri təyin etdi. O, həmçinin Elçibəyin iyunun əvvəlində bir sıra qərb neft şirkətləri ilə imzaladığı bir neçə müqaviləni ləğv etdi. İki ay sonra, avqustun 28-də Əliyev xalqın Elçibəyə etimad göstərmədiyini nümayiş etdirmək üçün ümumxalq referendum təşkil etdi. Beləliklə, oktyabrın 3-də keçiriləcək prezident seçkilərində qələbə çalmaq üçün yol açıq idi.

Hakimiyyət artıq tam dəyişmişdi. Bir çox müşahidəçilər güman edirdilər ki, Əliyev məhz Xalq Cəbhəsini devirmək və hakimiyyəti ələ keçirmək üçün Hüseynovla əlbir olmuşdu. Lakin sonrakı hadisələr göstərdi ki, Hüseynov və Əliyev yalnız vəziyyətə görə müttəfiq olublar. Hüseynovun üsyanından az keçməmiş digər hərbi komandır Əlikram Hübətov Azərbaycanın cənubunda – Lənkəranda separatçı qiyam qaldırdı və yeni "Talış-Muğan Respublikasının" yaranmasını elan etdi. Keçmiş müdafiə naziri Rəhim Qaziyevin dəstəyinə arxalanan Hübətov Azərbaycanın keçmiş prezidenti Ayaz Mütəllibova sadıq qaldığını bəyan etdi. Avqustda minimal tələfatla yatırılan bu qiyam, görünür, Hüseynovun Gəncədə qaldırdığı qiyam kimi iri siyasi intriqanın tərkib hissəsi idi. Güman etmək olar ki, Hüseynov Rusiya ordusundakı dostlarının köməyi ilə Mütəllibovu hakimiyyətə qaytarmağı planlaşdırırdı, lakin onun planlarına Əliyev və Azərbaycan parlamenti arasında qəfildən yaranmış alyans mane oldu.

Ermənilər Bakıda yaranmış siyasi böhrandan amansızcasına istifadə etdilər, bu böhrana görə cəbhə demək olar ki, müdafiəsiz qalmışdı. Hüseynovun qiyamından sonra ermənilər Ağdama hücum etdilər. İyunun 27-də ermənilər Mardakert rayonunu və Qarabağın şimal kəndlərinin əksəriyyətini yenidən zəbt etdilər. Münaqişə zamanı ən çox ziyan çəkmiş və dağıdılmış məhz bu bölgələr idi. İyulun 23-də heç bir müqavimətlə rastlaşmayan ermənilər strateji əhəmiyyət kəsb edən Ağdam rayonunu işğal etdilər. Bir ay sonra erməni yaraqlıları cənub istiqamətində

hücumə keçib, Füzuli və Cəbrayıl rayonlarını işğal etdilər. Bakıda hakimiyyət dəyişikliyi baş verən dörd ay müddətində azərbaycanlılar beş rayonu və Dağlıq Qarabağın şimal hissəsini – təqribən 5000 kvadrat kilometrlik ərazini itirdilər.

Ermənilər hər hücumdan əvvəl təbliğat aparıb bildirdilər ki, rəqibin yaxşı müdafiə olunan mövqelərindən qorunmaq üçün hücum etməlidirlər. Əslində isə onlar çox hallarda azərbaycanlıların tərk etdikləri boş şəhər və kəndlərə daxil olurdular. Müşahidəçilərdən biri bunu acı-acı "hərbi turizm" adlandırmışdı. Füzuli rayonunda yaşamış Qabil Əhmədov xatırlayır:

"Bizim əsgərlərimiz torpağımızı müdafiə etmirdilər. Ermənilər sadəcə onların tərk etdikləri mövqeləri tuturdular. Avqustun 18-də ermənilər 3-4 saat ərzində iyirmi kilometr irəlilədilər. Lənkəran briqadası heç bir şey etmədi. Onlar sadəcə öz silahlarını, qumbaraatanlarını götürüb getmişdilər. Bizim rayon düzənlikdə yerləşir, döyüşmək asandır, lakin əsgərlər bizim kəndi xeyli əvvəl tərk etmişdilər. Dinc sakinlər lap axırda çıxdılar."³⁵

Bu hücum İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Avropada ən böyük qaçqın axınına səbəb oldu. Təxminən 350.000 adam evsiz qaldı. Tomas Qolts bu insan faciəsini öz gözləri ilə görüb:

"Uzaqdan onlar bazara və ya kənd yarmarkasına gedən qaraçı köçünə bənzəyirdilər. Xalçalar, tavalər və qazanlarla yüklənmiş şinsiz maşınlar yolda gurultu salıb gedirdilər. Ağır döşəklər və dəmir çarpayılarla doldurulmuş tüstü verən yük maşınları pambıq daşımaq üçün nəzərdə tutulmuş, lakin paltarlar, çirkli uşaqlar və vaqqıldayan ördəklərlə dolu olan arabaların qoşulduğu traktorları ötməyə çalışırdılar. Karvanın axırında qatır arabalarını arxasınca çəkən və eşşəklərə minmiş kişilər gəlirdi, ayaqyalın çobanlar qoyun, inək və öküzlərini yük maşınlarının altına düşməsin deyərək yolun kənarına qovurdular."³⁶

Qarabağ erməniləri onların arxasınca gəlirdi. Onlar evləri yandırır, talançılıq edir, vaxtında qaçmayanları girov götürürdülər. Minlərlə insan Araz çayını keçib İrana qaçdı. Çoxları o taya yetişə bilməyib çayda batdılar.

³⁵ Əhmədovla müsahibə, 19 noyabr 2000-ci il.

³⁶ Goltz, "Azerbaijan Diary" ("Azərbaycan gündəliyi"), səh. 399.

Fəsil 14.

SABİRABAD. UŞAQ RESPUBLİKASI.

Dəmir damlı iri zaldan musiqi səsi gəlirdi. Simli alət, ayaq tappıltıları, akkordeon və nağaradan gələn səslər bir-birinə qarışmışdı. Çəhrayı və yaşıl paltarlı qızlar əl-ələ verib zalın ortasında süzürdülər, çalğıcılar küncdə əyləşmişdilər. Rəqs müəllimi əl çalan kimi musiqi dayandı, qızlar gülüşərək başlanğıc vəziyyətini tutdular.

Şənliyə bürünən bu rəqs zalı Azərbaycanın mərkəzindəki quraq düzənlikdə yerləşmiş Sabirabad şəhəri yaxınlığındakı qaçqın düşərgəsində idi. Hər həftə sonu bu geniş məkan qeyri-adi layihələr mərkəzinə çevrilir. Rəqs zalı ilə yan-yana olan otaqda uşaqlar Üzeyir Hacıbəyovun operettasının mətnini öyrənirdi. Həyətdə, quru palçıq və ot içində oğlanlar futbol oynayırdılar. Bir məşğələdən o birinə tələsən həyəcanlı uşaqlar maraqla mənə yaxınlaşdılar. Baxmayaraq ki, mən qaçqın düşərgəsində idim, bu yer Qafqazda olduğum bütün yerlərdən daha ümidverici idi.

C-1 düşərgəsində yaşayan yeddi yüzə yaxın uşaq qeyri-adi eksperimentin könüllü iştirakçısıdır. Bir neçə il əvvəl bir qrup azərbaycanlı psixoloq belə qənaətə gəlib ki, müharibənin bitməsindən illər ötsə də, qaçqın ailələrindən olan bir çox uşaqlar qorxu və həyəcan kompleksindən yaxa qurtara bilməyiblər. Böyüklər 1993-cü ilin yayı və payızında evlərindən necə qovulduqlarını unuda bilmirlər. Kiçiklərin isə problemi başqadır, onlar doğma evlərini xatırlamırlar, qaçqın düşərgələrində hökm sürən ümumi etinasızlıq mühitində stimulsuz böyüyürlər.

Psixoloqlar belə qərara gəliblər ki, nə qədər ki, bu uşaqlar depressiyaya düşməyiblər, onlara təcili yardım etmək lazımdır. Bu psixoloqlardan biri – Azad İsadadə mənim bələdçim oldu. O, mənə dedi: "Əlbəttə, uşaqlar nə baş verdiyini anlamırlar, lakin xüsusi təlim keçmiş müəllimlər onları müşahidə edib, ehtiyaclarını müəyyən edirlər." Onlar uşaqlar üçün dörd məşğələ proqramı işləyib hazırlayıblar: xalq rəqsləri, teatr, incəsənət və idman oyunları, bütün bunlar özlüyündə bir terapiya formasıdır. Anıq, hər şeylə maraqlanan və yaradıcı düşüncəli Azad deyir:

"Bu, prosesdir. Məsələn, musiqini götürək, onlar əvvəlcə həzin, sonra neytral, daha sonra isə oynaq musiqiyə qulaq asmalı idilər. Və ya rəsmi götürək. Biz uşaqlara kağız paylayıb xahiş etdik ki, həyatlarındakı ən kədərli günü çəksinlər, sonra isə kağız verib həyatlarındakı ən xoşbəxt günü çəkməyi xahiş etdik."

Gördüklərimdən deyə bilərəm ki, proqram uşaqlara çox gözəl təsir göstərirdi. Lakin kədərləndirən odur ki, Azərbaycanda bu cür yardım və ya diqqətə ehtiyacı olan qaçqın uşaqların sayı qat-qat çoxdur.

Əhalisinin say nisbətində görə Azərbaycan bəlkə də dünyada ən çox qaçqını olan ölkədir. Qaçqınların ümumi sayı Əfqanıstan və ya Konqoda daha çox ola bilər, lakin Azərbaycanda hər onuncu sakin Ermənistanla aparılan müharibə nəticəsində evindən didərgin düşüb. Əvvəlcə, 1988-1989-cu illərdə təxminən 200.000 nəfər Ermənistandan Azərbaycana qaçmışdı. Sonra 1992-1994-cü illər arasında Dağlıq Qarabağın və yeddi ətraf rayonun bütün azərbaycanlı əhalisi – ümumilikdə, yarım milyon insan evini itirdi. Atəşkəs sazişi imzalandıqdan altı il sonra 2000-ci ildə səksən-doxsan min insan hələ də qaçqın düşərgələrində yaşayırdı. Yüz minlərlə azərbaycanlı sanatoriyalarda, tələbə yataqxanalarında və müvəqqəti evlərdə yaşayırlar. Bütün bu insanlar münaqişə nizamlanmadığından tam qeyri-müəyyənlik içində yaşamağa davam edirlər.¹

Psixoloji reabilitasiya proqramını həyata keçirmək üçün psixoloqlara lazım olan iki əsas amil, yəni vaxt və enerji düşərgədəki qaçqınlarda çox idi. Qaçqın müəllimlər, musiqiçilər, idmançılar işə cəlb edildilər və tədris-cən pedaqoqların vəzifələrini öz üzərlərinə götürürdülər. 1999-cu ilin yayında isə psixoloqlar burada "Uşaq respublikası" yaratdılar, bu mini-hökumətə daxil olan uşaqlar öz mənafeləri üçün çalışırdılar. Uşaqlar kollektiv qərar qəbul edən 12 üzvlük "parlament" seçirdilər. "Ekologiya nazirliyi" bağ salırdı, "Rabitə nazirliyi" qəzet buraxırdı. Psixoloqların işlədikləri iki düşərgənin uşaqları müsabiqə və yarışlar təşkil edirdilər, musiqi və rəqs festivallarına gedirdilər, müəllimlər isə bu uşaqların öz güclərinə güvəndiklərini və ön yerləri tutduqlarını görəndə, çox sevinirdilər.

¹ Məcburi köçkünlər haqqında statistika üçün bax: Əlavə 1. Bu fəsildə istifadə edilən "qaçqın" sözü həmçinin öz ölkəsi daxilində evlərindən didərgin düşmüş "məcburi köçkünləri" də əhatə edir.

Futbol meydanında sarı məşq şalvarı geyinmiş oğlan öz komandasının oyunçularına qışqıraraq, onlara göstərişlər verirdi: "Biz onu parlamentə seçmişik ki, aqressiyasını yaradıcı istiqamətə yönəldək", - Azad izah etdi. O, mənim diqqətimi gənc futbolçuların geyindiği krosokalara yönəltdi. Bu krosokalar Toni Bler və Bill Klintonun fəxr edə biləcəyi "sərt sevgi" siyasətinin bəhrəsi idi. "Biz uşaqlara hədiyyə almırıq, - Azad dedi. - Onlar hər hansı bir nailiyyət əldə etməlidirlər. Uşaqlar idman ayaq-qabıllarını yalnız yarışlarda iştirak etdikləri halda alırlar." Lakin bu cür siyasətin də öz problemləri var idi. Pulsuz humanitar yardıma öyrəşmiş valideynlər krosokaları hədiyyə alacaqlarını gözləyirdilər, lakin həftəsonu məşqlərdə iştirak etməyən uşaqların valideynləri heç nə almadılar.

Uşaq düşərgəsindəki iş pedaqoqların da həyatını dəyişdi. Müharibə vaxtı Azad İsadə Müdafiə Nazirliyinin mətbuat xidmətində işləyirdi, 1994-cü ilin atəşkəsindən sonra öz əvvəlki sənətinə - psixiatriyaya qayıtdı. Mən Azaddan soruşdum ki, son dörd il ərzində hər şənbə Bakıdan dörd saatlıq yol qət edib Sabirabada gəlməyə onu nə vadar edir. Laqeyd cəmiyyətin üzvündən gələn cavab çox təsirli oldu: "Mən bu insanelərə görə öz məsuliyyətimi hiss edirəm. Mən axı onları qoruya bilmədim."

Bu rayonda salınmış qaçqın düşərgələrində 20.000-dən artıq insan yaşayır. Burada yaşayanların əksəriyyəti Füzuli, Cəbrayıl və Zəngilan rayonlarının sakinləri idi, onlar 1993-cü ilin yay və payızında erməni işğalından sonra burada sığınacaq tapmışdılar. "Yaxşı ki, yay idi, - qaçqınların kuratoru Nağı Qədirov mənə dedi. - Qış olsaydı, qat-qat pis olardı. Bəziləri hətta öz sənədlərini götürməmişdilər. Cəbrayıl və Zəngilan sakinləri Araz çayını keçib İrana qaçdılar."

C-1 düşərgəsində həyat çətin və darıxdırıcıdır. Düşərgə keçmiş pambıq tarlasında, Arazla Kürün qovuşduğu yerdə yerləşir. Qışda tarla palçıq dənizinə bənzəyir, yayda isə günəş şüaları altında quru palçıq qabığı ilə örtülür. Biz bu düşərgəyə ən yaxşı vaxtda - baharın əvvəlində səfər etmişdik. İlk baxışdan sanki İncildən götürülmüş mənzərə ilə rastlaşdıq - elə bil Misirdən qovulan yəhudilər burada məskən salmışdılar. Gil və samandan hazırlanmış kərpiclər günəş altında quruyurdu. Evlər əl altında olan materiallardan - gildən və samandan tikilmişdi, hətta sellofan da bu işə yararlıydı. Azad mənim diqqətimi gil topasının üstündə üzə aşığı dayanmış traktora yönəltdi. "Akkumulyatoru yatıb, ona görə də istifadəsiz qalıb. Ən sadə şeyləri almağa belə pul yoxdur."

Biz dəmir örtüklü alçaq daxmaya yaxınlaşdıq. Zəhra əri ilə daxmanın önündə kiçik skamyada əyləşmişdilər. Onlar bizi əyləşməyə dəvət etdilər. Zəhranın əynində yaşıl ev paltarı, köhnə ayaqqabı, başında isə güllü yaylıq var idi. Onlar öz evlərini azdan-çoxdan rahatlamağa çalışmışdılar. Qapı "FİNAL" bitki yağının dəmir qutuları ilə yamaqlanmışdı. Həyətdə bir-iki qurumuş qızılgül var idi. Zəhra və əri işsizlikdən əziyyət çəkirdilər, aclıqdan onları yalnız humanitar yardım qurtarırdı. Burada hamı eyni məbləğdə – ayda 25.000 manat, yəni təqribən 5 dollar təqaüd ya da maaş alırdı. Bundan savayı, onlar ərzaq yardımı da alırdılar: beş kilo un, bir kilo taxıl, bir kilo noxud və bir litr bitki yağı.

Zəhra deyir ki, Zəngilanda onların ikimərtəbəli evi, bağlarında tut ağacları var idi. 1993-cü ilin oktyabrında ermənilər gəldi. "Biz Arazi keçib xilas ola bildik. Biz özümüzlə otuz qonşunu da apara bildik, - Zəhra küçənin ağzında dayanan yük maşınını göstərdi. – Biz özümüzlə yalnız döşək götürə bildik. Döyüşçülərimiz üç gün müqavimət göstərə bildilər, sonra onlar da qaçdılar."

Mənim gəlişim maraqlı doğururdu. Zəhranın qonşuları hasardan boylanıb mənə baxdılar və öz fikirləri ilə bölüşdülər. Onlar deyirdilər ki, ermənilər "özlərini faşistlərdən bəzər aparırdılar, qabaqlarına çıxan hər şeyi yandırdılar, insanların qulaq və burunlarını kəsirdilər." Boz "aerodrom" kepkalı bir kişi mənə izah etdi ki, problemin kökünü Birinci Pyotrun dövründən başlayan Rusiyanın Qafqazla bağlı imperialist niyyətlərində axtarmaq lazımdı. Qorbaçov isə sadəcə rus çarlarının işini davam etdirən erməni casusu idi. "Burda indi necə yaşayırsınız?" – mən soruşdum. "Necə? – o, acı-acı güldü. – Qoyun kimi!"

Bu insanların söhbət etmək üçün vaxtı çox idi, lakin onlar qətiyyətlə təsəvvür etməkdən qorunmuşdular ki, siyasətçilər və beynəlxalq vasitəçilər onları üçün hansı aqibəti hazırlayırlar. Onlar "satqınlıqdan" şikayətlənirdilər. 1993-cü ildə onları ermənilərdən qoruyan olmadı, indi də onların taleyi heç kimi maraqlandırmırdı. "Varlılar Bakıda "Mersedesdə" gəzirlər, - bir kişi dedi. – Müharibə haqqında isə fikirləşmirlər. Müharibənin bütün yükü bizim üstümüzdə düşdü." Mən Zəhradan soruşdum ki, sizcə, həyatınızı kim yaxşılaşdırmağa doğru dəyişə bilər. "Yalnız Allah", - deyər qadın cavab verdi.

Paradoks ondadır ki, Azərbaycan rəhbərliyi imkan olan kimi qaçqınların məsələsini qaldırır. Prezident Əliyev (məsələni dərəcədə rəqəmləri şişirdərək) ölkədə "bir milyon qaçqının" məskunlaşdığını daim təkrar edir. Lakin bir neçə il ərzində hökumətin gördüyü tədbirlər qisməddət-

li xarakter daşıyır. İndiyə kimi qaçqınların işlə təmin edilməsi və ya onlara təlim keçirilməsi ilə bağlı heç bir dövlət proqramı hazırlanmayıb. Nəticədə bir çoxları cinayət yoluna düşür, ya da qaçalmalılıqla ilə məşğul olurlar, digərləri isə əllərini yanlarına salıb, yalnız cüzi humanitar yardıma göz dikirlər. Keçmişdə humanitar yardımla məşğul olan bir nəfər söhbət etdi ki, o, qaçqınların yerli təsərrüfatlara qatılmasını təklif edəndə, hökumət məmurları ona acıqla baxdılar. Məsələ ondadır ki, bu halda onlar artıq qaçqın və mərhəmət obyektı olmayacaqlar. Onlar Azərbaycan hökumətinə real problemləri olan insanlardan daha çox, Azərbaycanın çəkdiyi dərdin rəmzi kimi lazımdırlar.

Tədrisən humanitar yardım göndərən beynəlxalq donörler öz diqqətlərini digər məsələlərə yönəltməyə başladılar. "Bir neçə il əvvəl jurnalistlərin əlindən tərpənə bilmirdim, - Qaçqınlar üzrə BMT Ali Komissarlığının Bakı nümayəndəliyinin mətbuat katibi Vüqar Əbdülsəlimov deyir. – İndi isə bir-iki müxbir gələndə sevinirəm. Dünyanın başqa yerlərində, məsələn Konqo və ya Kosovada yeni qaçqın böhranı meydana çıxan kimi bizim işimiz çətinləşir." 2001-ci ildə Bakı psixoloqları "Uşaq respublikası" praktikasını digər qaçqın düşərgələrində yaymaq istəyirdilər, lakin maliyyəyə kəskin surətdə azaldıqdan, onlar proqramı dayandırmalı oldular.

"Mənim bütün kitablarım orada qaldı, - Qabil Əhmədov deyir. – Bəzi müəllifləri, məsələn Fenimor Kuperi indi tapmaq mümkün deyil. "Sonuncu Mohikan" əsərini çox sevirdim."

Doğma evlərini itirən və alçaldılan insanlardan bütün bunlara dözmək üçün qeyri-adi iradə tələb olunurdu. Saatlı yaxınlığındakı C-3 düşərgəsində mən bu cür iradəyə malik bir insanla rastlaşdım. Mən elə bir insan axtarırdım ki, digərlərdən eşitdiyim standart cavablara və başqasının fikrinə bənzəməyən bir şey deyər bilsin. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi Qabilin öz fikri var idi. Bu yekəpər kişinin qaşları qarqara, üzü isə saqqallı idi. O, arvadı ilə qamış və çay daşlarından tikilmiş iki otaqlı daxmada yaşayırdı.

Otaqları isti saxlamaq üçün daxmanın iç divarları qəzet, ədial və kisələrlə örtülmüşdü. Otaqda kerosin sobası, xalça, üstündə süni qızılgül çələngi olan televizor, bir də kitab rəfi var idi. Qabilin arvadı Həqiqət evinə qonaq gəldiyindən sevinirdi, bizim üçün qayğanaq bişirdi və bir qab quru meyvə gətirdi. Onlar bura Dağlıq Qarabağın cənub yamaqlarından – Füzuli rayonunun Yuxarı Əbdürrəhmanlı kəndindən gəlmişdilər. Qa-

bil söylədi ki, tərənin üstündə ikimərtəbəli evi var idi, pəncərələrdən iyirmi kilometr uzaqlığı görmək olurdu: "Burada elə bil quyuda, ya da çalada yaşayırsan. Ətrafda heç nə görünmür." O, nar, heyva, fındıq, albalı, alma və tut ağacları olan bağı üçün darıxırdı. "Böyük oğlum evləndə evimizi və bağımızı videoya çəkdi, - Qabil xatırladı. - Ailəm bu lentə üç-dörd dəfə baxıb. Mən isə baxa bilmirəm, çünki mən öz əllərimlə bu evi tikmişdim, bağ salmışdım."

Qabilin həyatında iki müharibə iz qoyub. Böyük Vətən müharibəsində atası Kırım da gedən döyüşlərdə itkin düşmüşdü. Anası dörd oğlunu kasıbcılıq içində tək böyütmüşdü. Ailəsi çörək qıtlığından əziyyət çəkirdi, uşaqlar zəmilərdən sünbül oğurlamağa məcbur idilər. Uşaqların ayaqqabıları yox idi, məktəbə ayaqyalın gedirdilər. Qabil insanların tənzihdən tikilmiş geyimlərini xatırlayırdı. "O vaxtlar lap pis idi", - Qabil çəkinmədən söylədi.

Müharibədən sonra Qabil və qardaşları təhsil alıb, yaxşı işlərə düzəldilər. O, məktəb müəllimi oldu, Dağlıq Qarabağda müharibə başlayanda o, təqaüdə çıxmağa hazırlanırdı. Ömür boyu işləyib yığıqlarından bir anda məhrum oldular. 1993-cü il avqustun ortalarında Azərbaycanda siyasi hərəc-mərcək hökm sürürdü, ölkənin ikinci prezidenti Əbülfəz Elçibəy vəzifədən getmişdi, Heydər Əliyev isə hələ rəsmən prezident olmamışdı. Bu şəraitdə erməni qoşunları ildırım sürəti ilə hücum keçib Füzuli rayonuna soxuldular. Azərbaycan ordusu Yuxarı Əbdürrəhmanlı kəndini sadəcə atmışdı və bir çox sakinlər qaçmağa imkan tapmamışdılar. Qabil deyirdi ki, erməni əsgərləri soyuqqanlıqla on iki günahsız kəndlini öldürüb, kəndi yandırdılar. "Bir ay sonra əsirlikdən qayıdan qonşularımızdan biri danışdı ki, ermənilər bütün kəndi yandırdılar. Yalnız üç ev salamat qalıb."

Mən ondan gələcək barəsində soruşdum. "Mənim 66 yaşım var. Bizimlə nə baş verəcəyini bilmirəmsə, necə kədərlənməyim!" - o, ümidsizlikdən daha çox, məhkumluğu ifadə edən xırıltılı səslə dedi. O, inadla bildirdi ki, ermənilərə qarşı kin bəsləmir, onlara yalnız yazığı gəlir. Məktəb müəlliminin çoxlu erməni həmkarı var idi. "Uzun illər biz ermənilərlə can deyib, can eşitmişik", - Qabil dedi. İllər boyu Dağlıq Qarabağa gedib-gələn Qabilin Stepanakertdə çoxlu dostu var idi. O, fikrə dalıb əlavə etdi: "Bu, rüsvayçılıqdır, böyük rüsvayçılıq. Mən həm özümüzə, həm də onlara görə xəcalət çəkirəm."

Dağlıq Qarabağın xəritəsində müharibənin etdiyi düzəlişlər insanların taleyini həmişəlik dəyişdi. 1993-cü il yayın sonuna yaxın ermənilər Füzuli rayonunu işğal etdilər. 1994-cü ilin yanvarında azərbaycanlılar əks hücum təşkil edib, rayonun üçdə ikisini geri aldılar. Təsədüfdən, hücum Qabilin doğma kəndindən bir neçə kilometr aralıqda dayandı, onun evi cəbhə xəttinin o tərəfində, ermənilərdə qaldı.

Bir neçə gün sonra mən Füzulinin geri alınmış yerlərində oldum. Bu torpaqlara baxıb görmək olar ki, Azərbaycan nə vaxtsa bütün "işğal olunmuş" əraziləri özünə qaytara bilsə, hansı problemlərlə üzləşəcək. Üç ay ərzində ermənilər bu bölgəni viran etmişdilər. Düzənlik boyu səpələnmiş xarabalıqlar Birinci Dünya müharibəsindən qalan döyüş meydanına bənzəyirdi. Adda-budda bərpa edilmiş evlər gözə dəyirdi. İtalyan villaları sayacağı çəhrayı rəngə boyanmış bu evlər ümumi mənzərədə yersiz görsənirdi. Bərpa işlərini azərbaycanlılar Dünya Bankı və BMT-nin ayırdığı vəsait hesabına görmüşdülər, amma belə təəssürat yaranırdı ki, sanki bərpa işləri yenidən başlayıb.

Horadizdəki dəmir yol qovşağında daşı daş üstündə qoymamışdılar. Yalnız bir salamat qatar var idi, o, da yarı yolda qalmışdı, çünki buradan Ermənistan və Naxçıvana aparın yol bağlı idi. Rayon administrasiyası öz işçilərini keçmiş meliorasiya idarəsinin binasında yerləşdirmişdi. 1994-cü ildə bura qayıtmış Məhərrəm Nəzərov deyir: "Hər şey problem idi. Hər yer yandırılmışdı. Evlərin nə qapıları, nə damları var idi. Yeməyə də heç nə yox idi." Onun fikrincə, əhali bura çox tez qayıtmışdı. Burada iş yerləri yox idi, bir neçə nəfər minaya düşdü, buna görə də əksəriyyət yenidən qaçqın düşərgələrinə qayıtmağa məcbur oldu. "Bu, həyat dərəsi idi, - Nəzərov dedi, - biz başqa əraziləri də azad etsək, normal şərait yaradılmayana qədər çalışacağıq ki, əhalinin qayıtmasına imkan verməyək."

Bakıda öyrəndim ki, 1996-cı ildən bəri ümumilikdə 1.500 ev bərpa edilib və onların bərpasına təxminən 6 milyon dollar sərf olunub, lakin korrupsiya o qədər yüksək olub ki, pulların yarısı ümumiyyətlə Füzuli rayonuna çatmayıb. Bu isə ermənilərin işğal etdikləri 7.000 kvadrat kilometrlik ərazinin kiçik bir hissəsidir. Qabil və digər qaçqınlar üçün bu, bəd əlamət idi. Onlar evlərinə qayıda bilsələr belə, məsələ tam həll olunmayacaq.

Cəbhə xəttindən bir-iki kilometr aralı ahlı ər-ərvad yamaqlı evin qarşısında, humanitar yardımdan qalmış tullantıların əhatəsində əyləş-

mişdilər. Dubay, Tayland və ABŞ-dan olan boş düyü və un kisələri onların yenidən bərpa edilmiş evinin divarlarını örtürdü. Həyətdən it, toyuq və hinduşka səsi gəlirdi.

Əbilovlar cütü - Qurban kişi və Səyad xanım bura qayıtmazdan əvvəl iki il Saatlı düşərgəsində yaşayıblar. Onlar danışdı ki, səkkiz uşaqlarının hamısı indi Bakıda yaşayır. Qocalar güclə dolanırdılar, lakin düşərgələrdə məskunlaşan qaçqınlardan fərqli olaraq, onlar daha canlı idilər. Qarı yerindən qalxıb, cöngəni ağacın yanından qovmağa qaçdı, cücləri qovub hinə saldı, əri isə zarafatlar yağdırıb, danışdı. Deyəsən, bu qocaların Sabirabaddakı "Uşaq respublikasının" uşaqları ilə eyni qiymətsiz sərvəti var idi: onlar öz gələcəklərini duyurdular. Yüz minlərlə digər miskin azərbaycanlılar isə öz gələcəklərini Allahın ümidinə qoymağı üstün tuturlar.

Fəsil 15.

Sentyabr, 1993 – May, 1994-cü il.

GÜCSÜZLÜK

Müharibə inersiyası

1993-cü il oktyabrın 3-də Heydər Əliyev Azərbaycanın prezidenti seçildi. Seçkinin nəticəsi qabaqcadan bəlli idi və inanılmaz olsa da, o, 98,8% səs toplamışdı. Lakin o zaman Azərbaycanın həqiqi bir dövlət kimi mövcudluğu şübhə altına alınmışdı. Erməni qoşunları Azərbaycanın böyük bir ərazisini – Dağlıq Qarabağdan şərqə, qərbə və cənuba doğru yerləşən bölgələri zəbt etmişdilər. Faktiki olaraq, otuz min sakini olan və İranla sərhəddə yerləşən Zəngilan rayonu istisna olmaqla, Azərbaycanın bütün cənub-qərb hissəsi işğal edilmişdi. Oktyabrın sonunda Dağlıq Qarabağdan və Ermənistandan təşkil olunmuş ikitərəfli hücumdan sonra Zəngilan da itirildi.

Əliyev öz nitqlərində ordu komandirlərini və işğal olunmuş rayon başçılarını xəyanətdə günahlandırırdı. Füzuli və Cəbrayılın süqutunu parlamentdə bəyan etdikdən sonra, o, qoşun komandirlərinin cəbhəni qorumaq əvəzinə Bakıda oturub, öz bağ evlərinin təmiri ilə məşğul olduqlarına görə ittiham etdi. Dekabrın 11-də itirilmiş rayonların icra başçıları ilə bir neçə saat davam edən və milli televiziya ilə canlı yayımlanan görüşdə Əliyev acıqla hər bir başçını ayrı-ayrılıqda danladı və tələb etdi ki, əhəli-dən əvvəl qaçmaqlarının səbəbini izah etsinlər. Prezident təəssüflə bildirdi ki, Zəngilan rayonu düşməne cəmi 27 əsgərin ölümü bahasına təhvil verilib.¹

Əliyevin qəzəbində güclü siyasi ittiham var idi. Bununla o, ona qarşı qəsd hazırlaya bilən qoşun başçılarından, o cümlədən əvvəlki rejimin devrilməsində ona kömək etmiş müttəfiqi Surət Hüseynovun nüfuzunu qırdı. Prezident öz yeni səlahiyyətlərindən istifadə edib, Xalq Cəbhəsinə

¹ Goltz, "Azerbaijan Diary" ("Azərbaycan gündəliyi"), səh. 413-414; Harutyunyan, "События" ("Olaylar"), V cild, səh. 252-253.

sadiq qalan təxminən 10.000 nəfərdən ibarət otuz üç taburu buraxdı və yeni milli ordu yaratmağa söz verdi.² Bu kampaniya gedişində orduya on minlərlə təcrübəsiz yeniyetmə çağırıldı. Hərbi çağırışla paralel olaraq, bar və restoranların işinə məhdudiyət qoyuldu, hərbi senzura yaradıldı.

Eyni zamanda, seçim hüququnu özündə saxlayan Əliyev ermənilərlə sülh danışıqlarına başladı. 1993-cü ilin sentyabrında o, Azərbaycan siyasətçilərinin biri ilə Qarabağ ermənilərinin rəsmi nümayəndəsi arasında ilk görüşə razılığını verdi və bununla da ilk dəfə olaraq Qarabağ ermənilərini "münaqişə tərəfi" kimi tanıdı. Bu addım gerçəkliyi təsdiq edirdi. Dağlıq Qarabağ parlamentinin spikeri Karen Baburyan xatırlayır ki, həmin dövrdə "Heydər Əliyevdən telefon zəngləri gəlirdi, saysız-hesabsız zənglər."³ Sentyabrın 13-də Moskvada Azərbaycan parlamenti sədrinin müavini və Əliyevin sadıq tərəfdarı Afiyəddin Cəlilov Qarabağın "xarici işlər naziri" Arkadi Qukasyanla görüşdü. Onlar atəşkəsin uzadılmasına razılaşsalar da, sonradan atəşkəs pozuldu. Lakin bu görüşün özü özlüyündə mahiyyəti daha böyük idi.

Sentyabrın 24-də hələ prezident seçilməyən, lakin artıq prezident vəzifələrini icra edən Əliyev respublikanın Müstəqil Dövlətlər Birliyinə (MDB) qoşulması haqqında sazişin imzalanması üçün şəxsən Moskvaya səfər etdi. Səhəri gün Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin Spiridonovkada modern üslubda tikilmiş iqamətgahında Heydər Əliyev və Qarabağ ermənilərinin lideri Robert Koçaryan arasında məxfi danışıqlar keçirildi. Bu görüşdən əvvəl Rusiyalı vasitəçi yeddi dəfə bu cür görüş təşkil etməyə çalışsa da, səyləri əbəs olmuşdu. Oktyabrın 9-da, yəni Əliyevin prezident kimi rəsmən vəzifəyə başladığı gündən bir gün əvvəl o, yenidən Moskvada Koçaryanla görüşdü. Bu dəfə görüş Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin "Vorobyovı Qorı" iqamətgahında baş tutdu. Görüş nəticəsiz olsa da, altı il sonra, Koçaryan Ermənistanın prezidenti seçildəndən sonra hər iki lider arasında iş münasibətləri üçün zəmin yaratdı.⁴

1993-cü ilin payızında Dağlıq Qarabağ müharibəsinin dayandırılması haqqında danışıqlara başlamaq üçün əlverişli şərait yaranmışdı. Hərbi məğlubiyyətin məsuliyyətini keçmiş rejimin üstünə yığıb, kompromis

² 33 batalyon barədə məlumat Arif Yunusov tərəfindən verilib.

³ Baburyanla müsahibə, 7 oktyabr 2000-ci il.

⁴ Koçaryanla müsahibə, 25 may 2000-ci il; Kazimirovla müsahibə, 1 dekabr 2000-ci il; Tofiq Zülfüqarovla müsahibə, 9 noyabr 2000-ci il.

əldə etmək üçün prezident Əliyevin əlində şans var idi. Ölkənin iqtisadi cəhətdən təcrid olunduğunu görəndə və BMT-nin qəbul etdiyi dörd qətnəmədə tənqid atəşinə məruz qalan Ermənistan prezidenti Levon Ter-Petrosyan çox güman ki, həmçinin sülh sazişi bağlamaq arzusunda idi. Deyilənlərə görə, 1993-cü ilin yazında Kəlbəcər istiqamətində həyata keçirilmiş hücumdan sonra Ter-Petrosyan Dağlıq Qarabağın sərhədlərindən kənarında Ermənistan hərbi qüvvələrinin bütün hücumlarından ehtiyatlanırdı. "Kəlbəcərdən sonra Ter-Petrosyan çox qorxmışdı, - Aşot Manuçaryan xatırlayır. – Bu hücumdan sonra o, istənilən hərbi əməliyyata qəti surətdə etiraz edirdi."⁵

Lakin Ter-Petrosyan erməni silahlı qüvvələri üzərində nəzarəti itirmişdi. Cəbhədəki uğurlardan ruhlanmış Qarabağ erməniləri daha aqressiv və özbaşına oldular. Anklav kiçik Spartaya çevrildi, bütün kişilər orduda xidmət edirdi.

Qarabağ qoşunlarının baş komandanı Samvel Babayan iyirmi səkkiz yaşında bölgənin ən nüfuzlu siması oldu, onun ambisiyaları ilə hesablaşmaq lazım idi. Alçaqboylu və cılız bu "balaca Napoleon" müharibə məxluqu idi. Təhsili olmayan bu insan bir vaxtlar kafedə işləməklə və maşın yumaqla çörək pulu qazanırdı. 1991-ci ildə Azərbaycan hökuməti onu həbsə almışdı. Azadlığa çıxdıqdan sonra, o, qəhrəmana çevrildi (lakin Azərbaycan prokuroru Yusif Ağayevin sözlərinə görə, Babayan siyasi yox, kriminal zəmində törədilmiş cinayətdə təqsirləndirilirdi).⁶ 1992-ci ildə Babayan amansız komandır və parlaq hərbi təşkilatçı kimi məşhurlaşdı. Sonralar, bir çox yoldaşları kimi o, da işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərinə tükənməz qənimət mənbəyi kimi baxmağa başladı.

Müharibənin işə salınmış mexanizmini artıq saxlamaq mümkün deyildi. Daha bir cəhd göstərilib, Azərbaycanın əldən verdiyi əraziləri geri almaq həvəsi, əlbəttə ki, Heydər Əliyevdə sönməmişdi. Koçaryanla keçirilən ikinci görüşün sabahı günü, oktyabrın 10-da rəsmən prezident olan Heydər Əliyev öz nitqində erməniləri çoxillik müharibə ilə hədələdi. Həmin gün hər iki tərəf bir-birini atəşkəsin pozulmasında günahlandırdı. On gün müddətində iri miqyaslı hərbi əməliyyatlar yenidən cəbhəni

⁵ Manuçaryanla müsahibə, 15 oktyabr 2000-ci il.

⁶ Ağayevlə müsahibə, 25 noyabr 2000-ci il. Ağayevin sözlərinə görə, münasibətlərə aydınlıq gətirmək üçün Əskəran kafelərinin birinə gələn Babayan iki erməni qardaşını orada güllələmişdi və məhz bu hadisədən sonra onu həbs etmişdilər.

bürüdü. Ermənilər cənub istiqamətində geniş hücumla keçib, Horadiz və Zəngilan rayonlarında dəmir yol qovşağını ələ keçirdilər. Bu əməliyyat nəticəsində ermənilər cəbhənin cənub xəttini 130 kilometrədən 22 kilometrə qədər qısaltmağa nail oldular, on minlərlə dinc sakin yenidən öz evlərindən qovuldu, onlar Araz çayı keçib İrana qaçdılar. İranda Azərbaycan əsgərlərindən silahlar götürüldü, qaçqınlar müvəqqəti düşərgələrdə yerləşdirildi, sonra isə onlar Azərbaycana göndərildilər.

Vasitəçilər

Dağlıq Qarabağın daxilində və ətrafındakı etnik coğrafiya mürəkkəb olduğundan, erməni-Azərbaycan münaqişəsinin üç mümkün sonluğu ola bilərdi.

Variantlardan birinə görə, Azərbaycan tamamilə Qarabağı mühasirəyə ala bilərdi, bu halda bölgədəki bütün ermənilər ya qovulacaqdı, ya da onlara tabe olmaları üçün şərtlər diktə ediləcəkdə. Demək olar ki, azərbaycanlılar 1991-ci ilin iyununda, daha sonra isə 1992-ci ilin iyun-iyul aylarında bu vəziyyətə nail olmağa yaxın idilər. Arkadi Qukasyan 1992-ci ilin yayında keçirilən danışıqlar barədə deyir: "O vaxt biz atəşkəsdə maraqlı idik və elə bu zaman danışıqlar gedirdi. Lakin onlar özlərini təxribatçı kimi apardılar, onlar faktiki olaraq, bizi təslim olmağa məcbur edirdilər... Atəşkəs bərqərar olmasın deyərək, onlar əllərindən gələni edirdilər. Lakin sonra, vəziyyət dəyişəndə, özləri sülh istəməyə başladılar."⁷

Digər halda ermənilər Dağlıq Qarabağ və ona bitişik rayonlardan bütün azərbaycanlıları qovub, zor gücünə yeni sərhədlər çəkə bilərdilər və işğal etdikləri ərazilərdə müdafiə istehkamları qura bilərdilər. Bundan sonra onlar öz şərtləri ilə atəşkəs tələb edərdilər. Elə belə də oldu. Artıq 1991-ci ilin qışında Dağlıq Qarabağın birinci erməni rəhbəri Artur Mkrtçyan "müdafiə edilə bilən sərhədlərin" xəritəsini çəkmişdi. Maraqlıdır ki, bu xəritə sonradan döyüş meydanında yaranmış vəziyyətlə üst-üstə düşdü.⁸

Müharibənin üçüncü mümkün sonluğunda vasitəçilərin iştirakı ilə belə bir sülh sazişi əldə edilə bilərdi ki, onun şərtləri hər iki tərəfi müharibəni dayandırmağa məcbur etsin. Beynəlxalq vasitəçilər buna səy

⁷ Qukasyanla müsahibə, 7 oktyabr 2000-ci il.

⁸ Vazgen Manukyanın 2000-ci il oktyabrın 15-də verdiyi müsahibəyə əsasən.

göstərsə də, onlar yalnız müvəqqəti atəşkəsə nail ola bildilər. Qukasyan xatırlayır:

"Saziş əldə etmək mümkün idi, lakin tərəflərdən heç biri atəşkəs məsələsinə ciddi yanaşmadı, bu, taktiki hiylə idi. Etibar yox idi. Götürək ki, biz atəşkəsə razılaşdıq, sonra da hər hansı bir yerdə lokal toqquşma baş verdi. Prinsip etibarını ilə, mənə, (saziş ilkin mərhələdə) mümkün idi, lakin konkret deyərək bilmərəm ki, məhz hansı mərhələdə. Əgər dünya fəvqə-qüvvələri (münaqişəyə) daha ciddi yanaşsaydı, onda onu daha tez dayandırmaq olardı."

1991-1992-ci illərdə vasitəçi rolunda çıxış etmək istəyən çox idi. Prezident Yeltsin və prezident Nazarbayevin birgə missiyası, ABŞ-ın keçmiş dövlət katibi Sayrus Vensin BMT baş katibinin xüsusi nümayəndəsi qismində regiona səfəri, İranın qısamüddətli vasitəçilik missiyası bu qəbildən idi. Lakin bütün bu səylər vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirdi, çünki münaqişə tərəfləri özləri üçün daha səmərəli vasitəçi "əldə etməklə" məşğul idilər.

1992-ci ildə bir təşkilat – 49 dövlətin daxil olduğu Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi (ATƏM) münaqişəyə davamlı olaraq maraqlı göstərməyə başladı. 1992-ci il yanvarın 31-də ATƏM-in Praqa toplantısında keçmiş Sovet İttifaqı respublikalarının əksəriyyəti təşkilata üzv seçildi. Konfrans iştirakçılarından birinin dediyi kimi, ATƏM-in missiyası konfransın sonunda demək olar ki, "qəfildən" ərsəyə gəldi. Görüş artıq başa çatan zaman Britaniya nümayəndəsi təşkilata yenidən qəbul edilmiş iki dövlətin – Azərbaycan və Ermənistanın müharibə vəziyyətində olmasına toplantı iştirakçılarından diqqətini yönəltdi və qeyd etdi ki, ATƏM bununla bağlı bir tədbir görməlidir. Məhz bundan sonra vəziyyəti aydınlaşdırmaq üçün ATƏM regiona öz missiyasını göndərməyi qərarlaşdırıldı.⁹

Təşkilatın martın 24-də Helsinkidə keçirilən növbəti görüşündə ATƏM üzvlərinin xarici işlər nazirləri Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı sülh konfransı çağırmağa qərar verdilər, Belarus nümayəndəsi öz növbəsində bu konfransı Minskə keçirməyi təklif etdi. Bu təklifə heç kim etiraz etmədi və beləliklə "Minsk konfransı" fikri yarandı. Ermənistan, Azərbaycan və ATƏM-in doqquz digər üzv dövlətləri orada Dağlıq Qarabağın "seçilmiş" və "digər" nümayəndələri ilə bərabər iştirak etmə-

⁹ Mareska, "Lost Opportunities" ("İtirilmiş imkanlar"), səh. 475.

yə razılıq verdilər, bu formula Qarabağdan olan həm erməniləri, həm də azərbaycanlıları nəzərdə tuturdu. Hərbi əməliyyatların qızıqdığına görə bu görüş ləğv edildi, buna görə də Minsk konfransı Minsk qrupuna çevrildi, qrupun birinci sədri isə İtaliyanın xarici işlər nazirinin keçmiş müavini Mario Rafaelli oldu. Nəticədə qrupun birinci iclası Minskdə yox, Romada keçirildi.¹⁰

1992-ci ildə yaranan ATƏM-in (sonradan ATƏT-in) Minsk qrupu qərbi Avropa dövlətlərinə, ABŞ və Türkiyəyə Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması prosesində iştirak etməyə imkan verdi. Müharibə aparan tərəflər sülhməramlı missiyada beynəlxalq ictimaiyyətin geniş iştirakını alqışladı. Lakin belə bir geniş iştirakın da öz təhlükəsi var idi, çünki Qarabağ sülh prosesi Qərblə Rusiya arasında gedən geniş dialoqun tərkib hissəsinə çevrildi. Bəziləri Vaşinqton və Moskva arasında Qafqaz uğrunda gedən rəqabətdən ehtiyatlanıb güman edirdilər ki, bu rəqabət münaqişənin çözülməsinə kömək etmək əvəzinə, ona mane ola bilər.

Həm ermənilər, həm də azərbaycanlılar ATƏT və Minsk qrupunun ilkin sülhməramlı addımları haqqında istehza ilə danışıqlar. Azərbaycan prezidentinin beynəlxalq məsələlər üzrə müşaviri Vəfa Quluzadə "Fransa və digər ölkələrin tamamilə səriştəsiz səfirlərini" xatırlayır. "Onlar regionun xüsusiyyətləri və münaqişənin məğzi barədə heç bir şey bilmədən, tərəflərə təsir göstərmək imkanları olmadan qrupun işində iştirak edirdilər."¹¹ Ermənistanın keçmiş prezidenti Levon Ter-Petrosyan deyir: "ATƏT problemlə yalnız 1996-cı ildən sonra ciddi məşğul olmağa başladı. Buna qədər yalnız boş söhbətlər idi, ümumiyyətlə heç bir sülh prosesindən söz gedə bilməz. Hər şey əksinə idi. Onlar Qarabağ probleminin həlli barədə düşünmək əvəzinə bir-biri ilə rəqabət aparırdılar."¹²

Bəzi vasitəçilər bu fikirə etiraz etmirlər. "Danışıqlarda münaqişə tərəflərini təmsil edən şəxslərə aydın idi ki, Qarabağ müharibəsi Qərb ölkələrini az maraqlandırır", - ABŞ-ın Minsk qrupundakı keçmiş nümayəndəsi Con Mareska belə hesab edir.¹³ 1992-ci ilin dekabrında Stokholmda

¹⁰ "Minsk Qrupunun" tərkibi illər ötdükcə dəyişirdi. 1992-ci ildə qrupa Belarus, Çexoslovakiya, Fransa, Almaniya, İtaliya, Rusiya, İsveç, Türkiyə, ABŞ, həmçinin Ermənistan və Azərbaycan daxil idi. 2000-ci ildə keçmiş Çexoslovakiyanın əvəzinə bura Avstriya, Finlandiya və Norveç daxil oldu.

¹¹ Quluzadə ilə müsahibə (ingilis dilində), 28 noyabr 2000-ci il.

¹² Ter-Petrosyanla müsahibə, 24 may 2000-ci il.

¹³ Mareska, "Lost Opportunities" ("İtirilmiş imkanlar"), səh. 482.

keçirilən növbəti görüşdə tərəflər sazişi imzalamağa çox yaxın idilər, lakin Azərbaycan son anda bu sazişdən imtina etdi. Mövqelərin bir-birinə belə yaxın gəlməsi Stokholma səfər edən şəxslərin sayəsində mümkün oldu. Qrupun sədri Mario Rafaelli ailə vəziyyəti ilə əlaqədar görüşdə iştirak edə bilmədi. Rusiya nümayəndə heyətindən demək olar ki, heç kim gəlməmişdi. ABŞ Dövlət Departamenti Mareskadan başqa heç bir nümayəndə göndərməmişdi, görünür, bu danışıqlar Vaşinqton üçün prioritet təşkil etmirdi. Bundan başqa, qrupun formalaşma prinsipləri demək olar ki, səmərəli fəaliyyət göstərməyə qətiyyət imkan vermirdi.

Mareska yazır: "Qrupun italyalı sədrinə italyan dilinə tərcümə tələb olunanda, Almaniya və Fransa nümayəndələri öz dillərindən istifadə etmək hüququna təkid etdilər. Nəticədə Minsk qrupu on bir ölkə nümayəndələri, iki qeyri-dövlət nümayəndəsi, sədr, üstə gəl katiblik və beş sinxron tərcümə kabinetindən ibarət iri və səmərəsiz danışıqlar masasına çevrildi. Sülh və müharibə, həyat və ölümə bağlı güzəştlərə bu cür şəraitdə getmək mümkün deyil."¹⁴

Münaqişənin özünə xas cəhəti, yəni eyni zamanda həm beynəlxalq, həm də daxili xarakter daşması, sülh prosesinə əngəl yaradırdı. Azərbaycanlıların mövqeyi belə idi ki, Qarabağ münaqişəsi əslində Ermənistanın Azərbaycana qarşı apardığı irredentist müharibədir və buna görə də onlar Qarabağ ermənilərini münaqişə tərəfi kimi qəbul etməkdən imtina edirlər. Ermənistanda buna etiraz edib bildirdilər ki, Qarabağ erməniləri separatçı mücadilə aparırdılar, Ermənistan isə bu münaqişədən narahat olan qonşu dövlətdir. Danışıqlar prosesini mürəkkəbləşdirən bu mövqelərdən heç biri həqiqətə uyğun deyildi və taktiki mövqe kimi seçilmişdi.

Aydın idi ki, kəsərli sülh sazişinin hazırlanması üçün Azərbaycan hökuməti və Qarabağ erməniləri arasında hər hansı bir dialoq qurulmalı idi. Lakin hər iki tərəf var-gəl edirdi, Azərbaycan Qarabağ erməniləri ilə rəsmi danışıqlar aparmaqla onlara siyasi legitimlik verməkdən çəkinirdi, Stepanakert isə danışıqlar masası arxasında öz statusunu qaldırmaq üçün imkan axtarırdı. Həmçinin beynəlxalq diplomatik toplantılara xas olan zahiri parlaqlıq vəziyyəti yalnız pisləşdirirdi. Danışıqlar masası arxasında hər iki tərəf BMT qətnamələri və beynəlxalq hüquq terminologiyasından istifadə etməklə mübahisəli ərazinin statusu barədə müzakirə

¹⁴ Eyni mənbə. "Minsk qrupunu" tərk etdikdən sonra Rafaelli Tangentopoli korrupsiya təhqiqatı ilə bağlı ifadə vermək üçün bir sıra siyasətçilərlə bərabər məhkəməyə çağırıldı.

ni ritorik çəkişməyə çevirmişdilər. Ermənistanın hazırkı xarici işlər naziri Vartan Oskanyan o görüşləri belə xatırlayır:

“Yadımdadır, 1992-93-cü illərdə biz uşaq kimi sadə şeylər üstündə mübahisə edirdik, masalar hansı formada olmalıdır, Qarabağ nümayəndələri harada əyləşəcəklər, onlara necə müraciət olunmalıdır, onlar danışıqların bərabər hüquqlu iştirakçılarıdır. Xatırlayıram ki, biz vergülə görə mübahisə edirdik, mətnə vergülün harada qoyulması üstündə dava edirdik. Yadımdadır, Budapeşt sammitində “iki tərəf arasında” və “tərəflər arasında” ifadələri üstündə mübahisə edirdik, çünki “tərəflər arasında” ifadəsi iki tərəfdən daha çox tərəfi, o cümlədən Qarabağı nəzərdə tuta bilirdi. Bir sözlə, biz rəmzi məsələlərə görə mübahisə edirdik. Lakin altı-yeddi ildən sonra bu cür sözləşmələrdən artıq tənqə gəlicən və daha çox nəticələr barədə düşünməyə başlayırsan.”¹⁵

Nəzərə alsaq ki, BMT-nin təşkilatı meyli daha çox müstəqil dövlətlərə yönəlib, Dağlıq Qarabağ kimi tanınmamış qurumun problemini, görürük, ATƏM üçün həll etmək daha asan idi. Lakin BMT ilə müqayisədə ATƏM-in başlıca qüsuru o idi ki, bu qurumun sülhməramlı əməliyyatların həyata keçirilməsində təcrübəsi yox idi. Məhz buna görə 1993-cü ilin yayında ATƏM-in hazırladığı ən ciddi sülh planı iflasa uğradı. Hamıya məlum idi ki, yalnız bir ölkə Qafqaz dağlarına dərhal qoşun və ya müşahidəçi göndərməyə hazırdır. Bu da Rusiya idi.

Cənab Kazimirov danışıqlara qoşulur

Rusiyanın Ermənistan və Azərbaycanada bir çox üstünlükləri var idi. 1992-ci ildə Qafqaz və Rusiya vahid iqtisadi məkanın bir hissəsi idilər, hamı rus dilində danışırdı, hətta köhnə hökumət telefonlarının birbaşa Moskva ilə əlaqəsi var idi. 1992-ci ilin mayında Rusiya Dağlıq Qarabağ məsələsində vasitəçilik etmək üçün Vladimir Kazimirovu bölgəyə göndərdi. Ümumi rəyə görə, o, Qarabağ məsələsi ilə məşğul olan ən istedadlı və təcrübəli rus diplomatı idi.

Anqolada müharibənin ən qızgın vaxtı SSRİ səfirliyinə başçılıq etmiş Kazimirov sınaqdan çıxmış sovet diplomatı idi. Hikmət Hacızadə onu erməni-Azərbaycan danışıqlarının “dirijoru” adlandırır, o, ünsiyyəti sevən idi və həmişə nə baş verdiyini digərlərindən daha yaxşı bilirdi.

¹⁵ Oskanyanla müsahibə, 13 dekabr 2000-ci il.

Sonralar azərbaycanlılar Kazimirovu Rusiyaya sərf edən neo-müstəmləkəçi sülh variantını onlara sırmaq cəhdində suçladılar. Lakin onu yalnız Rusiyanın imperialist maraqlarının keşikçisi kimi qəbul etmək düzgün olmazdı. Kazimirov münaqişənin həlli üçün başqalarından daha çox güc və vaxt sərf edirdi, dörd il ərzində o, regiona onlarla səfər etmişdi. Hazırda təqaüdə çıxmasına baxmayaraq, Kazimirov Qarabağ problemində əvvəlki kimi böyük maraq göstərir və hətta şərlər həsr edir.

Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin çətinliyi onda idi ki, məlum səbəblərə görə onun keçmiş Sovet İttifaqı respublikalarında heç bir iş təcrübəsi yox idi. XİN-də Fransa və Vyetnam üzrə çoxlu mütəxəssislər işləyirdi, lakin elə bir insan yox idi ki, SSRİ-dən yenidən ayrılan regionu yaxşı tanıсын. Bu səbəbdən də Qafqazda minlərlə əsgəri olan Müdafiə Nazirliyi liderliyi əlinə aldı. Qraçov öz üstünlüyünü vurğulamaq üçün 1992-ci ilin sentyabrında Soçidə keçirilən danışıqlara qəsdən Kazimirovu dəvət etməmişdi.

1993-cü ildən Rusiya daha nizamlı siyasət yeritməyə başladı. Fevralın 28-də prezident Yeltsin bildirdi ki, “bütün məsul beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən Birləşmiş Millətlər Təşkilatı keçmiş İttifaq ərazisində sülh və sabitliyin zəmanətçisi kimi Rusiyaya xüsusi səlahiyyətlər verməlidir.” Artıq Rusiya “yaxın xaric” adlandırdığı respublikalarda öz xüsusi hüquqlarına, o cümlədən bu ölkələrin sərhədlərini qorumaq hüququna malik olduğunu bəyan edirdi.¹⁶

Rusiya Müdafiə Nazirliyi bu siyasəti Qafqazda həyata keçirməyə çalışırdı. Qraçov düşünürdü ki, əgər atəşkəs təmin edilərsə, Rusiya qoşunları regionda Rusiyanın təsir vasitəsinə çevriləcək. Gürcüstan-Abxaziya münaqişəsində elə belə də oldu və nəticədə Rusiyanın silahlı qüvvələri savaşa tərəflər arasında yerləşdirildi. Dağlıq Qarabağda vəziyyət daha mürəkkəb idi. Ermənilər Rusiyanın hərbi müdaxiləsini öz təhlükəsizliyinə zəmanət kimi qiymətləndirirdilər, Azərbaycan üçün isə əksinə, rus qoşunlarının ölkədən çıxarılması prioritet təşkil edirdi və Bakı onların istənilən formada qayıtmasına qarşı çıxırdı.

Tərəflərin addımları artıq bəlli idi. Ruslar xahiş-minnətlə, bəzən də hədələrlə Azərbaycanı rus hərbi kontingentinin regionda yerləşdirilmə-

¹⁶ Hannes Adomeit, “Russian National Security Interests” (“Rusiyanın milli təhlükəsizlik mənafeləri”), sitat Roy Allison və Christoph Bluth, “Security Dilemmas in Russia and Eurasia” (“Rusiya və Avrasiyada təhlükəsizlik dilemmaları”) nəşrindən götürülüb, London: Royal Institute of International Affairs, 1998-ci il, səh. 38.

sini nəzərdə tutan sülh sazişini imzalamağa məcbur edirdilər. Hikmət Hacızadə xatırlayır:

"Onlar bizə sazişin mətnini göstərib deyirdilər: "Ermənistanla atəşkəs haqqında bu sazişi imzalayın!" Bəs atəşkəs hansı formada olacaq? Bu, texniki prosesdir. Birinci bənd: müəyyən bir gün saat 22:00-da atəş dayandırılır. İkinci bənd: üç gün müddətində artilleriya beş kilometr geri çəkilir. Üçüncü bənd: ortada yer alan müşahidəçilərlə əlaqə yaradılır. Və sonda, sülhməramlı qüvvələr yeridilir. Bəs bu sülhməramlılar kimdir? Bizə deyirdilər ki, BMT-nin vəsaiti yoxdur. Amerika uzaqdadır və pul ayırmaq fikrində deyil. Əlbəttə ki, bu sülhməramlılar ruslardır. "Sizin başqa təklifiniz var?" "Xeyr." "Bu da kağız." Mənə beş-altı belə kağız və-rəqi verdilər."¹⁷

Prezidentin xarici siyasət üzrə köməkçisi və Rusiyanın apardığı siyasətin əsas tənqidçisi Vəfa Quluzadə problemi elə Rusiyanın özündə görürdü. 1993-cü ilin aprelində Kəlbəcərin süqutundan sonra Rusiya xarici işlər nazirinin birinci müavini Anatoli Adamişin V.Quluzadəni Moskvaya dəvət etdi. Onu hava limanında Xarici İşlər Nazirliyinin böyük nümayəndə heyəti qarşıladı və gəlişi münasibətilə nazirliyin iqamətgahlarının birində təntənəli nahar təşkil edildi. Nahar vaxtı Moskva məmurları Kəlbəcərdə rus qoşunlarının yerləşdirilməsini nəzərdə tutan planın üstün cəhətlərini Quluzadəyə izah etməyə çalışırdılar. "Cənab Adamişin məndən xahiş etdi ki, prezident Elçibəyi inandırım ki, Kəlbəcərdə rus qoşunlarının yerləşdirilməsi bizim xeyrimizədir. Heç olmazsa, bir rus batalyonu. Bu an biz mübahisə etməyə başladıq. Mən soruşdum ki, onlar nə demək istəyirlər: "Nə üçün rus hərbiçiləri Kəlbəcəyə gəlməlidirlər?"¹⁸

Quluzadənin sözlərinə görə o, rus qoşunlarının müdaxiləsini nəzərdə tutan heç bir sülh planını qəbul etməməyi tövsiyə etmişdi.

Ermənilər bildirirlər ki, onlar heç də Moskvanın əlaltıları olmayıblar, əksinə, Rusiyanın təzyiqinə məruz qalıblar. Qukasyanın sözlərinə görə, 1993-cü ilin yazında Rusiya təkid edirdi ki, ermənilər Kəlbəcəri qaytarsınlar. Bir il sonra Koçaryan Rusiya xarici işlər nazirinə məktubunda işğal olunmuş rayonlardan birini "xoşməramlı addım" kimi Azərbaycanca-

¹⁷ Hacızadə ilə müsahibə, 15 noyabr 2000-ci il.

¹⁸ Quluzadə ilə müsahibə, 28 noyabr 2000-ci il.

na qaytarmaq məsləhətini rədd etdi.¹⁹ Problem onda idi ki, Rusiya həm münaqişədə iştirak edirdi, həm də eyni zamanda yeganə ciddi vasitəçi idi. 1993-cü ilin yayında Minsk qrupunun hazırladığı sülh planı baş tutmadıqdan sonra Rusiyanın inhisarçı mövqeyi daha da möhkəmləndi. Bu vaxt Moskva öz yeni və daha iddialı "ayırıcı qüvvələr" ideyası ilə çıxış etməyə başladı, bu qüvvələr ermənilərlə azərbaycanlılar arasında yerləşdirilməli idi.²⁰

ABŞ-ın mövqeyi

Amerika Birləşmiş Ştatlarının Qafqazda heç bir tarixi rolu olmamışdı və ölkə bura təzəcə qədəm basırdı. Məlum oldu ki, ABŞ-ın burada bir-birinə zidd olan mənafeləri var. Bir tərəfdən, Vaşinqton Gürcüstan və Azərbaycanın Rusiyadan daha müstəqil siyasət aparmaq cəhdini dəstəkləyirdi və Azərbaycana Amerika neft şirkətlərinin potensial sərmayə məkanı kimi baxırdı. Digər tərəfdən, ABŞ-ın ən nüfuzlu etnik lobbilərindən olan erməni lobbisini mənşəcə erməni olan milyonlarla amerikalı dəstəkləyirdi və öz tələblərini irəli sürürdü. 1992-ci ildə ABŞ-da böyümüş Raffi Hovannisyan Ermənistanın xarici işlər naziri oldu. Konqresdə Bob Doul kimi görkəmli siyasətçilərin dəstəyini qazanan erməni lobbisi kifayət qədər böyük nüfuzə malik idi və konqresdə daim müstəqil Ermənistanı iri maliyyə yardımlarının ayrılmasına səs verirdi. 2000-ci ildə Amerika hökumətinin Ermənistanı ayırdığı 102,4 milyon dollar həcmində maliyyə yardımını adam başına görə yalnız İsrailə verilən yardım üstələyirdi.

1992-ci il oktyabrın 24-də, ABŞ-da keçirilən seçki kampaniyasının ən qızğın çağında erməni lobbisi Konqresdə "Azadlığa Dəstək Aktına" 907-ci düzəlişi qəbul etdirə bildi. Bu qanun Azərbaycana Amerika dövlət yardımının göstərilməsinə "Azərbaycan hökumətinin Ermənistan və Dağlıq Qarabağa qarşı bütün blokadalarının və zor tətbiqinin dayandırmasına doğru atılan əyani addımları prezident tərəfindən müəyyən edilib, bu haqda Konqresə hesabat verilməyənə kimi" qadağa qoydu. 907-ci düzəliş yalnız 2002-ci ildə tam ləğv edildi. Uzun illər ərzində 907-ci

¹⁹ Harutyunyan, "События" ("Olaylar"), V cild, səh. 317.

²⁰ Kazimirov, "Россия и "Минская группа"" ("Rusiya və "Minsk qrupu").

düzəliş ABŞ-ın xarici siyasətinin daxili siyasət əsasında formalaşmasının parlaq nümunəsi idi.

1992-ci ildə Vaşinqton və Moskva arasında münasibətlər Qafqaz məsələsindən savayı bütün məsələlər üzrə ən yüksək həddə çatmışdı. Rusiyanın Gürcüstan və Azərbaycanın işlərinə qarışmasına ABŞ şübhə ilə baxırdı, Rusiya isə özünün hesab etdiyi ərazilərdə amerikan müdaxiləsini tənqid atəşinə tuturdu. Bu rəqabət özünü ATƏM-in Minsk qrupunun işində də büruzə verirdi. 1994-cü ildə Con Mareska ABŞ-ın nümayəndəsi kimi öz missiyasını başa çatdırdıqdan dərhal sonra Rusiyaya qarşı ittiham irəli sürdü:

"Rusiya regionda öz hökmranlığını bərpa etməyə və kənar qüvvələrin, xüsusən də ABŞ və Türkiyənin qarşısını almağa cəhd göstərirdi. Rusiya bir sıra səbəblərdən Ermənistan və Azərbaycanda dominantlıq etmək istəyir. Onlardan ən başlıcası odur ki, Moskva Türkiyə və İranla keçmiş sovet sərhədi üzərində nəzarəti bərpa etmək və Azərbaycanın neft sərvətlərində öz payını təmin etmək istəyir. Bu məqsədlərə çatmaq üçün Rusiya müharibə aparən tərəfləri ayırmaq, sərhədlərin müdafiəsi məqsədi ilə rus hərbi kontingentinin qayıtmasına razılaşmağa məcbur etmək və qərb şirkətləri tərəfindən alınan neft konsessiyalarında Rusiyanın iştirakını təmin etmək üçün Azərbaycana təsir göstərir. Təsir vasitəsi kimi ruslar açıq səsləndirilməyən, lakin effektiv olan hədədən istifadə ediblər: əgər Azərbaycan tabe olmazsa, Rusiya Ermənistana göstərdiyi dəstəyi artıracaq (Rusiya qoşunları artıq orada yerləşdirilib), bu da azərbaycanlılar üçün fəlakətli hərbi nəticələrlə bitə bilər."²¹

Bu ittihamlara etiraz edən Kazimirov bildirdi ki, Vaşinqton Rusiyanı regiondan elə təkidlə sıxışdırır ki, elə bil Dağlıq Qarabağda sülhün bərqərar olması ikinci dərəcəli məsələdir:

"Minsk qrupunda bir zaman "birinci skripkada" çalan ABŞ-ın keçmiş nümayəndəsi öz qeydləri və məqalələrində kifayət qədər açıq yazır ki, Rusiyanın "neo-müstəmləkəçi iddialarının" "qarşısını almaq" lazımdır və atəşkəs üçün də heç bir istisna olmamalıdır. Amerikalı səfirin məqalələrindən aydın görünür ki, Vaşinqtonun fikrincə, atəşkəsin öz-özlüyündə

²¹ Mareska. "Agony of Indifference in Nagorno-Karabakh" ("Dağlıq Qarabağda laqeydlik cəfəsi"), səh. 83.

dəyəri yoxdur, atəşkəs Rusiyanın Qafqazda rolunun azaldılmasına yönəldilmiş iri geostrateji oyunun yalnız bir elementidir."²²

1993-1994-cü illərdə Qarabağ probleminin həllində ABŞ yalnız azacıq iştirak etmişdi. 1993-cü il noyabrın 30-da Minsk Qrupunun sədri vəzifəsində Mario Rafaellini əvəz edən isveçli Yan Eliasson belə qənaətə gəldi ki, ümmumiyyətlə qrupun birgə işinə az ümid bəsləmək lazımdır və tərəflərlə birbaşa danışıqlar üçün regiona tez-tez səfər etmək daha məqsədəuyğundur. Bu mövqə ABŞ-ın Minsk qrupundakı rolunu azaltdı və əksinə, Rusiyanın təsirini artırdı. Con Mareska Minsk qrupundan ABŞ-ın nümayəndəsi vəzifəsindən getdi. Bu dövrdə heç vaxt olmadığı kimi vasitəçilik səylərinə ehtiyac var idi, çünki 1993-cü ilin dekabrında müharibə şiddətli döyüşlərlə yadda qalan son mərhələsinə qədəm qoydu.

1993-1994-cü illər: Qış hücumu

Qarabağ müharibəsinin sonuncu mərhələsində ən çox itkilər verildi. "Əsl müharibə 1993-cü il dekabrın 17-də başladı və 1994-cü il mayın 12-nə kimi davam etdi, - Ter-Petrosyan xatırlayır. - Bu dövrdə tərəflər əsl ordularla döyüşüdürlər." Onun dediyinə görə, Azərbaycan ordusunda 100.000 nəfər var idi, ermənilərin tərəfində isə 35.000 nəfər döyüşüdü. Birinci dəfə idi ki, hər iki tərəf müharibəyə əsasən təcrübəsiz çağırışçıları göndərirdi. İrimiqyahlı qanlı döyüşlərdə minlərlə çağırışçı həlak oldu.

Erməni əsgərlərinin əksəriyyəti Ermənistandan idi. İndi artıq heç kim Ermənistanın Azərbaycanla müharibə aparmadığına inanmırdı. Hər halda Qarabağdan olan Serj Sarkisyan 1993-cü ilin avqustunda Ermənistanın müdafiə naziri oldu, bundan sonra Ermənistan və Dağlıq Qarabağ silahlı qüvvələri arasındakı xətt tamamilə silindi. 1994-cü ildə "Human Rights Watch" insan hüquqlarının müdafiəsi təşkilatının əməkdaşları Yerevan küçələrində hərbcilər arasında sorğu apardılar. Respondentlərin 30 faizi Ermənistan ordusunda xidmət edən, lakin Qarabağda döyüşən əsgər və zabitlər idi.²³ Azərbaycan öz ordusuna 1500-2500 arasında əfqan mücahidlərini cəlb etmişdi. Rəsmilər bunu inkar etsələr də, bu, çoxdan hamıya məlum olan sirr idi. Bakının küçələrində tez-tez ənənəvi əfqan

²² Kazimirov, "Карабах. Как это было." ("Qarabağ. Bu, necə olub."), səh. 49.

²³ Human Rights Watch. "Azerbaijan, Seven Years of Conflict" ("Azərbaycan. Münaqişənin yeddi ili."), səh. 67-73.

geyimində gəzən uzunsaç, saqqallı döyüşçüləri görəndə, əfqanların hərbi əməliyyatlarda iştirakına heç bir şübhə qalmırdı.²⁴

1993-cü ilin dekabrında yenidən şiddətli döyüşlər başladı. Ermənilər Füzulidən şərqə hərəkət etməyə cəhd göstərdilər, lakin misilsiz müqavimətlə üzləşib, geri çəkilməyə məcbur oldular. Ardınca Azərbaycan qoşunları üç cəbhə boyu hücumə keçdi. Dağlıq Qarabağın şimal-şərqində təşkil edilən hücum nəticəsində ermənilər Mardakert rayonunda bir sıra kəndləri tərk etməli oldular. Yanvarın 6-da cənub-şərq istiqamətində hücumə keçən Azərbaycan bölmələri Horadizlə Araz arasındakı dəmir yol qovşağını geri aldı və Füzuli istiqamətində şimala doğru hərəkət etdi.

Azərbaycanlıların təşkil etdiyi ən iri hücum 1994-cü ildə yeni il günü şimal-qərb istiqamətində baş tutdu. Qarabağ müharibəsi tarixində ən qanlı kampaniya olan bu döyüş haqqında çox az məlumat verilmişdi.²⁵ Hücum bütün əhalinin tərk etdiyi boş bir ərazidə sərt qış şəraitində baş verdi. Azərbaycan qoşunları böyük sayda Murovdağı və Ömər aşırımını keçib, əhalisiz qalmış Kəlbəcər rayonuna qarlı və şaxtalı havada hərəkət etməyə başladılar. Ermənistanın Vanadzor diviziyasının təlimsiz əsgərləri ilə qarşılaşan azərbaycanlılar onların müqavimətini tezliklə qırdılar. Yanvarın 24-də Azərbaycan qoşunları Çarplı qəsəbəsi yaxınlığında 240 nəfərdən ibarət erməni taburunu mühasirəyə salıb məhv etdiklərini bəyan etdilər.

Fevralın birinci həftəsində azərbaycanlılar Kəlbəcər şəhərinə yaxınlaşdılar. Lakin onlar Murovdağdakı arxa cəbhədən çox ayrılmışdılar, ermənilər isə öz mövqelərinin möhkəmləndirilməsi üçün Qarabağdan daha təcrübəli hissələri cəlb etdilər. Fevralın 12-də ermənilər gücləşən qar şəraitində əks hücumə keçdilər. Azərbaycanlılar təlaş içində geri çəkilməyə başladılar. Geriləmə vaxtı yüzlərlə cavan əsgər itkin düşdü, digərləri soyuqdan donub tələf oldu. Fevralın 18-də Azərbaycan hissələri bütövlüklə Ömər aşırımından geri çəkildilər.

İki Azərbaycan briqadası mühasirəyə düşdü və döyüş aparıb dar aşırımdan şimala hərəkət etməyə çalışdı. Ermənilər mühasirəyə düşən hissələri "Qrad" raketlərindən şiddətli atəşə tutdular. Bu həmlənin nəti-

²⁴ Eyni mənbə, səh. 46.

²⁵ Kəlbəcər kampaniyası Azərbaycanın Müdafiə Nazirliyinin keçmiş mətbuat katibi Azad İşazadə və Rusiya televiziyaşının "Вести" proqramının o zaman Ermənistanda müxbiri olmuş Tiqrən Kzmalyanın verdikləri məlumatlara əsasən təsvir edilib.

cəsi son dərəcə acınacaqlı idi. Bircə bu əməliyyatda ermənilər 1500 nəfərə qədər Azərbaycan əsgərini qətlə yetirdilər. Bir neçə il sonra Kəlbəcər dağlarına səyahət edənlər hələ də donmuş cəsədlərə rast gəlirdilər. Sonradan ermənilər Ömər aşırımında ölmüş cavan azərbaycanlı əsgərlərin yüzlərlə hərbi biletlərini topladılar. Erməni televiziyaşının çəkiliş qrupu həmin müharibənin ən cansıxıcı mənzərələrindən birini – həlak olmuş cavan azərbaycanlıların uzun taxta masa üzərinə tökülmüş yüzlərlə qırımızı hərbi biletlərini lentə alıb.

1994-cü ilin qış kampaniyası nəticəsində cəbhə xətti əvvəlki hücum əməliyyatlarından sonra elə də nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişmədi, Azərbaycan şimal və cənubda öz ərazilərinin yalnız kiçik bir hissəsini geri ala bildi. Lakin itkilər kəskin dərəcədə artmışdı, azərbaycanlılardan təxminən 4.000 nəfər, erməni tərəfdən isə 2.000 nəfər həlak olmuşdu.²⁶

Atəşkəsə doğru

1994-cü ilin fevralında hərbi əməliyyatların ən qızgın vaxtında Minsk qrupunun isveçli sədri Yan Eliasson və Rusiya təmsilçisi Vladimir Kazimirov ayrı-ayrılıqda regiona səfər etdilər. İndi onlar faktiki olaraq, bir-biri ilə rəqabət aparırdılar. Sonradan Kazimirov regiona Rusiya müdafiə nazirinin müavini Qeorqi Kondratyevlə qayıtdı. Ehtimal edilirdi ki, Kondratyev Rusiyanın başçılıq etdiyi sülhməramlı qüvvələrin komandiri olacaq.

Güman var ki, rus hərbiçiləri hər iki tərəfə vədlər verməklə öz xeyirlərinə sülh bağlamaq istəyirdilər. Ermənilər düşünürlər ki, Azərbaycan 1994-cü ilin qışında Rusiyadan hərbi yardım alıb. Bir erməni məmurunun dediyi kimi, "Rusiya Əliyevi rus arabasına qoşmaqla, ona kömək etmək istəyirdi."

1994-cü il yanvarın son həftəsində Levon Ter-Petrosyan Leninqradın blokadadan çıxmasının 50-illiyi münasibətilə keçirilən mərasimdə iştirak etmək üçün Sankt-Peterburqa yollandı. Ter-Petrosyan özü təkzib etsə də, digər iki erməni mənbəyindən məlumdur ki, Ermənistan prezidenti Rusiyadan yeni silah almaq üçün çox çalışırdı. Yeltsinlə təkbətək görüşmək üçün Kirov teatrında baletə gedən Ter-Petrosyan öz məqsədinə nail oldu

²⁶ Rəqəmlər Arif Yunusov tərəfindən təqdim edilib.

və silah təchizatının artırılmasına dair Yeltsinin razılığını ala bildi. Beləliklə, ermənilər zəifləmiş mövqelərini möhkəmlədə bildilər.

Azərbaycan tərəfindən prezident aparatının əməkdaşı Eldar Namazov xatırladı ki, 1994-cü ilin əvvəlində Kazimirov azərbaycanlıların əməkdaşlıqdan imtina etmələri təqdirdə daha çox ərazi itirəcəklərini bildirəndə, o, Əliyevin iş otağında idi. "Kazimirov Bakıya gəldi və hədələməyə başladı ki, əgər siz rus sülhməramlı qüvvələrini erməni və Azərbaycan orduları arasında yerləşdirməyə imkan verməsəniz, ermənilər bir ay ərzində Gəncəni, Tərtəri, Bərdəni və Gürcüstana gedən dəmir yolunu zəbt edəcəklər."²⁷ Ermənilər həqiqətən də Tərtər və Bərdə istiqamətində yeni hücumla başladılar. Lakin hər yeni hücum çoxlu təlimsiz çağırışçıların ölümü ilə nəticələnirdi. Bu şəraitdə hər iki tərəf qənaətə gəldi ki, atəşkəs üçün vaxt artıq yetişib.

Mayın 4-ü və 5-də MDB parlamentlərinin təmsilçiləri Qırğızıstanın paytaxtı Bişkekdə topladılar. Bu görüşdə Qarabağ parlamentinin spikeri Karen Baburyan da iştirak edirdi. Görüşün sonunda "Bişkek protokolu" hazırlandı, bu sənəd "(Dağlıq Qarabağda) münaqişə aparən tərəfləri şüurla hərəkət etməyə və mayın 8-dən 9-na keçən gecə yarısı atəşi dayandırmağa" çağırırdı. Protokola altı nəfər, o cümlədən Kazimirov və Ermənistanın iki rəsmi şəxsi imza atdı.

İştirakçıların diqqəti indi Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri, parlament sədrinin müavini Afiyəddin Cəlilova yönəlmişdi. Lakin o, sənədi imzalamadı və bəhanə gətirdi ki, əvvəlcə prezident Əliyevin razılığını almalıdır. Azərbaycan rəhbərliyi mürəkkəb seçim qarşısında qalmışdı. Protokolun imzalanması sülhün əldə olunmasına əla imkan yaradırdı, amma eyni zamanda Azərbaycan rəhbərliyi öz hərbi ambisiyalarını kənara qoymağa məcbur olacaqdı və ölkə daxilində kəskin narazılıqla qarşılaşacaqdı. Bişkekdə qərara alındı ki, Cəlilov Əliyevlə məsləhətləşənə qədər, sənəddə onun imzası üçün yer boş qalacaq.

Bişkek görüşü keçirilən zaman Əliyev Brüsseldə idi. O, mayın 8-də vətənə qayıtdı, elə bu vaxt Kazimirov da Bakıya uçdu və Azərbaycanın bütün yüksək vəzifəli şəxsləri ilə görüşdü. Əliyevin iş otağında gedən qızğın mübahisədə parlamentin spikeri Rəsul Quliyev Bişkek protokolunun imzalanmasına tərəf çıxdı. Nəhayət, bura toplaşanlar konsensusa

²⁷ Namazovla müsahibə, 14 noyabr 2000-c il. Kazimirov özü bildirir ki, heç vaxt azərbaycanlıları hədələməyib.

gəldilər: Azərbaycan bu şərtlə sənədi imzalayacaq ki, sənədin mətnində iki kiçik düzəliş edilsin və sənədə Qarabağın azərbaycanlı icmasının başçısı Nizami Bəhmənov da imza atsın. Bəhmənovu axtarmağa başladılar, lakin o, Bakıda deyildi və sənədi imzalaya bilmədi. Axırda Quliyev "Bişkek protokolunu" tək imzaladı.²⁸

Sonradan R.Quliyevin H.Əliyevlə mübahisəsi düşdü və o, Nyu-Yorka köçdü. Elə buna görə də təəccüblü deyil ki, atəşkəs sənədinin imzalanmasından bəhs edən Quliyev öz söhbətində Əliyevi xoşagəlməz cəhətdən təsvir etdi. Quliyevin sözlərinə görə, o zaman o, ön cəbhədən yenidən qayıtmışdı və Tərtərdə Azərbaycan mövqelərinin tab gətirə bilməməsinin şəxsən şahidi olmuşdu. Bundan sonra o, əmin oldu ki, Azərbaycana atəşkəs lazımdır. Quliyevin fikrincə, Əliyev qəsdən birmənalı mövqe tutmuşdu. "(Əliyev) mənə nə "hə", nə də "yox" dedi. Mən isə düşünürdüm ki, onu imzalamalıyıq."²⁹ Parlament spikerlərinin imzaladığı atəşkəs çağırışı prezidentə əlbəttə ki, əl verirdi, amma eyni zamanda o, müxalifətin qəti etirazı ilə üzləşəcəkdi. Tələtümün yatmasını gözləyən Əliyev bir neçə gündən sonra çıxış etdi və atəşkəs sazişini dəstəklədiyini bildirdi.

Hər iki tərəf atəşkəs prinsiplərini qəbul etdikdən sonra, onları praktiki cəhətdən həyata keçirmək məsələsi meydana çıxdı. Bu məsələ Kazimirovun Moskvadakı iş otağından həyata keçirilən, onun təbircə desək, "faks diplomatiyasının" gücünə həll edildi. Azərbaycanın müdafiə naziri Məmmədrəfi Məmmədov mayın 9-da Bakıda atəşkəslə bağlı öz öhdəsinə götürdüyü vəzifələrə imza atdı. Səhəri gün Yerevanda həmin sənədi Ermənistanın müdafiə naziri Serj Sarkisyan imzaladı. Qarabağdakı erməni qüvvələrinə başçılıq edən Samvel Babayan bu sənədi mayın 11-də Stepanakertdə imzaladı. 1994-cü il mayın 11-dən 12-nə keçən gecə atəşkəs barədə saziş qüvvəyə mindi və ilkin çətinliklərə baxmayaraq, pozulmadı.

Bunun ardınca Pavel Qraçov sazişin ona aid olan hissəsini yerinə yetirməyə başladı və 1800 nəfərlik rus sülhməramlı qüvvələrini münaqişə zonasına göndərməyə hazırlaşdı. O, üç hərbi başçını – Azərbaycandan Məmmədovu, Ermənistandan Sarkisyanı və Dağlıq Qarabağı təmsil edən Bako Saakyanı (onu ayrıca əyləşdirdilər) Moskvaya dəvət etdi. Baxmayaraq ki, atəşkəsə artıq dörd gün riayət edilirdi, elə görüşün əvvəlində Qraçov təkid etdi ki, dəvət edilənlər həmçinin atəşkəs sazişini imzalamalı

²⁸ Kazimirovla müsahibə, 1 dekabr 2000-ci il.

²⁹ Quliyevlə müsahibə, 13 sentyabr 2000-ci il.

dırlar. Onun qaba və aqressiv tonundan hirslənən Məmmədov Qraçovun planını rədd etdi. Kazimirov söyləyir ki, müdafiə naziri "diplomatların etdikləri ilə heç də həmişə hesablaşmırdı. Onun öz sülhməramlı missiyası var idi." Azərbaycan rəhbərliyi atəşkəs rejiminə tərəfdar olduğunu təsdiq etdi, lakin rus qoşunlarının sülhməramlı qismində müdaxilə etməsinə razılaşmadı.

1994-cü il mayın 12-də baş tutmuş atəşkəs münaqişənin reallıqlarını əks etdirirdi. Müharibə həm azərbaycanlıların, həm də ermənilərin gücünü almışdı. Döyüş meydanında minlərlə vətəndaşını itirən və bu itkilərin müqabilində yalnız cüzi uğurlar qazanan Azərbaycan atəşkəsinə ləbüdlüyü ilə razılaşdı, lakin rus hərbi kontingentinin yerləşdirilməsinə qarşı çıxdı. Beləcə, atəşkəs xəttində qeyri-adi vəziyyət yarandı: neytral sülhməramlı qüvvələr cəlb olunmadan atəşkəs özü-özünü nizamlayırdı. Ermənilər sülhməramlı qüvvələrin yerləşdirilməsindən daha çox gücləndirilmiş cəbhə xəttinin saxlanılmasında maraqlı idilər. Robert Koçaryan deyir ki, "Qarabağın ciddi müdafiəsini təmin edə bilən hüduda çatanda, biz (atəşkəs) haqqında ciddi düşünməyə başladıq."³⁰ Bu hüdudlar Dağlıq Qarabağ daxil olmaqla Azərbaycanın bütün cənub-qərb hissəsini, yəni Azərbaycanın rəsmən tanınmış ərazisinin təqribən 14 faizini Azərbaycandan ayırdı. Atəşkəsə əməl edən, lakin heç bir sülh sazişi bağlamayan tərəflər arasındakı münaqişə yeni və, eyni zamanda, qərribə bir mərhələyə - "nə sülh, nə də savaş" mərhələsinə addımladı. Döyüşlər bitdi, lakin münaqişənin kökündə duran problemlər həll edilməmiş qaldı.

³⁰ Koçaryanla müsahibə, 25 may 2000-ci il.

Fəsil 16.

STEPANAKERT. ƏLAHİDDƏ DÖVLƏT.

Ağ lüminessent lampalarla işıqlanan kiçik otaqda skamyalar bir sərəya düzülmüşdü. Əgər küncdə döşəmədən tavana kimi qalxan metal qəfəs olmasaydı, adama elə gələrdi ki, sinif otağındasan. Qəfəsdə mühafizə altında iki sıra cavan əyləşmişdi, nazik bıçığı və qərribə baxışı ilə seçilən Samvel Babayan onlardan bir az aralıqda oturmuşdu. Qarabağ silahlı qüvvələrinin keçmiş başçısı adamöldürmə cəhdi və dövlətə xəyanətdə ittiham edilirdi.

Babayan öz hakimiyyətini bir göz qırpımında itirmişdi. 1994-cü ildə Azərbaycanla atəşkəs haqqında saziş imzalandıqdan sonra o, ermənilərin milli qəhrəmanı adını aldı, o vaxt onun heç otuz yaşı yox idi. Eyni vaxtda həm müdafiə naziri, həm də tanınmamış Dağlıq Qarabağ respublikasının ordu komandanı olan Babayan bölgədə beş il ərzində faktiki olaraq, ağalığı edirdi. Lakin 1999-cu ilin sonunda digər nüfuzlu şəxslərlə hakimiyyət uğrunda kəskin mübarizəyə girən Babayanı bütün vəzifələrdən kənarlaşdırdılar. Üç ay sonra, 2000-ci ilin martında vilayətin rəhbəri Arkadi Qukasyan gecə evinə qayıdarkən, iki naməlum şəxs Stepanakertin mərkəzində onun "Mersedesini" atəşə tutmuşdu. Güllə Qukasyanın ayağına dəymişdi, onun sürücüsü və mühafizəçisi həmçinin yaralanmışdılar. Bu hadisə ilə əlaqədar Babayan və onun adamları həbs edildi və onlara qarşı Qukasyana sui-qəsdin hazırlanması və hakimiyyətin zorla ələ keçirilməsinə cəhd maddələri ilə cinayət işi qaldırıldı.

İndi isə, 2000-ci ilin oktyabrında Stepanakert məhkəməsinin zalı Babayanın mühakimə edilməsinə baxmaq istəyən insanlarla hər gün dolu olurdu. Müttəhimlərdən üçü keçmiş rəislərdən artıq üz döndərmişdi və öz günahlarını etiraf etmişdi, lakin onun özü ona qarşı irəli sürülmüş bütün ittihamları rədd edirdi. Babayanın vəkili Judeks Şaqaryan bildirdi ki, müdafiə etdiyi şəxs ilkin ifadələrini işgəncələr altında verib.

Babayanın məhkəməsi səsini çıxarmaqdan qorxan qapalı cəmiyyəti elə bil oyatdı. Vəkillər, prokurorlar, müttəhimlər və şahidlər – hamı bir-

birini tanıyırdı. İttihamçı bir şahiddən – qadın həkimdən xahiş etdi ki, əsas müttəhimlə öz münasibətlərini xarakterizə etsin. “Bəli, mən Babayanın xalanəvəsiyəm,” – qadın etiraf etdi. Ardınca ondan ünvanını soruşdular. “Siz bu mənzili necə almısınız?” – ittihamçı mənzilin Babayan tərəfindən hədiyyə edilib-edilmədiyini aydınlaşdırmağa çalışdı. Mənzil paylaşmaqla Babayan tərəfdarlarının sadıqlığını təmin edirdi.

Məhkəmə zalında Babayan haqqında yeni-yeni faktlar aşkara çıxırdı. Ona və ailəsinə məxsus olmuş və sonradan müsadirə edilmiş əmlaka səkkiz xarici markalı maşın, o cümlədən “Mercedes”, “BMV” və “Ləndrover”, iki ferma, iki ev, beş mənzil, təqribən qırx min dollar məbləğində zinət əşyaları və altmış min dollar nağd pul daxil idi.¹ Dünya miqyasında bütün bunları bəlkə də böyük var-dövlət adlandırmaq çətin olardı, lakin Dağlıq Qarabağda Babayan inanılmaz dərəcədə zəngin sayılırdı.

Babayan ailəsi ilə birlikdə həm müharibə zamanı, həm də ondan sonra yaxşı pul çıxarırdılar. Müharibə vaxtı var-dövlət “işğal olunmuş ərazilərdən” gəlirdi, həmin yerlərdə hər şey sökülüb əsasən İrana satılırdı. Soyğunçular heç nəyi əldən qoymurdular: metal qırıntıları, zavod dəzgahları, mis məfillər, dam örtükləri – hər şey satılırdı. Bir yaxın erməni jurnalisti danışırdı ki, bir dəfə iyunda, müharibədən sonra o, viranə qoyulmuş Ağdama getmişdi. Burada o, Fellininin filmlərinə layiq bir səhnənin şahidi oldu: adamlar İrandan gələn yük maşınlarına qızılgül ləçəklərini yükləyirdilər. Bu güllər şəhər xarabalıqlarında bitmiş minlərlə qızılgül kollarından yığılmışdı və iranlılar bu ləçəkləri mürəbbə üçün alırdılar.

Müharibədən sonra Babayan və onun ailəsi Dağlıq Qarabağın iqtisadi təcridini öz xeyirlərinə istifadə etdilər. Arvadının adına qeydiyyatda olan “Yupiter” şirkəti vasitəsilə Qarabağa siqaret və yanacaq idxal etməklə, Babayan böyük pullar qazanmağa başladı. Lakin o, təkcə iqtisadiyyata nəzarət etmirdi. Mənə söhbət etdilər ki, “Babayanın razılığı olmadan nə köşk açmaq, nə də məktəbə müəllim kimi iş düzəlmək olardı.” O, tədricən bütün siyasi rəqiblərini neytrallaşdırmışdı. Babayanla Vaço ləqəbli səhra komandiri arasında baş verən ədavət atışma ilə bitmişdi, Vaço isə Qarabağdan qaçmağa məcbur olmuşdu. Babayanın yoluna çıxan hər kəs Şuşa həbsxanasına düşməyə risk edirdi və həbsxanadan çıxmaq üçün böyük məbləğdə rüşvət verməli idi. Bir nəfərdən hətta tələb

¹ “Azadlıq” radiosunun erməni xidməti, 25 sentyabr 2000-ci il.

etmişdilər ki, yeniyetmə qızlarından birini Babayanın yanına göndərsin. O, qızlarına evdən çıxmağı qadağan edib, özü isə beş min dollar yığmağa yollanmışdı.

Babayanın törətdiyi cinayətlər arasında bu, ən iyrenci idi, eyni zamanda bu cinayəti sübut etmək üçün dəlil tapmaq çox çətin idi, çünki Stepanakertdə heç bir qadın Babayanın cavan qızları zorlamaq meyindən açıq danışmazdı. Lakin bəzilərindən eşitdiyimə görə, cavan qadınlar və qızlar axşamlar küçəyə çıxmağa qorxurdular, çünki Babayan öz dostları ilə Stalinin “sağ əli” Lavrenti Beriya sayacağı, Mercedesdə “şikar” ovuna çıxırdı. Bir çox valideynlər öz qızlarını Babayanın həris baxışlarından gizlətmək üçün Yerevana göndərirdilər, hərdən isə bəzi qadınların dünyaya gətirdiyi uşaqları “balaca Samo” çağırırdılar.

Babayan, əlbəttə ki, özünə qarşı nifrət oyadan məxluq idi, amma doğurdanmı o, 2000-ci ilin martında hakimiyyəti ələ keçirməyə hazırlaşdı? Bəzilərinin fikrincə, əgər sui-qəsd peşəkar hərbiçi kimi tanınan Babayan hazırlasaydı, Qukasyan sağ qalmazdı. Babayanın ən fəal tərəfdarlarından biri, bolqar jurnalisti Tsvetana Paskaleva deyirdi ki, həbsdən əvvəl onunla görüşəndə, Babayanın bütün fikirləri karyerasını siyasətçi kimi dinc davam etdirmək planları ilə məşğul idi. Lakin Stepanakertin əksər sakinləri onu təqsirli bilirdilər. “O, deyilsə, bəs onda kimdir?”, - insanlardan tez-tez bu ritorik sualı eşitmək olardı. Qarabağ hərəkətinin veteranı Janna Qalstyan bildirdi ki, məhkəmə keçmiş komandirin iddialarının məntiqi kulminasiyası oldu: “Samvel bizim təşəbbüsümüzü əlimizdən almışdı, o, insanları kölə etmişdi. Bu məhkəmə olmasaydı, hər şey əbəs olardı.”

Babayan müharibədən sonra qondarma dövlətdə yaşanan ümumi durumun mənfur təcəssümü idi. Azərbaycanda olduğu kimi, Qarabağın bir çox adi sakinləri özlərini rəhbərləri tərəfindən aldadılmış hesab edirdilər. Saf məsləklər uğrunda döyüşən insanlar, oğullarını, ərlərini itirən Qarabağ erməniləri acı peşmançılıq hissi çəkirdilər. Cəbhəyə könüllü gedən Monte Melkonyanın dul qalmış arvadı Seta Melkonyan etiraf etdi ki, ərinin komandir olduğu Martuni rayonuna qayıtmaq onun üçün əzablıdır:

“Mən elə ailə tanıyıram ki, üç oğlunu, üç cavanı itirib. Onlar Bakı qaçqınları idilər. Onlar Martuniyə gəldilər və üç oğullarını itirdilər. Biri evli idi, iki uşağı var idi, uşaqlarından biri şəkər xəstəliyinə tutulmuşdu. İkincinin nişanlısı var idi, üçüncü isə subay idi. Hər dəfə onların analarını görəndə, özümü pis hiss edirəm. Bu anaya axı nə demək olar? Bu, hələ mənim tanıdığım ailədir, axı tanımadıklarım da var. Onlar daim özlərinə sual verir-

lər: "Bu qədər qurban verməyə dəyərdimi?" Mən başqa bir qadın tanıyıram, o, (hərbi) qərargahda xadimə işləyir. Onun üzünə baxanda görürsən ki, ürəyində nə çəkir. Onun evinə "Qrad" raketini düşmüşdü. Hər iki oğlunu itirib. Kürəkəni ölüb. Bu qadına bir şey demək olarmı? Altı nəvəsi qalıb, yanından isə bəziləri yüz min dollarlıq maşında ötüb keçirlər!"²

Erməni-Azərbaycan müharibəsində hər tərəf öz itkisini verib. Azərbaycan üçün torpaqların itirilməsi və saysız-hesabsız qaçqın axını dərin travma oldu. Lakin məğlubiyyətin bir müsbət cəhəti var idi: müharibədən sonra səhra komandirlərinin bütün iddiaları boşa çıxdı. Surət Hüseynov və Rəhim Qazıyev kimi komandirlər öz siyasi və hərbi karyeralarını Qarabağda dəfn etdilər.

Qarabağ erməniləri 1994-cü ilin mayında müharibədən qalib çıxdılar, amma bu qələbə dinc mülki həyatı hərbi komandirlərin sərəncamına verdi. Ermənistanda "Yerkrapa" müharibə veteranları təşkilatı başda Vazqen Sarkisyan olmaqla ən nüfuzlu quruma çevrildi. Qarabağda isə insanlar yüksək rütbəli hərbcilərin kefi ilə oturub-durmah idilər.

Müharibədən sonra Qarabağ erməniləri böyük problemlə üzləşdilər: iqtisadi cəhətdən təcrid edilən, digər ölkələr və beynəlxalq qurumlar tərəfindən tanınmayan, Azərbaycanla sonacən həll edilməmiş münaqişə vəziyyətində qalan qondarma dövləti hansı gələcək gözləyir? Davamlı sülhün bərqərar edilməsi nəyin bahasına başa gələcək? Mən Babayanla ilk və son dəfə görüşəndə, artıq bir neçə həftə idi ki, onu ordu komandanı vəzifəsindən çıxarmışdılar, amma hələ həbs etməmişdilər. Bu görüş zamanı mən hiss etdim ki, Babayan bu məsələlər üzərində düşünməyə başlayır. Babayan zahirən zəhmli hərbcidən daha çox Marsel Prusta bənzəyirdi. O, alçaqboy və səliqəli idi, qara bığları par-par parıldayırdı. Bununla belə onun digər məşhur Qafqaz qiyamçısı, çeçen səhra komandiri Şamil Basayevlə son dərəcə oxşarlığı (eyni boy və eyni yaş, həmin sakit səs, hətta ad bənzərliyi) məni heyratə gətirdi. Elə Basayev kimi, Babayanın da qara gözlərindən neçə-neçə insan həyatına qəsd etdiyini sezmək olurdu.

Babayan bir nəfəsə həm müharibədən, həm də sülhdən danışırdı. Onun fikrincə, müharibənin "dördüncü raundu" nəhayət Azərbaycanı diz üstə çökdürəcək. "Əgər dördüncü raund başlayarsa, o, həlledici olacaq, onda bizim hərbi əməliyyatları dayandırıb, danışıq masası arxasında əyləş-

² Melkonyanla müsahibə, 7 may 2000-ci il.

məyimizə ehtiyac qalmayacaq. Əgər biz yenə də 1994-cü ildə dayandığımız kimi dayansa, yenidən bu problemin mövcud olduğunu unudacağıq."³

Bununla belə o, Azərbaycanla saziş bağlamaq da istəyirdi. Bəlkə də, bu illər ərzində Dağlıq Qarabağın zəif və təcridə olan iqtisadiyyatını nəzarətdə saxlamış Babayan başa düşürdü ki, bölgənin iqtisadi inkişafı yalnız Azərbaycanla ticarət qurmaqla mümkündür: "Biz Azərbaycan bazarına çox böyük maraq göstəririk." O, əlavə etdi ki, əraziləri döyüş meydanında alan bir adam kimi, danışıqlar masası arxasında bu əraziləri birinci olaraq qaytara bilər. Sonra Babayan mənim reaksiyama baxmaq üçün qəflətən maraqlı bir söz işlətdi: "İlham Əliyev mənimlə Parisdə görüşmək istəyir", o, Azərbaycan prezidentinin oğlu və varisini nəzərdə tuturdu. "Mən hələ razılığımı verməmişəm."

Babayana İlham Əliyevlə görüşmək nəsb olmadı - əlbəttə ki, əgər belə bir təklif həqiqətən də irəli sürülmüşdü və Babayan bunu uydurmamışdı. Üç həftə sonra Babayanı həbs etdilər, 2001-ci ilin fevralında o, Qukasyana qarşı sui-qəsdin təşkilində təqsirli bilinib, 14 illik həbsə məhkum edildi.

"(Babayan haqqında) bu əfsanə xaric üçün idi. Təəssüf ki, o, iflasa uğradı." Dağlıq Qarabağın seçilmiş "prezidenti" Arkadi Qukasyan öz iqamətgahında divanda yayxanmışdı. Sui-qəsdən artıq yarım ildən çox keçmişdi, amma o, hələ də axsayırdı və ayağında sarğılarla gəzirdi. Keçmiş jurnalist Qukasyanın dazlaşan yumru başı, səliqəli bığları və şən simasına baxanda, onu daha çox bankirə bənzətmək olar. 1997-ci ildə Robert Koçaryan Ermənistanın baş naziri təyin olunduqdan sonra Qukasyan Dağlıq Qarabağda keçirilən seçkilər nəticəsində hakimiyyətə gəlmişdi. Mənə maraqlı idi ki, nə üçün o, sonradan düşməninə çevrilən Samvel Babayanın qəhrəman obrazının yaradılması ilə məşğul olmuşdu. "Onun belə olmasında bir çoxları günahkardırlar", - Qukasyan etiraf etdi.⁴

Tanınmamış dövlətin başçısına həsəd aparmağa dəyməz. Heç bir ölkə, hətta Ermənistanın özü Dağlıq Qarabağın müstəqilliyini indiyə kimi tanımayıb. Bu onu bildirir ki, Qarabağın rəhbəri daim minnətçi qismində çıxış edir. Heç kim səni beynəlxalq görüşlərə dəvət etmir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı sənin məktublarına cavab vermir. Sən xarici səfərliyə gedəndə, səni səfir yox, birinci katib qarşılayır.

³ Babayanla müsahibə, 27 fevral 2000-ci il.

⁴ Qukasyanla müsahibə, 10 oktyabr 2000-ci il.

Qarabağ rəhbərləri təkid edirlər ki, dövlətçilik tarixlə müəyyən olunur, beynəlxalq qətnamələrlə yox. Qondarma dövlətin şıq geyimli baş naziri Anuşavan Danielyan özü də digər yarımüstəqil postsovet vilayətindən – Krımdan Qarabağa gəlib. O, bilmək istəyirdi ki, tarix nə vaxt başlayır və nə vaxt bitir. “Dünya qanunvericiliyi təcrübəsində belə bir şey var ki, yetmiş il əvvəl baş verənlər tarix hesab edilməsin, amma on il öncəki hadisələr tarix olsun?” – o, ritorik sual verdi.⁵ Başqa sözlə, nə üçün Dağlıq Qarabağın statusu Azərbaycanın tərkibində hüquqi cəhətdən etibarlı idi, amma son 10 il ərzində etirbarlı deyil? Qukasyan bildirdi ki, Babayan üzərində məhkəmə prosesi “imtahan” oldu və “Qarabağın bir cəmiyyət kimi inkişafını” sübut etdi. O, israr edirdi ki, başqalarının nə fakirləşməsindən asılı olmayaraq, Dağlıq Qarabağ real dövlətə çevrilir.

Dünyanın qəbul etmədiyi qondarma Dağlıq Qarabağ respublikası dövlətçiliyin tərkibi ilə deyil, forması ilə lovğalanır. Keçmiş Lenin meydanında yerləşən prezident iqamətgahının fasadını iri gerb bəzəyir, flaqstokda isə Ermənistanın qırmızı-göy-narıncı bayrağına sağ tərəfdən əlavə edilmiş ağ pilləkənə bənzər naxışlı Dağlıq Qarabağın bayrağı dalğalanır. Hökumət işçilərinin masalarının üzərindəki mürəkkəbqabılarda Dağlıq Qarabağın rəmzləri həkk edilib. Bloknotların hər vərəqinin başında “Dağlıq Qarabağ Respublikası” sözləri yazılıb. Hər il sentyabrın 2-də “Müstəqillik günü” böyük təntənə ilə qeyd edilir.

Dağlıq Qarabağın dövlətçilik ritorikası onu keçmiş Sovet İttifaqı məkanında yaranmış digər dörd qondarma dövlətlə bir sıraya qoyur. Beş tanınmamış dövlətin daxil olduğu bu qəribə klubun üzvləri keçmiş muxtar vilayətlərdir. 1991-ci ildə SSRİ 15 müstəqil dövlətə parçalananda, bu muxtar vilayətlər həmin şərtlərlə razılaşmadı. Metropoliyadan ayrılmağa müvəffəq olan bu qondarma dövlətlər sonradan ya anarxiya, ya da müharibə vəziyyətinə düşdülər. 2000-ci ildə onlardan heç biri öz durumundan razı deyildi. Çeçenistanda Moskvaya qarşı ikinci müharibə başladı. Abxaziya və Cənubi Osetiya siyasi cəhətdən Gürcüstandan ayrılısalar da, son dərəcə kasıb və təcrid edilmiş idilər. Moldovadan ayrılan Dnestryanı vilayət həmçinin eyni vəziyyətdə idi.⁶

⁵ Danielyanla mübahisə, 16 may 2000-ci il.

⁶ Tanınmamış dövlətlərlə bağlı məsələlərin stimulyerici müzakirəsi üçün bax: Dov Lynch, “End States in Post-Soviet Conflicts: Engaging Separatist States,” WEU Institute for Security Studies, iyul, 2001-ci il.

Dağlıq Qarabağ öz müstəqilliyini elan etməklə, demək olar ki, gözdən pərdə asmışdı və buna görə də onun vəziyyəti digər separatçı bölgələrdən nisbətən daha yaxşı idi. Gündəlik həyatda isə Qarabağ Ermənistanın əyalətlərindən birinə çevrildi. Qarabağ erməniləri Ermənistan pasportlarını aldılar, Ermənistan dramı yerli pul vahidinə çevrildi. Qarabağın büdcəsi Ermənistanın Maliyyə Nazirliyinin açdığı əvəzsiz kreditlərlə təmin edilir. Bununla belə, beynəlxalq səviyyədə Dağlıq Qarabağ Çeçenistan kimi qanundankənar qalmaqdadır. Onun qəbul etdiyi qanunlar və təsis etdiyi qurumlar sərhədlərindən kənarında tanınmır, sülhməramlı missiyalarla bura gələn vasitəçilərdən başqa Dağlıq Qarabağa heç bir xarici diplomatın ayağı dəyməyib. Bu cür vəziyyət Dağlıq Qarabağı faktiki olaraq nəzarətdən kənar məkana çevrilməyə sövq edib. Şayiələrə görə (bunları yoxlamaq çətin, inanmaq isə asandır), Dağlıq Qarabağ öz “qara dəlik” statusundan fəal surətdə istifadə edir. Hərbi attaşelər güman edirdilər ki, Avropada adi silahlar haqqında sazişdə nəzərdə tutulmuş kvotalardan artıq gələn rus silahları məhz burada saxlanılır. Azərbaycan tərəfi bildirdirdi ki, Qarabağ narkotik qaçaqmalçılarınun yük-boşaltma məntəqəsinə çevrilib. Kürd separatçılarınun lideri Abdulla Öcalan qaçaq düşəndə, şayiələr gəzirdi ki, o, Qarabağa üz tutub. Bu şayiələr təsdiqlənmədi, lakin məntiqlə fikirləşəndə, o, burada sığınacaq tapa bilirdi, çünki Dağlıq Qarabağ yer üzündə beynəlxalq hüquq üçün əlçatmaz olan yerlərdən biridir.

Bu, kimin günahıdır? Əlbəttə ki, onların özünün. Ola bilsin, elə bizim də. Beynəlxalq izolyasiya yalnız mühasirə mentalitetinin möhkəmlənməsinə kömək edir və Dağlıq Qarabağın gerçəkliyindən daha çox, əfsanəsinə pul qoymaq istəyənlərə, xüsusən də erməni diasporu üçün yol açır.

“Tom, sözlərimə görə üzr istəyirəm, - Valeri dedi. - Amma mənə elə gəlir ki, biz axmağıq, elə azərbaycanlılar da axmaqdırlar.” Valeri məni öz qəhvəyi rəngli “Jiqulisində” Qarabağı gəzdirdirdi. O, səxavətli və təmkinli idi və maşını o dərəcədə yavaş sürürdü ki, ətraf meşələrin gözəlliyindən həzz alıb, müxtəlif mövzularda söhbət etmək üçün bizim kifayət qədər vaxtımız var idi. Valeri bir vaxtlar Bakıda işləyib, azərbaycanlılarla dostluq edib, sovet dövrünün birgə yaşam tərzini haqqında ən xoş xatirələri qalıb. Biz tez-tez zarafat edirdik ki, indi cəbhə xəttindən keçsək, dörd saatdan sonra Bakıya çatıb, Xəzərin sahilində şam edərik. Maşında onun

ən sevimli kaseti Azərbaycan mahnıları yazılmış kaset idi, lent o qədər köhnə və işlənmiş idi ki, mahnı əvəzinə boğuş səs eşidilirdi.

Valeri Dağlıq Qarabağın yenidən Azərbaycanın tərkibinə qayıtmasını istəmirdi, lakin o, böyük məmnuniyyətlə saatın əqrəblərini geri çevirib, sovet dövrünə qayırdı, o dövrə ki, hamı bir nəhəng dövlətdə yaşayırdı və bir-biri ilə çox yaxşı yola gedirdi. O, hesab edirdi ki, indiki vəziyyət çox dolaşıqdır və bu vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq isə onun kimi xırda adamların işi deyil. Biz və iki erməni dostumuz Mardakert rayonuna üz tutmuşduq və orada Valeridən otuz il cavan olan, amma elə onun kimi azərbaycanlılara qarşı nifrət bəsləməyən bir nəfərlə görüşməli idik.

Mardakertdə hərbi hissənin girişində biz Ruben adlı hündür və arıq 19 yaşlı əsgərlə görüşdük. O, bura Yerevandan göndərilmişdi və hərbi xidmətini Qarabağda, cəbhə xəttində çəkirdi. Ermənistan çağırışçılarının Dağlıq Qarabağda hərbi xidmət keçməsi bir daha sübut edir ki, Dağlıq Qarabağ artıq tamamilə Ermənistana birləşib. Biz hərbi hissənin yaxınlığında yerləşən kafedə onu nahara qonaq etdik. Biz ona Ermənistanda qalan ailəsindən pul, bir neçə məktub və cəbhə həyatı darıxdırıcı keçməsinə deyə bir blok siqaret gətirmişdik. Əsgərlər ayda 1000-2000 dram (təqribən iki-dörd dollar arası) pul alırdılar, nə məzuniyyət, nə də yemək görürdülər. Onlar döyüş silahları ilə ilan və çöl itlərini öldürürdülər, sonra onları bişirib yeyirdilər.

Ruben bizə danışdı ki, cəbhə xəttində elə yer var ki, hər iki tərəfdən səngərlər arasındakı məsafə cəmi otuz-qırx metrdir. Yaxınlıqda zabit olmayanda, erməni əsgərləri azərbaycanlılarla söhbət edirlər. Onlar havaya güllə atıb, "Molla!", azərbaycanlılar isə "Vazgen!" qışqırırlar. Sonra da, 1914-cü ilin miladında Qərb cəbhəsində baş verdiyi kimi, onlar düz ortada, neytral zonada görüşürlər. Bəs onlar nə haqqında danışirlar? "Biz sadəcə görüşürük, bir-birimizə siqaret veririk və deyirik: Biz düşmən deyilik, hamımız eyniyik, biz dostuq." Valeri bunu bəyəndi.

Biz Rubeni gözləyəndə, kamuflyaj geyinmiş qısa saçlı kök qadın bizi diqqətlə başdan ayağa kimi süzdü və ABŞ-ın qərb sahilinin ləhcəsi ilə dedi: "Hello!". Mardakertdə yaşayan bu yeganə amerikalının adı Ani idi, o, bizi evinə dəvət etdi. Ani dayanmadan danışdı, görünür, çoxdan ingilis dilində danışmağın həsrətində idi. Onun yaşadığı bir mərtəbəli evin döşəməsi rənglənməmiş taxtalarla örtülmüşdü, otağın küncündə dəmir çarpa-

yı dururdu. Ev odun sobası ilə qızdırılırdı, suyu isə quyudan götürmək lazım idi. O, dedi ki, onun evinə o qədər oğru girib ki, sayını da itirib.

Erməni diasporu Dağlıq Qarabağa son dərəcə böyük maraq göstərir. Xaricdə yaşayan ermənilər Ermənistanda korrupsiya və xoşagəlməz rəhbərlik barədə nə qədər tez-tez eşidirdilərsə, bir o qədər də ümidlərini və ideallarını Qarabağa bağlayırdılar. Onlar ABŞ konqresinin Qarabağa 20 milyon dollar həcmində yardım ayırmasına nail olmuşdular. Bölgədə Uotertaun və ya Beyrutda yaşayan erməni himayəçilərinin maliyyələşdirdikləri məktəblər, xəstəxanalar və su nasos stansiyaları var. Ermənistandan Qarabağa çəkilən asfalt yol Qafqazda ən yaxşı şosedir, yol qırağındakı baryeri, nişanları və ağ xətləri ilə seçilən bu yolu erməni diasporunun təsis etdiyi "Hayastan" fondu on milyon dollara inşa etdirib. "Christian Solidarity Worldwide" təşkilatı və onun prezidenti, ingilis baronessası Kerolayn Koks həmçinin Qarabağa humanitar yardım göndərir və onun təbliğatı ilə məşğul olur.

Qarabağın bütün xarici donorları insanları yoxsulluqdan çıxarmaq, uşaqlara yardım göstərmək, xəstələrə qulluq etmək məqsədilə öz köməklərini əsirgəməmişlər. Lakin Dağlıq Qarabağ haqqında mühasirəyə salınan mərd xristianların dayaq nöqtəsi kimi düşünən diasporun bu mövqeyini qəbul etmək çətindir. Axı məhz onlar qarabağlıları Azərbaycanla mübahisədə sərt mövqe tutmağa sövq etmişdilər, özləri isə heç bir məsuliyyət daşımadılar. Ola bilsin ki, onlar tarixi yenidən – sıfırıncı ildən, "türklərdən azad məkanda" başlamaq üçün Qarabağı seçmişdilər. Azərbaycan mahnılarını dinləyən və Bakıdakı dostlarını yada salan Valeri bu mənzərəyə sığmırdı. Azərbaycan əsgərləri ilə cəbhə xəttində siqaret dəyişən Ruben də eynilə.

Aninin Mardakertdəki bir çox qonşuları da bu sıradan idilər. Aninin xeyrinə demək lazımdır ki, o, özündə cəsəret tapıb, öz məsləyinin ardınca düşən və Qarabağa yaşamağa gələn beş-atlı amerikalı ermənilərdən biridir. Buradakı reallıqlar onu erməni Don-Kixotuna çevirmişdi. Aninin başına gələn yarı-gülməli əhvalatlarda erməni həmrəyliyi haqqında fikirlərini Qarabağa gətirmək istəyən qadının idealları post-sovet erməni kəndinin gerçəklikləri ilə toqquşur.

Biz Anidən soruşduq ki, Qarabağa nə üçün gəlib. "Mən burada soyqırımın davamını görürdüm", - o, cavab verdi. Ani səkkiz il öncə Berkli universitetində tanış olduğu Monte Melkonyanın dəvəti ilə könüllü olaraq Mardakertə gəlmişdi. "Heç vaxt nə müharibə, nə dəfn, nə də ölü görməmişdim", - Ani bir ağızdan dedi. O, fəxrlə bizə iki güllədən

düzəldilmiş xaçını göstərdi, bu xaçı ona həlak olmuş dostunun ailəsi hədiyyə etmişdi. "Rəfiqələrimdən biri bu xaçı görəndə çox qəzəbləndi və dedi ki, onu çıxarım, lakin mən ona cavab verdim ki: "Tanrı da azadlıq uğrunda mübarizə aparır."

Aninin evi "erməni məsləyi" uğrunda onun mübarizəsini əks etdirən sərgiyə bənzəyirdi. O, bizə erməni soyqırımını dünyada tanımaq üçün təşkil etdiyi nümayişlərin şəkillərini göstərdi. Şəkillərin birində o, soyqırımı həsr olunmuş sərgi ilə Keniyanın kəndlərini dolaşır. O, erməniləri Amerika hinduları və digər məzlum xalqlarla əlaqə yaratmağa çağırırdı, lakin bu addım heç bir nəticə vermədi. "Aprelin 24-də (Soyqırım günü) mən Nyu-Yorkda çıxış etdim və dedim ki, biz bu mərasimə hinduları da dəvət etməliyik. Axı onlar da, ermənilər kimi əcdadlarının torpaqlarını itiriblər."

Aninin Mardakertdə üzləşdiyi problemlərin əksəriyyəti feministlikdən irəli gəlirdi. O, şəhərdə maşın sürən yeganə qadın idi. O, qızlara rəsm və foto çəkməyi öyrətmək istəyəndə, bir çox valideynlər qızlarına onun məşğələlərinə getməyi qadağan etmişdilər. Onun polis, keşiş, yerli hökumət orqanları – hamı ilə münasibətləri pozulmuşdu. Ani hərbi hissə ilə uzun sürən davaya çıxmışdı. Ordudan tərxis edildikdən sonra, o, qarnizonda fiziki şəxs kimi işləməyə başladı, eyni zamanda seksual təzyiqlə görə komandirlərdən birini məhkəməyə vermişdi. Aninin sözlərinə görə, zorlama və zorlama cəhdləri ilə çoxlu problemlər var. Onun başqa bir davası humanitar yardımın oğurlanması ilə bağlı idi. Erməni diasporundan gələn humanitar yardım böyük hissəsi ya oğurlanırdı, ya da onu paylayanların ailələrinə çatırdı. "Mən humanitar yardımı əlbəəl paylamağa kömək edirəm, amerikalılar paltar və ayaqqabıları mənə göndərirlər, onlar bilirlər ki, mənim burada qohumum yoxdur", - Ani dedi.

Mən Anidən soruşdum ki, öz qaydaları ilə yaşamağa davam edən Dağlıq Qarabağla bağlı arzusunu həyata keçirmək istəyi ilə o, Mardakertdə nə qədər yaşayacaq? Mənə elə gəldi ki, o, gec-tez təslim olub, Amerikaya dönəcək. "Əgər sən onların xoşuna gəlmirsənsə, əgər onlar hesab edirlər ki, sən onların tərəfində deyilsən, onlar sənin üzünə bütün qapıları bağlayıb, səndən canlarını qurtarmaq istəyəcəklər, - o, yorğun səslə dedi. - Mən burada bütün ömrümü yaşaya bilərəm, amma, ola bilsin ki, onlar yenə də məni qəbul etməsintlər."

Fəsil 17.

1994-2001-ci İLLƏR. NƏ SÜLH, NƏ SAVAŞ.

Əliyev sabitliyi

1994-cü ilin mayında Ermənistan və Azərbaycan arasında münasibətlər dondurulmuş münaqişə mərhələsinə keçdi, kütləvi zorakılıq dayandı, lakin siyasi ixtilaflar öz həllini tapmamış qaldı. Növbəti bir neçə il ərzində Ermənistanda siyasi böhran yaşandı. Dinc inkişafdan məhrum olan Azərbaycan isə Heydər Əliyevin cansıxıcı rejiminə məhkum oldu.

Prezident Əliyev müharibənin başa çatmasından istifadə edib, Azərbaycanı öz nəzarəti altına aldı. O, tədricən öz real və potensial əleyhdarlarını neytrallaşdırdı. Onun birinci hədəfi ordu oldu. 1994-cü ilin avqustunda bir qrup ordu komandirini, o cümlədən keçmiş müdafiə naziri Rəhim Qaziyevi və Xalq Cəbhəsinin rəhbəri Arif Paşayevi iki il öncə Şuşanı ermənilərə verməkdə təqsirləndirib məhkəməyə verdilər.

1994-cü ilin oktyabrında prezidentin Nyu-Yorka səfəri zamanı xəbər gəldi ki, Milli Məclisin sədr müavini Afiyəddin Cəlilov öldürülüb, Xüsusi Təyinatlı Polis Dəstəsinin (OPON, əvvəllər OMON) hissələri isə üsyan qaldırıblar. Tezliklə Bakıya qayıdan prezident gözlənilmədən baş nazir Surət Hüseynovu hakimiyyətə gəlmək niyyəti ilə hazırlanan dövlət çevrilişində ittiham etdi. Öncə həbsdən naməlum yolla Rusiyaya qaçmış Qaziyevin dalınca bu dəfə Hüseynov qaçdı. Moskvada hər iki siyasətçi həqiqi amallarını üzə çıxarıb, keçmiş prezident Mütəllibovu dəstəklədilər. Sonradan onların hər ikisi Azərbaycana deportasiya edildi və uzun müddət həbsdə saxlanıldı.

Rusiyayönlü müxalifətlə hesabı bitirən Əliyev öz diqqətini digər rəqibə yönəltdi. 1995-ci ilin martında öncəki dövlət çevrilişi cəhdinə dair məhkəmə işində bəraət qazanmış OMON komandiri Rövşən Cavadov Bakıdakı kazarmaların birini ələ keçirdi və silahı yerə qoymaq əmrinə tabe olmadı. Qiyamı yatırtmaq üçün Əliyev oponçulara qarşı qoşun göndərdi. Onlarla insan bu qarşıdurmanın qurbanı oldu, Cavadov isə xəstəxanaya çatmadan qanitirmədən öldü. Elə də məlum olmadı ki, bu

qiyamın əsl təşkilatçıları kimdir, lakin ola bilsin ki, bu qiyamın kölgədə qalan təşəbbüskarları arasında Türkiyənin təhlükəsizlik orqanlarının riskə gedən bəzi elementləri və həmçinin "Boz qurd" millətçi hərəkatının üzvləri dururdu. Həbs edilmiş qiyamçıların arasında "Boz qurdun" yerli başçısı və keçmiş daxili işlər naziri İskəndər Həmidov da var idi.

Artıq bu vaxt ölkəni sabitləşdirmək üçün Əliyevin əlində çox mühüm strateji kart var idi – Azərbaycanın neft yataqlarının işlənilməsi. 1994-cü ildə bəzi mütəxəssislər Bakıda yeni neft bumunun sıçrayacağını proqnoz edirdilər. Düzdür, Xəzər dənizini yeni İran körfəzi kimi təqdim edən ilk proqnozların bir hissəsi həddindən artıq nikbin idi, lakin daha ehtiyatlı qiymətləndirmələrə əsasən, Xəzər ən azı ikinci Şimal dənizinə çevrilib, bir müddətdən sonra dünya neft hasilatının 5%-ni təşkil edə bilərdi.

1993-cü ildə devrildikdən bir az öncə Azərbaycanın o zamankı prezidenti Əbülfəz Elçibəy Xəzər neft yataqlarının işlənilməsinə dair Qərb şirkətləri ilə danışıqlar aparmışdı. Danışıqlar Əliyevin dövründə davam etdirildi, amma Azərbaycan məmurlarının rüşvətxorluğu nəticə əldə etməyə mane olurdu (şayiələr gəzirdi ki, rəsmilərdən biri sazişi imzalamaq üçün Böyük Britaniyanın BP şirkətindən əvvəlcədən 360 milyon dollar istəmişdi). Nəhayət, 1994-cü ilin payızında hökumət "Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti" (ABƏŞ) konsorsiumuna daxil olan neft şirkətləri ilə üç neft yatağının işlənməsi üçün saziş imzaladı. Sazişin dəyəri səkkiz milyard dollar civarında qiymətləndirilirdi və "Əsrin müqaviləsi" adlandırıldı.

Azərbaycan prezidenti öz yeni neft layihələrinə dəstək almaq üçün geniş beynəlxalq koalisiya yaratmağa çalışırdı. İlk əvvəl o, öz planlarında Rusiyaya böyük önəm verirdi. O, güman edirdi ki, neft Rusiyanın boru kəmərlərindən ötürüləcək, buna görə də Rusiyanın "Lukoil" neft şirkəti ABƏŞ konsorsiumunun 10% səhmlərinə sahib çıxdı. Lakin konsorsiyumun əsas payı Qərb şirkətlərinə, xüsusən də BP və Amoco-ya məxsus idi. Məhz bu şirkətlər Əliyevi öz siyasi proqramına dəyişikliklər etməyə sövq etdi. ABŞ-ın təzyiqi altında Əliyev İrana təklif etdiyi ABƏŞ-in beş faizlik səhmlər paketini geri götürməyə məcbur oldu.

ABƏŞ-i yaratmaq təşəbbüsü uğurlu oldu. Əliyevin prezidentliyi dövründə bəlkə də, ən mühüm hadisə 1997-ci ilin noyabrında baş verdi: bütün dünyadan çağırılmış mütəbər qonaqların qarşısında Azərbaycanın "Çıraq" yatağından "ilkin neft" Gürcüstanın Supsa limanına ötürülməyə başladı. Yatağın istismarına görə təşkil edilmiş təntənəli açılış mərasimi

və neftin Rusiya ərazisindən yox, Gürcüstandan ötürülməsi Əliyevin Qərb üz tutmasından xəbər verirdi. Üç ay öncə Vaşinqtona səmərəli səfər etmiş Brejnev dövrünün veteranını "soyuq müharibənin" keçmiş "generalları" – Zbiqnev Bjezinski və Henri Kissinger qarşılayırdılar. Qərblə bu yaxın münasibətləri möhkəmləndirən yeni məram da müəyyən edildi. Bu məram Bakı neftinin Aralıq dənizinin sahilində yerləşən Türkiyənin Ceyhan limanına ixrac edilməsi üçün boru kəmərinin çəkilməsi oldu. Baxmayaraq ki, bir sıra neft şirkətlərində bu neft boru kəməri layihəsinin iqtisadi əsaslanmasına dair şübhələr var idi, 1997-ci ildən etibarən ABŞ hökuməti bu layihəyə güclü siyasi dəstək göstərməyə başladı. "Bakı-Tbilisi-Ceyhan" layihəsi Vaşinqtonun Azərbaycan və Gürcüstanı Türkiyə vasitəsilə Qərblə bağlamaq, Rusiya və İranın qarşısını almaq niyyətini təcəssüm etdirirdi. Beləliklə, bu layihə Ermənistan və Azərbaycanı yeni tərzdə qütbləşdirdi: Azərbaycanı Vaşinqtonun nüfuz dairəsinə çəkdi, Ermənistanı isə Rusiya və İrənlə alyansa girməyə sövq etdi.

Rəqiblərin vasitəçiliyi

Hər iki tərəf 1994-cü ilin mayında əldə edilmiş atəşkəsə riayət etsələr də, münaqişə bölgəsinə beynəlxalq sülhməramlı qüvvələr yeridilmədi və heç bir siyasi saziş imzalanmadı. Vasitəçilərin ən böyük nailiyyəti Ermənistan, Azərbaycan və Dağlıq Qarabağın hərbi rəhbərlərinin iyulun 26-da qeyri-müəyyən müddətə bağladıkları atəşkəsin gözlənilməsi haqqına saziş oldu, həm də üç imzanın hamısı ilk dəfə olaraq eyni vərəqdə qoyuldu.

Hər iki tərəf tədricən öz müdafiə səddlərini gücləndirərək, cəbhə xəttini dünyada ən möhkəm xəttlərdən birinə çevirdilər. Dağlıq Qarabağın hüdudları boyunca qarşı-qarşıya duran bölmə komandirlərinin arasında hətta telefon əlaqəsi yox idi, çünki azərbaycanlılar ehtiyat edirdilər ki, tərəflər arasında bu səviyyədə əlaqələr onların torpaqlarını işğal edən qüvvələrin legitimliyinin tanınması kimi görünə bilər. Hər il hər tərəfdən onlarla əsgər tələf olurdu, eyni zamanda mina və bədbəxt hadisələrdən ölənlərin sayı düşmən atəşindən öldürülənlərin sayına təqribən bərabər idi. Lakin sərhəddə gərginlik tədricən azalırdı. 2000-ci ildə Ermənistanın müdafiə naziri Serj Sarkisyan bildirmişdi ki, snayper gülləsindən həmin il cəmi səkkiz əsgər tələf olmuşdu və 1998-ci il ilə (33 nəfər) müqayisədə

bu rəqəm xeyli azalmışdır. Bu rəqəmlər qarşı tərəfin təqdim etdiyi rəqəmlərə yaxın idi.¹

Atəşkəs razılaşmasının imzalanmasından altı il sonra danışıqlar prosesinin veteranlarından olan Ermənistanın xarici işlər naziri Vartan Oskanyan 1994-cü ildə əldən verilmiş imkanlara görə heylflənirdi:

“Vəziyyətdən istifadə edə bilmədik. İstifadə edə bilmədiyimizə görə, o zamankı reallıqlar birdən-birə labüdlüyə çevrildi. İşğal edilmiş əraziləri atəşkəs sazişindən iki ay keçdikdə qaytarmaq hazırdakından daha asan idi. Əlbəttə, Azərbaycan üçün blokadanı atəşkəsdən dərhal sonra qaldırmaq indikindən daha asan ola bilərdi. Qalan şeylər haqqında da eyni sözləri demək olar.”²

Azərbaycanda əsas vasitəçi olan Rusiyanın niyyətlərinə dair şübhələrin olması danışıqlar prosesinə mənfi təsir göstərən mühüm amil idi. Atəşkəs haqqında saziş bağlandıqdan sonra Azərbaycan Rusiya sülhməramlı qüvvələrinin bu ölkəyə yeridilməsinə dair Qraçovun təklifini rədd etdi. Qərb diplomatları – Minsk Qrupunun üzvləri (bunlardan heç biri 1994-cü ildə Qraçovun Moskvada təşkil etdiyi görüşə dəvət almamışdı) Azərbaycanın dəstəyi ilə tələb edirdilər ki, sülhməramlı qüvvələr çoxmillətli olsunlar. Problem onda idi ki, belə qüvvələrin yaradılması üçün ATƏM-in mexanizmi yox idi. Bundan əlavə, Qərb dövlətlərinin diqqəti əsasən Bosniya probleminə yönəlmişdi və onlar daha uzaq münaqişə bölgəsində təhlükəsizliyi təmin etmək üçün qoşun göndərməyə çətin ki, razı olardılar.

Nəticədə, 1994-cü ildə Minsk Qrupunda Rusiya ilə Qərb arasındakı münasibətlər ən yüksək gərginlik nöqtəsinə çatdı. Ruslar Minsk Qrupunu o zaman yeganə real sülh təşəbbüsünü pozmaqda ittiham edirdilər; Qərbin nümayəndələri isə Rusiyanı geniş beynəlxalq dəstəyə malik olan alternativ sülh planının işlənilməsinə mane olmaqda təqsirləndirirdilər.

Tərəflər bir-birinə qarşı işləyirdilər. Danışıqlarda iştirak edən rusiyalı vasitəçi Vladimir Kazimirov deyir ki, atəşkəs sazişinin imzalanmasından öncə isveçlilər iki dəfə Minsk Qrupunun iclasını Paris və Praqada belə təyin etmişdilər ki, məhz həmin günlər Moskvada MDB nümayəndələrinin görüşləri planlaşdırılmışdı və bu görüşlərdə Rusiya sülh danışıqlarını aparmaq niyyətində idi. Onun fikrincə, bu, birbaşa olaraq Rusiyanın

¹ Ermənistanın “Snark” informasiya agentliyinin 26 mart 2001-ci il tarixli məlumatı.

² Oskanyanla müsahibə (ingilis dilində), 13 dekabr 2000-ci il.

vasitəçilik fəaliyyətinə mane olmaq cəhdi idi. İxtilafı gərginləşməkdə idi. Minsk Qrupunun vasitəçiləri rusların Moskvada sentyabrın 8-də onlara xəbər vermədən danışıqların təyin etməsindən narazılıqlarını bildirdilər. Rusiya öz növbəsində bu ittihamlara etiraz edib bildirdi ki, ATƏM bilərəkdən Minsk Qrupunun Vyanadakı iclasını sentyabrın 12-nə, yəni Moskvada danışıqların planlaşdırıldığı günə təyin etmişdi. Rusiya Vyana görüşünə öz nümayəndəsini göndərmədi.³ Bütün bu mübahisələri görə Ermənistan prezidenti Levon Ter-Petrosyan bildirdi: “Elə təəssürat yaranır ki, vasitəçi ölkələr və beynəlxalq təşkilatlar münaqişənin tənzimlənməsindən daha çox münaqişə ilə əlaqəsi olmayan münasibətlərinə aydınlıq gətirməklə məşğuldurlar, yəni onları müharibənin dayandırılması yox, Cənubi Qafqazda bunun nəticəsində yaranan yeni vəziyyət maraqlandırır.”⁴

Hər iki tərəf kompromisə gəlməyə cəhd edirdi və nəzərdə tutulurdu ki, bu razılaşma 1994-cü ilin dekabrında keçirilməli olan ATƏM-in Budapeşt zirvə toplantısında öz təsdiqini tapacaq. Həmçinin təşkilatın tarixində ilk dəfə beynəlxalq sülhməramlı qüvvələr kontingentinin yaradılması üçün ATƏM-ə mandatın verilməsi planlaşdırılırdı. Dağlıq Qarabağda sülhü təmin edəcək bu qüvvələrin tərkibinə Rusiya qoşunları daxil olmalı, lakin dominantlıq etməməli idi.

Azərbaycan bu imkanı buraxmadı. Budapeşt toplantısından əvvəl ruslar hər iki ölkənin prezidentlərini Moskvaya dəvət etdilər. Azərbaycan tərəfi danışıqların gündəliyində duran məsələləri öyrənmək üçün öncə xarici işlər nazirinin müavini Toviq Zülfüqarovu Moskvaya göndərdi. Zülfüqarovun dediyinə görə, o, belə qənaətə gəlmişdi ki, ruslar Budapeştdə sazişin bağlanmasına mane olmaq istəyirdilər. Buna görə, Əliyev xəstə olduğunu bildirib Moskvaya getmədi və beləliklə Ter-Petrosyan da danışıqlardan kənar qaldı. Zülfüqarov deyir ki, “Əgər onlar Budapeştə (Moskvadan) gəlsəydilər, beynəlxalq qüvvələrin yerləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edilməmiş qalacaqdı.”⁵

1994-cü il 5-6 dekabr tarixində Budapeştdə keçirilmiş zirvə toplantısında ATƏM öz adını dəyişdi və Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq

³ Kazimirovla müsahibə, 1 dekabr 2000-ci il; Human Rights Watch, Azerbaijan, Seven Years of Conflict, p. 84.

⁴ “Республика Армения”, 23 sentyabr 1994-cü il, Arutunyanın “События” (“Olaylar”) kitabında yenidən dərc edilib. tom V, səh. 399.

⁵ Zülfüqarovla müsahibə, 9 noyabr 2000-ci il.

Təşkilatına (ATƏT) çevrildi. Dağlıq Qarabağ problemindən savayı, Rusiyanın Qərblə münasibətləri yaxşı idi və Yeltsin Çeçenistana qoşun yeritməyə hazırlaşanda, Qərb liderləri onu dəstəklədilər. Qarabağ məsələsinə gəldikdə, ATƏT Rusiyanın münaqişədə oynadığı müstəsna rolunu tanımaqla bərabər Rusiyaya İsveçlə birlikdə Minsk Qrupunda həmsədr olmağı təklif etdi. Bunun ardınca ATƏT yeni sülhməramlı qüvvələrin yaradılmasına mandat verdi. Kontingentə 3.000 nəfər daxil olmalı idi, bununla bərabər sülhməramlı qüvvələrin formalaşdırılmasında iştirak edən heç bir ölkə şəxsi heyətin ümumi sayınının 30 faizindən artıq qoşun göndərə bilməzdi. Qoşunlar yalnız BMT-nin sanksiyası ilə və yalnız münaqişə siyasi həllini tapdıqdan sonra yerləşdirilə bilər.⁶

Əslində, münaqişəni siyasi cəhətdən tənzimləmək o zaman son dərəcədə çətin idi. Bir neçə əsas məsələlər üzrə tərəflər arasında köklü ixtilaf var idi. Ermənilər digər məsələlərlə bağlı tələblərinin ödənilməsi şərti ilə Dağlıq Qarabağdan kənarında işğal altında olan altı rayonun – Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı və Zəngilan rayonlarının Azərbaycana qaytarılmasını müzakirə etməyə, demək olar ki, hazır idilər. Lakin onlar bildirdilər ki, Dağlıq Qarabağın ərazisində yerləşən Şuşanın və Dağlıq Qarabağla Ermənistan arasında dəhliz rolunu oynayan Laçının qaytarılmasını müzakirə etməyəcəklər. Azərbaycan üçün bu iki bölgənin itirilməsi qəbul ediləməz idi. Bundan əlavə, Bakı əvvəlki kimi, Qarabağ erməniləri ilə bilavasitə danışıqlar aparmaqdan imtina edirdi.

Ən ağırlıq məsələ isə Dağlıq Qarabağın gələcək statusu məsələsi idi. Yalnız iki ziddiyyətli tələbi – Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və Qarabağın öz müqəddəratını təyin etmək arzusunun (əslində isə de facto ayrılmasını) uzlaşdırmaqla bu məsələni həll etmək olardı. 1995-ci ildə Ermənistan və Azərbaycan prezidentlərinin xüsusi müşavirləri Jirayr Liparityan və Vəfa Quluzadə arasında ikinci danışıqlar kanalı yer aldı. Onlar hər ay qeyri-rəsmi surətdə görüşür, müxtəlif problemləri, və xüsusən də status məsələsini müzakirə edirdilər.

1996-cı ilin dekabrında ATƏT-in Lissabonda keçirdiyi növbəti zirvə toplantısı Azərbaycanın mövqeyini daha da möhkəmləndirdi. Münaqişənin həlli üçün ATƏT üç başlıca prinsipin işlənilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Bu prinsiplərdən biri Dağlıq Qarabağ daxil olmaqla

⁶ Carol Migdalovitz, "The Armenia-Azerbaijan Conflict" ("Erməni-Azərbaycan Münaqişəsi"), CRS Issue Brief for Congress, 3 dekabr 1996-cı il.

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təstiqləyirdi. Buna etiraz edən Ermənistan tərəfi bildirdi ki, bu prinsip Dağlıq Qarabağın statusunu qabaqcadan təyin etmiş olur. Nəticədə, təcrid olunmuş ermənilər bu üç prinsipin zirvə toplantısının yekun sənədinə daxil edilməsinə veto qoydular. Lissabon zirvə toplantısından sonra Quluzadə və Liparityanın görüşləri dayandı.

Qarabağlılar nəzarəti ələ keçirirlər

1994-cü ildə atəşkəs sazişi imzalandıqdan sonra Ermənistan və Dağlıq Qarabağ separatçı qurumu birləşmə prosesinə başladılar. Ermənistanın Gorus şəhəri ilə Stepanakert arasında 64 km uzunluğu olan yeni şosenin salınmasına start verildi. Bu yeni şose Dağlıq Qarabağla Ermənistan arasında gediş-gəlişi hətta sovet dövründə əngəlləyən köhnə və dağılmış yolu əvəzləməli idi. Yeni yolun salınmasına beş il vaxt və 10 milyon dollar sərf olundu – bu məbləği erməni diasporu toplamağa müvəffəq olmuşdu. Yol nişanları və çəpərləmə ilə təchiz olunmuş bu ağ zolaqlı, geniş asfaltlı yol 1999-cu ildə istifadəyə verildəndə, Ermənistanın Qarabağla ittifaqının nəzərə çarpan rəmzinə çevrildi. Bundan əlavə, erməni diasporu Qarabağın müharibədən zərər çəkmiş infrastrukturunu və qismən dağıdılmış Stepanakerti bərpa etməyə köməklik göstərdi. Yenidən tikilmiş erməni şəhər və kəndləri azərbaycanlıların bir vaxtlar yaşadığı Qarabağın "yaşıl kəndlərindən" kəskin surətdə fərqlənirdi. Onlar eləcə də talan olunmuş və dağılmış qaldı.

Ermənilər Dağlıq Qarabağın hərbi uğurunu tarixi qələbə kimi qələmə verirdilər. Bu, Qarabağa və onun rəhbərlərinə qəhrəman şöhrətini gətirdi və onlara Ermənistanda böyük nüfuz qazandırdı. 1994-cü ilin dekabrında Qarabağ parlamenti müdafiə komitəsinin rəhbəri Robert Koçaryanı Dağlıq Qarabağın ilk "prezidenti" vəzifəsinə seçdi. 1996-cı ilin noyabrında keçirilmiş seçkilərdə o, yenidən seçildi. 1994-cü ilin mayında Qarabağ qoşunlarının baş komandanı Samvel Babayan Ermənistan ordusunun general-mayor rütbəsini aldı və öz iqtisadi və siyasi nüfuzunu Dağlıq Qarabağ hüdudlarından kənarında genişləndirməyə başladı. Babayanın üzv olduğu "Hüquq və Vəhdət" parlament bloku 1999-cu ildə Ermənistanda parlament seçkilərində iştirak etməyi planlaşdırırdı. Deyilənlərə görə, Babayan bir dəfə zarafatla demişdi ki, əgər Ermənistan hökumətinin niyyətləri onun ürəyincə olmasa, o, tankları birbaşa Yerevana sürəcəkdir.

Ordu Ermənistanda ən nüfuzlu instituta çevrildi. Rəsmi rəqəmlərə əsasən, ordunun ehtiyaclarına ümumi daxili məhsulun 8-9% sərf olunurdu; qeyri-rəsmi məlumatlara görə isə bu rəqəm qat-qat yüksək idi. Ordu təkcə Qarabağ ermənilərindən ibarət olmayan "Qarabağ partiyasının" özülünü təşkil edirdi. Onların əsas başçısı Ermənistanın birinci müdafiə naziri, görkəmli komandan və təzəcə ərsəyə gəlmiş feodal – xarizmatik Vazgen Sarkisyan idi. Onun 1993-cü ildə təsis etdiyi "Yerkrapa" müharibə veteranları hərəkatı ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrini ələ keçirdi.

"Qarabağ partiyası" Ermənistanın hakim elitasının bir qanadı idi. Elitanın ikinci qanadını Levon Ter-Petrosyanın "Erməni Milli Hərəkatı" təmsil edirdi, hakimiyyətə gələn kimi bu partiya ölkədə bütün siyasi həyatı inhisar etdi. 1994-1995-ci illərdə Ter-Petrosyan əhalinin geniş dəstəyini qazanmış yeganə rəqib partiyanı – millətçi "Daşnaksutyun" partiyasını əzməyə müvəffəq oldu. O, bildirirdi ki, bu partiyanın tərkibinə "Dro" gizli terrorçu təşkilatı daxildir. "Daşnaksutyun"un fəaliyyətinə qadağa qoyuldu və bu yasaq yalnız 1998-ci ilin fevralında Ter-Petrosyanın istefasından sonra götürüldü.

1996-cı ilin sentyabrında Ter-Petrosyan ikinci prezidentlik müddətinə seçilmək üçün öz namizədliyini irəli sürdü. Lakin əhalinin ona göstərdiyi dəstək artıq zəifləmişdi. On minlərlə peşə sahibi emiqrasiya etmişdi, ölkə yoxsulluq içində idi. Hakim elita cəmiyyətin ümidlərini doğrultmurdu. Ter-Petrosyanın keçmiş silahdaşı Vazgen Manukyan artıq onun barışmaz siyasi rəqibinə çevrilmişdi. İctimai durumdan öz siyasi məqsədləri üçün istifadə edən Manukyanın mövqeyi digər üç namizədin seçkilərdə iştirak etməkdən onun xeyrinə imtina etdiyindən sonra daha da möhkəmləndi. Manukyanın mitinqlərdə çıxışları onun fonunda güclü təsir bağışlamayan Ter-Petrosyanı kölgədə qoyurdu.

Sentyabrın 22-də, seçki günü beynəlxalq müşahidəçilərin əksəriyyəti elə qənaətə gəldi ki, Ter-Petrosyan birinci turda qələbə çalmamışdı. Lakin Ermənistanın Mərkəzi Seçki Komissiyası onu 52% səs üstünlüyü ilə qalib elan etdi. Manukyanın tərəfdarları səsvermənin nəticələrinə etirazlarını bildirmək üçün küçələrə çıxdılar. Kütlə hücum edib parlamentin binasını ələ keçirdi, spiker və onun müavini döyüldü. Bu şəraitdə Ter-Petrosyan Yerevanın küçələrinə tankları yeridib, bir sıra müxalifətçiləri həbs etdirdi. Müşahidəçilər elan etdilər ki, seçkilərdə ciddi nöqsanlar olub, başqa sözlə, Ter-Petrosyanın yenidən seçilməsi qanuna ziddir.

Ter-Petrosyanın şübhə doğuran qələbəsi onun adına ləkə saldı və Vazgen Manukyan qalib gəlməkdə ona köməklik göstərən güc nazirlərinin yanında minnətçi etdi. Böhranın ən qızgın anında müdafiə naziri Vazgen Sarkisyan sonralar məşhurlaşmış bir ifadə işlətdi: "Onlar (müxalifət) hətta 100% səs yığsalar belə, nə ordu, nə Milli Təhlükəsizlik Xidməti, nə Daxili İşlər Nazirliyi belə siyasi liderləri tanımayacaq."⁷

Öz nüfuzunu bərkitmək üçün prezident Armen Sarkisyanı baş nazir vəzifəsinə təyin etdi. Təmiz insan kimi ad çıxarmış Sarkisyan o zaman Ermənistanın Londonda səfiri vəzifəsində çalışırdı. Lakin 1998-ci ilin martında Sarkisyan xəstəliyə tutuldu və bu vəzifəni təhvil verməyə məcbur oldu. Sarkisyanı əvəzləyə bilən potensial namizədləri nəzərdən keçirərək, Ter-Petrosyan öz seçimini digər siyasətçinin – Robert Koçaryanın xeyrinə etdi. Ter-Petrosyan bunu belə şərh edirdi: "Mən zənn edirdim ki, burada, Ermənistanın baş naziri vəzifəsində Robert Ermənistanı başa düşəcək, anlayacaq ki, Ermənistanın nəzər nöqtəsindən Qarabağ nə deməkdir."⁸ Başqa sözlə, Koçaryan Ermənistanın bütün iqtisadiyyatına rəhbərlik etsəydi, görərdi ki, həll edilməmiş Dağlıq Qarabağ məsələsinə görə ölkə necə əziyyət çəkir.

Ter-Petrosyanın süqutu

1997-ci ildə Minsk Qrupunun vasitəçiləri artıq öz fəaliyyətlərini daha əlaqəli surətdə aparırdılar və Qarabağ böhranını həll etmək üçün yenedən cəhd göstərməyə hazırlaşırtdılar. 1996-cı ildə Lissabon zirvə görüşündə Fransa Rusiya ilə bərabər Minsk Qrupunun həmsədri seçildi. Bu qərara etiraz edən Azərbaycan böyük erməni icmasının məskunlaşdığı Fransanın ermənipərəst olduğunu əsas gətirdi. 1997-ci ilin fevralında kompromis əldə edildi və Birləşmiş Ştatlar Rusiya və Fransa ilə bərabər Minsk Qrupunun üçüncü həmsədri oldu.

Üç ağır çəkili vasitəçinin Minsk Qrupunda iştirakı sülh danışıqlarına yeni impuls verdi və 1997-ci ilin mayında həmsədrlər yeni geniş sülh planı ilə çıxış etdilər. Qarabağ erməniləri öz şərtlərini irəli sürdülər, Ermənistanın və Azərbaycanın rəhbərliyi isə bu təklifi bəyəndilər. Vaşinqtonda

⁷ Bu sitatın bir çox versiyası var. Burada gətirdiyimiz sitat İnsan Hüquqları üzrə Beynəlxalq Helsinki Federasiyasının 1997-ci il hesabatından götürülüb və həqiqətə ən uyğun gələnidir.

⁸ Ter-Petrosyanla müsahibə, 24 may 2000-ci il.

çığı zamanı prezident Əliyev vacib güzəştə getdi və bəyan etdi ki, Azərbaycan Laçın və Şuşanın dərhal qaytarılmasını gözləməməlidir.

1997-ci ilin sentyabrında Minsk Qrupunun vasitəçiləri öz planlarının yeni, mərhələli variantını müzakirə üçün təqdim etdilər. Bu variantda Dağlıq Qarabağın təhlükəsizlik məsələsinin həlli birinci mərhələyə salınmışdı. Qeyd olunurdu ki, ermənilər işğal edilmiş əraziləri tərk etdikdən və Qarabağda silahsızlaşdırma aparıldıqdan sonra tərəflər danışıqları davam etdirməyə bu şərtlə razılaşırlar ki, "münaqişənin bütün aspektlərinin, o cümlədən Dağlıq Qarabağın statusunun müəyyən edilməsi və Laçın, Şuşa və Şaumyan rayonlarının problemini əhatə edən siyasi aspektinin tənzimlənməsinə dair həll yolu tezliklə tapılsın."⁹

Ter-Petrosyan bu sülh planına həvəs göstərdi. O deyir ki, bir az əvvəl Ermənistanın Nəqliyyat Nazirliyi və Dünya Bankı ona Ermənistan iqtisadiyyatının Azərbaycan və Türkiyə tərəfindən məruz qaldığı "blokada" qarşı göstərdiyi müqavimətlə bağlı acınacaqlı rəqəmlər təqdim etmişdi. O, belə qənaətə gəlmişdi ki, nəqliyyat daşımalarına çəkilən xərclər son dərəcə yüksəkdir və Ermənistan iqtisadiyyatının sabit və davamlı artımı mümkün deyil. O, həmçinin şübhə edirdi ki, erməni diasporu ölkə iqtisadiyyatını xilas etməyə qadirdir. Məhz bu mövqə Ter-Petrosyanın baş nazir və müdafiə naziri ilə münaqişəsinə səbəb oldu. Ter-Petrosyan deyir:

"Biz hər il diaspondan 10 milyon dollar alırdıq. Vəssalam. Robert (Koçaryan) və Vazgen Sarkisyan deyirdilər ki, biz yaxşı işləsək, ildə 450 milyon dollar ala bilərik. Mən onlara sübut etdim ki, bu, mümkün deyil. Bütün bunları təhlil etdikdən sonra mən belə qənaətə gəldim ki, əgər biz Qarabağ məsələsinə həll etməsək, bu, həm Ermənistan, həm də Qarabağ üçün pis nəticələnəcək. Vaxt bizə qarşı işləyirdi."

1997-ci il sentyabrın 26-da Ter-Petrosyan beş il ərzində ilk dəfə keçirdiyi böyük mətbuat konfransında Dağlıq Qarabağ probleminin kompromis yolu ilə həllinə dair öz dəlillərini gətirdi. O, bildirdi ki, dünya toplumu heç vaxt Qarabağın müstəqilliyini və ya Ermənistanla birləşməsinə tanımayacaq, bununla belə hazırkı vəziyyət də qəbul edilməzdir. "Status-kvo'nun davam etdirilməsini real hesab etmirəm. Etiraf edirəm ki, altı ay və ya bir illik möhlətin verilməsinə təkid edə bilərdik, lakin bu

⁹ Bu iki sülh təklifinin təfsilatları 2001-ci ildə Azərbaycan KİV-inə sızmış nüsxələrdən götürülüb. Tərcümə götürülüb: "OSCE Karabakh Peace Proposals Leaked," ("ATƏT-in sülh təklifləri sızmışdır") RFE/RL *Caucasus Report* Vol 4, No 8, 23 fevral 2001-ci il.

haldə beynəlxalq toplumun səbir kasası daşardı." Prezident Bosniya serblərini misal gətirdi və qeyd etdi ki, daha uzunmüddətli möhlətdən sonra onlar Deyton sazişinin daha məhdud şərtləri ilə razılaşmağa məcbur oldular. Onun qənaətinə görə, yeganə çıxış yolu münaqişənin belə mərhələli həllində idi ki, bu həll yolu Qarabağ ermənilərinin mənafeələrinə xələl gətirməyəcəkdi.¹⁰

Ter-Petrosyanın fikirləri tənqid atəşinə məruz qaldı, onu Qarabağda xəyanət etməkdə ittiham etdilər. Noyabrın 1-də prezident bu ittihamlara "Müharibə, yoxsa sülh? Düşünmək vaxtıdır" qəzet məqaləsində öz cavabını verdi. Sakit tonda yazılmış bu məqalədə o, öz tənqidçilərinin bütün iradlarını istehza ilə rədd etdi. Ter-Petrosyan bildirdi ki, Ermənistanda və Dağlıq Qarabağda yalnız altı nəfər bu məsələnin nə qədər mürəkkəb olduğunu anlayır və rəqiblərini xülyalara uymaqda suçladı.

Ermənistanda etiraz dalğasının baş qaldıracağını gözləmək olardı. Ter-Petrosyanı sarsıdan o idi ki, Qarabağın erməni rəhbərliyi həmçinin hiddətlənmişdi. Noyabrın 6-da Dağlıq Qarabağın "Xarici İşlər Nazirliyi" Ter-Petrosyanın bir sıra dəlillərini şübhə altına qoyan misilsiz bəyanatla çıxış etdi. Koçaryanın əvəzinə bir az əvvəl "prezident" seçilmiş Arkadi Qukasyan oktyabrın 7-də verdiyi müsahibəsində Ter-Petrosyanın mövqeyi ilə razılaşmadığını bildirmişdi. Minsk Qrupunun son təklifini rədd edən Qukasyan bəyan etdi ki, "insanlar nə qədər pis yaşasalar da, elə müqəddəs şeylər, elə prinsiplər var ki, onlardan heç bir halda imtina etməzlər." Eyni zamanda Qukasyan Ter-Petrosyanı xəbərdar etdi:

"Deyilmişdi ki, Ermənistan Dağlıq Qarabağın qəbul etdiyi istənilən qərarla razılaşacaq. Bu mənada bizim (Yerevanla) fikir ayrılığımız narahatlıq doğurur və bu, xoşagəlməz haldır. Lakin, əgər bu ixtilaflar dərinləşərsə, düşünürəm ki, Ermənistan öz sözünün üstündə durmalıdır və qərar vermək hüququnu Qarabağın öhdəsində saxlamalıdır. Lazım bildiyimiz qərarı biz özümüz qəbul etməliyik."¹¹

Bu mübahisə 1998-ci ildə öz kulminasiya nöqtəsinə çatdı. Yanvarın 7-8-də Qukasyan Ermənistan Təhlükəsizlik Şurasının iclasına dəvət aldı. İclasda söz alan Koçaryan, daxili işlər naziri Serj Sarkisyan və müdafiə naziri Vazgen Sarkisyan Minsk Qrupunun təklifinə qarşı çıxış etdilər. Hakim

¹⁰ Ter-Petrosyanın mətbuat konfransının rus dilinə tərcüməsi, "Республика Армения", 30 sentyabr 1997-ci il.

¹¹ Qukasyanla müsahibə, 7 oktyabr 1997-ci il.

partiya parçalanırdı. Xarici işlər naziri istefa verməyə məcbur oldu. Yaxın silahdaşları tərəfindən potensial "saray çevrilişi" ilə üzləşən Ter-Petrosyan labüdlüklə barışıb, 1998-ci il fevralın 3-də öz istefasını bəyan etdi.

Ayaz Mütəllibov və Əbülfəz Elçibəyin ardınca Ter-Petrosyan artıq üçüncü prezident idi ki, bütünlüklə və ya qismən Qarabağ münaqişəsinə görə öz kürsüsündən məhrum edilirdi. Ter-Petrosyana gəldikdə, 1996-cı ildə keçirilən seçkilərin nəticələrinin saxtalaşdırılması onun prezident kimi legitimliyini şübhə altına qoymuşdu. Siyasi səhnəni özü tərk edən Ter-Petrosyandan sonra sülh planının xeyrinə ictimai dəstəyi toplamaq üçün lazımı nüfuz itirildi. Ən əsası isə, Ter-Petrosyan elə özünün Yerevana gətirdiyi Robert Koçaryanın başçılıq etdiyi "Qarabağ partiyasının" öz hökumətində nüfuzunu yetərinə qiymətləndirməmişdi. Yerevan ziyahı, Ermənistanın müstəqilliyi və iqtisadi çiçəklənməsi ideyaları üzərində siyasi karyerasını quran prezidentlə Dağlıq Qarabağ uğrunda savaşımlar arasında böyük uçurum yarandı. Serj Sarkisyan müxalifətçilərin nəzər nöqtəsini sərt formada izah edir:

"Elə bilərsiniz, biz müharibədən yorulmamışıq? Məgər biz dinc yaşayıb, inkişaf etmək istəmirdik? Lakin biz həqiqətən də, güzəştə gedə bilməzdik. Mən başa düşürəm ki, Levon bütün bunlara görə məsuliyyət daşıyırdı. Mən başa düşürəm ki, o, prezident idi. Amma insanları döyüşə məhz biz aparırıdık. Mən bütün dostlarımı itirmişəm. Demək olar ki, hamını. Mənim qardaşım oğlu həlak oldu. O, 18 yaşında ikən atası ilə müharibəyə getmişdi."¹²

Soyuq sülh

1998-ci ildə, Ter-Petrosyan istefaya getdikdən sonra erməni-Azərbaycan münasibətlərində yeni mərhələ – soyuq sülh mərhələsi başladı. İki ölkə arasında dialoqun olmaması Rusiyanın Qərblə münasibətlərində artan qütbləşməni əks etdirirdi. Ermənistanın Rusiya ilə alyansı möhkəm qalmaqda idi, Azərbaycan isə Birləşmiş Ştatlarla öz əlaqələrini gücləndirirdi və Türkiyə ilə hərbi əməkdaşlıq haqqında saziş imzalamışdı. Rusiya qoşunları Ermənistanda qalmağa davam edirdi, və elə vəziyyət yaranmışdı ki, sanki qarşı duran tərəflər Qarabağ münaqişəsinin dinc yolla həll edilməsinə can atırlar. 1995-ci ildə Ermənistan Gümrüdə yerləşən

¹² Sarkisyanla müsahibə, 15 dekabr 2000-ci il.

rus hərbi bazasını daha 25 il müddətinə burada saxlamağa razılaşdı. Ardınca, 1997-ci ildə bu iki ölkə arasında "Dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında" hərtərəfli saziş imzalandı.

Lakin Rusiyanın mövqeyi həmçinin dəyişikliklərə uğradı və rus hərbiçiləri Qafqazda siyasət yürütmək monopoliyasını artıq əldən vermişdilər. 1996-cı ilin yayında Yeltsin öz ikinci xaoslu prezidentlik dövrünə başladı və dərhal uzun illər Müdafiə Nazirliyinin başında duran Pavel Qraçovu vəzifəsindən kənarlaşdırdı. Beləliklə, Qafqaza intervensiya tərəfdarlarının lideri olan Qraçovun karyerası sona çatdı.

Bir ay sonra isə Rusiyanın xarici işlər naziri Yevgeni Primakov Vladimir Kazimirovu Moskvanın Qarabağda rəsmi təmsilçisi vəzifəsindən çıxarıb, Kəsta-Rikaya səfir göndərdi. Primakov Qafqaza öz sələfi Andrey Kozirevdən daha çox maraq göstərirdi. Çox güman ki, o, regionda qərbyönlü meyillərə qalib gəlmək arzusunda idi, amma buna hərbi yolla deyil, diplomatik metodlarla nail olmaq istəyirdi. Üçüncü qrupda birləşən Rusiyanın neft şirkətləri, o cümlədən "Lukoil", Xəzər dənizində Azərbaycan neftinin hasilatı ilə bağlı layihələrdə mümkün qədər böyük pay almaq niyyətində idi.

1998-ci il martın 30-da Robert Koçaryan Ermənistanın prezidenti seçildi və bununla da "Qarabağ partiyasının" hakimiyyətə gəlişi tamamlandı. O, güman edildiyi kimi, elə də asan qələbə qazanmadı. Koçaryan yalnız cüzi üstünlüklə gözlənilmədən güclü rəqibə çevrilmiş Karen Demirçyanə qalib gəldi. Ermənistan Kommunist partiyasının MK-nin uzun illər birinci katibi olmuş Demirçyan 1988-ci ildə istefaya getdikdən sonra 10 il siyasətdən kənar qaldı. Demirçyanın partiya rəhbəri olduğu 70-ci illəri ermənilər hərarətlə xatırlayırlar. Seçki kampaniyası zamanı respublikanın keçmiş partiya rəhbərinin Ronald Reyqan kimi az danışmaqla insanları heyrətə gətirmək bacarığı üzə çıxdı. Səciyyəvidir ki, o, Dağlıq Qarabağı gec-gec yada salırdı və diqqəti əsasən ölkənin daxili problemlərinə yönəldirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, Koçaryanın açıq üstünlüyü (o, həqiqi dövlət başçısı idi, əhali arasında populyarlıq qazanmışdı, dövlət kütləvi informasiya vasitələri onun tərəfində idi, bundan əlavə, bəzi mənbələrə görə, seçki məntəqələrində onun xeyrinə saxtalaşdırma halları olmuşdu) ona qələbəni təmin etdi.

Millətçi daşnak partiyasının fəaliyyətinə qoyulmuş qadağanı götürməklə, Koçaryan seçkilərdə onların dəstəyini qazandı. Qarabağ problemi ilə bağlı aparılan müzakirələrin yeni sərt ritorikasında bu partiyanın təsi-

ri duyulurdu. 1998-ci ilin iyununda yeni xarici işlər naziri Vartan Oskanyan Azərbaycanı barışmazlıqda ittiham etdi və bəyan etdi ki, əgər yaxın bir neçə ildə heç nə dəyişməzsə, Ermənistan Dağlıq Qarabağın anneksiya üçün müvafiq tədbirlər görəcək. Lakin bu mövqə Qərbdə tənqid atəşi ilə qarşılaşdıqdan sonra Oskanyan geri çəkilməyə məcbur oldu və bildirdi ki, onu düzgün anlamayıblar.

Azərbaycanda Əliyev tam – rəqibləri bəlkə də, deyərdilər ki, boğucu – sabitliyə nail oldu. O, artıq özünü kifayət qədər təhlükəsiz hiss edirdi və bu vaxta kimi Naxçıvanda daxili mühacirətdə olan devrilmiş prezident Əbülfəz Elçibəyin 1997-ci ilin sonunda Bakıya qayıtmasına imkan verdi. Lakin Elçibəy müxalifəti öz ətrafına toplamağa elə də müvəffəq olmadı. O, 2000-ci ilin avqustunda xərçəng xəstəliyindən dünyasını dəyişdi.

1998-ci ildə Heydər Əliyev seçkilərdə millətçi hərəkatın veteranı Etibar Məmmədova gözlənilən böyük üstünlüklə qalib gəldi və yeni müddətə prezident seçildi. Əliyevin ikinci prezidentlik dövrü birincidən nisbətən sakit oldu, bununla belə onun yumruğu zəifləyirdi. Bunun səbəblərindən biri iqtisadiyyat idi. 1999-cu ildə ikinci neft təlatümünə dair proqnozlar azalmaqda idi. Neftin qiyməti düşürdü, Xəzərdə aparılan qazımalar isə sevinməyə əsas vermirdi. Bir sıra xarici şirkətlər və konsorsiumlar Azərbaycanı tərk etdilər, onlardan çoxu əsas səbəb kimi sistemik korrupsiyanı göstərdilər. Neft hasilatından gələn gəlir əhalinin geniş təbəqələrinin gündəlik həyatında hiss olunmurdu. BMT-nin İnkişaf Proqramının hesabatında deyilirdi ki, "insan potensialının inkişafı üçün iqtisadi artımdan istifadədə ölkənin qazandığı uğurlar olduqca məhdud olmuşdur" və iqtisadiyyatın qeyri-neft sahələrində durğunluq yaşanır.¹³

1999-cu ilin yanvarında 75 yaşlı Əliyev gözlənilmədən tibbi müayinədən keçmək üçün Ankaraya uçdu. Üç ay sonra o, ABŞ-ın Klivlend şəhərində tac damarların şuntlanması əməliyyatını keçirdi. Bu əməliyyat hamıya xatırlatdı ki, prezident də bir gün bu dünyadan gedə bilər və hələ ki o, özünə layiqli xələf seçməyib. Varisliyə namizədlərdən biri Rəsul Quliyev 1996-cı ildə ABŞ-a köçdü və Əliyevin düşmənləri siyahısına düşdü. Prezidentin ən bəlli varisi, onun oğlu İlham Əliyev Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin vitse-prezidenti idi, lakin onun nüfuz etmə qabiliyyəti və siyasi təcrübəsi yox idi.

¹³ BMT-nin İnkişaf Proqramının Azərbaycan üzrə hesabatı, 1999-cu il, səh. 15-16, 17.

Yeni vasitəçilik...

1999-cu ilin aprelində Əliyev və Koçaryan NATO-nun 50-illiyinə həsr edilmiş zirvə toplantısında iştirak etmək üçün Vaşinqtona səfər etdilər. Onlar Gürcüstan prezidenti Eduard Şevamadze ilə birgə ABŞ dövlət katibi Madlen Olbraytın iş otağında qeyri-rəsmi görüşə yığıldılar. Olbrayt Koçaryanla Əliyevi üz-üzə oturub söhbət etmək üçün təkliddə saxladı. Beləcə, demək olar ki, təsadüfən yeni növ dialoq başlandı. İki ölkənin başçıları 1993-cü ildən, yəni Moskvada keçirilən məxfi danışıqlar dövründən, bəri bir-birini ilk dəfə idi ki, görürdülər. Vaşinqton görüşündə bu iki siyasətçi qarşılıqlı anlaşma üçün bünövrəni tapdılar. Hər ikisi sərt, yalnız lider idi və ən yüksək səviyyədə keçirilən məxfi danışıqlar formatı onları daha çox qane edirdi. Onların arasındakı yaş fərqi otuz ildən çox idi. Stepanakertin keçmiş komсомol işçisi olan Koçaryan Əliyevə az qala oğul ehtiramı göstərirdi. Növbəti iki il ərzində onlar on beş dəfə görüşdülər.

Koçaryanın əslən Qarabağdan olması Dağlıq Qarabağın danışıqlarda iştirakı məsələsini asanlaşdırırdı: o, faktiki olaraq, Qarabağ ermənilərinin maraqlarını da təmsil edirdi. Aydın idi ki, Qarabağın de-fakto müstəqilliyini Koçaryan uca tuturdu. Məhz elə bu səbəbdən də, prezidentlər ilk görüşlərinin birində "Qobl planını" müzakirə etdilər. Bu plan ABŞ Dövlət Departamentinin keçmiş əməkdaşı, Qafqaz üzrə ekspert Pol Qoblun şərafinə adlandırılmışdı. Qobl 1992-ci ildə hazırladığı memorandumda Qarabağ məsələsini ərazi mübadiləsi yolu ilə həll etməyi təklif etmişdi. Bu plan Dağlıq Qarabağı Ermənistanla birləşdirən "Laçın dəhlizi" əvəzinə Azərbaycana Ermənistanın cənubunda yerləşən Mehri rayonundan Naxçıvanla birləşmək üçün dəhlizin verilməsini nəzərdə tuturdu.¹⁴

Bu təklifin əsas üstünlüyü onun sadəliyində idi. Bundan əlavə, digər əzablı və arzu edilməz güzəştlərə gedərkən, Əliyev Azərbaycan ictimaiyyəti qarşısında öyünmək üçün bu müsbət nailiyyətdən istifadə edə bilərdi. Bununla belə, həm Naxçıvan, həm də Qarabağ üçün əlverişli olan bu planın əslən məhz adı çəkilən bölgələrdən olan liderlər arasında müzakirə edilməsi nəzərdən qaçmadı. Azərbaycan elitasının bir çox nümayəndələri 1999-cu ildə bu təklifi rədd edib, bildirdilər ki, bu, Qarabağın ermənilərə verilməsi deməkdir. 1999-cu ilin oktyabrında Əliyevin üç ən

¹⁴ Bax: Paul Goble, "How The 'Goble Plan' Was Born" ("Qobl planı" necə ərsəyə gəldi"), RFE/RL Caucasus Report 3, no. 23, 8 iyun 2000-ci il.

yaxın köməkçisi, görünür, bu məsələ ətrafında yaranan fikir ayrılığına görə, istefa verdi və, beləliklə, Əliyev ən təcrübəli müşavirlərini itirdi. İstefaya gedənlər xarici siyasət üzrə uzun müddət prezidentin müşaviri olmuş Vəfa Quluzadə, prezidentin katibliyinə rəhbərlik edən Eldar Namazov və xarici işlər naziri Tofiq Zülfüqarov idi.

Ermənistanda "Qobl planı" daha böyük polemikaya səbəb oldu, çünki Mehri rayonunun itirilməsi Ermənistan üçün öz ən mehriban qonşusu – İranla sərhədin itirilməsi demək idi. Bir qarabağlı kimi Koçaryan üçün Ermənistan Respublikasının torpaqlarının satılmasında suçlanmaq bəhə başa gələ bilirdi. Məhz bu səbəbdən "Qobl planı"nın həyata keçirilməsinə ən azı ümid bəsləmək üçün Koçaryana 1999-cu ilin yayında Ermənistanın ən nüfuzlu siyasətçisinə çevrilmiş müdafiə naziri Vazgen Sarkisyanın köməyi lazım idi.

1999-cu ilin mayında "Yerkrapa" hərəkatından törəmiş Vazgen Sarkisyanın Respublikaçılar partiyası parlament seçkilərində parlaq qələbə çaldı. Sarkisyanın partiyası Karen Demirçyanın Xalq partiyası ilə sıx al-yansa girdikdən sonra, onlar birgə səy göstərərək, parlamentdə heç bir dənə də olsun yer qazana bilməyən keçmiş hakim EAH partiyasını oyundan kənar vəziyyətdə saxladılar. Seçkilərdən sonra Koçaryan Sarkisyanı baş nazir vəzifəsinə təyin etdi, Karen Demirçyan isə parlamentin sədri oldu.

Ter-Petrosyanı devirmək üçün "saray çevrilişinə" rəhbərlik edən Sarkisyan növbəti bir neçə ay ərzində, görünür, Qarabağa dair sülh sazişinin üstünlüklərini anlamışdı. ABŞ-a səfər zamanı yeni baş nazirə bildirdilər ki, erməni dasporunun maliyyə yardımı azaldılacaq və Ermənistanın ehtiyaclarını ödəməyə kifayət etməyəcək. Oktyabrın 11-də Əliyev və Koçaryan Naxçıvanla Ermənistan arasındakı sərhəddə iki saatlıq görüş keçirdilər. Bu, son altı ayda onların beşinci görüşü idi. Azərbaycanlılar quzu kababı çəkdilər, ümumi əhval-ruhiyyə müsbət idi. Ümid var idi ki, yaxınlarda, noyabrda İstanbulda keçiriləcək ATƏT-in zirvə toplantısında tərəflər Dağlıq Qarabağ üzrə heç olmasa çərçivə bəyannaməsi ilə çıxış edəcəklər.

...Yenidən qan töküldü

1999-cu il oktyabrın 27-də ABŞ dövlət katibinin müavini Stroub Telbot İstanbula səfər edərkən yolüstü Yerevana gəldi. Hava limanına getməmişdən öncə o, Koçaryan və Vazgen Sarkisyanla danışıqlar apardı.

Görüşdən sonra Sarkisyan deputatların suallarına cavab vermək üçün Ermənistanın parlamentinə yollandı. Axşam saat altıya işləmiş iclas artıq yekunlaşmaq üzrə idi, bu zaman uzun plaşlı bir nəfər əlində avtomat yan qapıların birindən parlamentin iclas zalına soxuldu. O, gözləmədən Vazgen Sarkisyanın oturduğu birinci sıraya atəş açmağa başladı. Güllələr bütün zal boyu vıyıldaırdı, insanlar dözəməyə sərildilər. Dəstənin başçısı olan ikinci yaraqlı içəri girərək, podium tərəfə, Karen Demirçyanın uzandığı yerə atəş açdı. Onların ardınca zala daha üç silahlı daxil oldu. Cəmi bir neçə dəqiqə ərzində səkkiz nəfər, o cümlədən Sarkisyan və Demirçyan, öldürülmüş, daha səkkiz nəfər isə yaralanmışdı.

Dəstə başçısı, keçmiş jurnalist Nairi Hunanyan bəyan etdi ki, Ermənistana rəhbərlik edən "qanıçənlərin" əlindən hakimiyyəti alır. Yaraqlılar iclas zalında barrikada qurdular, şahidlərin dediyinə görə, onlar sanki nəyinsə baş verəcəyini gözləyirdilər. Qoşunlar parlament binasını dövrələdilər, prezident Koçaryan özünü hadisə yerinə çatdırdı. Koçaryan heç bir məsləhətə məhəl qoymayıb, təşəbbüsü öz əlinə aldı və yaraqlılarla danışıqlara girdi. Səhərə yaxın onlar televiziya çıxış etmək imkanı və ədalətli məhkəmənin təmin edilməsi vədləri ilə qane oldular. Səhər saat on birin yarısında qatillərin beşi də həbsxanaya göndərildi.¹⁵

Bu qətlər Ermənistanın siyasi arenasını boşaltdı və ölkəni əsas ağır çəkili siyasətçilərsiz qoydu. Ermənistan parlamentinə təşkil edilmiş bu hücum binanın yetərinə mühafizə edilmədiyindən mümkün olmuşdu. Lakin bu hadisənin daha dərin səbəbləri son dərəcə təzadlıdır. Nairi Hunanyan tanınmış extremist idi və hələ 1992-ci ildə "Daşnaksutyun" partiyasından qovulmuşdu. O, Vazgen Sarkisyanı nifrət etsə də, sonra aşkar oldu ki, onun qardaşı Karen Nairinin əmrinə məhəl qoymayıb, Sarkisyanı öldürmüşdü. Əksər müşahidəçilər belə qənaətdə idilər ki, bu silahlı dəstə öz başına deyil, digərlərinin göstərişi ilə hərəkat edirdi. Lakin bu qətlərin kim tərəfindən təşkil edildiyi indiyə kimi aydınlaşmayıb.

Versiyaların birinə görə, basqınçılara Dağlıq Qarabağ üzrə sülh planını dəstəkləməyə artıq hazır olan Sarkisyanı öldürməklə, danışıqlarda əldə edilmiş nailiyyətin qarşısını almaq əmr edilmişdi. Sarkisyanın Stro-

¹⁵ Qırğınların təfəsilatı və nəticələri haqqında bax: "Nouvelles d'Arménie" ("Ermənistan xəbərləri"), No. 48, dekabr 1999-cu il. Hadisələrin bəzi təfərrüatları Hunanyanın məhkəməsində açıqlandı. Bax: "Chief defendant in Armenian shootings case says plans went awry from start," *Noyan Tapan* in Russian, 15 may 2001-ci il, BBC Monitoring-in xəbər verdiyi kimi.

ub Telbotla görüşündən dərhal sonra həyata keçirilmiş hücumun vaxtının seçilməsi heyrət doğururdu. Sonradan Telbot mətbuatda açıqlamışdı ki, hər iki tərəf razılaşmanın əldə edilməsinə "çox, çox yaxın idilər" və baş vermiş qırğın "insani, siyasi və geosiyasi böhrana" səbəb oldu.¹⁶

Bununla belə, bəzi faktları nəzərə almaqla güman etmək olar ki, basqın üçün seçilmiş vaxt təsadüfən danışıqlarla üst-üstə düşmüşdü, və, çox güman ki, bu qətlərin səbəbləri sırf ölkədaxili siyasət müstəvisində yatırdı: belə ki, bütün gecə davam edən danışıqlar zamanı Hunanyan qardaşları Qarabağdan bir dəfə də olsun söz salmadılar. Hətta əgər kimsə Qarabağ sülh prosesini pozmaq niyyətində idisə, Sarkisyan əsas hədəf olmamalı idi, çünki həmin vaxt onun sülh sazişinə dair mövqeyi hələ sonacan bəlli deyildi. Nəhayət, Sarkisyan Rusiya güc strukturlarına rəhbərlik edən şəxslərin yaxın müttəfiqi idi və məhz onlar ABŞ-ın təşəbbüsü ilə hazırlanan sülh planının pozulmasında maraqlı ola bilərdilər.

Ki-Uest və sonra

1999-cu ildə Ermənistan öz daxili siyasətini qaydaya salana qədər sülh prosesi müvəqqəti olaraq dondurulmuşdu. Koçaryan "Yerkrapa" hərəkətinin qəzəbinə tuş gəldi, bu təşkilat onu Vazgen Sarkisyanın ölümündən sonra kompensasiya kimi tələb etdikləri səlahiyyətlərin onlara verməməsində ittiham edirdi. Koçaryan öz hakimiyyətini yalnız bir ildən sonra bərpa etməyə müvəffəq oldu. Əliyevlə Koçaryan arasındakı dialoq tam həcmdə 2000-ci ilin sonunda davam etdirildi. Həmin vaxt irimiqyaslı ərazi mübadiləsi fikri artıq gündəmdən düşmüşdü, əsasən də ona görə ki, bu təklif Ermənistanın dəstəyini qazana bilmədi. 2000-ci ilin mayında Koçaryan bu plan haqqında belə söyləmişdi: "Bu gün onu hamıya bəlli olan səbəblərə görə həyata keçirmək mümkün deyil."¹⁷

Rusiyanın tutduğu mövqe həmçinin dəyişmişdi. Rusiyanın yeni prezidenti Vladimir Putin Qafqazda daha nizamlı siyasət aparmağa başladı. Çeçenistanda yeni müharibəyə başlayan Putin Gürcüstanla münasibətləri sərtləşdirdi, amma eyni zamanda Azərbaycanla əlaqələrində "mülayimlik" müşahidə olunurdu. 2001-ci ilin yanvarında Bakıya rəsmi səfər edən Putin Əliyevə rəmzi dəstək jesti nümayiş etdirib, 1949-cu ildə DTK-nın Leninqrad

¹⁶ "Turan" informasiya agentliyinin məlumatı, 19 iyun 2001-ci il.

¹⁷ Koçaryanla müsahibə, 25 may 2000-ci il.

akademiyasının bitirilməsi haqqında ona diplom hədiyyə etdi. İlk dəfə idi ki, Əliyevin Leninqradda təhsil alması açıq-aşkar təsdiq edilirdi.

2001-ci ildə Minsk Qrupunun üç həmsədr dövləti – Fransa, Rusiya və ABŞ ilk dəfə idi ki, sıx əməkdaşlıq etməyə başladılar. Sülh prosesi yerindən tərpəndi. Əliyev və Koçaryan Parisdə Fransa prezidenti Jak Şirakin vasitəçiliyi ilə iki uğurlu görüş keçirdilər. Bu zaman erməni və Azərbaycan qəzetlərində 1997 və 1998-ci illərdə Minsk Qrupunun hazırladığı üç sülh planının üzə çıxmış mətnləri sanki əvvəlcədən razılaşdırılmış kimi, eyni zamanda dərc edildi. Bu sızmış mətnlərin dərc edilməsi Qarabağ məsələsi ilə bağlı ictimai rəyi yoxlamalı idi və ilk üç plandan tamamilə fərqli olan dördüncü planın işlənilməsi üçün zəmin hazırlamalı idi. Köhnə planlara qarşı ictimaiyyətin reaksiyası, xüsusən də Azərbaycanda, çox mənfi oldu. Bakıda demək olar ki, heç kim kompromisləri alqışlamadı.

2001-ci ilin aprelində erməni-Azərbaycan münaqişəsi yenidən qısa müddətə dünya toplumunun diqqətini çəkdi: bu zaman Florida ştatının Ki-Uest şəhərində ABŞ Dövlət Departamentinin himayəsi altında beş gün ərzində prezidentlərin iştirakı ilə Qarabağ münaqişəsi tarixində ən qızgın danışıqlar gedirdi. Danışıqların yeni formatında iki prezidentin məxfi dialoqu Minsk Qrupu vasitəçilərinin təqdim etdiyi məsləhətləşmələrlə birləşdirilmişdi. Görüşdən sonra vasitəçilərdən biri bəyan etdi ki, onlar "80-90 faiz" məsələlər üzrə razılaşblar.

Növbəti görüş iyunda İsveçrədə baş tutmalı idi və hətta 2001-ci ilin sonuna kimi sülh sazişinin imzalanacağı haqqında söhbətlər gəzirdi. Hər iki prezidentin öz ölkələrində geniş məsləhətləşmələr aparmaq üçün kifayət qədər vaxtı var idi. Ermənistanda ictimaiyyətin reaksiyası ruhlandırıcı olmasa da, sakit ötüşdü. Ermənistan parlamenti kompromisləri rədd edib, yenə bəyan etdi ki, Qarabağın statusu müzakirə mövzusu ola bilməz.

Azərbaycanda isə sülh planı iflasa uğradı, çünki Əliyevin Ki-Uestdə müzakirə etdiyi bir sıra güzəştlər onun silahdaşları tərəfindən qəti surətdə rədd edildi.

Razılışma ən kəskin surətdə (başqa cür ola da bilməzdi) az qala əldə edilmişdi, çünki Əliyev ən həssas məsələdə, yəni Dağlıq Qarabağın statusu məsələsində son dərəcə mühüm güzəştlər etmişdi. Danışıqlar prosesinə yaxın olan bir nəfər demişdi ki, "o, əslində, təklif edirdi ki, Qarabağ Ermənistanın bir hissəsi olsun." Əksər azərbaycanlılar üçün müqəddəs olan Qarabağdan imtina etmək haqqında bu fəvqəladə təklif əvəzinə ermənilər bir sıra güzəştlərə getməli idilər, o cümlədən Azərbaycanı

Ermənistanın ərazisindən Naxçıvanla birləşdirən və beynəlxalq sülhməramlılarının mühafizə edəcəyi yol təmin etməli, və azərbaycanlı qaçqınların Şuşaya qayıtmaq hüququnu tanımalı idilər.

Bəs nə üçün Azərbaycan prezidenti bu cür fəvqəladə addım atdı? Bir qərb diplomatu bunu belə izah edir ki, Əliyev "hər şey, ya da heç nə" prinsipinə arxalanırdı: "O, Qarabağı ya layiqincə qaytarmaq, ya da ondan tamamilə imtina etmək istəyirdi." Sanki illərcə bəslədiyi Azərbaycan bağında ilan tək daim narahatlıq doğuran, ermənilərlə dolu olan əyalət Azərbaycan prezidentini ən son halda razı sala bilirdi. Yaxşısı budur ki, ondan tamamilə imtina edib, digər məsələlərdə ermənilərdən güzəşt əldə edəsən.

Lakin Əliyevin bu düşüncəni kəsmək cəhdi Azərbaycan siyasi elitası üçün həddindən artıq cəsarətli addım idi. Nəhayət, sülh təşəbbüsü hər il "Novruz bayramını gələn il Xankəndidə keçirəcəyini" və Qarabağ üzərində Azərbaycanın tam nəzarətinin təmin ediləcəyini vəd edən şəxsdən gəlirdi. Əliyevin məxfi danışıqlarda və ictimaiyyət qarşısında dedikləri o dərəcədə bir-birindən fərqlənirdi ki, hətta onun hədsiz bacarığı bu fərqi azaltmağa imkan vermirdi. Əlbəttə ki, Əliyev heç vaxt həqiqi fikirlərini açıqlamazdı, çünki heç nə kağız üzərində qeyd olunmurdu.

Sülh yenidən tələyə düşmüşdü. 2001-ci il mayın 19-da beynəlxalq vasitəçilər bölgəyə gəlib, Dağlıq Qarabağın sərhədini keçəndə, bu sədd heç vaxt olmadığı kimi vahiməli və yenilməz görünürdü.

Nəticə.

SADAXLI. GƏLƏCƏK.

"Onlar döyüşürlər, biz isə yox", - Azərbaycandan olan ticarətçi Muxtar Qafqazdakı müharibə barədə öz fikrini açıqlayıb, erməni həmkarı Aşotu bərk-bərk qucaqladı.

Bu iki qara bıçlı kişinin durduğu yerdə yüzlərlə köhnə sovet maşını dayanmışdı və səs-küylü alverçilər öz ticarətini edirdilər. Biz Ermənistan-Gürcüstan sərhədində yerləşmiş Sadaxlı kəndində, üç Qafqaz respublikasının xəritədə sərhədlərinin kəsişdiyi yerdə idik. Qafqazın ən iri topdan satış bazarı buradadır. Kəndin kənarında Bakı, Yerevan və Dağlıq Qarabağdan gəlmiş ağ və çirkli sarı rəngli avtobuslar sıra ilə düzülmüşdü. Sadaxlıda azərbaycanlılar ərzaq məhsulları, paltar, türk və rus unu, ermənilər isə İranın məhsullarını, məsələn "Barf" adlı yuyucu tozlar satırlar. Ermənistanda meyvə-tərəvəzin gec yetişməsindən hər iki tərəfin alverçiləri öz xeyrini götürür. "Tezliklə Azərbaycandan təzə yerkökü gələcək, sonra isə onlar bizdən yerkökü alacaqlar", - Aşot izah etdi. Muxtar əlavə etdi ki: "Yayın əvvəlində biz öz pomidorlarımızı satırıq, avqustda isə bizdə pomidor solanda, ermənilərininki satılacaq." Onların hər ikisi dedi ki, gürcülərlə alver etməkdənsə, bir-biri ilə alver etmək daha xeyirli olur.

2001-ci ilin martında Ermənistanın maliyyə naziri Vartan Xaçaturyan bildirmişdi ki, Sadaxlı bazarı "korrupsiya mənbəyi və (Ermənistana) gələn qaçaqmalın əsas kanalıdır" və onun bağlanılmasını tələb etmişdi. Nazirin sözlərinə görə, bu bazar vasitəsilə hər il 300-400 milyon dollar arasında vergi tutulmayan mal idxal edilir ki, bu məbləğ də Ermənistan büdcəsinin bütün gəlir hissəsinə bərabərdir.¹ Lakin sadəcə insanlar etiraz edə bilirlər ki, Sadaxlı bazarı hökumətin etmədiyi işi görür, geyinməyə və qidalanmağa imkan verir. Bəlkə də, Yerevan sakinlərinin yarısından çoxu Sadaxlı bazarından alınmış türk geyimləri geyinir. Qarabağ erməniləri hələ sovet vaxtlarında ən çox sevdikləri çayı - "Azərçayı" bu bazardan

¹ "Голос Армении" ("Ermənistanın səsi"), Yerevan, 27 mart 2001-ci il.

alırlar. Buradan alınmış malların böyük hissəsi Gəncə və şimali Azərbaycanın dükənlərində və bazarlarında satılır.

Bazarı daha bir səbəbə görə saxlamaq lazımdır: bu bazar ermənilər və azərbaycanlılar arasında "anadangəlmə kinin" olmamasının bariz nümunəsidir. Neytral Gürcüstan ərazisinə düşən kimi "etnik nifrət" itir. Gürcüstanın paytaxtı Tiflisin mərkəzində, "köhnə şəhərdə" mən beş-altı dildə danışan köhnə dostların - erməni və azərbaycanlının birgə işlətdikləri xalça dükənina girdim. Onlar hesab edirdilər ki, Qarabağ münaqişəsi lazımsız idi. Eynilə bu cür münasibəti Moskvada, ya da Təbrizdə görmək olar. Bu iki xalq arasındakı mədəni fərqlər digərlərindən, məsələn yəhudilər və fələstinlilər arasındakı fərqlərdən qat-qat azdır. Muxtar və Aşotun bölüşdükləri ümumi dəyərlər mənimlə bölüşdüklərindən dəfələrlə çoxdur.

Təəssüf ki, sərhədlərin bağlanmasından sonra Muxtarla Aşotun dostluğu kimi iki millətin nümayəndələri arasında sıx münasibətlərə nadir hallarda rast gəlmək olar. Əksər ermənilərin və azərbaycanlıların öz qonşuları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur, 1994-cü ildən isə belə soyuqluq status-kvo'ya çevrildi. Azərbaycanın yeganə təsir vasitəsi Ermənistanın təcriddə saxlanılmasıdır, məhz buna görə də Azərbaycanın əksər rəsmiləri Ermənistanla dialoq və münasibətlərin "normallaşdırılması" cəhdlərini rədd edirlər və hesab edirlər ki, bu, Ermənistanın xeyrinə ola bilər. Azərbaycanın xarici işlər naziri Vilayət Quliyev deyirdi: "Regional əməkdaşlıq sülhün əldə edilməsi üçün vasitə ola bilməz. Təcavüzkarla işğal altında olan dövlət arasında hansı əməkdaşlıqdan söz gedə bilər?"²

Proqnozlar hələ də ümidverici deyil. Erməni-Azərbaycan münaqişəsi, bəlkə də, müasir müharibələr arasında ən ümitsizi olmasa da, o, ən pis dincliyə səbəb olub. Hərbi əməliyyatlar bitdikdən sonra regionda yoxsulluq hökm sürür. Şübhəsiz ki, hamıdan çox 1992-1994-cü illərdə Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlardan qovulmuş yarım milyona yaxın azərbaycanlı əziyyət çəkir. O vaxtdan bəri onların vəziyyəti demək olar ki, yaxşılığa doğru heç dəyişməyib. Lakin ermənilərin və azərbaycanlıların böyük hissəsi həmçinin müharibədən əzab çəkiblər. Ermənistanda əhəlinin təxminən 80% yoxsulluq içində, ayda iyirmi beş dollardan az məb-

ləğə yaşayır.³ Emiqrasiya Ermənistanı acınacaqlı vəziyyətə salıb, cavan, iqtisadi cəhətdən fəal və təhsilli vətəndaşlar ölkənin onlara ehtiyacı olan vaxt buranı tərk edirlər.

Azərbaycanın əsas ərazisindən ayrı düşən və Ermənistan, Türkiyə və İranın əhatəsində olan Naxçıvan muxtariyyəti status-kvo vəziyyətinin bütün acılığını özündə hiss edir. 1991-ci ildə ermənilər Naxçıvanla sərhədi bağladıqdan sonra, muxtar respublika ikiqat blokadaya düşdü və demək olar ki, tamamilə ətraf aləmdən təcrid edildi.

Moskva-Tehran dəmir yolu xəttində Naxçıvan həmişə iri qovşaq rolunu oynayıb. Rusiya və İran, Türkiyə və Mərkəzi Asiya arasında yerləşən Naxçıvan öz coğrafi vəziyyətinə görə nəzəri cəhətdən, Yaxın Şərqdə mühüm dəmir yol qovşağına çevrilə bilərdi. Bunun əvəzinə isə Ermənistanla sərhədlər bağlandıqdan sonra bu vilayət sözün əsl mənasında dalana çevrilib və Pataqoniya kimi uzaq və əlçatmazdır. Paslanmış uzun qatarlar şəhər vağzalının ehtiyat yollarında durub. Zavodlar satılmayan lazımsız sovet dəzgahları ilə doludur.

Naxçıvana getmək elə də asan deyil. Ora ya Bakıdan təyyarə ilə və yaxud Türkiyədən və İrandan gömrük haqqı ödəməklə maşınla sərhədi keçib getmək mümkündür. Oktyabrın sonunda Naxçıvana uçanda, artıq erkən qış şaxtasını hiss etdim. Naxçıvanın meri Vəli Şahverdiyev iş otağında qaz balonu ilə işləyən sobanı yandırdı. Yaxın yarım il ərzində Naxçıvan sakinləri məhz belə qızınacaqdılar. İcra başçısı dedi ki, o, şəhərdə enerji təchizatına ciddi məhdudiyətlər qoymağa hazırlaşır, çünki elektrik enerjisi ilə onların yenidən problemləri yaranıb. Bütün küçələrdə və dükənlərdə işıqlar söndürüləcək. Əvvəllər naxçıvanlılar qazı və digər məhsulları Ermənistandan alırdılar, sadəcə ona görə ki, Yerevan bura Bakıdan daha yaxındır. "Deyə bilərəm ki, bizim ermənilərlə çox yaxın, demək olar ki, əla münasibətlərimiz var idi, - Şahverdiyev dedi. - Mən Moskva universitetində təhsil almışam və bir dəfə də olsun Moskvaya Bakıdan getməmişəm. Avtobusa əyləşib, bir saata Yerevana çatırdım, oradan da təyyarə ilə Moskvaya uçurdum. Bu cür də geri

² Quliyevin "Əxo" qəzetinə verdiyi müsahibə, Bakı, 20 iyun 2001-ci il, "BBC Monitoring" in yayımladığı kimi.

³ Sosioloq Qevork Poqosyanın rəqəmlərinə əsasən, John Daniszewski, "A Desperate, Destitute Nation Deserts Itself" ("Məyus, yoxsullaşmış xalq azalmaqdadır"), Los Angeles Times, 30 aprel 2001-ci il.

qayıdırdım.”⁴ O, digər Azərbaycan məmurlarından fərqli olaraq, Qarabağ məsələsi ilə bağlı sülh sazişinin tərəfdarı idi.

Naxçıvanın siyasi həyatı onun küçələri kimi qaranlığa bürünmüşdü. Üç yerli sakin özündə cəsarət tapıb, təqiblər, sıxışdırma və qatı senzura haqqında mənimlə danışmaq istəyirdi. Söhbətimizi başqaları eşitməsin deyə, biz kafenin çölündə, qaranlıq meydançada əyləşdik. Masa üzərindəki fənərin tutqun işığı üzümüzü işıqlandırır. Onlar danışdı ki, Naxçıvana rəhbərlik edən və həyat yoldaşı tərəfdən Heydər Əliyevin qohumu olan Vasif Talıbov onun yoluna çıxanlara qarşı hədələr və zor tətbiq edir. Belə ki, seçki kampaniyası zamanı naməlum qalan basqınçılar bir neçə müxalifətçi namizədin üstünə tökülüb, onları döyüblər. Seçkilər günü səsvərmənin rəsmi nəticələri heç kimi təəccübləndirmədi, saxtalaşdırma nəticəsində hakim “Yeni Azərbaycan” partiyası böyük üstünlüklə qələbə çaldı.

İlk baxışdan belə kiçik mübahisənin bu qədər ziyan gətirməsi təəccüblü görünür. 1988-ci ildə Dağlıq Qarabağda yaranmış vəziyyət əcaib qasırgaya bənzəyirdi: bir kiçik nöqtədən başlayan bu qasırga geniş əraziyə yayılıb, arxasınca iri-miqyaslı dağıntılar qoydu, sədləri qırdı, yolları keçilməz vəziyyətə saldı, köhnə qonşuları isə bir-birinə qarşı qaldırdı. Lakin burada baş verən hadisələr bölgədə həyata keçirilən siyasətin struktur zəifliyinin məntiqi nəticəsi idi.

Münaqişəyə nəyin aid olmadığını bir daha qeyd etməyə dəyər. Əvvəla, üç yanlış fərziyyəni rədd etmək lazımdır. Gördüyümüz kimi, münaqişəni “əslər boyu davam edən nifrət” törətməyib. Bu, müsbət haldır. XIX əsrin sonuna qədər ermənilər və azərbaycanlılar bir-biri ilə regionun digər xalqlarından heç də çox müharibə aparmayıblar. Hətta XX əsrin əvvəllərində baş qaldırmış ciddi etnik zorakılıqdan sonra bu iki xalq biri-biri ilə yaxşı yola gedirdi. Onlar yenə də bu münasibətləri davam etdirə bilirlər, bunun bariz nümunəsi isə Sadaxlı bazarıdır.

Qarabağ münaqişəsinin Çeçenistan və Abxaziya müharibələri kimi siyasi qərarlar üzündən baş qaldırdığını güman etmək də yanlışdır. Faktlara nəzər yetirəndə görmək olar ki, 1988-ci ildən başlayaraq sovet rəhbərləri münaqişəni idarə etməkdən daha çox onun inkişaf tempindən

⁴ Şahverdiyevlə müsahibə, 31 oktyabr 2000-ci il.

geridə qalmamağa çalışırdılar. Bu siyasi liderlərin ayaqları altında başlayan alov tədricən yanğına çevrilib ətrafı bürüdü və bir çoxunun, bəlkə də Mixayıl Qorbaçovun özünün də hakimiyyətini külə çevirdi. Dialog və kompromis çağırışları, faktiki olaraq, səslənmirdi. Bu isə onu bildirir ki, həm Ermənistan, həm də Azərbaycanda sadə insanlar arasında formalaşan ictimai rəy böyük qüvvəyə malikdir.

Nəhayət, erməni-Azərbaycan münaqişəsinin səbəblərini yalnız sosial-iqtisadi komponentlərdə axtarmaq düzgün olmazdı. 1988-ci ildə hər iki tərəf öz sosial-iqtisadi maraqlarına laqeyd oldu. Tətillər başladı, yollar bağlandı, qarşı tərəflə bütün əlaqələr kəsildi, insanlar hər şeyi siyasi məqsədlərə qurban verdilər. Moskva problemi həll etmək üçün öz sərdarı Arkadi Volski vasitəsilə sosial-iqtisadi stimullardan istifadə etməyə çalışsa da, onun cəhdləri boşa çıxdı. Əlbəttə, sonradan silah alverçiləri, möhtəkillər, qoşun başçıları münaqişədən istifadə edib varlandılar, lakin bu savaşı onlar başlamamışdılar, və yalnız sosial-iqtisadi vasitələr bu münaqişəni bitirməyə bəs etməz.

Bir çox Qərb müşahidəçilərinə bunu qəbul etmək çətin olsa da, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi yalnız o zaman mənə kəsb edərdi ki, biz yüz minlərlə erməni və azərbaycanlının atdığı addımların tarix, kimlik və hüquqlar kimi dərin köklü ideyalara söykəndiyini etiraf edərik. Bu ideyaların böyük hissəsinin qorxulu və xəyali olması insanların onlara tam səmimiyyətlə inanmasına heç də mane olmurdu. 1990-1991-ci illərdən başlayaraq, minlərlə insan bu məsələlərə görə həyatlarını qurban verməyə hazır idilər. Sovet İttifaqının son illərində yaranmış ideoloji vakuuma inkişaf tapmış bu amallar müharibədən yeni təkan aldı. Bu inanclardan ən iyirənci olan “nifrət rəvayətləri” elə dərin kök atmışlar ki, onları qırmaqdan nə Ermənistanda, nə də Azərbaycanda heç bir şey dəyişə bilməz.

Cənubi Qafqaza çoxsaylı səfərlərim zamanı mənə bir şey çox təsir etdi: nıfaq xətti düz insanların qəlblərindən keçirdi. Bir adamda həm nifrət hissləri, həm də barışıq istəyi var idi. Ermənilər və azərbaycanlılar eyni zamanda həm dost, həm də düşmən ola bilirlər. Onlar təcavüzkarlıq və sülhpərvərlik, fərdi dostluq və millətçilik mifləri arasındakı seçimdə qalıblar.

Bu cür ziddiyyətlər hakimiyyət sahiblərinə də xasdır. Ermənistanın müdafiə naziri, ölkədə iki nüfuzlu adamdan biri olan qarabağlı Serj Sarkisyan xasiyyətcə nə qədər sərt insan olsa da, Stepanakert komsomolunda birgə işlədikləri keçmiş azərbaycanlı həmkarlarından xoş xatirələrlə danışdı. “Azərbaycan dilini bilirdim, çoxlu azərbaycanlı dostlarım var

idi", Sarkisyan dedi. Lakin bu xatirələr Azərbaycanla aparılmış müharibəyə onun münasibətində öz əksini tapmadı və o, heç bir peşmançılıqdan danışmadı. Müsahibədən sonra məni ötürən nazir birdən dedi: "Ərazi ən əsas məsələ deyil. Əsas odur ki, Ermənistanda bir etnos qalsın. Vardenis və digər vilayətlərdə azərbaycanlılar əhalinin təqribən 70 faizini təşkil edirdi. Bizim mədəniyyətlərimiz uyğun deyil. Biz yanaşı yaşaya bilirik, lakin bir-birimizin arasında yox... Bizdən çox az qalıb."⁵ Bəlli oldu ki, Sarkisyan üçün tarixin inkişafı köhnə dostlarının səmindən daha üstündür.

Digər hərbiçi, Azərbaycanın keçmiş müdafiə naziri Tacəddin Mehdiyev söhbətə əvvəlcə savaştan tonla başladı, sonra qəflətən mülayimləşdi. Mehdiyev Qarabağın müharibə ilə qaytarılmasının tərəfdarı olan "Qarabağ Azadlıq Təşkilatının" liderlərindən biridir. "Biz erməniləri Qarabağdan qovacağıq, - Mehdiyev bildirdi, - ardınca isə onları təqib edib öz tarixi torpaqlarımızdan, Zəngəzurdan çıxaracağıq." Müsahibədən sonra general məni öz "Mersedesində" Bakının mərkəzinə kimi ötürdü. Yaxınlarda Ermənistana gedəcəyimi eşidəndə, Qarabağ və Zəngəzuru azad etməyə hazırlaşan keçmiş hərbiçi məndən bir xahiş etdi: "Yerevana getsəniz, Mixail Arutyunyanyanı tapın və ona məndən böyük salam deyin. O, indi Baş Qərargahın rəisidir. Biz onunla birgə (SSRİ) Baş Qərargah akademiyasında oxumuşuq."⁶

Qəribədir ki, müharibədən ən çox əziyyət çəkmiş insanlar çox vaxt elə ən rəhmli olurlar. Sabirabaddakı "uşaq respublikasına" baş çəkəndə, mən orada Nailə Mustafayeva adlı bir müəllimə ilə tanış oldum. Düşərgədə yaşayanların hamı kimi o da qaçqın idi, evini ermənilər əlindən almışdı. Bununla belə o, Bakıda müəllimlərin təkmilləşdirmə kurslarında dostlaşdığı iki erməni qızı haqqında ürək dolusu danışdı, onlar yeməklərini bölüşür, bir-birlərinə mahnı öyrədmişlər. Nailə dedi ki, qızının həyata baxışları tamamilə fərqlidir və buna görə o, çox narahatdır. "Televizorda Xocalı qırğını göstərəndə, qızım məndən soruşdu: "Ermənilər adamdır?" O, inana bilmirdi ki, insanlar belə şeylərə qadirdirlər, onlar öldürə bilirlər. Mən ona cavab verdim: "Hə, onlar da adamdır." Sonra Rusiya televiziyası ilə gedən verilişlərin birində aparıcısı erməni idi, mən qızıma dedim: "Bax, o, ermənidir. Onun da ailəsi, uşaqları var."

⁵ Sarkisyanla müsahibə, 15 dekabr 2000-ci il.

⁶ Mehdiyevlə müsahibə, 31 mart 2000-ci il.

Qızını bu ruhda böyüdən Nailə aramsız yağdırılan rəsmi təbliğata qarşı çıxır. Müharibədə məğlub olan Azərbaycanda rəsmən yayımlanan nifrət hissi xüsusilə böyükdür. 2001-ci il mayın 9-da, Ki-Uest görüşündən heç bir ay keçməmiş prezident Heydər Əliyev İkinci Dünya müharibəsi qurbanlarının xatirə abidəsini ziyarət edərkən, faşistlərin Sovet İttifaqına təcavüzü ilə Azərbaycanın məruz qaldığı erməni işğalı arasında müqayisə apardı və bildirdi ki, "təcavüzkar mütləq cəzalandırılmalıdır."⁷

Münaqişə illərindən danışarkən, həm ermənilər, həm də azərbaycanlılar özlərini əks tərəfin təcavüzünün qurbanı kimi qələmə verirlər və öz zorakı əməllərini məcburi özünümüdafiə tədbiri adlandırırlar. Ermənilərə görə, hadisələr Sumqayıt basqınlarından başlayır və öz davamını Bakıda 1990-cı ilin yanvar hadisələrində, "Halqa" əməliyyatına, Stepanakertin bombardmana tutulmasında və Şaumyan rayonunun işğalında tapır. Azərbaycanlılar isə ilk öncə 1988-ci ildə azərbaycanlıların zorla Ermənistandan çıxarılmasından danışır, sonra 1990-cı ilin yanvarında Bakıda çəkdiqləri iztirablardan və Xocalı qırğınından söz açır, və söhbəti Dağlıq Qarabağın ətraf rayonlarının işğalı ilə bitirirlər. Müasir tarixin bu cür birtərəfli şərhini indi məktəb dərslərinə də yol tapıb.

Bu rəvayətlərdə tez-tez müstəmləkəsizləşdirmə və müstəqillik mövzularına da rast gəlmək olar. Dəfələrlə bu söhbətlərə qulaq asdıqca, mən arxa planda iki düşmənin – Rusiya və Türkiyənin kölgələrini görməyə başladım. Rusiya və Türkiyənin real təhlükə olması fikri hər iki ölkədə geniş yayılıb. Aldığım müsahibələrdən burada təsadüfən seçilmiş iki nəzər nöqtəsini gətirmək istəyirəm. Sovet dövründə Ermənistan Kommunist partiyasının birinci katibi olmuş Aram Sarkisyan mənə demişdi: "Bu gün Ermənistan Türkiyənin digər türkdilli ölkələrlə birləşmək arzusunda yalnız kiçik bir maneədir, axı biz onları Azərbaycanla birləşməyə qoymuruq."⁸ Başqa sözlə, tarixən Ermənistanı məhv etmək arzusunda olan Türkiyə bu işdə Azərbaycanla əlbirdir.

1915-ci ilin soyqırını haqqında xatirələrə söykənən erməni versiyasında bir fakt nəzərdən qaçır ki, azərbaycanlılar və türklər eyni millət deyil və Azərbaycan heç vaxt Osmanlı imperiyasının tərkibində olmayıb; XX əsrdə azərbaycanlıların ermənilərə qarşı törətdiyi vəhşiliklər heç də er-

⁷ ANS telekanalının verilişi, Bakı, 9 may 2001-ci il, "BBC Monitoring" tərəfindən xəbər verildiyi kimi.

⁸ Sarkisyanla müsahibə, 4 may 2000-ci il.

mənیلərin azərbaycanlılara qarşı etdiyi zorakılıqlardan az deyil; ermənilər azərbaycanlılara qarşı elə onların öz torpaqlarında çox qəddar olublar.

Qafqaz tarixində Rusiyanın rolu haqqında bir çox azərbaycanlıların fikirləri erməni versiyasının tam əksidir. Mən dəfələrlə eşitmişəm ki, Qarabağ ermənilərinin Azərbaycandan ayrılmaq cəhdləri Rusiyanın Azərbaycanı əsarət altına alıb, tam parçalamaq planının yalnız bir hissəsi idi. Azərbaycan prezidentinin keçmiş köməkçisi Vəfa Quluzadə yazır:

“Cəlb olduğumuz münaqişəni “erməni-Azərbaycan” münaqişəsi adlandıranda, biz həm özümüzü, həm də başqalarını çaşdırırıq. Əslində, bu, köhnə rus-türk qarşıdurmasında bir toqquşma idi. Ermənistan öz sahibinin verdiyi əmrin icraçısı, Azərbaycan isə global məqsədə aparan yolda kiçik maneədir. Hamıya məlumdur ki, hətta XX əsrin əvvəllərində, Birinci Dünya müharibəsində Rusiya Ermənistandan Türkiyəyə qarşı istifadə edirdi. Görünür, tarix təkrarlanır.”⁹

Bu səfər Ermənistan Böyük Turan yolunda artıq “kiçik maneə” deyil, əvəzində Azərbaycan Rusiya imperializminin qabağını saxlayan “kiçik əngəldir”. Azərbaycanlıların müdafiə etdikləri bu versiyaya görə, onlar rus-erməni təcavüzünün günahsız qurbanlarıdır. Lakin onlar nəzərə almırlar ki, Moskva vaxtaşırı Azərbaycanı özünə təhlükə kimi yox, öz strateji müttəfiqi kimi təqdim edirdi. Bu nəzər nöqtəsində ermənilər heç bir legitim iddiası olmayan və sadəcə Rusiyanın göstərişlərini yerinə yetirən robotlar kimi göstərilirlər. Hər iki halda kiçik ölkə “böyük dövlətlərdən” gələn təhlükəni bəhanə gətirməklə öz kiçik qonşusuna qarşı etdiyi təcavüzə bəraət qazandırır.

Amerikalı, rus və türk siyasətçiləri bəlkə də, heç təsəvvür etməzlər ki, Cənubi Qafqazdakı vəziyyət barədə onların verdiyi şərhlər nə qədər diqqətlə öyrənilib təfsir edilir. Regionla bağlı hətta ən otəri fikirlər yerli şərhçilər tərəfindən ümumdünya miqyasında şişirdilir.

Öz-özlüyündə bu region hələ də dünya üçün böyük strateji əhəmiyyət kəsb eləmir. Üç Qafqaz respublikasının toplam ümum-daxili məhsulu təqribən 10 milyard dollar təşkil edir (müqayisə üçün, bölgədə işləyən bir iri qərb şirkətinin – BP-nin 2000-ci ildə dövriyyəsi 148 milyard dollara bərabər idi). Cənubi Qafqaz dünyanın başqa dövlətləri üçün

⁹ “Зеркало”, Bakı, 26 dekabr 1998-ci il.

əsasən ona görə əhəmiyyət kəsb edir ki, burada böyük dövlətlərin maraqları toqquşur və eyni zamanda Xəzər neftinin nəqli üçün strateji boru kəməri buradan keçə bilər.

Kiçik dövlətlərlə güclü qonşuları arasında hökm sürən güc bərabərliyi böyük dövlətlərin məsuliyyətini daha da artırır. Erməni-Azərbaycan münaqişəsinin münasib həlli üçün onların səyləri çox önəmlidir. 2002-ci ildə bu istiqamətdə ümidverici perspektivlər meydana çıxdı.

Rusiyanın imperial irsi və ənənəvi hərbi iddiaları Cənubi Qafqazda apardığı siyasətə mane olurdu. Rus generalları bu günə kimi Ermənistanla sıx əlaqələr saxlayırlar və erməni-Azərbaycan münaqişəsinin həll edilməsi onlardan bir çoxunun ürəyincə deyil, çünki bu təqdirdə regionda onların nüfuzu zəifləyə bilər. Lakin Pavel Qraçov 1996-cı ildə Rusiyanın müdafiə naziri vəzifəsindən uzaqlaşdırıldıqdan sonra, rus hərbiçilərinin rolu tədricən azalmağa başladı. Çox güman ki, bu proses Putinin prezidentlik dövründə də davam edəcək. 2002-ci ildə Rusiyanın Gürcüstana qarşı yürütdüyü siyasət aqressiv olsa da, Azərbaycanla Rusiya arasındakı münasibətlər istiləşməyə doğru gedirdi. Bundan əlavə, Rusiya Minsk Qrupunun danışıqlarında Fransa və ABŞ-la daha ahəngdar şəkildə iştirak edirdi.

ABŞ-ın regiondakı siyasəti erməni və Azərbaycanyönlü lobbı qrupları tərəfindən az qala özəlləşdirilmişdi. Amerika xarici siyasətində ən anomal qanunlardan biri olan Azadlığa dəstək aktına 907-ci düzəlişin qəbul edilməsinə görə erməni lobbisi birbaşa məsuliyyət daşıyır. Bu düzəliş nəticəsində ABŞ hökumətinə Azərbaycana yardım etməyə qadağa qoyuldu. Azərbaycanın maraqlarını qoruyan digər siyasətçilər isə tam əks mövqedən çıxış edib bildirlər ki, nə qədər ki, Azərbaycan Rusiya və İrana qarşı çıxır, və deməli, Ermənistanı təcridə saxlayır, ABŞ Azərbaycana dövlət yardımı göstərməlidir. Bu iki mövqenin mübarizəsi Qarabağ probleminə dair danışıqlar prosesində ABŞ-ın Dövlət Departamentinin işini mürəkkəbləşdirir. Bununla belə, 2002-ci ilin yanvarında ABŞ konqresi 907-ci düzəlişi ləğv etməklə, bu istiqamətdə müsbət irəliləyişlərə ümid verdi.

Qafqazda Türkiyənin roluna ermənilərin soyqırım iddiası kölgə salır. 2000-ci ildə erməni-türk münasibətləri yaxşılaşmaq əvəzinə daha da pisləşdi, buna səbəb bir neçə Avropa ölkəsinin parlamentlərində soyqırım haqqında qətnamənin qəbul edilməsi oldu. Amma elə bu sahədə də hər şey elə də pis deyildi. Bir qrup ürəkli erməni və türk alimi Erməni-Türk Barışıq Komissiyasını təsis ediblər, Qars və Gümrü şəhərlərinin

başçıları biznes və ticarət əməkdaşlığının perspektivləri ilə bağlı danışıqlar apardılar. Bir çox məsələlərə, o cümlədən 1915 və 1988-ci illərdə baş vermiş hadisələrin əhəmiyyətinə nəzər salanda, görmək olar ki, Ermənistanın Türkiyə ilə gələcək münasibətləri Azərbaycanla əlaqələrindən daha çox ümidvericidir.

ABŞ-da baş vermiş 11 sentyabr hücumları prioritetləri daha da aktuallaşdırdı. Bu hadisələrdən sonra məlum oldu ki, ABŞ, Rusiya, Türkiyə, Ermənistan, Azərbaycan və hətta müəyyən dərəcədə İran bir koalisiyadadır. Lakin 2002-ci ilin əvvəllərində bu kitab yazılarkən, uzunmüddətli perspektivdə yeni səmtləşmənin aqibəti haqqında danışmaq çox tezdir.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin gələcəyi həm də ona görə faciəlidir ki, əgər hətta bütün mübahisələr sabah həll edilsə belə, regionun yaxın gələcəyi haqqında bir söz demək çətinidir. Ermənistanın Türkiyə və Azərbaycanla sərhədlərinin açılması vacibdir, lakin iqtisadi artım üçün kifayət deyil. ABŞ-ın Florida Universitetinin iqtisadçısı Riçard Beylok 1999-cu ildə nəşr etdiyi tədqiqatında təxmin edir ki, bütün bağlı sərhədlər açılsaydı, Türkiyə və Ermənistan arasındakı nəqliyyat xərcləri 1/3 - 1/2 dəfə azala bilər, bunun nəticəsində isə Ermənistanın ümum-daxili məhsulu 180 milyon dollara qədər arta bilər.¹⁰ Bir sıra xarici şirkətlər Ermənistandan Türkiyənin şərqindəki iri bazara girmək üçün dayaq nöqtəsi kimi istifadə edə bilər. Bu, Ermənistanın iqtisadiyyatını ayağa qaldırmağa kömək edə bilsə də, lakin illər lazımdır ki, Ermənistan heç olmasa Rusiyanın iqtisadi səviyyəsinə qalxa bilsin. Bununla belə, Ermənistan üçün hər hansı bir Xəzər boru kəmərinin öz ərazisindən keçirilməsinə ümid bəsləmək çox gecdir. Sülh sazişi imzalanarsa, Ermənistanın gələcəyinə dair ən zəif proqnozlar belədir. Əks təqdirdə respublikanın aqibəti sevindirici olmayacaq. Amma çətin ki, Ermənistan parçalansın, çünki onun ABŞ və Rusiyada yaşayan qüdrətli dostları buna imkan verməzlər. Lakin Ermənistan özünə qapanıb, bir qərb diplomatının işlətdiyi acı ifadə ilə desək, tədricən "erməni diasporu üçün qoruğa" çevrilə bilər.

Əlbəttə, Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf perspektivləri daha nikbindir. 2002-ci ildə Bakı-Ceyhan boru kəmərinin layihəsi nəhayət yerindən

¹⁰ Beilock. "What is Wrong with Armenia" ("Ermənistan nə olub").

tərəpəndi. Gözlənilir ki, artıq 2006-cı ildən başlayaraq neft ixracı Azərbaycanla təqribən 500 milyon dollar stabil illik gəlir gətirəcək. Neft hasilatı sayəsində sürətlə varlana bilən Azərbaycan "holland xəstəliyinə" tutula bilər. Bu təqdirdə ölkəyə gələn vəsaitin çox hissəsi elitanın cibinə axacaq və korrupsiyanın artmasına şərait yaradacaq, eyni zamanda iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorları tamamilə tənəzzülə uğraya bilər. Bununla belə, bu sərvətdən əhalinin qalan hissəsinə də pay çatacaq və yeni neft bumu Azərbaycanın qapılarnı dünyanın üzünə bir daha açmağa kömək edəcək.

Lakin hələ də aydın deyil ki, iqtisadi çiçəklənmə Qarabağ düyününün açılmasında Azərbaycana necə yardımçı ola bilər. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı orta müddətli perspektivdə hələ də dumanlıdır. Ölkədə yüz minlərlə qaçqın var, hətta sülh sazişi imzalanarsa belə, onların problemi bir gecə içində həll edilməyəcək. Füzuli rayonunun geri alınmış ərazilərində bərpa işləri yavaş tempə aparılır, bu, onu bildirir ki, Ağdam və Zəngilan kimi şəhərləri həyata qaytarmaq üçün beş il, və bəlkə də, on il vaxt lazım olacaq. Bununla belə, Azərbaycanda təbəqələnmə prosesi sürətlə gedir, bu da sosial gərginlik və siyasi sabitsizliyin kəskinləşməsinə gətirib çıxara bilər. Respublikada "x günü", yəni prezident Əliyevin ölkəni idarə etmək qabiliyyətindən düşməsi və ya vəfat etməsi gününə dair tam qeyri-müəyyənlik hökm sürür. Əliyev siyasi səhnəni tərk etdikdən sonra, hakimiyyət vakuumu və varislik uğrunda çirkin mübarizə qaçılmazdır.

Nəticədə imkanları və özünə inamı artan Azərbaycan itirilmiş ərazilərini qaytarmaq üçün yenidən müharibəyə başlamaq fikrini mütləq nəzərdən keçirəcək. Tacəddin Mehdiyev "Qarabağ Azadlıq Təşkilatı" artıq geniş ictimai dəstək və diqqət qazanmaqdadır. Lakin Qarabağın "azad edilməsi" çağırışları KİV-də səsləndiyi qədər geniş ictimaiyyətin rəğbətini qazanmaya bilər. İndi, 2002-ci ildə bütün faktlar ona dəlalət edir ki, Azərbaycan hələ azından 5-10 il müharibə aparmağa qətiyyətli hazır olmayacaq. Prezident Əliyev mümkün çevriliş cəhdlərinin qarşısını almaq üçün qəsdən ordunu zəiflədib. 2000-ci ildə Azərbaycan tərəfdən cəbhə bölgəsində olmuş bir qərb hərbi eksperti mənə açıqladı ki, oradakı hərbi hissələr döyüşə hazır deyildilər. Onun sözlərinə görə, cəbhə xəttində dörd diviziya var idi və onlar yalnız 40% şəxsi heyətlə təmin edilmişdi. Pulsuzluq, pis qidalanma və nizam-intizamın olmaması əsgərlərin döyüş əzmini qırmışdı. Bu ekspertin qənaətinə, Qarabağ relyefində hərbi uğur qazanmaq üçün hücum edən tərəfin şəxsi heyəti və hərbi texnikası üç-altı dəfə rəqibi üstələməlidir. Cəbhə xəttinin o tayında qararlaşan

20.000 nəfərlik erməni qoşunları heç də bildirildiyi kimi qorxulu qüvvə deyil, lakin onlar rus silahları ilə yaxşı silahlanıblar və möhkəm istehkamları var. Azərbaycan yeni silahlar almaq üçün çoxlu vəsait xərcləsə belə, bu, hələ onun qələbəsinə zəmanət verməyəcək. Bir azərbaycanlı dostumun dediyi kimi, "Azərbaycan nə sülhə, nə də savaşa hazırdır."

Azərbaycanın silahlanması hərbi əməliyyatların əks tərəfdən başlama ehtimalını artırır. Babayanın ehtimal etdiyi bu "dördüncü raundda" Qarabağın erməni qüvvələri ildırım kimi hücumla keçib, yeni əraziləri işğal etdikdən sonra Azərbaycanın tam kapitulyasiyasına nail ola bilər. Bu həmlə ilə onlar yəqin ki, Qarabağdan 30 kilometr şimalda keçən Bakı-Ceyhan neft boru kəmərinə dağıtmağa səy göstərəcəklər. Lakin bu ssenari özü bir xülyadır. Cəbhə xəttinin indi qərar tutduğu yerdən keçməsi təsadüfi deyil. Onu geriyə çəkmək üçün şübhəli məqsədlər naminə ağır itkilər vermək lazımdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, əgər belə bir kampaniya hazırlanarsa, bu hücumu əsl döyüş görməyən erməni çağırışçıları həyata keçirməli olacaqlar. Bu halda da qalib gəlmək şansı çox azdır.

Müharibə fəlakətə bərabər olacaq, heç bir müharibə onu başlayan insanların güman etdiyi kimi bitməyib. Lakin, rus alimi Valeri Tişkovun Çeçenistan müharibəsi ilə bağlı qeyd etdiyi "axmaqlıq amilini" nəzərdən qaçırmamaq olmaz. Əgər hərbi əməliyyatlar yenidən başlayarsa, indidən onların nəticələrini dəqiq demək olar. Yeni savaşa 1991-1994-cü illərdən daha çox tələfat olacaq, çünki hər iki tərəf rəqibin yaxşı müdafiə edilən mövqelərinə həmlə etmək üçün böyük dağıdıcı qüvvəyə malik silahlardan istifadə edəcək. Müharibə həmçinin qəzəbli beynəlxalq və diplomatik reaksiyaya və hər iki iqtisadiyyatın daha da zəifləməsinə səbəb olacaq. Hadisələrin gedişində daha dəhşətli variantı da istisna etmək olmaz: Ermənistanda yerləşdirilmiş Rusiya qoşunları ermənilərin tərəfindən, NATO-nun üzvü olan Türkiyə isə Azərbaycana yardım etmək üçün münaqişəyə qarışa bilər. Qafqazda üçüncü dünya müharibəsinin başlamasına imkan vermək olmaz.

Müharibə olmasa, sülh olmalıdır. 2001-ci ildə sülhün nəhayət bərqərar olacağı bir anlıq əvvəlkindən daha real göründü. Lakin ilin sonunda Ki-Uest təşəbbüsünə bəslənən ümidlər boşa çıxdı. Erməni-Azərbaycan sülh prosesinin paradoksu ondadır ki, hər iki ölkə başçısı təkbətək görüşlərdə qarşılıqlı kompromisə çox yaxın gəlirlər, lakin ictimaiyyət qarşısında öz

çıxışlarında həmişə aqressiv ifadələrdən istifadə edirlər. 2001-ci ilin oktyabrında Əliyev vasitəçiləri xəbərdar etdi: "Ya ATƏT-in Minsk Qrupu bu məsələdə prinsipial mövqə tutacaq, ya da biz öz torpaqlarımızı hərbi yolla azad edəcəyik."¹¹ Hər iki prezidentə sual verəndə ki, nə üçün sülh razılaşmasını ictimaiyyətin müzakirəsinə çıxarmaq üçün onlar heç bir tədbir görmürlər, ölkə başçılarının cavablarından elə təəssürat yaranır ki, sanki onlar öz xalqlarına dialoqa qatıla bilən vətəndaşlar kimi deyil, istənilən formaya salına bilən material kimi baxırlar. Məsələn, 2001-ci ilin mayında Koçaryandan soruşanda ki, nə üçün o, erməniləri Azərbaycanla mümkün kompromisə hazırlamır, o, bildirdi ki: "Bu vəziyyətdə məyusluq və əlavə ümidlər əslində məlumatların açıqlanmasında gözlənilən müəyyən ehtiyatdan daha pis ola bilər."¹² Onun sözlərindən belə çıxdı ki, sadə insanlar üçün bu məsələnin qaranlıq qalması daha yaxşıdır.

Ölkə başçılarının belə ehtiyatlı olmalarının bir neçə səbəbi var. Nə Əliyev, nə də Koçaryan daxilən demokrat deyillər və 1993-1994-cü illərdə hər ikisi bir-birinə qarşı müharibə aparıb. Dialoq və müzakirələr onlara yaddır. Hər iki dövlət rəhbəri üçün sülh nə qədər arzu olunsa da, hakimiyyətdə qalmaq sülhün bərqərar olunmasından daha vacibdir. Bundan əlavə, prezidentlərin tutduğu sərt mövqə qarşı tərəfə öz mövqeyini yumşaltmağa imkan vermir. Görünür, hər ikisi ehtiyat edir ki, güzəştlərin açıq dəstəklənməsi zəiflik kimi qələmə verilə bilər və əks tərəfin danışıqlarda daha sərt mövqə tutmasına gətirib çıxara bilər.

Eyni zamanda hər iki liderin ictimaiyyət qarşısında nümayiş etdirdiyi barışmazlıq xaricdə onlara qarşı mənfi rəy yaradır, ölkə daxilində isə onları çıxılmaz vəziyyətə salır. Məsələn, Azərbaycan televiziyasına baxmağa davam edən Qarabağ erməniləri görürlər ki, axşam xəbərlərində onları "faşist" və "terrorçu" adlandırırlar. Çətin ki, bundan sonra onlar yenidən Azərbaycan vətəndaşlığını qəbul etmək istəyərlər. Bu vəziyyətlə bağlı bir demokratik düşüncəli azərbaycanlı mənə səmiyyətlə demişdi: "Əgər mən Qarabağda yaşayan erməni olsaydım, Azərbaycanla heç vaxt birləşmək istəməzdim". Bununla belə həm Ermənistanda, həm də Azərbaycanda sülh tərəfdarları az olduğundan, prezidentlərin sülh sazişini imzalamaq üçün lazım olan güzəştlərə getmək imkanları məhdudlaşır.

¹¹ Turkish Daily News, 25 oktyabr 2001-ci il.

¹² Koçaryanla müsahibə, 21 may 2001-ci il.

Dağlıq Qarabağ probleminin istənilən ədalətli çözümlü hər iki tərəfdən ağır güzəştlər və tamamilə zidd prinsiplərin tarazlaşdırılmasını tələb edəcək. Beynəlxalq toplum Dağlıq Qarabağın ayrılmasını qanuniləşdirə bilən hər hansı sazişin əleyhinədir, çünki bu təqdirdə digər "qaynar nöqtələrdə" vəziyyəti gərginləşdirən presedent yarana bilər. Bu səbəbdən də Ki-Uestə qədər müzakirə edilən həll yollarının demək olar ki, hamısında Dağlıq Qarabağ de-fakto olsa da, suveren Azərbaycanın tərkibinə yəni-dən daxil olmalı idi.

Dövlətin ərazi bütövlüyü beynəlxalq münasibətlərdə güclü amil kimi tanımaqla bərabər, regionun tarixini də danmaq olmaz. Reallıq isə belədir ki, Dağlıq Qarabağ Azərbaycandan ayrılıb və artıq on ildən çoxdur ki, Qarabağ ermənilərinin Bakı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Lakin silahlı separatçılara işğal etdikləri ərazilər üzərində sahiblik hüququ vermək təhlükəli olardı: bu təqdirdə Azərbaycanın Qarabağı zor gücünə geri almaq hüququ qanuniləşəcək və sonsuz zorakılıqlara yol açılacaq. Hər halda, sülh sazişi separatçılığa səbəb olan silahın gücünə yox, iradəyə əsaslanmalıdır. Əgər Qarabağ ermənilərinə indiki səviyyədə özünü idarə etmək hüququ, təhlükəsizlik zəmanətləri və Ermənistanı gediş-gəliş üçün yol təmin edilməzsə, münaqişənin sülh yolu ilə nizamlanması mümkün olmayacaq.

Bu məsələlərdə qarşılıqlı anlaşma çox azdır. Azərbaycanlıların əksəriyyəti ərazi bütövlüyünü öz-özlüyündə "müqəddəs hüquq" kimi qəbul edirlər və hesab edirlər ki, hətta Qarabağ kimi mübahisəli vilayətə suverenlik verməyə borclu deyillər. 1994-cü ildən bəri Azərbaycanda Qarabağın ayrılmasının səbəblərini başa düşməyə cəhd göstərməyiblər. Bir axşam Bakıda bir tanınmış azərbaycanlı jurnalist mənə tam ciddi şəkildə dedi: "Başa düşə bilmirəm ki, niyə torpaqlarımızı sadəcə özümüzə qaytarırlar? Əgər Qarabağ erməniləri bizimlə yaşamaq istəməyiblər, qoy gedib Ermənistanda yaşasınlar." Ermənilər isə öz növbələrində başa düşmək istəməyiblər ki, nə üçün döyüş meydanında qazandıqları torpaqları qaytarmalıdır. 1997-ci ildə Qarabağın erməni lideri Arkadi Qukasyan bildirmişdi ki, "bizə Azərbaycan lazım deyil, bizim Azərbaycanla münasibətlər qurmağa ehtiyacımız yoxdur," – guya yaxın qonşudan tam təcridlə yaşamaq mümkündür, – "Azərbaycan bizimlə əlaqə qurmaq istəyir."

Həll edilməli olan bu prinsiplə məsələlər ciddidir, amma eyni zamanda ola bilsin ki, onların vacibliyi süni surətdə artırılıb. Ən böyük problem ondadır ki, bu məsələlərlə bağlı heç bir əsaslı müzakirə aparılmır. Azərbaycanın öz vətəndaşları saydığı Qarabağ erməniləri ilə birbaşa ünsiy-

yətdən imtina etməsi həm qəribə, həm də qeyri-konstruktivdir. Bir çox ermənilər də tamamilə ağılsız bəyanatlar verirlər, guya Azərbaycan real dövlət deyil və onun iddiaları vaxt ötdükə boş çıxacaq. Bu nöqteyi-nəzərdən, ən böyük problem tərəflərin kompromisə hazır olmamasından daha çox, gələcəkdə bir yerdə dinc yaşamaq haqqında düşünməyə belə hazır olmamasıdır. Quaksyan öz söhbəti ilə bunu təsdiq edir. 1995-ci ildə o, Aland adalarında keçirilən danışıqlarda iştirak etmək üçün erməni nümayəndə heyəti tərkibində Finlandiyaya dəvət almışdı. Bu İsveç-dilli arxipelaq Finlandiyanın tərkibində olsa da, geniş muxtariyyətə malikdir. Erməniləri qəbul edən fin nümayəndələrindən biri Qukasyanı kənara çəkib diqqətinə çatdırmışdı ki, Aland modeli Dağlıq Qarabağa da yaraya bilər. "Onlar mənə söylədilər: "Bax, bu yaxşı modeldir!", mən isə onlara cavab verdim: "Əgər istəyirsinizsə, mən elə indi Finlandiyanın tərkibinə girməyə hazırım! Lakin söhbət Azərbaycandan gedir."¹³

Bu, Ermənistan və Azərbaycan prezidentləri arasında aparılan danışıqların formatının əvvəlcədən səmərəli olmadığı haqqında fikir yaradır. Hər iki prezident bütün məsələləri birdəfəlik həll etməyə səy göstərərək, "paket" sazişinin əldə edilməsinə can atıblar. Bu yanaşmanın səbəblərindən biri vaxt məhdudluğu idi, prezident Əliyevin səhhəti get-gedə pisləşirdi. Lakin başqa bir səbəb də var: hər iki dövlət başçısı öz avtoritar instinktlərinə sadıq qalıb, vəziyyəti şəxsi nəzarətlərindən qaçırmaq istəmirdilər.

Birdəfəlik sülh sazişi bağlamaq cəhdləri boş çıxdıqdan sonra, vəziyyətdən yeganə məntiqi çıxış yolu mərhələli, "addımbaaddım" sülh planını həyata keçirməkdir. Bu saziş çərçivəsində Ermənistan və Naxçıvan arasında sərhədlərin açılması, işğal olunmuş ərazilərin bir qisminin qaytarılması kimi kiçik addımlar sülh prosesinə təkan verə bilər. Bu cür rəmzi, lakin tədricən artırılan addımların öz riski var, bununla belə onlar hər iki cəmiyyəti qarşılıqlı düşmənçilik və laqeydliyə son qoyub, dinc əməkdaşlığa başlamaq imkanı verə bilər. Bu addımlar insanların münasibətini dəyişə bilər.

Sülh zamanı belə Ermənistan və Azərbaycanın bir-biri ilə əməkdaşlığı son yüz il ərzində aşağı səviyyədə olub. Sovet dövründə respublika rəhbərləri bütün işlərini Moskvada və ya Moskvanın vasitəsilə görürdü-

¹³ Qukasyanla müsahibə, 7 oktyabr 1997-ci il.

lər. SSRİ-nin süqutundan sonra Cənubi Qafqaz səngərlər, bağlı sərhədlər, nəqliyyat dalanları və təcrid olunmuş anklavların bir-birinə qarışdığı problemlər yuvasına çevrildi. Gerçək siyasi və iqtisadi anlamda Qafqaza ümumiyyətlə region demək çox çətinidir.

Amma burada həyat həmişə belə olmayıb. XVIII əsrdə yaşamış erməni aşığı Sayat Nova üç dildə - gürcü, erməni və həmin dövrdə Qafqazda "linqva franka", yəni ən yayılmış dil olan Azərbaycan dilində yazırdı (Azərbaycan dilində olan bəzi şerlər hətta erməni əlifbası ilə yazılıb). Sayat Nova Qafqazın istənilən yerində və istənilən xalqı arasında özünü rahat hiss edirdi. Özünü körpü salıcısı sanan şair Azərbaycan dilində yazdığı şerlərinin birində ölümündən sonrakı taleyindən belə yazır:

Körpü salan qocaya acıyaraq,
Yoldan keçən daş qoyar bünövrəyə.
Xalqım üçün candan-qandan keçmişəm,
Qoy qardaşım bir daş qoysun qəbrimə.¹⁴

Sayat Novanın bioqrafı Çarlz Dousett bu rübaidəki "xalq" sözünün mənasını araşdırır: "Hansı xalqdan söhbət gedir? Əgər bu, erməni və ya gürcü xalqı haqqındadırsa, onda nə üçün şer Azərbaycan dilində yazılıb? Görünür, şairin düşüncəsi daha genişdir və o, vahid Qafqaz birliyinə işarə edir, o birliyə ki, ermənilər, gürcülər və azərbaycanlılar İkinci İrakli kimi müdrik hökmdarın mərhəmətli hökmranlığı altında əmin-amanlıq şəraitində yaşayırmışlar. Azərbaycan dili isə ən yayılmış dil olduğundan şair fikirlərini ifadə etmək üçün məhz bu dilə üstünlük verirdi."¹⁵

Təəssüf ki, şairin səsi hələ də eşidilmir.

¹⁴ Dowsett, Sayat-Nova, səh. 427.

¹⁵ Eyni mənbə, səh. 434

Əlavə 1.

STATİSTİKA

Yanlış statistikanın geniş yayılması və təkrar edilməsi erməni-Azərbaycan münaqişəsinin işıqlandırılmasına mane olur.

Bu, əlbəttə ki, bütün müharibələrə və onları müşayiət edən təbliğat kampaniyalarına xas olan cəhətdir, humanitar fəlakətlər zamanı isə itkilər barədə ilkin məlumatlarda qurbanların sayı çox vaxt həqiqi itkilərin sayından dəfələrlə çox göstərilir. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə gəldikdə, burada əsas problem onda idi ki, 1991-ci ilə qədər Sovet İttifaqının tərkibində olan Cənubi Qafqazda hökumət orqanları ənənəvi olaraq yaydıqları məlumata görə heç vaxt məsuliyyət daşımır və məlumat daim gizlədilir. Bu səbəbdən tərəflər bir-birini faktların gizlədilməsində ittiham edirdi. Məsələn, bəzən ermənilər bildirirdilər ki, 1988-ci ilin Sumqayıt basqınlarından sonra yüzlərlə cəsəd gizlədilib. 1990-cı ilin yanvarında Azərbaycanda şayiə yayıldı ki, guya Bakıya soxulan sovet qoşunları öldürdükleri insanların meyitlərini vertolyotla Xəzər dənizinə atıblar. Lakin qurbanların tam siyahısı tərtib olunanda, aydın oldu ki, hər iki ittiham yanlışdır.

Aşağıdakı məlumatlar dövrün ən dolğun və qərəzsiz statistikasını aparmış elmlər doktoru Arif Yunusovun işinin bəhrəsidir. Mənim öz əlavələrim əsasən ermənilərin nəzarətində olan Azərbaycan ərazilərinin sahəsinə aiddir.¹

1999-cu ilin iyun ayında Azərbaycanın əhalisi rəsmi məlumatlara əsasən 7,9 milyon nəfər idi, lakin ölkə əhalisinin bəlkə də, hər beş nəfərindən biri – xüsusən də cavanlar iş axtarışında Rusiya və Türkiyəyə emiqrasiya etmişdilər.² Ermənistan və Dağlıq Qarabağda əhalinin sayı 2001-ci ildə məlum deyildi. Ermənistan yalnız 2001-ci ilin sonunda əhalisini siyahıya ala bildi. Ekspertlər belə qənaətdədirlər ki, emiqrasiya nəticəsində Ermənistan əhalisinin sayı 1991-ci ildə qeydiyyata alınmış 3,7 milyon

¹ Yunusov nəşr olunmamış "Statistics of the Karabakh War" ("Qarabağ müharibəsinin statistikasını") məqaləsinin surətini mənə lütfkarlıqla təqdim etmişdi.

² CIA World Factbook, 1999-cu il.

nəfərdən kəskin surətdə azalıb, bəziləri hazırda Ermənistanda cəmi 2 milyon nəfərin yaşadığını deyir. 2000-ci il mayın 16-da Dağlıq Qarabağın baş naziri Anuşavan Danielyan mənə bildirdi ki, bölgə əhalisinin sayı "dövlət sirridir." Sonuncu dəfə Dağlıq Qarabağın əhalisi 1979-cu ildə siyahıya alınmışdı: belə ki, muxtar vilayətdə ümumilikdə 162.000 nəfər, o cümlədən 123.000 erməni və 37.000 azərbaycanlı yaşayırdı. Münaqişə başladıqdan sonra bütün azərbaycanlılar və bir çox ermənilər bölgəni tərk etdilər. Beynəlxalq humanitar missiyalar elə fikirdədirlər ki, 2000-2001-ci illərdə Qarabağ əhalisi 60.000-dən 80.000 nəfərə kimi təşkil edirdi, lakin dəqiq məlumat yoxdur.

Bu müharibədə ölənlər və yaralananların həqiqi sayını təyin etmək çox çətindir. ABŞ-ın dövlət departamentinin istifadə etdiyi rəqəm 25 mindir. Hər iki tərəfdən siyasətçilər daha yüksək rəqəmlər gətirirlər. Belə ki, 1994-cü il mayın 14-də atəşkəsdən dərhal sonra Azərbaycan parlamentinin spikeri Rəsul Quliyev müharibədə 20.000 nəfər azərbaycanlının həlak olduğunu və 50.000 nəfərin yaralandığını qeyd etdi.³ Arif Yunusovun apardığı hesablamalara görə isə münaqişədə ümumilikdə 17.000 nəfər, o cümlədən 11.000 nəfər azərbaycanlı, 6.000 nəfər erməni tələf olub, yaralananların sayı 50.000 nəfər təşkil edib.

Qaçqınların sayını hesablamaq bir qədər asandır, bununla bağlı yenə də Yunusovun tədqiqatına müraciət edirəm.⁴ Onun hesablamalarına görə, münaqişə nəticəsində Azərbaycandan Ermənistana və Rusiyaya 353.000 erməni, o cümlədən Dağlıq Qarabağın şimalında yerləşən Şaumyan və Xanlar rayonlarından 40.000 erməni köçmüşdür. Hərbi əməliyyatların gedişində təqribən 80.000 nəfər Ermənistanın sərhədyanı rayonlarından köçmüşdü, lakin 1994-cü ildə bağlanan atəşkəsdən sonra onların öz evlərinə qayıtması istisna edilmir.

Köçkün düşmüş azərbaycanlıların ümumi sayı təqribən 750.000 nəfərdir və prezident Əliyevin daim vurğuladığı "bir milyondan" az olsa

³ Narutyunyan, "События" ("Olaylar"), V cild, səh. 348.

⁴ Yunusov həmçinin J. Zəionçovskayanın redaktorluğu altında "Миграционная ситуация в странах СНГ" ("MDB dövlətlərində miqrasiya vəziyyəti" Moskva, 1999-cu il) toplusunda dərc edilmiş "Армяно-азербайджанский конфликт: миграционные аспекты" ("Erməni-Azərbaycan münaqişəsi: miqrasiya aspektləri") məqaləsinin və "Миграционные потоки – оборотная сторона независимости" ("Miqrasiya axınları – müstəqilliyin əks tərəfi", Moskva, Finstatinform, 2000-ci il) toplusunda dərc edilmiş "Россия и Закавказье: реалии независимости и новое партнерство" ("Rusiya və Cənubi Qafqaz: müstəqillik realıqları və yeni əməkdaşlıq") məqaləsinin müəllifidir.

da, hər halda çox böyük rəqəmdir. Bu sayə 1988-89-cu illərdə Ermənistandan Azərbaycana köçmüş 186.000 azərbaycanlı, 18.000 müsəlman kürdü və 3.500 rus daxildir (təxminən 10.000 nəfər kürd və rus eyni vaxtda Ermənistandan Rusiyaya köçmüşdü). 1991-1994-cü illərdə Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlardan təqribən 500.000 azərbaycanlı öz evlərindən qovulmuşdu, bundan əlavə sərhədyanı rayonlardan 30.000 nəfərə yaxın azərbaycanlı köçkün düşmüşdü. Azərbaycanda qaçqınların ümumi sayına həmçinin Mərkəzi Asiyadan köçürülmüş 50.000 məhsəti türkünü də əlavə etmək lazımdır.

Nəhayət, Ermənistanın nəzarətində olan Azərbaycan torpaqlarının ümumi sahəsini hesablamaq mümkündür. 1993-cü il oktyabrın 27-də Heydər Əliyev bəyan etdi ki, Azərbaycanın "iyirmi faizi" ermənilər tərəfindən işğal edilib. Ola bilsin ki, prezidentin sözünə zidd getmək istəmədiklərindən və ya bu yuvarlaq rəqəm effektiv olduğundan o vaxtdan bəri Azərbaycanda hamı bu rəqəmi təkrar edir. Bunu anlamaq olar. Təəsüf ki, bu rəqəmə qərb mediasında, o cümlədən Reuters, New York Times və BBC kimi kütləvi informasiya vasitələrində dəfələrlə istinad edilib. Aşağıdakı hesablamalar təqribi olsa da, güman edirəm ki, səhv 0,1 faizdən çox olmamalıdır.

Keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin 4.388 km² ərazisi 300 km² istisna olmaqla tamamilə ermənilərin əlindədir. (Dağlıq Qarabağın şərqində, Mardakert və Martuni rayonlarının kiçik hissələri azərbaycanlıların nəzarətindədir. 2001-ci il mayın 19-da Mardakert rayonunun rəhbəri jurnalistlərə bildirmişdi ki, bu rayonun 108,5 kvadrat kilometr azərbaycanlılardadır. Xəritəyə nəzər yetirsək, görürük ki, Martuni rayonunun azərbaycanlılarda qalan hissəsi təxminən iki dəfə Mardakertdəkindən böyükdür). Beləliklə, ermənilər Dağlıq Qarabağın 4.088 kvadrat kilometrini, yəni Azərbaycan ərazisinin təxminən 4.7 faizini tutublar.

Ermənilər Dağlıq Qarabağdan kənar yeddi "işğal edilmiş rayonlardan" beşinə tam nəzarət edirlər. Bunlar Kəlbəcər (1936 km²), Laçın (1835 km²), Qubadlı (802 km²), Cəbrayıl (km²) və Zəngilan (707 km²) rayonlarıdır. Ermənilər həmçinin Ağdam rayonunun 1094 km² sahəsinin 77 faizini, yəni 842 kvadrat kilometrini (bu rəqəmi 2001-ci il mayın 19-da Ağdam rayonunun başçısı Qara Sarıyev cəbhə xəttində səsləndirmişdi) və (xəritəyə əsasən) Füzuli rayonunun təqribən üçdə birini, ya da 1386 kvadrat kilometrini 462 kvadrat kilometrini tutublar. Ermənilər həmçinin Naxçıvan və Qazax rayonunda ümumilikdə təqribən 75 km² təşkil

edən iki anklav kəndi işğal ediblər. (Azərbaycan öz növbəsində təxminən 50 km² ərazisi olan keçmiş erməni anklavını tutub).

Başqa sözlə, Ermənistanın nəzarətində olan Azərbaycan ərazilərinin ümumi sahəsi təxminən 11.797 km² təşkil edir. Azərbaycanın ümumi sahəsi isə 86.600 kvadrat kilometrdir. Beləliklə, işğal edilən ərazilər Azərbaycanın ümumi ərazisinin 13,62 faizi təşkil edir. Bu, heç də kiçik rəqəm deyil, lakin prezident Əliyevin dəfələrlə səsləndirdiyi rəqəmdən çox aşağıdır.

Əlavə 2.

XRONOLOGİYA

- 1214-1261 Xaçın məliyi Həsən Cəlalın hakimiyyəti.
- 1501-1525 Şah İsmayıl Təbrizdə Səfəvilər sülaləsinin əsasını qoyur, islamın şiə qolunu öz rəsmi din kimi qəbul edir.
- 1722 Səfəvilər sülaləsinin süqutu.
- 1747 Nadir Şahın ölümü Qarabağda İran hökmranlığına son qoyur.
- 1752 Pənah xan Şuşada qala tikdirir.
- 14 may, 1805 Pənah xanın varisi İbrahim xan ruslara təslim olur.
- 12 oktyabr, 1813 Gülüstən müqaviləsi Qarabağı rəsmən Rusiya İmperiyasının tərkibinə daxil edir.
- Noyabr, 1822 Mehdiqulu xan İrana qaçır. Qarabağ xanlığının və məliklərinin süqutu.
- 1827 Rusiya Yerevanı zəbt edir.
- 10 fevral, 1828 Rusiya və İran arasında Türkmənçay müqaviləsi bağlanır.
- 1868 Qarabağ Yelizavetpol (Gəncə) vilayətinin tərkibinə daxil edilir.
- Avqust-sentyabr, 1905 Şuşada döyüşlər baş verir.
- 31 mart, 1918 Bakıda "qanlı mart günləri" başlayır, azərbaycanlıların qırğını.
- 28 may, 1918 Ermənistan və Azərbaycan öz müstəqilliklərini elan edirlər.
- 15 sentyabr, 1918 Türklər Bakıya daxil olur, ermənilərin qırğını.
- Avqust, 1919 Britaniya missiyası Qarabağdan çıxır.
- 20 mart, 1920 Azərbaycan ordusu Şuşanı talan edir.
- 28 aprel, 1920 Bolşeviklər Azərbaycanı zəbt edirlər.
- May, 1920 Bolşeviklər Qarabağı zəbt edirlər.
- 29 noyabr, 1920 Bolşeviklər Ermənistanı zəbt edirlər.
- 1 dekabr, 1920 Azərbaycan rəhbəri Nəriman Nərimanov Qarabağı Ermənistanın tərkibinə verilməsini elan edir.
- 5 iyul, 1921 "Kavbüro" Dağlıq Qarabağı Sovet Azərbaycanının bir hissəsi elan edir.

- 13 oktyabr, 1921 Rusiya və Türkiyə arasında Qars müqaviləsi.
 30 dekabr, 1922 Sovet İttifaqının yaradılması.
 7 iyul, 1923 Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradılır.
 1948-1950 Azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyası, ermənilərin immiqrasiyası.
 1965-1967 Yerevanda Soyqırım abidəsinin inşası ilə nəticələnən nümayişlər.
 1969 Heydər Əliyev Azərbaycan Kommunist Partiyasının birinci katibi olur.
 1974 Karen Demirçyan Ermənistan Kommunist Partiyasının birinci katibi olur.
 7 oktyabr, 1977 Yeni "Brejnev konstitusiyası".
 Noyabr, 1982 Əliyev Siyasi Büroya keçir, Kamran Bağırov Azərbaycanın birinci katibi olur.
 Mart, 1985 Qorbaçov Sovet Kommunist Partiyasının baş katibi olur.
 1987
 Avqust Qarabağ erməniləri Moskvaya on minlərlə insanın imzaladığı müraciət göndərildilər.
 18 oktyabr Qarabağın şimalında ermənilərin yaşadığı Çardaxlı kəndində baş verən hadisələrlə bağlı Yerevanda etiraz nümayişləri keçirildi.
 21 oktyabr Əliyev Siyasi Bürodan kənarlaşdırıldı.
 Noyabr Qafanda icmalararası zorakılıq.
 16 noyabr Qorbaçovun məsləhətçisi Aqanbekyan Parisdə çıxış edərək, Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsinin tərəfdarı olduğunu bildirir.
 1988
 25 yanvar Azərbaycanlılar Qafandan qaçırlar.
 13 fevral Stepanakertdə birinci nümayiş.
 19 fevral Bakıda birinci nümayiş.
 20 fevral Stepanakertdə vilayət soveti Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsi barədə müraciət qəbul edir.
 21 fevral Yerevanda kütləvi nümayişlər başlayır.
 22 fevral Əsgəranda baş vermiş zorakılıqda iki azərbaycanlı qətlə yetirilir.

- 24 fevral Boris Kevorkov Dağlıq Qarabağın partiya rəhbərliyindən kənarlaşdırılır.
 26 fevral Qorbaçov erməni yazıçıları Zori Balayan və Silva Kaputikyanı qəbul edir.
 27-29 fevral Sumqayıtda ermənilərə qarşı basqınlar baş verir.
 21 may Bağırov və Demirçyan Azərbaycan və Ermənistanın partiya rəhbərliyindən kənarlaşdırılırlar.
 15 iyun Ermənistan Ali Soveti Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşməsinə səs verir.
 17 iyun Azərbaycan Ali Soveti Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkib hissəsi olduğunu yenidən təsdiq edir.
 18 iyul SSRİ Ali Sovetinin Prezidiumu Dağlıq Qarabağın Azərbaycan tərkibində qalmasına qərar verir.
 26 iyul Arkadi Volski Siyasi Büronun nümayəndəsi qismində Dağlıq Qarabağa göndərilir.
 18-20 sentyabr Ermənilər Şuşadan, azərbaycanlılar Stepanakertdən çıxarılır.
 21 sentyabr Qarabağda "xüsusi rejim" tətbiq edilir.
 Noyabr Azərbaycanlılar kütləvi şəkildə Ermənistandan qovulurlar.
 17 noyabr - 5 dekabr Bakıda kütləvi nümayişlər keçirilir.
 7 dekabr Ermənistanda zəlzələ baş verir.
 10-11 dekabr Qorbaçov Ermənistana səfər edir.
 "Qarabağ" komitəsinin üzvləri həbs edilir.
 1989
 12 yanvar Dağlıq Qarabağda Volskinin rəhbərliyi altında Xüsusi İdarəçilik Komitəsi yaradılır.
 31 may "Qarabağ" komitəsinin üzvləri azadlığa çıxır.
 11 sentyabr Azərbaycan Xalq Cəbhəsi qeydiyyatdan keçir.
 25 sentyabr Azərbaycan Ali Soveti suverenlik bəyannaməsini qəbul edir.
 Noyabr Ermənistanın və Naxçıvanın dəmir yol blokadası.
 28 noyabr Xüsusi İdarəçilik Komitəsi buraxılır.
 1 dekabr Ermənistan Ali Soveti və Qarabağ

- ermənilərinin Milli Şurası Qarabağın Ermənistanla birləşməsinə bəyan edirlər.
- 1990
- 13-15 yanvar Bakıda ermənilərə qarşı basqınlar baş verir.
- 15 yanvar Dağlıq Qarabağda fəvqəladə vəziyyət tətbiq edilir.
- 19-20 yanvar Rus qoşunları Bakıya daxil olur, etiraza çıxan insanlar qətlə yetirilir.
- 20 yanvar Ayaz Mütəllibov Azərbaycanda Partiya rəhbəri təyin edilir.
- 26 yanvar Azərbaycanın Kommunist partiyasının ikinci katibi Viktor Polyaniçko yeni Təşkilati Komitə yaratmaq məqsədilə Dağlıq Qarabağa gəlir.
- May Erməni Milli Hərəkəti Ermənistanda parlament seçkilərində qələbə qazanır.
- May Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın büdcəsinə qaytarılır.
- 25 iyul Moskvada Mərkəzi Komitə qeyri-qanuni hərbi birləşmələrin silahsızlandırılması barədə qərar qəbul edir.
- 4 avqust Levon Ter-Petrosyan yeni Ermənistan parlamentinin spikeri seçilir.
- 23 avqust Ermənistan parlamenti suverenlik barədə qətnamə qəbul edir.
- 1991
- 17 mart Sovet İttifaqının saxlanması barədə referendum. Azərbaycan iştirak edir, Ermənistan iştirakdan imtina edir.
- 30 aprel Qoşunlar və Azərbaycan omonçuları ermənilərin yaşadığı Getaşen (Çaykənd) kəndinə hücum edir və kənd sakinlərini kənddən çıxarmağa başlayır. "Halqa əməliyyatına" başlanılır.
- 12 iyun Yeltsin Rusiya Federasiyasının prezidenti seçilir.
- 4 iyul Şaumyan rayonunda erməni kəndlərində əməliyyat başlayır.
- 10 avqust Valeri Qriqoryan Stepanakertdə qətlə yetirilir.

- 19-21 avqust Mixayıl Qorbaçova qarşı çevriliş cəhdi baş tutmur.
- 30 avqust Azərbaycan müstəqilliyini bəyan edir.
- Sentyabr Ermənilər Şaumyan rayonunu geri alırlar.
- 2 sentyabr Dağlıq Qarabağ müstəqil Azərbaycandan ayrılmasını elan edir.
- 3 sentyabr Heydər Əliyev Naxçıvan parlamentinin spikeri seçilir.
- 8 sentyabr Mütəllibov Azərbaycanın prezidenti seçilir.
- 23 sentyabr Ermənistan öz müstəqilliyini bəyan edir. Jeleznovodskda Rusiya və Qazaxıstanın təşəbbüsü ilə sülh planı imzalanır.
- 16 oktyabr Ter-Petrosyan Ermənistanın prezidenti seçilir.
- 20 noyabr Qarabağda göyərtdə yüksək rütbəli Azərbaycan məmurlarını daşıyan vertolyot ermənilər tərəfindən vurulur. 22 nəfər həlak olur, nəticədə sülh planı iflasa uğrayır.
- 26 noyabr Azərbaycan parlamenti Dağlıq Qarabağın muxtariyyətinin ləğvini bəyan edir və Stepanakertin adını dəyişdirib Xankəndi qoyur.
- 10 dekabr Dağlıq Qarabağ erməniləri referendumda müstəqilliyə səs verirlər.
- 25 dekabr Mixayıl Qorbaçov Sovet İttifaqı prezidenti vəzifəsindən istefaya gedir.
- 31 dekabr Sovet İttifaqının süqutu.
- 1992
- 26 yanvar Onlarla Azərbaycan əsgəri Karintak kəndinə hücumda öldürülür.
- 30 yanvar Ermənistan və Azərbaycan ATƏM üzvlüyünə qəbul edilir, ATƏM Dağlıq Qarabağ məsələsində vasitəçiliyi öz öhdəsinə götürür.
- 25-26 fevral Ermənilərin Xocalıya basqını zamanı yüzlərlə azərbaycanlı öldürülür.
- 6 mart Mütəllibov Azərbaycanın prezidenti vəzifəsindən istefaya gedir.
- 10 mart 4-cü ordunun 366-cı alayı Qarabağdan çıxarıldıqdan sonra Gürcüstanda buraxılır.

- 24 mart Dağlıq Qarabağ məsələsinin həll edilməsi üçün Minsk Konfransının çağırılması ATƏM-də təklif edildi, Minsk Qrupu yaradılır.
- 10 aprel Azərbaycanlıların Marağa kəndinə hücumu zamanı onlarla erməni öldürülür.
- 14 aprel Qarabağ ermənilərinin başçısı Artur Mkrtçyan vəfat edir.
- 8-9 may Ermənilər Şuşanı zəbt edirlər.
- 14-15 may Mütəllibov qısa müddətə Bakıda hakimiyyətə qayıdır, lakin yenidən kənarlaşdırılır.
- 18 may Ermənilər Laçını işğal edirlər.
- 15 may Daşkənd sazişi sovet silahlarını MDB ölkələri arasında bölüşdürür.
- 1 iyun - 5 avqust Romada Minsk Qrupu danışıqlar aparır.
- 7 iyun Əbülfəz Elçibəy Azərbaycanın prezidenti seçilir.
- 12 iyun Azərbaycanlılar hücumu keçib, Şaumyan rayonunu alırlar.
- 4 iyul Azərbaycanlılar Mardakerti ələ keçirirlər (adını dəyişib Ağdərə qoyurlar).
- 14 avqust Gürcüstan qoşunları Abxaziyaya girirlər, müharibə başlayır.
- 15 avqust Qarabağ erməniləri Robert Koçaryanın rəhbərliyi altında Dövlət Müdafiə Komitəsini yaradırlar.
- 1 sentyabr Azərbaycanlılar Srxavend kəndini alırlar və Dağlıq Qarabağın demək olar ki, yarısına nəzarəti qaytarırlar.
- 19 sentyabr Rusiya müdafiə naziri Pavel Qraçov Soçidə Qafqaz dövlətləri müdafiə nazirlərinin görüşünü təşkil edir.
- 24 oktyabr ABŞ Konqresi Azadlığa Dəstək Aktına 907-ci düzəlişi qəbul edir, Azərbaycana Amerika dövlət yardımına qadağa qoyulur.
- 14-15 dekabr Stokholmda ATƏM-in görüşü keçirilir.
- 1993
- 10 fevral Surət Hüseynov Qarabağ üzrə "xüsusi nümayəndə" vəzifəsindən kənarlaşdırılır.
- 20 fevral Rəhim Qazıyev Azərbaycan müdafiə naziri vəzifəsindən çıxarılır.
- 27 mart – 5 aprel Ermənilər Kəlbəcər rayonunu işğal edirlər.

- 30 aprel BMT-nin 822-ci qətnaməsi qəbul edilir və erməniləri Kəlbəcərdən çıxmağa çağırır.
- 4 iyun Sürət Hüseynov Gəncədə Elçibəy hökumətinə qarşı qiyam qaldırır.
- 14 iyun Ter-Petrosyan ATƏM-in sülh prosesinə dəstək qazandırmaq üçün Stepanakertə səfər edir.
- 15 iyun Heydər Əliyev Azərbaycan parlamentinin spikeri seçilir.
- 17-18 iyun Elçibəy Naxçıvana qaçır.
- 24 iyun Parlament Heydər Əliyevə fəvqəladə səlahiyyətlər verir.
- 27 iyun Ermənilər Mardakerti yenidən ələ keçirirlər.
- 30 iyun Əliyev Hüseynovu baş nazir təyin edir.
- 23 iyul Ermənilər Ağdamı işğal edirlər.
- 23 avqust Ermənilər Füzulini işğal edirlər.
- 25 avqust Ermənilər Cəbrayılı işğal edirlər.
- 28 avqust Azərbaycanda Elçibəyə etimadsızlıq referendumu keçirilir.
- 31 avqust Ermənilər Qubadlıyı işğal edirlər.
- 24 sentyabr Azərbaycan MDB-yə qoşulur.
- 25 sentyabr Əliyev və Koçaryan Moskvada gizli görüşürlər.
- 3 oktyabr Əliyev Azərbaycanın prezidenti seçilir.
- 24 oktyabr Ermənilər Horadizi işğal etməklə, Zəngilanı təcridə saxlayırlar.
- 29 oktyabr Ermənilər Zəngilanı işğal edirlər.
- 30 noyabr Minsk qrupunun italiyalı sədri Mario Rafaelli istefaya gedir. İsveçli Jan Elliason qrupun yeni sədri olur.
- 11 dekabr Əliyev ictimaiyyət qarşısında Azərbaycan ordusunu tənqid atəsinə tutur.
- 22 dekabr Azərbaycan tərəfi hücumu keçir.
- 1994
- 20-24 yanvar Azərbaycanlılar Kəlbəcər istiqamətində hücum edirlər, ermənilər ağır itkilərlə geri çəkilirlər.
- 12-18 fevral Ermənilər əks-hücumu keçirlər, minlərlə azərbaycanlı tələf olur.
- Aprel Ermənilər Tərtərə həmlə edirlər.
- 4-5 may Bişkəkdə atəşkəs niyyəti ilə aparılan

- danışıqlar nəticəsində Bişkek Protokolu tərtib edilir.
- May Rusların başçılıq etdiyi sülhməramlı qüvvələr Abxaziyada yerləşdirilir.
- 12 may Atəşkəs sazişi qüvvəyə minir.
- 16 may Qraçov Moskvada müdafiə nazirlərinin iclasını çağırır.
- 20 sentyabr Azərbaycan və xarici neft şirkətləri Xəzər dənizinin neft yataqlarının istismarına dair müqavilə imzalayırlar.
- 3-4 oktyabr Dövlət çevrilişinə cəhd boşa çıxdıqdan sonra Sürət Hüseynov Azərbaycandan qaçır.
- 22 dekabr Koçaryan parlament tərəfindən Dağlıq Qarabağın "prezidenti" seçilir.
- 5-6 dekabr Budapeşt sammitində ATƏM ATƏT-ə çevrilir. Qarabağ üçün sülhməramlı mandat təsdiq olunur.
- 11 dekabr Rusiyanın Çeçenistana hücumu başlayır.
- 1995
- 6 yanvar Rusiya İsveçlə birlikdə Minsk Qrupunun həmsədrli olur.
- 13-17 mart Rövşən Cavadovun Bakıda dövlət çevrilişinə cəhdi boşa çıxır.
- 21 aprel Finlandiya Minsk Qrupunun həmsədrli vəzifəsində İsveçi əvəzləyir.
- 12 noyabr Azərbaycanda parlament seçkiləri keçirilir.
- 1996
- 3 iyul Yeltsin yenidən Rusiyanın prezidenti seçilir.
- 16 avqust Xasavyurd sazişi Çeçenistanda döyüşlərə son qoyur.
- 23 sentyabr Ter-Petrosyan mübahisəli şəraitdə yenidən prezident seçilir.
- 24 noyabr Koçaryan ümumi seçkilərdə Dağlıq Qarabağın "prezidenti" seçilir.
- 2-3 dekabr ATƏT-in Lissabon sammiti.

- 1997
- 1 yanvar Fransa Minsk Qrupu həmsədrliyində Finlandiyanı əvəzləyir.
- 14 fevral ABŞ Minsk Qrupunun üçüncü həmsədrli qismində qəbul edilir.
- 20 mart Koçaryan Ermənistanın baş naziri təyin edilir.
- 29 avqust Rusiya və Ermənistan Dostluq və əməkdaşlıq haqqında saziş imzalayır.
- 1 sentyabr Arkadi Qukasyan Dağlıq Qarabağın "prezidenti" seçilir.
- 20-24 sentyabr Minsk Qrupunun vasitəçiləri yeni sülh planı təqdim edirlər.
- 26 sentyabr Ter-Petrosyan mətbuat konfransında Qarabağ məsələsində güzəştə getməyin vacibliyini bildirir.
- 1 noyabr Ter-Petrosyanın "Savaş, ya sülh?" məqaləsi nəşr olunur.
- 12 noyabr İlk neft Azərbaycanın Çıraq neft yatağından Supsaya göndərilir.
- 1998
- 3 fevral Ter-Petrosyan istefaya çıxır.
- 30 mart Koçaryan Ermənistanın prezidenti seçilir.
- 11 oktyabr Heydər Əliyev yenidən Azərbaycanın prezidenti seçilir.
- 1999
- 25 aprel Koçaryan və Əliyev Vaşinqtonda ilk ikitərəfli görüş keçirirlər.
- 29 aprel Klivlend xəstəxanasında Heydər Əliyevin ürəyində əməliyyat keçirilir.
- 30 may Vazgen Sarkisyanın Respublikaçılar partiyası Ermənistanda keçirilmiş parlament seçkilərində qələbə çalır.
- 11 iyun Vazgen Sarkisyan Ermənistanın baş naziri olur.
- 1 oktyabr Rus qoşunları yenidən Çeçenistana daxil olur.
- 11 oktyabr Əliyev və Koçaryan Ermənistanın Naxçıvanla sərhədində görüşürlər.
- 27 oktyabr Ermənistan parlamentinə basqın zamanı Sarkisyan və Demirçyan öldürürlər.

- 17 dekabr Babayan Dağlıq Qarabağ silahlı qüvvələrin komandanı vəzifəsindən kənarlaşdırılır.
 31 dekabr Yeltsin Rusiyanın prezidenti vəzifəsindən istefaya gedir.

2000

- 22 mart Stepanakertdə Qukasyana sui-qəsd cəhdi olur. Babayan həbs edilir.
 25 mart Putin Rusiyanın prezidenti seçilir.
 5 noyabr Azərbaycanda parlament seçkiləri keçirilir.

2001

- 26 yanvar Əliyev və Koçaryan Parisdə görüşürlər.
 Fevral ATƏT-in köhnə sülh təklifləri Ermənistan və Azərbaycan mediasına sızır.
 26 fevral Babayan Qukasyana sui-qəsd cəhdində təqsirli bilinib, 14 il həbs cəzasına məhkum edilir.
 4-5 mart Əliyev və Koçaryan yenidən Parisdə görüşürlər.
 3-7 aprel Floridanın Ki-Uest şəhərində sülh danışıqları keçirilir.
 19 may Minsk Qrupunun həmsədrləri Dağlıq Qarabağın cəbhə xəttini keçirlər.

Ədəbiyyat

- Агаджанов Л. Е. *Светлая сторона войны*. Yerevan, Noyan Tapan, 1999.
Армяно-русские отношения: сборник документов. Том I-III. Ереван, изд-во АН АССР, 1953.
 Бакагин В. *Дорога в прошедшем времени*. Москва: Дом, 1999.
 Балаян З. *Очаг*. Yerevan: Sovetakhan Grokh, 1984.
 Балаян З. *Между небом и адом*. Yerevan: Amaras, 1997.
 Bechhofer, C. E. *In Denikin's Russia and the Caucasus, 1919-1920*. London: Collins, 1921. Reprinted by Arno Press, 1971.
 Beilock, Richard. "What is Wrong with Armenia." *Caucasian Regional Studies* 4 Issue 1 (1999).
 Bennett, Vanora. *Crying Wolf. The Return of War to Chechnya*. London: Picador, 1998.
 Canetti, Elias. *Crowds and Power*. London: Penguin, 1973.
 Chorbajian, Levon; Donabédian, Patrick and Mutafian, Claude. *The Caucasian Knot, The History and Geo-Politics of Nagorno-Karabagh*. London and New Jersey: Zed Books, 1994.
Черный январь Баку 1990 г. Баку: Azərnəşr, 1990.
 Corpieters, Bruno (ed.). *Спорные границы на Кавказе*. Brüssel, VUB Press, 1996.
 Cullen, Robert. "Roots." *The New Yorker* (15 April, 1991): 55-76.
 Curtis, William Eleroy. *Around the Black Sea*. London: Hodder and Stoughton, 1911.
 Dowsett, Charles. *Sayat-Nova, An 18th Century Troubador*. Leuven: Peeters, 1997.
 Gellner, Ernest. "Nationalism in the Vacuum" in Motyl, Alexander (ed.) *Thinking Theoretically about Soviet Nationalities*. New York: Columbia University Press, 1994: 243-254.

Глазами независимых наблюдателей: Нагорный Карабах и вокруг него... Сборник документов. Ереван: Ереванский Государственный Университет, 1990.

Goltz, Thomas. *Azerbaijan Diary. A Rogue Reporter's Adventures in an Oil-Rich, War-Torn, Post-Soviet Republic.* Armonk, NY and London: M.E. Sharpe, 1998.

Арутюнян В. Б. *События в Нагорном Карабахе. Хроника. Часть I – VI.* Ереван: изд-во АН Армении, 1990-1997.

Haxthausen, Baron von. *Transcaucasia, Sketches of the Nations and Races between the Black Sea and the Caspian.* London, 1854.

Henry, J. D. *Baku An Eventful History.* London: Archibald Constable and Co, 1905.

Hewsen, Robert. "The Meliks of Eastern Armenia, A Preliminary Study." *Revue des Etudes Armeniennes* IX (1972): 286-329.

Hewsen, Robert "Ethno-History and the Armenian Influence upon the Caucasian Albanians," in Thomas J. Samuelian (ed.) *Classical Armenian Culture, Influences and Creativity.* Philadelphia: Scholars Press, 1982: 27-40.

Hovannisian, Richard G. *The Republic of Armenia Vols I-IV.* Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1971-1996.

Human Rights Watch. *Bloodshed in the Caucasus. Escalation of the Armed Conflict in Nagorno-Karabakh.* September 1992.

Human Rights Watch. *Bloodshed in the Caucasus. Indiscriminate Bombing and Shelling by Azerbaijani Forces in Nagorno Karabakh.* July 1993.

Human Rights Watch. *Azerbaijan. Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh.* New York, Washington, London and Brussels: Human Rights Watch, 1994.

Ignatieff, Michael. *Blood and Belonging.* London: Vintage, 1994.

Касатов А. *Сама не своя.* Столица, 48 (1992), 1-4.

Казимиров В. *Карабах. Как это было.* Международная жизнь №5 (1996): 41-52.

Казимиров В. *Проверка временем (К пятилетию прекращения огня в карабахском конфликте).* Международная жизнь №5 (1999): 8-20.

Keppel, George (Captain the Hon). *Personal Narrative of a Journey from India to England in the Year 1824.* London, 1827.

Ker-Porter, Sir Robert. *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylon &c. &c. During the Years 1817, 1818, 1819 and 1820. Vol II.* London, 1820.

Koestler, Arthur. *The Invisible Writing.* London: Hutchinson, 1969.

Laitin, David D and Suny, Ronald Grigor. "Karabakh: Thinking a Way out." *Middle East Policy* VII No.1 (October 1999): 145-176.

Libaridian, Gerard (ed.) *The Karabagh File. Documents and Facts on the Question of Mountainous Karabagh 1918-1988.* Cambridge and Toronto: the Zoryan Institute, 1988.

Libaridian, Gerard. "Reimagining the past, rethinking the present: the future of Turkish, Armenian relations." *Insight Turkey* 2 No 4 (October-December 2000): 125-143.

Лисицан С. *Армяне Нагорного Карабаха. Этнографический очерк.* Ереван, Изд-во АН Армении, 1992.

Maresca, John. "Lost Opportunities in Negotiating the Conflict over Nagorno-Karabakh."

International Negotiation 1 No.3 (December 1996): 471-499.

Melander, Erik. "The Nagorno-Karabakh Conflict Revisited. Was the War Inevitable?"

Journal of Cold War Studies 3 No.2 (Spring 2001): 48-75

Меликов А. *Я обвиняю.* Баку, Гянджлик, 1994.

Мкртчян Ш. *Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха.* Ереван, Аистан, 1988.

Murphy, David. "Operation 'Ring': The Black Berets in Azerbaijan

David E Murphy." *Soviet Military Studies* 5 No.1 (March 1992): 487-498.

Нагорный Карабах. Историческая справка. Изд-во АН АССР, 1988.

Richards, Susan. *Epics of Everyday Life.* London: Viking, 1990.

Rost, Yuri. *Armenian Tragedy.* London: Weidenfeld and Nicholson, 1990.

Said, Kurban. *Ali and Nino*. London: Hutchinson, 1970. Reprinted London: Chatto and Windus, 2000.

Schiltberger, Johann. *The Bondage and Travels of Johann Schiltberger A Native of Bavaria, In Europe, Asia and Africa 1396-1427*. London, 1879.

Шахмурадян С. *Сумгаитская трагедия*. Ереван, 1989.

Шахназаров Г. *Цена свободы. Реформация Горбачева глазами его помощника*. Москва, Россия Зевс, 1993.

Шушинский Ф. *Шуша*. Баку, Азербайджанское Государственное Издательство, 1968.

Slezkine, Yuri. "The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism." in Eley, Geoff and Suny, Ronald Grigor (eds.) *Becoming National. A Reader*. Oxford: OUP, 1996: 202-238.

Союз можно было сохранить. Белая книга. Документы и факты о политике М.С.Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства. Москва, Апрель-85, 1995.

Swietochowski, Tadeusz. *Russia and Azerbaijan. A Borderland in Transition*. New York: Columbia University Press, 1995.

Vaksberg, Arkady. *The Soviet Mafia*. London: Weidenfeld and Nicholson, 1991.

Величко В. *Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы*. Санкт-Петербург, 1904. Yenidən çap etdirilib: Bakı, Elm, 1990.

Верещагин В. *Духоборцы и молокане в Закавказье, шииты в Карабахе*. Москва, 1900.

Villari, Luigi. *Fire and Sword in the Caucasus*. London: T Fisher Unwin, 1906.

Yamskov, A. N. "Ethnic Conflict in the Transcaucasus: The Case of Nagorno-Karabakh." *Theory and Society* 20 No.5 (October 1991): 631-661.

Юнусов А. *Армяно-азербайджанский конфликт: миграционные аспекты*. Nəşr edilib: Миграционная ситуация в странах СНГ, Москва, 1999.

Юнусова Л. *Мера ответственности политика*. İstiqlal №4 (1990), 5-23.

Mündəricat

Azərbaycan nəşri üçün ön söz	5
Giriş. Xətti keçərkən	9
1 Fevral, 1988-ci il. Ermənilərin üsyanı	19
2 Fevral, 1988-ci il. Azərbaycan. Çaşqınlıq və basqınlar	41
3 Şuşa. Qonşuların əhvalatı	61
4 1988-1989-cu illər. Ermənistanda böhran	71
5 Yerevan. Şərqin sirləri	92
6 1988-1990-cı illər. Azərbaycanın faciəsi	102
7 Bakı. Olaylarla zəngin tarix	117
8 1990-1991-ci illər. Sovet İttifaqında vətəndaş müharibəsi	131
9 Ziddiyyətlər. İyirminci əsrin hadisələri	150
10 Hurekavank. Gözlənilməyən keçmiş	172
11 Avqust, 1991 – may, 1992-ci il. Müharibə başlayır	187
12 Şuşa. İtirilmiş istehkam	215
13 İyun, 1992 – sentyabr, 1993-cü il. Gərginləşmə	226
14 Sabirabad. Uşaq respublikası	251
15 Sentyabr, 1993 – may, 1994-cü il. Gücsüzlük	259
16 Stepanakert. Əlahiddə dövlət	277
17 1994-2001-ci illər. Nə sülh, nə savaşı	287
Nəticə. Sadaxlı. Gələcək	307
Əlavə 1. Statistika	323
Əlavə 2. Xronologiya	327
Ədəbiyyat	337

Tomas de Vaal

QARABAĞ:

*Ermənistan və Azərbaycan
sülh və savaq yollarında*

Yığıma verilib: 11.01.2008. Çapa imzalanıb: 27.02.2008.

Formatı: 60x90 1/16 Qarnitura: Palatino Linotype

Ofset çap üsulu. Ofset kağızı. Həcmi: 21,5 f.ç.v.

Tiraj: 3000. Sifariş: 59.

Kitab «İlay» MMC-nin mətbəəsində hazır diapozitivlərdən istifadə olunmaqla ofset üsulu ilə çap edilmişdir.

Ünvan: Bakı şəh., Şərifzadə küçəsi, 202

Tel.: 433-00-43

Tomas de Vaal Qafqaz, Rusiya və Qara Dəniz bölgəsi üzrə ixtisaslaşan yazıçı və jurnalistdir. Oksford Universitetində rus və müasir yunan dilləri üzrə təhsil aldıqdan sonra Bi-Bi-Si radiosunun Ümumdünya Xidmətində (BBC World Service) çalışmağa başlamışdır. Moskvada "Moscow Times", "Times of London" və "The Economist" qəzetlərində işləmiş, Karlotta Gall ilə birgə Çeçenistan haqqında ingilis dilində ilk kitab olan "Çeçenistan: kiçik və uğurlu müharibə" (1997) kitabını yazmışdır. "Qarabağ" kitabı ilk dəfə 2003-cü ildə ingilis dilində nəşr edilmiş, hazırda isə rus, erməni və Azərbaycan dillərinə tərcümə edilmişdir. T. de Vaal son altı il ərzində Müharibə və Sülhün İşıqlandırılması İnstitutu ilə (Institute of War and Peace Reporting) əməkdaşlıq etmişdir. Hal-hazırda bir sıra beynəlxalq kütləvi informasiya vasitələri, habelə Bi-Bi-Si radiosu üçün reportajlar hazırlamağa davam edir.

